

Тихий Дін. Книга третя

Михайло Шолохов

Тихий Дін. Книга третя.

Переклад Євгена Плужника

ЧАСТИНА ШОСТА

Как ты, батюшка, славный тихий Дон
Ты кормилец наш, Дон Иванович,
Про тебя лежит слава добрая,]=
Слава добрая, речь хорошая.
Как бывало ты все быстер бежишь,
Ты быстер бежишь, все чистехонек,
А тепер ты, Дон, все мутен течешь,
Помутился весь сверху донизу.
Речь возговорит славный тихий Дон:
"Уж как то мне все мутну не быть,
Распустил своих я ясных соколов,
Ясных соколов — донских казаков.
Размываются без них мои круты бережки,
Высыпаются без них косы желтым
песком.
(Старовинна козача пісня)

I

У квітні 1918 року на Дону завершився великий розділ: козаки — фронтовики північних округів — Хоперського, Усть-Медведицького і почасти Верхньодонського — пішли з Мироновим та частинами красногвардійців, що відступали; козаки низівських округів гнали їх і тіснили до границь області, з боями звільняючи кожен п'ядь рідної землі,

Хоперці пішли з Мироновим майже поголовно, усть-медведицькі — наполовину, верхньодонці — лише в незначному числі.

Тільки 1918 року історія остаточно розділила верховиків з низовиками. Але початок розділу намічався ще сотні років тому, коли менш заможні козаки північних округів, що не мали ні ситих земель Надозів'я, ні виноградників, ні багатих ловецьких та рибних промислів, інколи відколювались від Черкаська, чинили самовільні наскоки на великоруські землі і були найпевнішою опорою всім бунтарям, починаючи з Разіна й кінчаючи Сікачем.

Навіть за пізніших часів, коли все В.йсько глухо хвилювалось, придавлене державною десницею, верхівські козаки повставали відверто і, керовані своїми

отаманами, хитали цареві підпори: бились з коронним військом, грабували на Дону каравани, перехоплювались на Волгу й підбивали на бунт приборкане Запоріжжя.

На кінець квітня Дін на дві третини був очищений від більшовиків. Після того, як виразно намітилась необхідність утворення своді' обласної влади, керівними чинами бойових груп, що бились на півдні, було запропоновано скликати Круг. На 28 квітня в Новочеркаську призначений був збір членів Тимчасового дінського уряду та делегатів від станиць і військових частин.

На хуторі Татарському в двадцятих числах квітня одержано було від Вешенського станичного отамана папір, який сповіщав про те, що в станиці Вешенській 22 сього місяця відбудеться станичний збір для виборів делегатів на Військовий круг.

Мирон Григорович Коршунов зачитав на сході папір. Хутір послав до Вешенської його, діда Богатирьова та Пантелея Прокоповича.

На станичному зборі серед інших делегатів на Круг обрали й Пантелея Прокоповича. З Вешенської повернувся він того самого дня, а другого вирішив разом із сватом їхати до Міллера, щоб загодя потрапити до Новочеркаська (Миронові Григоровичу треба було придбати в Міллерові гасу, мила і ще дечого для хазяйства, та, до речі, хотів і підробити, закупивши Мохову для млина сит та бабіту).

Виїхали на світанку. Бричку легко несли вороні Мирона Григоровича. Свати поруч сиділи в мальованій квітчастій колисці. Вибрались на горбок, розбалакалися: в Міллерові стояли німці, тим то Мирон Григорович і спитався не без опаски:

— А що, сваток, чи не забастують нас германці? Лихий народ, в рот їм дишель!

— Ні, — запевнив Пантелей Прокопович. — Матвій Кашу-лін недавнечко був там, казав — побоюються німці... Опасуються козаків займати.

— Чи ба! — Мирон Григорович посміхнувся в лисячу рудизну бороди і помахав вишневим пужалном: він, видимо заспокоївшись, перевів розмову: — Яку ж владу встановите, як гадаєш?

— Отамана настановимо. Свого! Козака!

— Щасти боже! Вибирайте краще ! Мацайте генералів? як циган коні, лЩоб без ганджу був.

— Виберемо. На розумні голови ще не збіднів Дін.

— Так, так, сваток...їх і дурнів не сіють, самі родяться.— Мирон Григорович зіщурився, смуток ліг на його веснянкувате обличчя. — Я свого Митька думав у люди вивести, хотів, щоб на офіцера вчився, а він і приїдської не кінчив, утік другої зими.

На хвилину примовкли, думаючи про синів, що пішли кудись слідом за більшовиками. Бричку трясло на грудкуватій дорозі; правий вороний засікався, клацаючи нестертою підковою; гойдалась колиска і, як риби на нересті, терлись бік-у-бік, тісно сидючи, свати.

—Де то воно наші козаки ?—зіхнув Пантелей Прокопович.

— Пішли по Хопрі. Федотка-Калмик повернувся з Кумил-женської, кінь у нього загубився. Казав, нібито прямують на Тишанську станицю.

Знов замовкли. Спини холодив вітрець. Позаду, за Доном, на рожевому огнищі зорі

величаво й німотно згорали ліси, луговини, озера, пліщини галявин. Скибою жовтого щільникового меду лежала пісочане узгір'я, верблюжі горби бурунів скупно полискували бронзою.

Весна йшла не дружно. Аквамаринову прозелень лісів уже змінила пишна густозелена брость. Зацвітав степ, зійшла повінь, 'зоставивши на оболоні силу озерблищиків, а в ярах під крутими схилами ще тисся до суглинку з'їджений відлигою сніг, білів визивно й яскраво.

Другої доби надвечір приїхали в Міллерово, заночували в знайомого українця, що жив під бурим боком елеватора. Вранці, поснідавши, Мирон Григорович запряг коні, поїхав до крамниць. Вільно проминув залізничний переїзд і тут уперше в житті побачив німців. Трод ландштурмістів ішли йому наперестріт. Один з них, дрібнорослий, зарослий по вуха кучерявою каштановою бородою, зовно махнув рукою.

Мирон Григорович напнув віжки, неспокійно й вижидально жуючи губами. Німці підійшли. Рослий вгодований прусак, іскрячись білозубою усмішкою, сказав товаришеві:

— Ось справдешній козак! Диви, він навіть у козацькій "формі. Його сини, певне, билися з нами. Відпровадьмо його

живцем до Берліна. Це буде прецікавий експонат.

— Нам потрібні його коні, а він хай забираються к чорту! — без усмішки відказав клишоногий, з каштановою бородою.

Він боязко обійшов коней, підійшов до брички.

— Злазь, старий. Нам потрібні твої коні — перевезти

он з того млина до вокзалу партію борошна. Ну бо, злазь, тобі кая уть! По коні прийдеш до коменданта,— німець показав очима на млин і жестом, який не допускав сумніву щодо призначення його, запросив Мирона Григоровича злізти. . .

Двою , інших пішли до млина, оглядаючись, сміючись. Мирон Григорович вкрився сірожовтим рум'янцем. Намотавши на полудробок колиски віжки, він молодод зскочив з брички, зайшов поперед коней.

"Свата немаю,—мельком подумав він і похолов.— Заберуть коні! Ех, ускочив! Чорт поніс!"

Німець, щільно стиснувши губи, взяв Мирона Григоровича за рукав, показав знаком, щоб ішов до млина.

— Облиш! — Мирон Григорович потягся вперед і зблід помітніше.— Не чіпай чистими руками! Не дам йоней!

З голосу його німець здогадався про зміст відповіді. В нього враз хижо ощирився рот, оголивши синясто — чисті зуби, зіниці загрозливо розширились, голос заляскав владно й крикливо. Німець взявся за ремінь почепленої на плечі гвинтівки, і в цю мить Мирон Григорович згадав молодість: боюцьким ударом, майже не замахуючись, гахнув його по вилиці. Від удару в того з хряском мотнулась голова і лопнув на підборідді ремінь каски. Упав німець крижем і, намагаючись підвестись, випустив з рота бордову галку згустілої крові. Мирон Григорович вдарив ще раз, вее по потилиці, зиркнув

навкруги і, нахилившись, ривком вихопив гвинтівку. В цей момент думка його працювала швидко і неймовірно чітко. Повертаючи коні, він вже знав, що в спину йому німець не стрільне, і боявся лише, щоб не побачили, бува, зза залізничного паркану або з колій вартові.

Навіть на перегонах не мчали вороні таким шаленим чвалом. Навіть на весіллях не діставалося так колесам брички. "Господи, винеси! Визволи, господи! Во ім'я отця..."—подумки шепотів Мирон Григорович, не здіймаючи з кінських спин батога. Природжена скнарість мало не згубила його: хотів заїхати на квартиру по покинуту повсть; але розум переміг, — повернув геть. Дванадцять верстов до слободи Оріхової летів він, як потім сам казав, швидше, ніж пророк Ілля на своїй колісниці. В Оріховій заскочив до знайомого українця і, ні живий, ні мертвий, розповів господареві про пригоду, попрохав заховати його й коней. Українець — заховати заховав, але попередив :

— Я сховаю, та як будуть дуже питати, то я, Григоровичу, вкажу, бо мені ж рації нема. Хатину сплять, та й на мене накинуть шворку.

— Ти вже сховай, рідненький! Я ж тобі віддячу, чим хочеш! Тільки від смерті увільни, заховай десь,— овець прижену гурт! Десятка найкращих овець не пошкодую! — упрохував та обіцявся Мирон Григорович, зачочуючи бричку під сарай.

Гірш від смерті боявся він погоні. Простояв у дворі українця до вечора і змився, ледве смеркло. Всю дорогу від Оріхової гнав, як оглашений, з коней по обидва боки сипалось мило, бричка торохтіла так, що на колесах спиці зливались, і опам'ятався лише під хутором Нижньо — Яблу-нівським. Не доїздячи до нього, спід сидіння дістав відбиту гвинтівку, подививсь на ремінь, списаний зсередини чорнильним олівцем, полегшено кркнув:

А що — наздогнали, чортові сини? Мілко ви плавали!

Овець українцеві так і не пригнав. Восени побував проїздом., на вижидальний погляд господаря відповів:

— Овечки в нас чисто виздыхали! Погано щодо овечок... А от груш з власного саду привіз тобі по добрій пам'яті!—

Висипав з брички мір зо дві побитих за дорогу груш, сказав, відводячи шельмівські очі набік: — Груші в нас добрі —предобрі... влежані...— і попрощався.

В той час, як Мирон Григорович скакав з Міллєрова, сват його стирчав на вокзалі. Молодий німецький офіцер написав пропуск, через перекладача розпитався Пантелея Прокоповича і, закурюючи дешеву сигару, поблажливо сказав:

— їдьте, тільки пам'ятайте, що вам потрібна розумна влада. Вибирайте президента, царя, кого завгодно, лише при умові, що ця людина не буде позбавлена державного розуму та зумід вести лойяльну відносно нашої держави політику.

Пантелей Прокопович поглядав на німця досить неприязно. Він неохочий був провадити балачки і, діставши пропуск, зараз же пішов купувати квитка.

В Новочеркаську вразила його сила молодих офіцерів: вони юрбами походжали по вулицях, сиділи в ресторанах, гуляли з панночками, тинялися біля отаманського

палацу та будинку судових установ, де мав відкритися Круг. ,

В гуртожитку для делегатів Пантелей Прокопович зустрів кількох станичників, одного знайомого з Уланської станиці. Серед делегатів переважали козаки, офіцерів було небагато і всього лише кілька десятків — представників станичної інтелігенції. Йшли непевні балачки про вибір обласної влади. Ясно намічалось одно: обрати повинні отамана. Називались популярні імена козацьких генералів, обмірковувались кандидатури.

Увечері в день приїзду, після чаю, Пантелей Прокопович сів був у своїй кімнаті, пожувати домашньої харчі. Він розклав звін в'яленого сазана, відкрояв хліба. До нього підсіли двоз мигулинців, підійшло ще кілька чоловіка. Розмова почалася з становища на фронті, помалу перейшла на вибори влади.

— Краще від покійного Каледіна — нехай царствуй ! — це нашукати,— зітхнув сивобородий шумілінень,

— Мабуть що,— погодивсь уланський.

Один з присутніх при розмові, підосавул, делегат Без-сергенівської станиці, не без запалу заговорив:

— Як це немад підходящої людини? Що ви, панове? А генерал Краснов?

— Який це Краснов?

— Як, тобто, який? І не сором питати, панове? Славнозвісний генерал, командир третього кінного корпусу, розумник, георгіївський кавалер, талановитий полководець.

Захоплена, захлипана мова підосавула озлила делегата, представника одної з фронтових частин.

— А я вам кажу фактично: значмо ми його таланти! Нікудишній генерал! В германську війну відзначавсь непогано ! Так і захряс би в бригадних, якби не революція!

— Як же це ви, голубчику, кажете, не знаючи генерала Краснова? І потім, як ви взагалі смійте казати отаке про всіма шанованого генерала? Ви, певне, забули, що ви рядовий козак?

Підосавул зневажливо цідив ледяні слова, і козак розгубився, забоявся,— нітячись, забурмотів:

— Я, ваше благородій, кажу, як сам служив під їхнім началом... Він на австрицькому фронті наш полк на колючу загорожу посадовив! Тому й мадмо ми його за нікудишнього... А там, хто його знад... Може, зовсім навпаки...

— А за що йому Георгія дали ? Дурень! — Пантелей Прокопович подавився сазанячою кісткою; відкашлявшись, напався на фронтовика.— Понабиралися дурнячого духу, всіх ганьбите, всі вам негарні... Ач, яку моду взяли! Менше б ото базікали — не було б такої руїни. А то розуму багато нажили. Дурноляпи!

Черкасня, всі низовики муром стояли за Краснова. Старикам був до душі генерал — георгіївський кавалер; багато хто служив з ним під японську війну. Офіцерів вабило минуле Краснова: гвардієць, світський, блискучо освічений генерал, що був при дворі й у почеті його імператорської величності. Ліберальну інтелігенцію задо-

вольняло те, що Краснов не тільки генерал, людина строю та військової муштри, але, хоч там як, і письменник, чиї оповідання з побуту офіцерства залюбки читалися свого часу в додатках до "Ниви" ; а раз письменник,— значить, все ж культурна людина.

В гуртожитку за Краснова шалена йшла агітація. Перед образом його блякли імена інших генералів. Про Африкана Бога вського офіцери — прибічники Краснова — пошепки переказували чутки, ніби в Богадвського з Денікіним одна чашка — ложка, і якщо обрати Богазвського на ота— * мана, то, як тільки похерять більшовиків і вступлять у " Москву — капут всім козацьким привілеям і автономії.

Були противники і в Краснова. Один делегат — учитель марно намагався зганьбити генеральське ім'я. Тинявся вчитель по кімнатах делегатів, ущіплюючи, по комариному бринів у заволосатілі вуха козаків:

— Краснов отой ? І генерал паршивий, і письменник ні к чорту! Шаркун придворний, підлиза! Людина, що хоче, так мовити, і національний капітал придбати, і демократичну невинність зберегти. Ось, побачите, продасть він Дін найпершому ж покупцеві на обчин! Дрібна людина. Політик з нього нулеві рівний... Агедва треба вибирати! Той — зовсім інша річ.

Але вчитель успіху не мав. І коли 1 травня, на третій день відкриття Кругу, залунали голоси:

— Запросити генерала Краснова!

т— Милості....

— Уклінно...

— Просимо!

— Пашу гордість!

— Пехай прийде, розповість нам про життя! — весь просторий зал захвилювався.

Офіцери басовито заплескали в долоні і, дивлячись на них, невиміло, неголосно, почали плескати й козаки. Від чорних, видублених працею рук їх звук виходив сухий,

'гріскучий, можна сказати — навіть неприємний, геть супротивний тій м'якій музиці оплесків, яку зчиняли плекані подушечки долонь панночок та дам, офіцерів і учнів, що сповняли галерею і коридори.

А коли на сцену по парадному, молодецьки виступив високий, стрункий, не зважаючи на роки, красун — генерал, в мундирі, з густим засівом хрестів і медалей, з еполетами і іншими генеральськими відзнаками, — зал укотився брижами оплесків, ревом. Плески вирости в овацію. Буря захвату гуляла по лавах делегатів. В цьому генералі, із зворушенням та схвилюваним обличчям, що стояв у картинній позі, багато хто побачив тьмянний відсвіт колишньої моці імперії.

Пантелей Прокопович пустив сльозу і довго сякався в червону, витягнуту з кашкета, хустку. "Оце — генерал! Відразу видно, що чоловік! Як сам імператор, аж підхо-жіший з вигляду. Мовби аж скидається на покійного Олександра" — думав він, розчулено роздивляючись на Краснова, що стояв біля рамп.

Круг — названий "Кругом порятунку Дону" — засідав непохлипливо. На пропозицію

голови Кругу осавула Янова, було ухвалено постанову про носіння погонів та всіх відзнак, наданих військовому званню. Краснов виступив з блискучою, майстерно побудованою промовою. Він про-чутливо говорив про "Росію, зганьблену більшовиками", про її "колишню міць", про долю Дону. Змалювавши теперішнє становище, коротко торкнувся німецької окупації і викликав бучну хвалу, коли, кінчаючи промову, з пафосом заговорив про самостійне існування Донської області після поразки більшовиків.

— Державний Військовий круг правитиме Донщиною. Козацтво, звільнене революцією, відновить весь прекрасний старовинний уклад козацького життя, і ми, як за старовини наші предки, скажемо повнозвучним, зміцнілим голосом: "Здоров, білий царю, в крем'яній Москві, а ми, козаки, на тихім Дону!"

3 травня на вечірньому засіданні сто сімома ґолосамн проти тридцяти та при десяти, що утримались, військовим отаманом був обраний генерал-майор Краснов. Він не прийняв отаманського пернача з рук військового осавула* поставивши умови: затвердити основні закони, що він запропонував Кругові, і дати йому необмежену повноту отаманської влади.

— Країна наша напередодні загибелі! Лише при умові цілковитої довіри до отамана, я візьму пернач. Події вимагають рішучих і крутих дій. Тільки тоді можна працювати з певністю та відрадною свідомістю виконуваної повинності, коли знаєш, що Круг — верховний виразник волі Дону, — тобі довіряє, коли, в противагу більшовицькій розбещеності та анархії, будуть запроваджені тверді правові норми.

Закони, запропановані Красновим, являли собою похапцем перелицьовані, злегка реставровані закони старої імперії. Як же Кругові було не прийняти їх ? Прийняв радо. Все, навіть невдало перероблений прапор, нагадувало колишнє : синя, червона й ясовта подовжня смуга (козаки, іногородні, калмики), і лише урядовий герб, на догоду національному духові, зазнав радикальної зміни: замість хижого двоголового орла, що простер крила й розчепірів кігті, змальований був голий козак у папасі, при шаблі, рушниці та амуніції, верхи на винній бочці.

Один з підлизницьких простаків — делегатів задав підлесливе питання:

— Може, їх превосходительство щось запропонує змінити або переробити в прийнятих за основу законах?

Краснов, милостиво посміхаючись, дозволив собі поті* шитись жартом. Він обнадійливо оглянув членів Кругу і голосом людини, розпещеної загальною увагою, відповів:

— Можу. Статті сорок восьму, сорок дев'яту й п'ятдесяту— про прапор, герб і гімн. Ви можете запропонувати мені всякий прапор, крім червоного, всякий герб, крім Єврейської п'ятикутної зорі, чи іншого масонського знаку, і всякий гімн — крім ((Інтернаціоналу".

Сміючись, Круг затвердив закони. І потім довго з уст в уста переходив отаманський жарт.

5 травня Круг був розпущений. Відлунали останні промови. Командувач Південної

групи, полковник Денісов, права рука Краснова, обіцяв в найближчому часі витравити більшовицьку крамолу. Члени Кругу роз'їздились заспокоєні, зрадувані і вдалим вибором отамана, і зведеннями з фронту.

Глибоко схвилюваний, начинений вибуховою радістю} їхав з дінської столиці Пантелей Прокопович. Він був непохитно певний, що пернач потрапив до надійних рук, що незабаром розіб'ють більшовиків, і сини повернуться до хазяйства. Старий сидів біля вікна вагона, спершись на столик, у вухах його ще плескались прощальні звуки дінського гімну, аж до самісінького дна свідомості просмоктувались живущі слова, і здавалось, що й дійсно по справжньому "сколихнувся, схвилювався православний тихий Дін".

Але, від'їхавши кілька верстов від Новочеркаська, Пантелей Прокопович побачив з вікна аванпости баварської кінноти. Група кінних німців посувалася обочиною залізничного полотна устрить поїзду. Вершники спокійно гор бились на сідлах, вгодовані ширококлубі коні мотали куцо обчикриженими хвостами, лисніли під яскравим сонцем* Хилячись уперед, страдницьки вигнувши брову, дивився Пантелей Прокопович, як копита німецьких коней переможно, танцюристо топчуть козацьку землю, і довго потім понуро горбатився, еонів, повернувшись до вікна широкою спиною.

II

З Дону через Україну котились червоні валки вагонів, везучи до Німеччини пшеничне борошно, масло, яйця, биків. Па площадках стояли німці в безкозирках, в синьо-

сірих сурдутах, з нригвитаеніщи до гішптішг багнетами.

Добротні, з жовтої шкіри, німецькі чоботи з окованими до зносу закаблуками трамбували дінські шляхи, баварська кіннота напувала коні в Доні... Молоді козаки, допіру вимуштрувані в Персіановці, покликані під знамена, бились З петлюрівцями. Майже половина наново збитого 12 Дін-ського козачого полку лягла під Старобільськом.

На півночі станиця Усть — Медведицька гуляла з рук у руки: займав Миронов із загоном козаків-червоногвардій-ців, що стеклися до нього з хуторів Глазунівської, Ново-Александрівської, Кумилженської, Скуришенської та інших станиць, а через годину вибивав його загін білих партизанів офіцера Алекс ва, і по вулицях мелькали шинелі гімназистів, реалістів, семінаристів, що складали кадри загону.

На північ із станиці до станиці перекатами сунули верхньо-дінські козаки. Миронов відходив до границь Саратов-щини. Майже весь Хоперський округ був звільнений від більшовиків. На кінець літа Дінська армія, збита з козаків усякого віку, здатних носити зброю, стала на кордонах. Реорганізована по дорозі, поповнена прибулими з Новочеркаська офіцерами, армія набувала подоби справжньої армії: малочисленні, виставлені станицями, дружини зливались ; відновлювались колишні регулярні полки з колишнім, зацілілим від германської війни, складом; полки збивались в дивізії; в штабах хорунжих замінили старі полковники; помалу мінявся і начальницький склад.

На кінець літа бойові одиниці, скомпановані із сотень мигулинських, мешківських, казанських і шумилинських козаків, з наказу генерал-т-майора Алфьорова перейшли дінський кордон, і, зайнявши Донецьке — першу на рубежі слободу Воронізької губернії, повели облогу повітового міста Богучара.

Вже чотири доби сотня татарських козаків під командою Петра Мелехова йшла через хутори й станиці на північ Усть-Медведицького округу. Десять правіше від них спішно, не приймаючи бою, відступав до лінії залізниці Миронов. За весь час вони не бачили супротивника. Переходи робили невеликі.

Петро, та й усі козаки, не змовляючись, вирішили, що до смерті поспішати немає рації, за перехід лишали позаду себе найбільш три десятки верстов.

На п'яту добу вступили до станиці Кумилженської. Через Хопер переправились на хуторі Дундуковому. На луках серпанковою завісою висіла мошка. Тонке вібрує бриніння її зростало неугавно. Міради її сліпо кружляли, кишали, лізли в вуха, очі вершникам і коням. Коні нудились, чхали, козаки відмахувались руками, раз-у-раз чадили тютюном — самосадам.

— От забава, будь вона проклята, — кркнув Христоня, витираючи рукавом око, що все сльозилося.

— Вскочила, чи що? — посміхнувся Григорій.

— Око щипає. Виходить, вона отруйлива, диявол!

Христоня, віддираючи червоне повік, провів по очіюму

яблуку шкарубким пальцем; відкопиливши губу, довго тер долонею навідворіт око.

Григорій їхав поруч. Вони держались вкупі з дня виступу. Прилучився до них ще Анікушка, розгладілий останнім часом і від цього ще дужче схожий на бабу.

Загін складався з неповної сотні. У Петра помічником був вахмістр Латишов, що пристав на хутір Татарський у приїми. Григорій командував взводом. У нього майже всі козаки були з нижнього кутка хутора: Христоня, Анікушка, Федот Бодовськов, Мартин Шаміль, Іван Томилін, цибатий Борщов та ведмежкуватий незграба Захар Ковальов, Прохір Зиков, циганська рідня — Меркулов, пифан Макеадв, бгор Синілін і ще півтора десятки молодих хлопців — однолітків.

Другим взводом командував Микола Кошовий, третім — Яків Коловейдін, і четвертим — Митько Коршунов, після страти Подтьолкова спішно підвищений генералом Алфьоровим в старші урядники.

Сотня грала коні степовою ристю. Дорога оббігала залиті водою музги, пурнала у видолинки, порослі молодю кугою й верболозом, виллюжилась по луках.

В задніх лавах басовито реготався Яків Підкова, тенорком підголоїнував йому Андрюшка Кашулін, що теж дістав урядницькі лички, заробивши їх на крові підтьолківських сподвижників.

Петро Мелехов їхав з Латишовим обіч лав. Вони про щось тихо розмовляли. Латишов бавився свіжим темляком шаблі. Петро лівою рукою гладив коня, чухав йому поміж вухами. На пухлощокому обличчі Латишова світилась усмішка, обкурений, з підточинами коронками зуби жовтаво чорніли спід непишних вусів.

Позаду всіх, на кульгавій строкатій кобильчині тюпцяв Антип Авдійович, син Бреха, прозваний козаками "Антипом Бреховичем".

Дехто з козаків розмовляв, деякі, зламавши лави, їхали по п'ятеро в ряд, інші уваяшо роздивлялись на незнайому місцевість, луку, пофарбовану вісп'яним ряботинням озер, зелену горожу тополь та верб. Із спорядження видно було, що йшли козаки в далеку дорогу; сакви сідел, роздуті від поклажі, в'юки набиті, в тороках у кожного дбайливо ув'язана шинель. Та й по збруї можна було міркувати; кожний ремінець попетляний дратвою, все прошито, підігнано, полагоджено. Якщо місяць тому вірилось, що війни не буде, то тепер йшли з покірною, безрадісною свідомістю; крові не уникнути. "Нині носиш шкуру, а завтра може ворони будуть її в чистому полі чинити", — думав кожний.

Проминули хутір Кріпці. Криті очеретом рідкі курені замигтіли праворуч. Анікушка дістав з кишені шароварів бурсака, відкусив половину, хижо оголивши дрібні різці, і метушливо, як за ць, зарухав щелепами, прожовуючи.

— Зголоднів? — скосився на нього Христоня.

— А чого ж... Жіночка напекла.

— Ай митець же ти жерти! Череву у тебе, виходить, як у кнура. — Він повернувся до Григорія і якимсь сердитим і скаржливим голосом провадив : — Жере, нечистий дух, неподобно! Куди він ото скільки пхає? Придивляюсь до нього цими днями, і мовби аж страшно: сам* ото невеличкий, а вже ж що лопає — як у прірву.

— Своз їм, стараюсь. Увечері з'їси барана, а вранці другого на. Ми всяку фрукту споживаймо, нам все корисне, що рука в рот затисне.

Анікушка реготався, моргав Григорієві на Христоню, що плювавсь досадливо.

— Петре Пантелейовичу, ночівлю де робиш? Бач, коники підбились! — крикнув Томилін.

Його піддержав Меркулов:

— Ночувати час. Сонце сідає.

Петро махнув нагаєм.

— Заночуємо в Ключах. А може, і до Кумилги потягнемо.

В чорну кучеряву борідку посміхнувся Меркулов, шепнувши Томиліну:

— Вислужується перед Алфьоровим, сука! Поспішає...

Хтось, підстригаючи Меркулова, пустувавши, обчикрижив йому бороду, зробив з пишної бороди борідку, застругав її кривим клином. Вигляд мав Меркулов новий, аж смішно, — це й служило прикличкою до повсякчасних жартів. Томилін не вдержався й тут:

— А ти не вислужуєшся?

— Чим це?

— Бороду під генерала підстриг. Мать, думаєш, як обкраяв під генерала, так тобі відразу дивізію дадуть? А дулю не хочеш?

— Дурень! Чорт! Ти йому всерйоз, а він гне.

За сміхом і розмовами в'їхали в хутір Ключі. Висланий уперед квартир'єром

Андрюшка Кашулін зустрів сотню біля крайнього двору.

— Наш взвод — за мною! Першому — ось три двори, Другому — по лівий бік, третьому — отой двір, де колодязь, та ще чотири зряду.

— Нічого не чув? Питався? — під'їхав до нього Петро.

— Ними тут і не смердить. А от медів, хлопче, тут до чорта. В одної бабусі триста колодок. Вночі неодмінно якусь розколемо.

— Но, но, не дурій! А то я розколю!

Петро нахмурився, торкнув коня нагадм.

Розмістились. Прибрали коні. Смеркло. Господарі дали

козакам повечеряти. Біля дворів, на вільхах торішнього порубу посідали служиві й хуторні козаки. Побалакали про те, про це й розійшлись спати.

Вранці виїхали з хутора. Майже під самісінькою Кумил-женською сотню наздогнав нарочний, Петро розпечатав пакет, довго читав його, похитуючись на сидлі, натужно, як вагу, держачи у витягнутій руці аркуш паперу. До нього під'їхав Григорій.

— Наказ?

— Еге!

— Що пишуть?

— Діла... Сотню наказують здати. Всіх моїх однолітків відкликають, формують у Казанці двадцять восьмий полк. Батарейців — теж, і кулеметників.

— А решті куди?

— А ось тут прописано: "В Аржанівській стати під оруду командира двадцять другого полку, посуватися невідкладно". Чи ба! "Невідкладно" !

Під'їхав Латишов, узяв з рук Петра наказ, Він читав, ворущачи товстими тугими губами, косо вигнувши брову.

— Рушай! — гукнув Петро.

Сотня рвонулась, поїхала ступою. Козаки, оглядаючись, уважно поглядали на Петра, чекали, що скаже. Наказ оголосив Петро в Кумилженській. Козаки старших років заметушились, збираючись у поворотну дорогу, вирішили переднювати в станиці, а на світанку другого дня рушати в різні боки. Петро, що весь день шукав нагоди побалакати з братом, прийшов до нього на квартиру.

— Ходімо на плац.

Григорій мовчки вийшов за ворота. їх наздогнав був Митько Коршунов, але Петро холодно попрощав його:

— А йди, Митрію. Хочу з братом погомоніти.

— Це можна, — Митько тямущо посміхнувся, відстав.

Григорій, скося стежачи за Петром, бачив, що той хоче

говорити про щось серйозне. Відводячи цей розгаданий намір, він заговорив з удаваною жвавистю:

— Чудно все таки: від'їхали від дому сто верстов, а народ уже інший. Балакають не так як у нас і будівлі іншого штибу, мовби у полипонів¹. Бачиш, ось, — ворота накриті тесовим дашком, як каплиця. У нас таких немаз. І ось, — він показав на ближній

багатий курінь, — призьба теж оббита тесом; щоб дерево не гнило, так, чи що?

— Облиш.—Петро скривився.—Не про це ты балакаєш... Стривай, станьмо під тином. Люди дивляться.

На них цікаво позирали, йдучи з плацу, баби й козаки, Старик у синій непідперезаній сорочці та в козацькому кашкеті з рожевою від старості околичкою, спинився.

— Днюйте?

— Хочемо переднювати.

— Овесець коням д?

— 6; трішки, — відгукнувся Петро.

— А то зайдіть до мене, наберу мірок зо дві.

— Спаси христос, дідуню!

— Богу святому... Заходь. Он мій курінь, 'зеленою бляхою критий.

— Ти про що хочеш балакати? — нетерпляче, хмурячись, спитав Григорій.

— Про все. — Петро якось винувато й вимучено посміхнувся, закусив кутком рота пшеничний вус. — Час, Гри-цуню, такий, що, може, й не побачимось...

Неусвідомлена ворожість до брата, що вжалила була Григорія, враз зникла, роздавлена жалісливою Петровою усмішкою та давнім, від дитинства ще, ім'ям,

1 Цодипони — назва старообрядців,

Грицунь. Петро ласкаво дивився на брата, все також дляво й негарно посміхаючись. Рухом губ він стер усмішку, Згрубів на лиці, — сказав:

— Ти дивись, як народ розділили, гади! Наче з плугом проїхались один в один бік, інший в інший, як під лемешем. Чортове життя, і час страшний! Один одного вже не пізнає ... Ось ти, — круто перевів він розмову, — ти ось брат мені рідний, а я тебе не збагну, їйбогу! Почуваю, що ти відходиш якось від мене... Правду кажу? — і сам собі відповів : — Правда. Мутишся ти ... Боюсь, перекинешся ти до червоних... Ти, Гришо, досі себе не знайшов.

— А ти знайшов ? — спитав Григорій, дивлячись, як за невидимою рисою Хопра, за крейдяною горою сідає сонце, горить захід, і обпаленим чорним клоччям несуться звідти хмарини.

— Знайшов. Я на свою борозну потрапив. З неї мене не зіпхнеш! Я) Гришо, хитатись, як ти, не буду.

— Хо ? — розлючено витис Григорій усмішку.

— Не буду!—Петро сердито посукав вуса, часто заморгав, наче засліплений. — Мене до червоних арканом не затягнеш. Козацтво проти них, і я проти. Перечити не хочу, не буду! Та й як сказати... Нема чого мені до них, не по дорозі!

— Кидай цю розмову, — стомлено попросив Григорій.

Він перший пішов до своєї квартири, старанно карбуючи кроки, ворущачи сугулим плечем.

Біля воріт Петро, відстаючи, спитав:

— Ти скажи, я знатиму... скажи, Гришо, не перекинешся ти до них?

— Навряд... Не знаю.

Григорій відповів мляво, неохоче. Петро зітхнув, але розпитувати покинув. Пішов він схвильований, осунувшись. І йому, і Григорієві було докраю ясно: стежки, що перше сплітали їх, поросли непрохіддю пережитого, до серця не пройти, так над яром кособоком схилом стелеться, в'ються гладенька вистрижена козячими копитами тропа і враз десь на повороті, пірнувши на днище, кінчиться, як обтята,— нема далі шляху, муром лопушиться бур'ян, стобурчачись непривітним тупиком.

...Другого дня Петро повів назад, до Вешенської, половину сотні. Зоставлений молодняк під командою Григорія рушив до Арженівської.

З ранку нещадно пекло сонце. В бурому мариві перекипав степ. Позаду голубіли фіалкові відноги надхоперських гір, шафрановим розливом лежали піски. Під вершниками ступою хиталися пітні коні. Обличчя козаків побурішали, вицвіли від сонця. Подушки сідел, стремена, металічні частини вуздечок розпеклись так, що рукою не доторкнутись. В лісі — і то не залилось прохолоди,— парна висіла духота, і міцно пахло дощем.

Густий сум полонив Григорія. Ввесь день він похитувався в сідлі, незв'язно думаючи про майбутню; як горошини скляного намиста, перебирав у думці Петрові слова, гірко нудився. Терпкий, бражний присмак полиню пік губи, шлях курився спекотою, навзгак під' сонцем лежав золо-тавобурий степ. По нім шастали сухі вітри, м'яли шершаву траву, сукали піски й куряву.

Надвечір прозора мла затягла сонце. Небо вилиняло, посіріло. На заході важкі з'явилися хмари. Вони стояли нерухомо, доторкуючись звислими краями до невиразної, тонко випряденої ниті горизонту. Потім, гнані вітром, грізно попливли, дразливо низько волочачи бурі хвости, цукрово білюючи округлими вершинами.

Загін вдруге пересік річку Кумилгу, втисся під баню тополевого лісу. Листя під вітром рябіло молочноблакит-ним сподом, згідно басовито шелестіло. Десь по той бік Хопра з яскравабілої пелени хмари сипався й сік землю, косий дощ з градом, оперезаний барвистим поясом веселки.

Ночували на хуторі, невеличкому, пустинному. Григорій попорав ?соня, пішов на пасіку. Госродар, пристарілий кучерявий козак, вибираючи з борода заплутаних бджіл, стривожено казав до Григорія:

— Ось цю колодку недавнечко купив. Перевозив сюди, і дівча чогось вся померла. Бачиш, тягнуть бджоли, — спинившись коло довбаного вулика, він показав на вічко: бджоли безперестанку витягали на лазок трупики дівчи, Злітали з ними, глухо дзизкаючи.

Господар жалісливо щурих руді очі, засмучено цмокав губами. Ходив він поривчасто, рвучко й незграбно вимахуючи руками. Занадто рухливий, груботілий, з уривчастими похапливими рухами, він викликав якийсь неспокій і здавався зайвим на пасіці, де розмірно и зладжено величезний колектив бджіл провадив повільну мудру роботу. Григорій придивлявся до нього з легким почуттям неприязні. Почуття це мимоволі викликав зладжений з поривів літній широкоплечий козак, що балакав

скрипучо й швидко.

— Цього року взяток гарний. Чебрець цвів буйно, брали з нього. Рамкові — зручніші вулики. Заводжу ось ...

Григорій пив чай з густим, тягучким, як клей, медом. Мед солодко пахнув чебрецем, клечаними святками, луговим цвітом. Чай розливала дочка господаря — висока вродлива молодиця. Чоловік її пішов з Мироновим, тому господар був догодливий, смирний. Він не помічав, як дочка його спід вій швидко зиркала на Григорія, стискаючи тонкі неяскраві губи. Вона тяглась рукою до чайника, і Григорій бачив смолясточорне кучеряве волосся під пахвою. Він не раз зустрічав її допитливий, цікавий погляд, і раз навіть здалось йому, що, стикнувшись з ним поглядом, порозовішала на вилицях молода козачка й зігріла в куточках губів неприховану усмішку.

— Я вам у горниці постелю, — після чаю сказала вона Григорієві, проходячи мимо із подушкою та повстю й обпалюючи його відверто голодним поглядом. Збиваючи подушку, неначе, між іншим, сказала невиразно й швидко:

— Я під повіткою ляжу. *. Душно в хатах, блохц кусають...

Григорій, скинувши самі чоботи, пішов до неї шд повітку, як тільки почув хропіт господаря. Вона звільнила йому місце поруч себе на скинутій з передка гарбі, і натягаючи на себе кожуха, торкаючись Григорія ногами, принишкла. Губи в неї були сухі, жорсткі, пахли-цибулею та незахапаним запахом свіжини. На її тонкій і смуглявій руці Григорій прозорював до світанку. Вона міцно всю ніч притискала його до себе, ненаситно пестила і з смішками, з жартами до крові покусала йому губи, залишила на шиї, грудях та плечах фіалкові плями цілунків — укусів та дрібненькі сліди своїх дрібних, як у звірятка, зубів. Після третіх півнів Григорій зібрався було перекочувати до горниці, але вона його задержала.

— Пусту, любу, пусту, моя ягідка! — упрохував Григорій, посміхаючись в чорний вус, м'ягко намагаючись звільнитись.

— Полеж ще трошки... Полеж!

— Таж побачать! Диви, незабаром розвидниться!

— Ну, і хай!

— А батько?

— Батечко знад.

— Як знад? — у Григорія здивовано потремтіла брова.

— А так...

— Оце так голос, звідки ж він знад ?

— Він, чи бачиш... Він вчора мені сказав... Мовляв, якщо офіцер в'язнотиме, переси з ним, приголуб його, а то за Гераська коней заберуть, або ще чого... Чоловік же Герасим мій, з Мироновим...

— О-он як! — Григорій глузливо посміхнувся, але в душі був ображений.

Непридмне почуття розвіяла вона ж.

Любовно приторкаючись до м'язів на руці Григорія, вона здригнулась;

— Мій же милий не такий, як ти...

А який же він? — зацікавився Григорій, потрезвленими очима дивлячись на збліднілу вершину неба.

— Нікудишній..., кволий... — вона довірливо потяглась до Григорія, в голосі її бриніли сухі СЛЪОЗИ... Я з НИМ без ніякої насолоди жила... Негодящий він для баб'ячої справи

Чужа, по дитячому наївна душа розгорталась перед Григорієм проста, як розгортаються, вбираючи росу, квітка. Це п'янило, збуджувало легкий жаль. Григорій, жаліючи, ласкаво гладив скуйовджене волосся своєї випадкової подруги, заплющував стомлені очі.

Крізь очеретяний дах повітки точилося, гаснучи, світло місяця. Зірвалась і бистро скотилась до обрію падуча зоря, покинувши на попелястому небі фосфоричний меркнучий слід. На ставу закричала матірка, з любосним хрипцем відгукнувся качур. Григорій пішов до горниці, легко несучи спорожнене, налите солодким дзвоном утоми тіло, він Заснув, відчуваючи на губах солонцюватий запах її губів, пильно зберігаючи в пам'яті охоче на пестощі тіло козачки та запах його, — складний запах чебрецевого меду, поту й тепла.

Через дві години його збудили козаки. Прохір Зиков засідлав йому коня, вивів за ворота. Григорій попрощався у господарем, твердо видержавши його задимлений ворожістю погляд, кивнув головою дочці господаревій, що проходила до куреня. Вона нахилила голову, гріючи в кутках тонких, неясково обарвлених губів усмішку та невиразну

гіркоту жалю.

Провулком їхав Григорій, оглядаючись. Провулок півду-гою оббігав двір, де він ночував, і він бачив, як пригріта

ним козачка дивилась через тини йому вслід, повертаючи голову, щитком виставивши над очима вузьку засмаглу долоню. Григорій з несподівано заворушеною журбою оглядався, намагався уявити собі вираз її обличчя, всю її, і не міг. Він бачив тільки, що голова козачки в білій хустці тихо повертаються, стежачи очима за ним. Так повертаються головка сояшника, що стежить за повільним кружним походом сонця.

Етапним порядком гнали Кошового Михайла з Всшёнсько? на фронт. Дійшов він до Федосе<=вської станиці, там його станичний отаман задержав на день і під конвоем вирядив назад до Вешенської.

— Чому посилайте назад ? — спитав Михайло станичного писаря.

— Одержано наказ З Вешок, — неохоче відказав той.

Виявилось, що Михасева мати, плазуючи навколішках

на хутірських зборах, ублагала стариків, і ті написали від громади приговор з проханням Михайла Кошового, як* одинокого годувальника в сім'ї, призначити на табунника. До Вешенського станичного отамана з приговором їздив сам Мирон Григорович. Упрохав.

У станичній управі отаман накричав на Михася, що стояв перед ним струнко, потім

знизив тон, сердито закінчив :

— Більшовикам ми не довіряймо оборону Дону. Рушай на відвід, послужиш табунником, а там видно буде. Гляди мені, сучий син! Матір твою шкода, а то б . >,. Забирайся!

Розпеченими вулицями Михась йшов уже без конвоїра. Скатка муляла плече. Натруджені за півтора ста верстов дороги ноги відмовлялись служити. Він ледве дотягся на ніч до хутора, а другого дня, оплаканий та приголублений матір'ю, поїхав на відвід, везучи в пам'яті постаріле обличчя матері та вперше помічену ним пряжу сивизни в її голові.

На південь від станиці Каргінської, на двадцять вісім верстов завдовжки та шість завширшки, розлігся цілинний, споконвіку неораний заповідний степ. Клапоть землі з багатьох тисяч десятин був відведений під попас станичних жеребців, тому й названий — відводом. Щороку на Юрія З Вешенської, з зимових стаєнь, виводили табунники застояних за зиму жеребців, гнали їх на відвід. За станичні гроші збудовано було посеред відводу стайню з літніми відкритими станками на вісімнадцятеро жеребців, зрубленою казармою поруч для табунників, доглядача та ветеринар-його фельдшера. Козаки Вешенського іорту пригнали маток-кобилиць; фельдшер з доглядачем стежили, приймаючи маток, щоб на зріст кожна була не менше як два аршини, а віком не молодша від чотирьох років. Здорових одбивали в косяки штук по сорок. Кожний жеребець вводив свій косяк у степ, ревниво пильнуючи кобилиць.

Михась їхав на єдиній в його господарстві кобилі. Мати, виряджаючи його, втираючи завіскою сльози, казала:

— Погуляв ото, може, кобилка... Ти ж пильнуй її, не заїжджуй. Ще одну коняку — докраю треба!

О полудні за парним маривом, що мріло понад вибалком, побачив Михась залізний дах казарми, огорожу, сірий від негоди тесовий дах стайні. Він приспішив кобилу; вибравшись на гребінь, виразно побачив будівлі й молочний розлив трави за ними. Далеко-далеко на сході гнідою плямою темнів косяк коней, що бігли до ставу; осторонь від них рисив верховий табунник — лялькова людинка, приклеєна до лялькового коника.

В'їхавши на подвір'я, Михась спішився, прив'язав поводи до Гайку й увійшов у дім. У просторому коридорі йому зустрівся один з табунників, невисокий веснянкуватий козак.

— Кого треба?—неприятно спитав він, оглядаючи Михася, від голови до ніг.

— Мені б до доглядача.

— Струкова? Немад, ввесь вийшов. Сазонов, помічник їхній, тут. Другі двері по лівій руці... А нащо знадобився ? Ти звідки?

— В табунники до вас.

— Пхають аби кого...

Бурмочучи, він пішов до виходу* Верівчаний аркан, перекинутий через плече, волочився за ним по підлозі" Відчинивши двері, й стоячи до Михася спиною, табунник

махнув нагаєм, вже миролюбно сказав:

— У нас, братику, служба важка. Іншим разом по двоз діб з коня не злазиш.

30

Михась Дивибся на його неішпростану спину й різко випнуті ноги. В просвіті дверей кожна лінія незграбної фігури козака вимальовувалась рельєфно й гостро; Колесом вигнуті ноги табунника розвеселили Михася. "Неначе він сорок років верхи на барилі сидів", — подумав, посміхаючись нишком, розшукуючи очима дверну ручку.

Сазонов прийняв нового табунника велично й байдуже. Незабаром приїхав звідкись і сам доглядач, здоровенний козарлюга, вахмістр отаманського полку Афанасій Струков. Він наказав зарахувати Кошового на утримання, разом з ним вийшов на ганок, розпечений білою застоюною спекою.

— Неуків вчити вмідш? Об'їздив?

— Не доводилось,— щиро признався Михась й відразу помітив, як посоловіле від спеки обличчя доглядача пожва* вішало, струменем пройшло по нім невдоволення.

Почухуючи спітнілу спину, вигинаючи могутні лопатки, доглядач тупо дивився Михасеві проміж очі*

— Арканом можеш накидати?

— Можу.

— А коней жалієш?

— Жалію.

— Вони — як люди, німі тільки. Жалій, — наказав він, і, безпричинно лютячись, крикнув : — Жаліти, а не те, щоб — арапником!

Обличчя його на хвилину стало і смисленним, і живим, але зараз же жвавність зникла, твердою корою тупої байдужості поросла кожна риса.

Жонатий ?

— Ні.

—"Оті дурень! Женився б,—врадувано підхопив доглядач.

Він вижидально помовчав, з хвилину дивився на роз~ христану груди́ну степу, потім, позіхаючи, пішов у будинок. Більше за місяць служби в табунниках Михась не чув від нього жодного слова.

Всього на відводі було п'ятдесят п'ять жеребців. На кожного табунника припадало по два, по три косяки.

Михасеві Доруйгілн великий косяк, якоСо водив могутній Старий жерібець Бахар, та ще одного, меншого, що нараховував біля двадцяти маток, з жеребцем на окличку Банальний. Наглядач покликав табунника Солдато́ва Іллю, одного з найметкіших та найбезстрашніших, доручив йому:

— Ось новий табунник, Кошовий Михайло з Татарського хутора. Покажи йому косяки Банального та Бахаря, аркан йому дай. Житиме у вашій будці. Показуй йому. Ідіть.

Солдатов мовчки закурив, кивнув Мишці:

— Ходімо.

На ганку спитався, показуючи очима на зомлілу під сонцем Михасеву кобильчину:

— Твоя животина?

— Моя.

— Жереба?

— Ні.

— З Бахарем злучи. Він у нас королівського заводу, іівмісок з англійцем. Ну й прудкий!.. Ну, сідай.

Їхали поруч. Коні по коліна брели в траві. Казарма й стайня zostались далеко позаду. Спереду, повитий най-ніжнішим блакитним куривом, велично німував степ. В зеніті, за пасмом опалових хмаринок томилось сонце. Від гарячої трави стелився тягучкий густий аромат. Праворуч, за туманно окресленою западиною видолінку перлово-усміхнено біліла смуга Жирового ставу. А навкруги,— скільки сягало око,— зелений неосяжний простір, тремтячі хвилі марива, південною спекотою скутий древній степ і на обрії — недосяжна і казкова сиза грудаста могила.

Трави при корені зеленіли густо й темно, вершки просвічували на сонці, вилискували медянкою. Куйовдився невизрілий султанистий ковил, круговинами йшла по ньому вихраста імурка, пір'ї пожадливо пнувся до сонця, витягаючи обзернену. головку. Подекуди сліпо й чіпко притискався до землі низкорослий залізник, де-не-де промере-жений шалфеєм, і знову —повінню розстилався, гору взявши, КОВИЛ, ЗМІНЯЮЧИСЬ різноцвіт-тям, вівсюгом, жовтою свирі-їбю, молочаям, чингизкою, травою суворою, однолюбок), що витісняла з зайнятої площі всі інші трави.

Козаки їхали мовчки. Михась відчував давно незазанане ним почуття покiрного умиротворення. Степ гнітив його тишею, мудрою величчю. Супутник його просто спав на сідлі, хиличись до кінської гриви, склавши на лүці веснянкуваті руки, наче перед причастям.

Спід ніг звився стрепет, полинув над балкою, іскрячись проти сонця білим пером. Приминаячи трави, з півдня поплив вітрець, що зранку, може, борознив Озівське море.

За півгодини наїхали на косяк, що пасся біля Осикового ставу. Солдатов прокинувся, — потягаючись у сідлі, лiниво сказав:

— Ломакіна Пантелюшки косяк. Чогось його не видно.

— Як жеребця кличуть ? — спитав Михась, милуючись на світло рудого довгого донця.

— Фразер. Лютий, чорт! Ач, вилупився як! Повів!

Жеребець рушив геть, і за ним, табунячись, пішли кобилиці.

Михась прийняв одведені йому косяки й склав свої пожитки в польовій будці. До нього в будці жило троє: Солдатов, Ломакін та найманий косячник — немолодий мовчазний козак Туров<фОв. Солдатови мали вони за старшого. Він охоче ввів Михася в курс обов'язків, другого ж дня розповів йому про характер і повади жеребців і, тонко посміхаючись, порадив:

— По праву повинен ти службу на своїй коняці справляти, та якщо на ній день — у — день мотатись — поставиш на постав. А ти пусти її до косяка, чужу засідлай та міняй

їх частіше.

В Михася перед очима він відбив від косяка одну матку і, розскакавшись, звично й зручно накинув на неї аркан. Засідлав її Михасевим сідлом, підвів тремтячу, присідаючи на задні ноги, до нього.

Сідай. Вона, видно, неuka, чорт! — Сідай же, — крикнув він сердито, правою руною ?г ишяр ТОГіягаючи поводи,

лівою стискаючи кобилиций тремтячий храНі — Ти з ними пом'якше. Це на стайні гукнеш на жеребця: "До одного Ъ— він і тиснеться до одного боку станка, а тут не жартуй! Бахаря особливо опасайся, близько не під'їзди, вб'є,— сказав він, держачись за стремена та любовно лапаючи за туге, атласно чорне вим'я кобилку, що переступала з ноги на ногу.

II

Тиждень відпочивав Михась, цілісінькі дні проводяч в сідлі. Степ його скоряв, владно примушуючи жити пер вісним, рослинним яситтям. Косяк ходив денебудь непода леку. Михась або сидячи дрімав у сідлі, або, валяючись на траві, бездумно стежив, як, понасувані вітром, блукають по небі косяки запушених паморозевою білиною хмар. Спочатку такий стан відчуження його задовольняв. Життя на відводі, далеко від людей, йому навіть подобалось. Та наприкінці тижня, коли вже призвичаївся до нового становища, прокинувся невиразний страх. "Там люди свою й чуя"у долю вирішують, а я кобилок пасу. Як же так? Тікати треба, а то засмокче", — тверезіючи, думав він. Але до свідомості просмокувався і інший, лінивий нашепт; "Нехай там воюють, там смерть, а тут — привілля, трава та небо. Там злоба, а тут. мир. Тобі ото що за діло до інших?.." Думки почали ревниво точити покірну Михасеву Заспокоєність. Це погнало його до людей, і він вже частіше, ніж першими, днями, шукав зустрічей із Солдато-вим, що гуляв із своїми косяками в районі Дударевого ставу, намагався зблизитися з ним.

Солдатов ваготи самотності, видимо, не почував. Він рідко ночував у будці, і майже завжди — з косяком або біля ставка. Жив він звірячим життям, сам здобував собі їжу, і робив це надзвичайно вміло, неначе все життя тільки цим і займався. Одного, разу бачив Михась, як він плів волосінь з кінського волосу. Зацікавившист", спитав:

— На Шо пдетёш V

— На рибу.

— А де вона?

— В ставку. Карасі.

— На глиста ловиш ?

— На хліб і на глиста.

— Вариш?

— Підв'ялю та їм. На ось, — щиро почастував він, витягаючи з кишені шараварів в'яленого карася.

Іншим разом, їдучи слідом за косяком, натрапив Михась на спійманого в сильце стрепета. Поруч стояло майстерно зроблене опудало стрепета та лежали вміло

заховані в траві сильця, прив'язані до кілочка Стрепета Солдатов

* "и"

цього ж вечора спік у землі, спочатку засипавши и розжеврілим вугіллям.

Він запросив вечеряти й Михася. Розламуючи запашне м'ясо, попрохав:

. — Іншим разом не здіймай, а то ти мені справу по" псуєш.

— Ти як потрапив сюди? — спитав Михась.

— Годівник я.

Солдатов помовчав і раптом спитав:

— Слухай, а чи правду брешуть хлопці, що ти з червоних ?

Кошовий, не сподівавшись такого запитання, збентежився :

— Ні... Ну, як сказати... ну так, подавався я до них... Спіймали.

— Нащо подавався? Чого шукав? — суворячись очима, стиха спитав Солдатов і почав жувати повільніше. Вони сиділи біля вогнища на гребені сухої балки. Кізяки чадно димили, спід попелу просився на верх вогник. Ззаду сухим теплом та запахом прив'ялого полину дихала їм у спину ніч. Вороне небо краяли падучі зорі. Падала одна, і потім довго світився ворсистий слід, як на кінському крупі, після удару батогом.

Михась насторожено вдивлявся в обличчя Солдатова торкнуте позолотою огневого відблиску, відказав:

— Правів хотів добитись.

— Кому? — жваво стрепенувся Солдатов.

— Народові.

— Яких же правів? Ти розкажи.

Голос Солдатова став глухий і закрадливий. Михась секунду вагався, — йому подумалось, що Солдатов навмисно поклав у вогонь свіжий кізяк, щоб захвати вираз свого обличчя. Наважившись, заговорив:

— Рівноправності всім — ось яких! Не повинно бути ні панів, ні хлопів. Зрозуміло? Цьому ділу край покладуть.

— Гадаєш, не переможуть кадети ?

— Авжеж — ні.

— Ти, значить, он чого хотів... — Солдатов перевів дух і враз підвівся; — Ти, сучий син, козацтво жидам у кабалу хотів завдати?! — крикнув він пронизливо, люто. — Ти... в зуби тобі, усі ви, отакі, хочете викоренити нас ?! Ага, он як!.. Щоб на степу жида фабрик своїх понабудувували?! Щоб нас від землі відняти ?!

Михась, вражений, помалу звівся на ноги. Йому здалось, що Солдатов хоче його вдарити. Він відхитнувся, і той, бачачи, що Михась злякано ступнув назад, — розмахнувся. Михась, спіймав його руку на льоту; стискаючи в зап'ясті, обнадійливо порадив:

— Ти, дядю, покинь, а то я тебе метну! Ти чого розгаласувався ?

Вони стояли в темряві один проти одного. Огонь, затоптаний ногами, погас; лише скраю червоно курився, відкотившись набік, кізяк. Солдатов лівою рукою схопився за комір Михасевої сорочки; стягаючи його в кулаці, підіймаючи, намагався звільнити

праву руку.

— За грудки не берись! — хрипів Михась, крутячи сильно шидю. — Не берись, кажу! Поб'ю, чи чуєш?..

— Ні — і — і, ти... поб'ю ... стривай! — задихався Солдатов.

Михась, звільнившись, з силою відкинув його від себе

і, відчуваючи огидне бажання вдарити, збити з ніг і дати волю рукам, конвульсійно обсмикував сорочку.

Солдатов не підходив до нього. Скригочучи зубами, він впереміжку з матюками, вигукував:

— Донесу! Зараз до наглядача! Я тебе запроторю! Гадюка ! Гад!. Більшовик!.. Як Подтьолкова тебе треба! На сук! На мотузку!

"Донесе, набреше... Досадять в тюрму... На фронт не пошлють — значить, до своїх не перебіжу. Пропав!" — Михась похолов, і думка його, шукаючи виходу, заметалась шалено, як мечеться сула в якійсь ямці, відрізана від річки, коли спадад повинь. "Вбити його! Задушу зараз... Інакше не можна" ... І вже, підкоряючись цьому раптовому вирішенню, думка підшукувала виправдання: "Скажу, що кинувся мене бити... Я його за глотку... Без наміру, мовляв... Зопалу..."

Тремтячи, ступив Михась до Солдатова, і якби той побіг у цей момент, схристились би над ним смерть і кров, але Солдатов продовжував вигукувати лайку, і Михась згас, лише ноги хлипко затремтіли, та піт проступив на спині й під пахвами.

— Ну почекай... Чуєш ? Солдатов, стривай! Не галасуй! Ти ж перший затіяв...

І Михась почав принижено просити. В нього тремтіла щелепа, розгублено бігали очі.

— Мало чого не бувад проміж друзів... Я ж тебе не вдарив ... А ти — за грудки... Ну що я такого сказав ? І все це треба виказувати ?.. Якщо образив, то вибач... їйбогу! Ну V

Солдатов почав тихше, тихше покрикувати й замовк. Хвилину перегода сказав, відвертаючись, вирываючи свою руку з холодної, спітнілої руки Кошового:

"7 Крутиш хвостом, як гад! Ну, та вже гаразд, не скажу. Дурість твою жалію. А ти мені на очі більш не навертайся, зріти тебе більш не можу! Наволоч ти! Жидам ти продався, а я не жалію таких людей, котрі за гроші продаються.

Михась принизливо й жалісливо посміхався в темряву, хоч Солдатов обличчя його не бачив, як не бачив і того, що кулаки в Михася стискаються й пухнуть від приливу крові.

Вони розійшлись, не сказавши більше ні слова. Кошовий люто шмагав коня, розшукуючи Євій косяк. На сході спалахували сполохи, гуркотів грім.

Цієї ночі над відводом пройшлась гроза. Над північ як запалений, сапно дихаючи, з посвистом пронісся вітер, за ним невидимою пеленою потяглись густа прохолода та гірка курява. Небо нахмарилось. Блискавка навскоси розорала збугрену чорноземно-чорну хмару, довго громадилась тиша, і десь далеко остережливо гримотів грім. Буйний дощовий сів почав приминати трави. При світлі блискавки, що вдруге окреслила коло, Кошовий побачив посеред неба буру хмару, по краях звуглено —

чорну, грізну, і на землі, простертій під нею, малесеньких коней, що збились до купи. Грім вдарив із страшенною силою, блискавка навально йшла до землі. Після нового вдару, з надрів хмари потоками прорвався дощ, степ невиразно заропотів, вихор зірвав з голови Кошового мокрий кашкет, з силою пригнув його до луки сідла. З хвилину чорна плескалась тиша, потім знову по небі заджигитувала блискавка, усугубивши диявольську темряву. Наступний удар грому був такий дужий, сухий та розкотисто-тріскучий, що кінь Кошового присів і, стрибнувши, став дибки. Коні в косяку затупотіли. Щосили, натягаючи повід, Кошовий гукнув, бажаючи збадьорити коней:

— Стій!.. Тррр!..

При цукрово — білому зигзагові блискавки, що дляво ковзав по гребенях хмари, Кошовий побачив, як косяк прожогом мчав на нього. Коні розстилались у шаленому чвалі, майже торкаючись лиснючими мордами до землі. Роздуті ніздри їх з хропотом хапали повітря, нековані копити вибивали вогкий гуд. Попереду, забираючи найбільшу швидкість, йшов Бахар. Кошовий сіпнув коня нбік і ледве-ледве встиг проскочити. Коні промчались і стали неподалеку. . Не знаючи того, що косяк, схвильований і наляканий грозою, кинувся на його крик, Кошовий знову ще голосніше зикнув:

— Стійте ! Ану!

І знову, вже в темряві — із страшною швидкістю гунув до нього гуркіт копитів. Жажнувшись, Кошовий вдарив кобилицину свою нага м проміж очі, але проскочить набік не встиг. В круп його кобилиці грудима вдарився якийсь очманілий кінь, і Кошовий, як кинутий пращею, вилетів із сідла. Він зацілів тільки чудом: косяк основною масою йшов правіше від нього, тимто його не затоптали, а лише одна якась матка вдавила йому копитом праву руку в грязь. Михась підвівся і, стараючись пильнувати найбільшої тиші, обережно пішов геть. Він чув, що косяк неподалеку жде крику, щоб знову гунути на нього в шаленому чвалі, і чув характерний відмінний похрап Бахаря.

До будки прийшов Кошовий тільки вдосвіта.

15 травня отаман-Всевеликого Війська Донського Краснов, у супроводі голови ради керівників, керівничого відділу чужоземних справ генерал-майора Афрікана Богасвського, генерал-квартирмейстера Дінської армії полковника Ки-слова та кубанського отамана Філімонова, прибув пароплавом до станиці Маничської.

Хазяї землі фінської та кубанської нудливо дивились з палуби, як причалю до пристані пароплав, як метушаться матроси і, закипаючи, йде від сходень бура хвиля.

Потім зійшли на берег, проводжувані сотнями очей натовпу, що зібравсь біля пристані.

Небо, обрій, день, тонкострумне мариво, — все синє. Дін — і той вилискуй невластивою йому блакиттю, як у вігнуте дзеркало, відбиваючи снігові вершини хмар. Запахами сонця, сохлих солончаків та зіпрілої торішньої трави насичений вітер. Натовп шарудить гомоном. Генерали, зустрінуті місцевими властями, їдуть на плац.

В домі станичного отамана за годину почалась нарада представників дінського уряду та Добровольчої армії. Від Добровольчої армії прибули генерали Денікін та

Алексєв в супроводі начштабу армії генерала Романовського, полковників Ряснянського та Евальда.

Зустріч дихала холодком. Краснов тримався з важкою повагою. Алексєєв, привітавшись з присутніми, сів до столу; підперши сухими білими долонями обвислі щоки, байдуже, заплющив очі. Його загойдала їзда в автомобілі. Він неначе ссохся від старості та пережитих потрясень. Куточки сухого рота трагічно спущені; блакитні, посічені прожилками повіки припухлі й важкі. Сила дрібнесеньких морщинок віялом розсипалась до скронь. Пальці, щільно притисши щуплу шкіру щок, пучками заривались у по старечому жовтаве коротко — острижене волосся. Полковник Ряснянський бережно розстилав на столі хрускотливу карту, йому допомагав Кислов. Романовський стояв поруч, придержуючи нігтем мизинця ріжок карти. Бога вський прихилився до невисокого вікна, з щемучим жалем вдивляючись у безкраю стомлене обличчя Алексєєва. Воно біліло, як гіпсова маска. "Як він постарів! Страх, як постарів!" — подумки шепотів Бога вський, не зводячи з Алексєєва вологих мигдалюватих очей. Ще не встигли присутні посідати за стіл, як Денікін, звертаючись до Краснова, Заговорив схвильовано й різко:

— Перш ніж відкрити нараду, я повинен заявити вам: нас прикро дивує; те, що ви в диспозиції, відданій для оволодіння Батальском, зазначаєте, що в правій колоні у вас діє німецький батальйон і батарея. Мушу признатись, що акт подібного співробітництва для мене гірш, ніж дивний. Ви дозволите дізнатись, чим керувались ви, заходами в стосунки з ворогами батьківщини — з безчесними ворогами, — та користуючись їх допомогою? Ви, звісно, повідомлені про те, що союзники готові дати нам піддержку...

Добровольча армія розцінює союз з німцями, як зраду справи відновлення Росії. Дії дінського уряду здобувають таку самісіньку оцінку і в широких союзницьких колах. Прошу вас в'яснити.

Денікін, зло вигнувши брову, ждав відповіді..

Тільки завдяки витримці та властивій йому світськості Краснов зберігав зовнішній спокій; але обурення все ж перемагало: під посивілими вусами нервовий тік тіпав і кривив рот. Дуже спокійно й дуже чемно Краснов відповів :

— Коли на карту ставиться доля всієї справи, не гребують допомогою і колишніх ворогів. І потім взагалі уряд Дону, уряд п'ятимільйонного суверенного народу, ніким не опікуваного, має право діяти самостійно, відповідно до інтересів козацтва, які він покликаний боронити.

На цім слові Алексєєв розплющив очі і, видимо, з великим напруженням намагався слухати уважно. Краснов глянув на Богаєвського, що нервічно крутив виплеканий у стрілку вус, і провадив:

— У ваших міркуваннях, ваше превосходительство, превалюють мотиви, так би мовити, етичного порядку. Ви сказали дуже багато відповідальних слів про нашу нібито зраду діла Росії, про зраду союзників... Але, я вважаю, що вам відомий той факт, що Добровольча армія діставала від нас набої, передані нам німцями.

— Прошу суворо розмежовувати явища глибоко різного порядку. Мені байдуже до

того, яким способом ви одержуйте від німців боеприпаси, але — користуватися підтримкою їх війська... — Денікін сердито знизав плечима.

Краснов, кінчаючи промову, побіжно, обережно, але рішучо дав зрозуміти Денікіну, що він не колишній бригадний генерал, яким той бачив його на австро-германському фронті.

Порушивши незручну мовчанку, що запала після промови Краснова, Денікін розумно перевів розмову на справи Злиття Дінс кої й Добровольчої армій та запровадження єдиного командування. Але попередня сутичка; по суті, стала початком дальшого, все гіршого загострення їх відносин, остаточно порваних к моменту уходу Краснова від влади.

Краснов від прямої відповіді ухилився, запропонувавши натомість спільний похід на Царицин для того, щоб, поперше, оволодіти найбільшим стратегічним центром і, йодруге, вдержавши його, з'єднатися з уральськими козаками.

Прозвучала коротка розмова: ‘

— ... Вам нема потреби говорити про те колосальне Значення, яке має для вас Царицин.

— Добровольча армія може зустрітися з німцями. На Царицин не піду. Насамперед я повинен визволити кубанців.

— Так, а все ж здобуття Царицина — найкардинальніше завдання. Уряд Війська Дінського доручив мені просити ваше превосходительство.

— Повторюю: кинути кубанців я не можу.

— Тільки при умові наступу на Царицин можна говорити про встановлення єдиного командування.

Алексеев непохвально пожував губами.

— Немислима річ. Кубанці не підуть за межі області, не остаточно очищеної від більшовиків, а в Добровольчій армії дві з половиною тисячі багнетів, причім третина — поза лавами: ранені та хворі.

За скромним обідом в'яло перемовлялися незначними фразами, — було ясно, що згода досягнута не буде. Полковник Ряснянський розповів якийсь веселий напіванекдотичний подвиг одного з марківців, і помалу, під спільним діянням обіду та веселого оповідання, напруженість розвіялась. Та коли по обіді, закурюючи, розійшлись по Горниці, Денікін, торкнувши плече Романовського, показав гострими прищуреними очима на Краснова, шепнув: — Наполеон обласного масштабу... Нерозумна людина, бачте... — посміхнувшись, Романовський швидко відповів:

— Княжити й володіти хочеться".. Бригадний генерал упиваються монаршою владою. По моєму, він позбавлений почуття гумору...

Роз'їхались, сповнені ворожнечі й неприязні. З ЦЬОГО дня відносини між Добрармією та донським урядом різко гіршають, погіршення досягаю апогею наприкінці червня, коли командуванню Добрармії стаю відомим зміст листа Краснова, адресованого німецькому імператорові Вільгельмові. Ранені добровільці, що відлежувались в Новочеркаську, посміювалися з прагнення Краснова до автономії та з

слабості його щодо відновлення козачої старовини, в колі своїх зневажливо називали його "хузяїном", а Всевелике Військо Донське перейменували на "Всевеселе". У відповідь на це донські самостійники величали їх "мандрованими музиками", "правителями без території". Хтось із "великих" в Добровольчій армії їдко сказав про дінський уряд: "Проститутка, що* заробляю на німецькому ліжку". На це була відповідь генерала Денісова: "Якщо уряд Дону проститутка, то Добровольча армія — кот, що живе на кошти ціюї проститутки". Відповідь була натяком на залежність Добровольчої армії від Дону, що ділив з нею одержувані з Німеччини бойові припаси.

Ростов і Новочеркаськ, що були тилом Добровольчої армії, — як пахло червою, кишили офіцерами. Тисячі їх спекулювали, служили в нечисленних тилових установах, тулились у родичів та знайомих, з підробними документами про поранення лея али в лазаретах... Всі наймужніші гинули в боях, від тифу, від ран, а інші, хто розгубив За роки революції честь і совість, по шакалячи ховались у тилах, брудним накипом, гноєм плавали на поверхні героїчних днів. Це були ще ті незаймані, залежалі кадри офіцерства, яке колись громив, виявляв, соромив Чернецов, Закликаючи до оборони Росії. Здебільшого вони являли собою найпаскуднішу відміну так званої "мислячої інтелігенції", вбраної у військовий мундир, від більшовиків втекли, до білих не пристали, потрошку жили, сперечалися про долю Росії, заробляли душі на книші і палко бажали кінця війни.

Для них було байдуже, хоч би й хто правив країною,— чи Краснов, чи німці, чи більшовики, — аби кінець.

А події гуркотіли день-у-день. В Сибіру—чехословацький заколот, на Україні—Махно, що змужніло заговорив з німцями мовою гармат та кулеметів, Кавказ, Архангельськ Фінляндія... Вся Росія стягнута обручами огню... Вся Росія — в муках великого переділу.. .

В червні на Дону широко, як східні вітри, загуляли чутки, ніби чехо* словаки займають Саратов, Царицин та Астрахань з метою утворити по Волзі східний фронт для наступу на німецькі війська. Німці на Україні неохоче стали пропускати офіцерів, що пробіралися з Росії під знамена Добровольчої армії.

Німецьке командування, занепокоєне чутками про утворення "східного фронту", послало на Дін своїх представників. 27 червня до Новочеркаська прибули майори німецької армії — фон — Кокенхаузен, фон — Стефані і фон-Шлейніц.

Цього ж дня вони були прийняті в палаці отаманом Красновим в присутності генерала Богаєвського.

Майор Кокенхаузен, згадавши про те, що німецьке командування всіма силами, аж до озброєного втручання допомагало Великому Війську Дінському в боротьбі з більшовиками та відновленні границь, спитав, як реагуватиме уряд Дону, якщо чехо — словаки почнуть проти німців воєнні дії. Краснов запевнив його, що козацтво суворо додержуватиме нейтралітету, і, звичайно, не дозволить зробити Дін ареною війни. Майор фон — Стефані висловив побажання, щоб відповідь отамана була закріплена в писаній формі.

На цьому аудієнція кінчилась, другого дня Краснов написав такого листа німецькому імператорові:

"Ваша імператорська і королівська величність! Подавець сього листа, отаман Зимової станиці (посол) Всевеликого Війська Донського при дворі вашої імператорської величності, і його товариші уповноважені мною, донським отаманом, вітати вашу імператорську величність, могутнього монарха великої Германії, і переказати нижченаведене:

Два місяці боротьби доблесних донських козаків, яку вони провадять за волю своєї батьківщини з такою мужністю, з якою недавнім часом провадили проти англійців споріднені з німецьким народом бури, у інчались на всіх фронтах нашої держави цілковитою перемогою, і нині земля Всевеликого Війська Донського на 9/10 звільнена від диких червоногвардійських банд. Державний лад всередині країни зміцнів, і встановилася цілковита законність. Завдяки дружній допомозі військ вашої імператорської величності утворилась тиша на півдні війська, і я приготував корпус козаків, щоб піддержувати порядок усередині країни та стати на перешкоді натискові ворогів зовні. Молодому державному організмові, яким тепер є донське військо, важко існувати самому, і тому воно вчинило тісний союз з головами астраханського й кубанського військ, полковником князем Тундутовим, і полковником Філімоновим, з тим, щоб. по звільненні землі астраханського війська й кубанської області від більшовиків, скласти міцне державне формування на засадах федерації із Всевеликого Війська Донського, астраханського війська з калмиками Ставропольської губернії, кубанського війська, а також народів Північного Кавказу. Згода всіх цих держав є. і новоутворювана держава, в цілковитій згоді із Всевеликим Військом Донським вирішила не допускати до того, щоб землі її ста йї ареною кривавих сутичок, і зобов'язалась додержувати цілковитого нейтралітету. Отаман Зимової станиці нашої при дворі вашої імператорської величності уповноважений мною:

Просити вашу імператорську величність визнати права Всевеликого Війська Донського на самостійне існування, а в міру звільнення останніх кубанських, астраханських і терських військ та Північного Кавказу — право на самостійне існування і всієї федерації під іменем Лоно-Кавказького союзу.

Просити визнати вашу імператорську величність границі Всевеликого Війська Донського в колишніх географічних та етнографічних його розмірах, допомогти розв'язати суперечку між Україною та Військом Донським за Таганрог та його округ на користь Війська Донського, що володіє Таганрозьким округом понад 500 літ і для якого Таганрозький округ є частиною Тмутаракані, від якої і стало Військо Донське.

Просити вашу величність сприяти приєднанню до Війська із стратегічних міркувань міст Камишина й Царицина Саратовської губернії та міста Воронежа й станції Ліски та Поворино і провести границю Війська Донського так, як це показано на карті, що є в Зимовій станиці.

Йросити ваїїу величність вплигити на радянські власіч Москві й примусити її своїм наказом очистити терен Всевеликого Війська Донського та інших дерятв, що

мають увійти до Доно-Кавказького союзу, від розбійницьких загонів Червоної армії і дати змогу відновити нормальні, мирні стосунки між Москвою та Військом Донським. Всі збитки населення Війська Донського, торгівлі й промисловості, що сталися через нашествя більшовиків, мають бути відшкодовані радянською Росією.

Просити вашу імператорську величність допомогти молодій державі гарматами, рушницями, бойовими припасами та інженерним майном і, якщо визнаєте це за вигідне, влаштувати в межах Війська Донського гарматний, збройовий, набійний та патронний заводи.

Всевелике Військо Донське і інші деряїави Доно Кавказького союзу не заб>дуть дружньої послуги германського народу, що з ним козаки бились опліч ще за часів тридцятилітньої війни, коли Донські полки були в лавах армії Валенштейна, а в 1807 — 1813 роках донські козаки із своїм отаманом, графом Платовим, боролись за волю Німеччини, і тепер, майясе за 3 А/3 роки кривавої війни на полях Прусії, Галичини, Буковини й Польщі козаки й германці взаємно навчилися поважати хоробрість і стійкість своїх військ, і нині, простягши одне одному руки, як два благородні бійці, борються разом за волю рідного Дону.

Всевелике Військо Донське зобов'язується за послугу, вашої імператорської величності додержувати цілковитого нейтралітету під час світової боротьби народів і не допускати на свою територію ворожії германському народові збройні сили, на що дали свою згоду і отаман астраханського війська, князь Тундутов, і кубанський уряд, а по приєднанні — і решта частин Доно-Кавказького союзу.

Всевелике Військо ліонське надає Германській імперії права переважного вивозу лишків, ш> задоволенні місцевих потреб, хліба — зерном і борошном, шкіряних товарів і сировини, шерсті, рибних товарів, рослинних і тваринних жирів та масла і виробів з них, тютюнових товарів і виробів, худоби й коней, вина виноградного й інших продуктів садівництва та хліборобства, на взамін чого Германська імперія доставить сільськогосподарські машини, хемічні продукти та чинбарські екстракти, встаткування експедиції заготовлення державних паперів з відповідним запасом матеріалів, встаткування сукняних, бавовняних, шкіряних, хемічних, цукрових і інших заводів та електротехнічне приладдя.

Крім того, уряд Всевеликого Війська Донського надасть німецькій промигловості особливих пільг щодо вміщення капіталів у донські підприємства промисловості й торгівлі, зокрема щодо будови і експлоатації нових водяних та інших шляхів.

Тісний договір обіцяє взаємні вигоди, і друя"ба, спаєна кров'ю, пролитою на спільних полях боїв войовничими народами германців і козаків, стане могутньою сйлою для боротьби з усіма нашимй ворогами.

До вашої імператорської величності удається з ним листом не дипломат та тонкий знавець міжнародного права, а солдат, звиклий в чесному бою поважати силу германської зброї, а точу прошу пробачити прямоту мого тону, позбавлену всяких хитрощів, і прошу вірити в щирість моїх почуттів

З пошаною до вас Петро Крас но в, дінський отаман, генерал-майор.

2 липня лист був розглянутий радою керівничих відділів І? не зважаючи на те, що ставлення до нього було вельми стримане, а з боку Бога вського й ще кількох членів уряду навіть явно негативне, Краснов не забарився вручити його отаманові Зим(>вої станиці в Берліні герцогові Ліх-тенберському, що виїхав з ним до Київа, а звідти, з генералом Черячукіним до Німеччини.

Не без відома Богаєвського лист до відіслання був передрукований у чужоземному відділі, копії його широко пішли по руках і, з відповідними коментарями загуляли по козацьких частинах, по станицях. Лист став за могутній засіб пропаганди. Все голосніше, почали говорити про те, що Краснов продався німцям. На фронтах булькотіло хвилювання.

А в цей час німці, окрилені успіхами, возили російського генерала Черячукіна під Париж і він, разом з чинами німецького генерального штабу, спостерігав найпотужніше діяння крупівської важкої артилерії, розгром англо-фран-цузьких військ.

У

Під час льодового походу б вген Листницький був поранений двічі: перше—в. бою за оволодіння станицею Усть-Лабинською, вдруге — під час штурму Катеринодара. Обидві рани були незначні, і він знову повертався до лав. Але в травні, коли Добровольча армія стала в районі Новочеркаська на короткий відпочинок, Листницький відчув кволість, виклопотав собі двотижневу відпустку. Хоч і яке було велике бажання поїхати додому, він вирішив зостатись у Новочеркаську, щоб відпочити, не марйуїбЧй час на переїзди.

Разом з ним ішов у відпустку його товариш по взводу, ротмістр Горчаков. Горчаков запропонував пожити в нього.

— Дітей у мене немад, а дружина буде рада бачити тебе. Вона ж знайома з тобою з моїх листів".

Під полудень, по літньому г; рячий та білий, вони під'їхали до приземкуватого опрічного будинку на одній з привокзальних вулиць.

— Ось моя резиденція в минулому, — поквапливо йдучи, оглядаючись на Листницького, казав чорновусий, цибатий Горчаков.

Його опуклі чорні до синяви очі воложились від щаслиг вого хвилювання, м'ясистий, як у грека, ніс хилила донизу усмішка. Широко ступаючи, сухо шарудячи витертими леями захисних бриджів, він увійшов у дім, відразу сповнивши кімнати згірклим запахом солдатчини.

— Де Льоля? Ольга Миколаївна де ? — крикнув усміхненій служниці, що поспішала з кухні. — В саду? Ходімо туди.

В саду під яблунями —тигрові, плямисті тіні, пахне пасікою, вигорілою землею. У Листницького в шкельцях пенсне шрапнеллю дрібниться, переломлюючись, сонячне проміння. Десь на коліях ненаситно й густо реве паротяг; розриваючи цей однотонний стугонливий рев, Горчаков кличе:

— Льоля! Льоля! Де ж ти ?

З бічної алейки, мелькаючи за кущами шипшини, вир-нула висока, в палевій сукні,

жінка.

На секунду вона стала, зляканим прекрасним жестом притисши до грудей долоні, а потім, з криком витягнувши руки, помчала до них. Вона бігла так швидко, що Листницький бачив тільки округло-опуклі чаші колін, що бились під спідницею, вузькі віски туфель та золотий пилوک волосся, Звихрений над відкинутою головою.

Спинаючись на носках, кинувши на плечі чоловікові вигнуті, рожеві від сонця, оголені руки, вона цілувала

Його в закурені щоки, ніс, очі, губи, чорну від сонця й вітру шию. Короткі цмокотливі звуки поцілунків сипались кулеметними чергами.

Листницький протирав пенсне, вдихаючи запах вербени, що заклуботався круг нього, і посміхавсь, — сам свідомий цього, — найдурнішою, туго натягнутою усмішкою.

Коли вибух радості СТИХ, перепинений секундним перебоєм,— Горчаков бережно, але рішуче розтулив зімкнуті на його шії пальці дружини і, обнявши її за плечі, злегенька повернув набік,

— Льюлю... мій друг Листницький.

— Ах, Листницький! Дуже рада! Мені про вас чоловік... — Вона задихалась, бігло ковзнула по ньому усміхненішій, незрячими від щастя очіма.

Вона йшла поруч. Волохата рука Горчакова з неохайними нігтями та занігтицями обхватом лежала на дівочій талії дружини. Листницький, ідучи, косився на цю руку, вдихав запах вербени та нагрітого сонцем жіночого тіла і почував себе по дитячому глибоко нещасним, кимсь несправедливо й тяжко скривдженим.

— Він поглядав на рожеву мочку малюсінького вушка, прикритого пасмом золотисто-іржавого волосся, на шовковисту шкіру щоки, що була від нього на відстані аршина; очі його по ящериному ковзили до викоту на грудях, і він бачив невисоку бугристу молочно-жовту грудь і пониклий брунатний сосок. Зрідка Горчакова звертала на нього світлі блакитняві очі, погляд їх був ласкавий, приязний, але біль, легкий і досадливий, точив Листницького, коли ці самі очі, втоплені в чорне обличчя Горчакова, випромінювали зовсім інше світло...

Тільки за обідом Листницький як слід розглядів господиню. І в ладній фігурі її, і в обличчі була та гаснуча, пересвічена краса, якою неяскраво світиться жінка, що прожила тридіяту осінь. Але в насмішкуватих, холоднуватих очах, в рухах, вона ще зберігала невитрачений запас молодості. Обличчя її, з м'якими, привабливими

49

Тгзхий Дія

в своїй неправильності рисами, було, мабуть, щонайзвичай-нісіньке. Лише один контраст різко впадав в око: тонкі смаглявочервоні потріскані жаркі губи, які бувають тільки в чорних ланок півдня, біляві брови та шкіра щік, що просвічувала рожево. Вона охоче сміялась, але в усмішці, що оголяла вузькі, дрібні, наче зрізані зуби, світилося щось завчене. Низький голос її був приглушений і бідний на відтінки. Листницькому, що два місяці не бачив жінок, за винятком змизканих сестер, вона здавалась перебільшено гарною. Він дивився на горду в поставі голову Ольги Миколаївни,

обтяжену вузлом волосся, відповідав не до ладу й незабаром, пославшись на втому, пішов до відведеної йому кімнати.

... І от потяглись дні, солодкі й тоскні. Потім Лист-ницький побожно перебирав їх у пам'яті, а тоді він мучився по хлоп'ячому, нерозважливо й безглуздо. Голубина пара Горчакових всамотнювалась, уникала його. З кімнати, суміжної з їх спальнею, перевели його до наріжної, вимовляючись ремонтом, про який Горчаков говорив, покусуючи вус, зберігаючи на помолоділому, виголеному обличчі усміхнену серйозність. Листницький свідомий був, що стісняв друга, але перейти до знайомих чомусь не хотів. Цілісінькі дні валявся він під яблунею, в оранжево-кур'я-ному холодку, читаючи газети, наспіх надруковані на поганій обгортковій папері, засинаючи важким, невідсвіжним сном. Млосну нудьгу поділяв з НИМ красун пойнтер, шоколадної в білих крапинах масті. Він мовчазно ревнував господаря до дружини, йшов до Листницького, лягав, зітхаючи, з ним поруч, і той, поглажуючи його, проч тливо шепотів:

Мечтай, мечтай ... Все уже и тусклеЙ

Ты смотришь золотистыми глазами...

З любов'ю перебирав усі збережені в пам'яті запахи й густі, як чебрецевий мед, бунінські рядки. І знов засинав.

Ольга Миколаївна чуттям, властивим лише жінці, розпізнала настрої, що тяготили його. Стримана перше, вона стала нестриманіша в поводженні з ним. Якось, повертаючись увечері з міського саду, вони йшли вдвох (Горчакова спинили при вході знайомі офіцери Марківського полку). Листницький вів Ольгу Миколаївну під руку, тривожив її, міцно притискаючи її лікоть до себе.

— Чого ви так дивитесь ? — спитала вона, посміхаючись.

В низькому голосі її Листницькому причулись грайливі,

ВИЗИВНІ нотки. Тільки тому він і ризикнув козирнути меланхолічною строфою (ці дні змагала його поезія, і думки, мов бджоли, несли в щільники пам'яті чужий співучий біль). '

Він нахилив голову, посміхаючись шепнув:

И стройной близостью закованный,

Смотрю за темную вуаль И вижу берег очарованный И очарованную даль.

Вона тихенько звільнила свою руку, сказала повеселілим голосом:

— Євгене Миколайовичу, я в достатній мірі... Я не можу не бачити того, як ви до мене ставитесь... І вам не сором? Чекайте! Чекайте! Я вас уявляла трохи... іншим. Та от, покиньмо це. Ато якось і недосказано, і нечесно... Я — поганий об'єкт для подібних експериментів. Позалицятись вам закортіло? Ну, так от давайте дружніх відносин не поривати, а дурниці покиньте. Я ж не "прекрасна незнайомка". Зрозуміло? Гаразд? Давайте вашу руку!

Листницький удав благородне обурення, але під кінець, не додержавши ролі, розреготався слідом за нею. Після того як їх наздогнав Горчаков, Ольга Миколаївна пожвавішала й повеселішала ще дужче, але Листницький примовк і аж до самісінького дому подумки жорстоко глузував з себе.

> Ольга Миколаївна, при всьому своєму розумі, щиро вірила в те, що після цієї розмови вони стануть друзями.

Зовні Листницький піддержував у ній цю певність, але в душі майже зненавидів її, і за кілька днів, спіймавши себе на болізному вишукуванні негативних рис у характері й зовнішності Ольги, зрозумів, що стоїть на грані справжнього великого почуття.

Минали дні відпустки, залишаючи в свідомості непере-шумований осад.

Добровольча армія, що відпочила й була поповнена, готувалась завдавати ударів; центробіжні сили тягли її на Кубань. Незабаром Горчаков і Листницький покинули Новочеркаськ.

Ольга провозжала їх. Чорна шовкова сукня підкреслювала її неяскраву красу. Вона посміхалась заплаканими 'очима, негарно опухлі губи надавали їй обличчю хвилюючозворушливого дитячого виразу. Такою вона і впечаталась у пам'яті Листницького. І він довго й старанно зберігав у спогадах серед крові й бруду пережитого її світлий, нетьмянливий образ, прибираючи його ореолом недосяжності та поклоніння.

У червні Добровольча армія вже втяглась у бої. У найпершому ж бої ротмістрові Горчакову уламком тридюймового набою розвернуло нутрощі. Його витягли з розстрільні. Годину згодом, він, лежачи на фурманці, стікаючи кров'ю й сечею, казав Листницькому:

— Я не думаю, що умру... Мені от зараз операцію зроблять... Хлороформу, кажуть, немад... Не варто вмирати. Як ти гадаєш?.. Але на всякий випадок... Бувши при ясному розумі і т. д... Євгене, не покинь Льюлю... Ні в мене, ні в неї рідні немаџ... Ти — чесний і славний ... Одружись з нею ... Не хочеш?.. ..

Він дивився на б}вгена з благанням і ненавистю, щоки його, синіючи неголеною порослю, тремтіли... Він бережно притискав до живота закаляні кров'ю й землею долоні, говорив, слизуючи з губів рожевий піт:

— Обіцяєш? Не покинь її... якщо тебе осьтакєчки ж не прикрасять... російські солдатики. Обіцяєш ? Вона —

гарна жінка... — і весь негарно скривився. — тургенівська жінка . .. Тепер таких немад... Обіцяєш? Мовчиш?

— Обіцяю.

— Ну. і йди к чорту!.. Прощай !..

Він вчепився в руку Листницького тремтливим потиском, а потім незграбним, розпачливим рухом потяг його до себе і, тремтячи від зусилля, підводячи мокру голову, притисся до руки Листницького засмаглими губами. Хапаючись, накриваючи полою шинелі голову, відвернувся, і збентежений Листницький мельки побачив холодний дроз на його губах, сіру вологу смугу на щоці.

За два дні Горчаков помер. Ще через один день Листницького вирядили до Тихорецької, важко пораненого в ліву руку та в стегно.

Під Коренівською зав'язався довгий і упертий бій. Листницький із своїм полком двічі ходив в атаку й коатр-атаку. Втретє підвелись розстрільні його батальйону. Підштовхуваний криками ротного: "Не лягай!" "Орлята, вперед!", "Вперед— за справу

Корнілова!"—він важко біг нескошеною пшеницею підтюпцем, щитком держачи в лівій руці над головою лопатку, правою стискаючи гвинтівку. Один раз куля із дзвенючим виском ковзнула по спадиному жолобі лопатки, і Листницький, вирівнюючи в руці держак, відчув укол радості: "Мимо!" А потім руку його кинтло вбік коротким, на диво .сильним ударом. Він випустив лопатку і зопалу, з незахищеною головою, пробіг ще з десятків сажнів. Спробував було взяти гвинтівку напереваги, але не зміг піднести руку. Біль, як оливу в форму, важко вливався до кожного суглоба. Приліг на борозні, кілька разів, не пере' спливши себе, скрикнув. Уже лежачого, куля куснула його в стегно, і він поволі й трудно розставсь із свідомістю.

У Тихорецькій йому ампутували розтрошену руку, ви-тягли із стегна окрушину кістки. Два тижні лежав, мордований розпачем, болем, нудьгою, потім перевезли до Новочеркаська. Ще тридцять нудливих діб у лазареті. Перев'язки, набридлі обличчя сестер та лікарів, тонкий запах йоду, карболки... Зрідка приходила Ольга Миколаївна Щоки її світилися зеленкуватою пожовтю. Траур усугуб-ляв не виплаканий смуток спустошених очей. Листницький подовгу дивився в її вицвілі очі, мовчав, сором'язливо, по злодійській, ховав під ковдру порожній рукав сорочки. Вона неначе знехотя випитувала подробиці про смерть чоловіка, погляд її гасав по ліжках, слухала з позірною розвіянісю.

Виписавшись з лазарету, Листницький прийшов до неї. Вона зустріла його біля ганку, відвернулась, коли він, цілуючи її руку, НИЗКО схилив голову в густій повіті, коротко-обстриженого білявого волосся.

Він був старанно виголений, захисний чепурний френч сидів на ньому по старому бездоганно, але порожній рукав болісно непокоїв, — корчійно ворухився всередині його малюсінький забинтований обрубок руки. Вони пішли в дім. Листницький заговорив, не сідаючи:

— Борис перед смертю прохав мене... взяв з мене обіцянку, що я вас не покину...

— Я знаю.

— Звідки?

— З його останнього листа...

— Бажання його, щоб ми були вкупі... Звісно, якщо ви погодитесь, якщо вас влаш гуд шлюб з інвалідом... Прошу вас вірити... мова про почуття прозвувала б тецер... Але щиро хочу вашого добробуту...

Збенієжений вигляд і безладна, схвильована мова Лист-ницького її зворушили.

— Я думала про це... Я згодна.

— Ми поїдемо в мадток до мого батька.

— Гаразд.

— Решту можна оформити потім?

— Так.

Він шанобливо доторкнувся губами до її безважної, як порцеляна, руки і, коли підвів покірно очі, побачив тінь усмішки, що бігла з губів її.

Любов і важке плотське хотіння поривали Листницького до Ольги. Він почав бувати

в неї щодня. До казки тяглося стомлене від бойових буднів серце... 1 він насамоті із собою міркував, як герой класичного роману, терпляче шукав у собі якихось високих почуттів, яких ніколи ні до кого не мав, — може, бажаючи прикрити й прикрасити ними наготу звичайного почуттєвого потягу. Проте казка одним крилом торкалась дійсності: не тільки статевий

потяг, але й ще якась незрима нить прив'язувала його до цієї жінки, що випадково стала поперек життя. Він невиразно розбиравсь у власних переживаннях, одне лиш відчуваючи з найбільшою ясністю: що ним, скаліченим і вибитим з лав, по старому владно править рознузданий і дикий інстинкт — "мені все можна". Навіть у скорботні для Ольги дні, коли вона ще носила в собі, як плід, гіркоту найтяжчої втрати, він, розпалюваний ревністю до мертвого Горчакова, бажав її, бажав несамовито... Шаленим виром шумувало життя. В ті дні люди, що нюхали запах пороху, Засліплені, оглушені подіями, жили квапливо й пожадливо, самим сьогоднішнім днем, і чи не тому. Лїстницький і хапався зв'язати вузлом своє і Ольжине життя, може, не-виразно усвідомлюючи неминучу загибель справи, за яку ходив на смерть.

Він повідомив батька докладним листом про те, що одружується, і незабаром приїде з дружиною до Ягідного.

"...Я своє скінчив. Я міг би ще й з однією рукою нищити збунтовану наволоч, цей проклятий "народ", над долею якого десятки років плакала та слинилась російська інтелігенція, але, справді бо. тепер це здається мені дико-безглуздим... Краснов не ладнає з Денікіним; а всередині обох таборів — взаємне підсижування, інтриги, гидь і паскудство. Іноді мені стає моторошно. Що ж буде? їду додому, щоб обняти вас тепер єдиною рукою та пожити з вами, збоку стежачи за боротьбою. З мене вже не солдат, а каліка, фізичний і духовний. Я стомився, капітую. Певне, почасти цим викликане моє одруження та прагнення знайти "тиху пристань", — сумно — іронічною припискою закінчував він листа.

Від'їзд з Новочеркаська був призначений за тиждень. За кілька днів до від'їзду Лїстницький остаточно переселився до Го чанової.

Після ночі, що зблизила їх, Ольга якось осунулася, стьмяніла. Вона й потім поступалася перед його домаганнями, але положенням, що утворилось, болісно тяготилось і в душі була ображена. Не знав Лїстницький чи не хотів знати, що різною мірою міряють любов, яка зв'язує їх, і однією — ненависть.

До від'їзду б}вген думав про Ок?ану нехотя, випадком. Він затулявся від думок про неї, як рукою від сонця, але мимо його влі, все настирливіше — смугами світла — почали прохоплюватись, тривожити його спогади про цей зв'язок, що виріс за роки в міцний союз. Один час він було подумав: "Не. пориватиму з нею стосунків. Вона погодиться". Але почуття порядності перемогло, — вирішив по приїзді перебалакати і, якщо буде можливість, розстатись.

Наприкінці четвертого дня приїхали до Ягідного. Старий пан зустрів молодих за верству від мастку. Ще здаля побачив б}вген, як батько важко переніс ногу через сидіння бігових джок, скинув капелюх.

— Виїхав зустріти дорогих гостей. Ну, дайте но глянути на вас... — забасив він, незграбно пригортаючи невістку, тикаючись їй у щоку зеленавосивими, прокуреними пучками вусів.

— Сідайте до нас, папа! Кучер, рушай. А, діду Сашко, кдоров ! Живий ? На мод місце сідайте, тату, а я ось поруч зучера вмошуся.

Старий сів поруч Ольги, хусткою витер вуса і стримано, з удаваною жвавистю оглянув сина.

— Ну як, друже?

— Дуюсе вже я радий вам 1

— Інвалід, кажеш?

'— Що ж вдідш? Інвалід.

Батько з удаваною бадьорістю поглядав на Євгена, намагаючись за суворістю потаїти вираз жалощів, уникаючи дивитись на порожній, заткнутий за пояс, зелений рукав мундира.

— Нічого, звик. — вген поворушив плечем.

— Звичайно, звикнеш, — захапався старий, — аби голова була ціла. Аджеж із щитом... а? Чи як? Із щитом, кажу, прибув. І навіть із взятою в полон прекрасною бранкою?

б|вген любувався вишуканою, трохи застарілою галантністю батька, очима питався в Ольги: "Ну, як старий?" —; і по жвавій усмішці, по теплі, що зігріло ЇЇ очі, без слів зрозумів, що батько їй сподобався.

Сірі напіврисисті коні шибко несли коляску з узвозу. З горба завіднились будівлі, зелена розметана грива левади, дім, що білів стінами, клени, що заступили вікна

— Гарно ж як! Ах, гарно! — поправішала Ольга.

Від двору, високо підскакуючи, неслись чорні хорти. Вони оточили коляску. Позаду дід Сашко ляснув батогом одного, що плигав у дрожки, крикнув запально:

— Під колесо лізеш, диявол! Геть!

(~вген сидів спиною до коней; коні зрідка пофуркували, дрібні бризки вітер відносив назад, кропив ними його шию.

Він посміхався, дивлячись на батька, Ольгу, дорогу, вистелену колосками, на горбок, що, поволі підносячись, заступав далекий гребінь і горизонт.

— Глушина яка! І як тихо...

Ольга усмішкою проводила круків, що мовчазно летіли над дорогою, кущі полинку й буркуну, що бігли геть назад...

— Нас вийшлиг зустрічати. — Пан помружив очі.

— Хто?

— Челядь.

вген, оглянувшись, ще не розрізняючи облич, відчув в одній з жінок Оксану, густо почервонів. Він сподівався, що обличчя Оксанине буде позначене хвилюванням, та, коли коляска, різво шарудячи, порівнялась з воротами, він здо-жом у серці глянув праворуч і побачив Оксану, — його

Ы

вразило обличчя її, стримано — веселе, усміхнене. Йому наче тягар упав з пліч, він заспокоївся, кивнув на привітання.

— Яка порочна врода! Хто це?... Визивно гарна, правда ж? — Ольга захопленими очима показала на Оксану.

Але Євгенові вернулася мужність; спокійно й холодно погодивсь:

— Так, гарна жінка. Це наша покоївка.

Присутність Ольги позначалася на всьому в домі. Старий пан, що раніше цілими днями ходив по домі в нічній сорочці та теплих плетених підштаниках, наказав, витягти із скринь пропахлі нафталіном сурдуги та генеральські, на випуст, штани. Раніше неохайний у всьому, що стосувалось його персони, тепер кричав на Оксану за якусь там малюсіньку брижку на випрасуваній білизні і робив страшні очі, коли вона подавала йому вранці невичищені чоботи. Він посвіжішав, приємно дивуючи око Євгена глянсом неодмінно виголених щок.

Оксана, наче передчуваючи лихо, пильнувала догодити молодій господині, була запобігливо-покірпа та над міру прислужлива. Ликера з шкури пнулася, щоб добріший зварити обід, і перевершувала саму себе щодо винайдення особливо приємних на смак соусів та підлев. Навіть діда Сашка, занепалого й різко постарілого, зачепив згубний вплив перемін, що відбувалися в Ягідному. Якось зустрів його пан біля ганку, оглянув всього від голови до ніг і зловісно поманив пальцем.

— Ти що ж це, сучий син ? А ? — Пан страшно повів очима. — В якому в тебе вигляді штани?А?

— А в якому! — зухвало відказав дід Сашко, але сам був злегка збентежений і надзвичайним допросом, і тремтячим голосом хазяїна.

— В господі молода жінка, а ти, хаме, ти мене на той світ загнати хочеш ?! Чом матню не застібаєш, цап смердючий? Ну?!

Брудні пальці діда Сашка, діткнувшись шірінки, майнули по довгій низці ядерних гудзиків, як по клапанах беззвучної гармошки. Він хотів ще щось презухвале сказати хазяї нові, але той, як замолоду, тупнув ногою, та так, що на гостроносому, старовинного фасону, чоботі підошва вищирилась, — гаркнув :

— До стайні! Марш! Ликеру заставлю окропом тебе пошпарити! Грязь ізшкреби з себе, кінське бидло!

б вген відпочивав, блукав з рушницею по суходіллі, біля викошених просищ стріляв куріпок. Одне гнітило його : справа з Оксаною. Та якось увечері батько покликав Євгена до себе; опасливо поглядаючи на двері й уникаючи Зустрітись очима, заговорив:

— Я, чи бачиш... Ти вибачиш мені втручання в твої особисті справи. Але я хочу знати, як ти гада ці вчинити з Оксаною?

Похапливістю, з якою почав закурювати, б|вген виявив себе. Він знову, як і в день приїзду, спалахнув і, почувуючи, що червоні , почервонів ще гірше.

— Не знаю.. . Просто не знаю... — щиро признався він.

Старий значущо сказав:

— А я знаю. Іди й зараз же побалакай з нею. Запропонуй їй грошей, відчипного, — тут він посміхнувся в кінчик вуса,— попрохай виїхати. Ми знайдемо ще когось.

вген зараз же пішов до челядні.

Оксана, стоячи спиною до дверей, місила тісто. На спині н, з помітним жолобом посередині, ворушились лопатки. На смуглих повних руках, з закасаними по лікоть рукавами, грали м'язи, б вген подивився на її шию у великих кільцях пухнастого волосся, сказав:

— Я попрошу вас, Оксано, на хвилинку.

Вона жваво повернулась, намагаючись надати своєму прояснілому обличчю виразу прислужливості та байдужості. Але б(вген помітив, як тремтіли її пальці, спускаючи рукава.

— Я зараз. — Метнула лякливий погляд на куховарку і, не в силі перемогти радість, пішла до Євгена із щасливою благальною усмішкою.

На ганку він сказав їй:

— Підемо в сад. Побалакати треба.

— Ходімо, — зрадувано й покірно погодилась вона, думаючи, що це початок старих відносин.

По дорозі б вген півголосом питав:

— Ти зна ш, нащо я тебе покликав?

Вона, посміхаючись в темряві, схопила його руку, ' але він ривком звільнив її, і Оксана збагнула все. Спинилась.

— Чого ви хотіли, б\$вгене Миколайовичу? Далі я не піду.

— Гаразд. Ми можемо побалакати й тут. Нас ніхто не чу\$.— бівген поспішав, плутаючись в незримій сіті слів.— Ти повинна зрозуміти мене. Тепер я не можу з тобою, як раніше... Я не можу жити з тобою... Ти розумієш? Адже тепер я одружений, і, як чесна людина, не можу чинити підлоту. Совість не дозволяв... — казав він, болісно соромлячись своїх виспренних слів.

Ніч допіру прийшла з темного сходу.

На Заході ще червоніла спалена сонцем ділянка неба.

На току, при ліхтарях, молотили "за години", — там піднесено й пристрасно бився пульс машини, гомоніли робітники; зубар, невтомно годуючи прожерливу молотилку, гукав хрипко й щасливо: "Давай! Давай! Дава-а-ай!" В саду стигла тиша. Пахло крапивою, пшеницею, росою.

Оксана мовчала.

— Що ти скажеш ? Чого ж ти мовчиш, Оксано ?

— Мені нема чого говорити.

— Я тобі дам грошей. Ти повинна виїхати звідси. Я Думаю ти згодишся ... Мені буде важко бачити тебе раз —у-раз.

— За тиждень мені місяць виходить. Можна дослужити?

— Звичайно, звичайно!

Оксана мовчала, потім якось боком, несміливо, як побита, підсунулась до б}вгена, сказала:

— Ну що ж... піду... Наостанок хіба не пожалієш? Мене нужда такою безсовісною зробила... Змучилась я сама ... Ти не суди, Женю ...

Голос її був звучний і сухий. €}вген марно намагався розібрати, серйозно вона каже чи жартуд.

— Чого ти хочеш?

Він досадливо кашлянув і враз відчув, як вона знову несміливо шукає його руку ...

Через п'ять хвилин він вийшов з куща мокрої пахучої смородини, дійшов до частоколу і, пихкаючи цигаркою, довго тер носовою хусткою штани, визеленені на колінях соковитою травою.

Сходячи на ганок, оглянувся. В челядні, в жовтому просвіті вікна виднілася струнка постать Оксани, — закинувши руки, Оксана поправляла волосся, дивилася на світло, посміхалась ...

- УІ
- XIII
- XXI
- XXXI
- т
- хь
- хиі
- хих
- ьх
- LIII
- ьх

УІ

Виспів ковиль. Степ на багато верстов убрався колиг-ливим сребром. Вітер пружно приминав його, напливаючи, кошлатив, бугрив, гнав то на південь, то на захід сизо-опалові хвилі. Там, де пробігала текуча повітряна цівка, ковиль молитовно хилився, і на сивій його хребтині довго лежали, чорніючи, тропа.

Відцвіли різномасні трави. На гребенях ник безрадісний вигорілий полинь. Короткі ночі зотлівали швидко. Ночами на звуглено — чорному небі незчисленні ся ли зорі; місяць — козацьке сонечко, темніючи щербатою* боковиною, світив скупю, біло; просторий Чумацький шлях сплітався з іншими зоряними путями. Терпке повітря було густе, вітер сухий, полиновий; земля, насичена все тією ж гіркотою всесильного полиню, сумувала за прохолодою. Мінилися горді зоряні шляхи, нетоптані ні копитом, ні ногою; пшеничний розсип зірок гинув на сухому, черноземно-чорному небі, не сходячи й не тішачи паростками; місяць — обсохлим солончаком, а на степу — суша, загибла трава, і по ній білий безугавний срібний перепелиний бій та металічне цвіркання коників.

А вдень — спека духота і млиста курява. На вицвілій блакитняві неба — нещадне

сонце, безхмар'я та брунатне стальне півдужжя протертих крил шуліки. На степу сліпучо, непереможно б'яд ковиль, куриться бура, верблюжої барви, гаряча трава; шуліка, перехиляючись пливе в блакиті,— вниз, по траві нечутно совгав його величезна тінь.

Ховрахи свистять млосно й хрипко. На жовтавих парних одвалах нір дримають бабаки. Степ гарячий, але мертвий, і все навколо прозоро-нерухоме. Навіть могила синід на грані видимого, казково й невиразно, як уві сні...

Степе рідний ! Гіркий вітер, що осідав на гривах ка-сячних маток та жеребців. На сухому кінському храпі від вітру солоно, і кінь, вдихаючи гірко — солоний запах, жуз шовковистими гхбами й їрже, почуваючи на них присмак вітру й сонця. Рідний степе під низьким дінським небом! Вилюжини балок, суходолів, червоноглинястих ярів, ковильний простір із затравілим гніздуватим слідом кінського копита, могили в мудрому мовчанні, що бережуть зариту козацьку славу... Низько вклоняюсь і як син цілую твою прісну землю, дінський, козацькою нержавілою кров'ю политий, степе!

У нього маленька суха зміїна голова. Вуха дрібні й рухливі. Грудні м'язи розвинуті до краю. Ноги тонкі, дужі, бабки бездоганні, копити обточені, як річна галька. Зад трохи вислуватий. Хвіст мочулистий. Він — чистокровний донець Мало того він дуже високих кровей, в жилах його ні краплини домішки, і порода видна у всьому. Окличка його—Мальбрук.

На водопої він, захищаючи свою матку, бився з іншим, дужчим та старішим, жеребцем, і той тяжко забив йому ліву ногу, дарма що жеребці в а попасі завжди розкуті. Вони спиналися дибки, гризли один одного, били передніми ногами, рвали один на одному шкуру...

Табунника поблизу не було, — він спав у степу, підставивши сонцеві спину та розкорячені ноги в закурених, розпечених чоботях. Супротивник звалив Мальбрука на землю, потім гнав далеко-далеко від косяка і, покинувши там стікати кров'ю, зайняв обидва косяки, повів понад узбіччям Топкої балки.

Пораненого жеребця поставили до стайні, фельдшер залікував забиту ногу. На шостий день Михась Кошовий, приїхавши до доглядача з докладом, став свідком того, як Мальбрук, керований могутнім інстинктом продовжувача роду, перегриз чумбур, вискочив із станка і, захопивши на пасовиську біля казарми стреножених кобилиць, на яких їздили табунники, доглядач та фельдшер, погнав їх у степ, — спочатку риссю, потім почав покусувати в*д-сталих, підгонити. Табунник і доглядач вискочили з казарми, чули тільки, як на кобилицях гучно лопались живці¹.

—" Спішив нас, клятий син !..

Доглядач вилаявся, але дивився у слід коням не без таємної похвали.

Опівдні Мальбрук привів і поставив коней на водопій. Маток відняли в нього піші табунники, а самого, засідлавши, повів Михась на степ і пустив до старого косяка.

За два місяці служби в табунниках Кошовий уважно вивчив життя коней на відводі; вивчив і пройнявся глибокою пошаною до їх тям та нелюдського благородства. В нього перед очима покривалися матки, і цей споконвічний акт, виконуваний у

первісних умовах, був такий природно — ціломудрений та простий, що мимоволі викликав у думках Кошового протиставлення не на користь людям. Але багато було у відносинах коней і людського. Наприклад, помічав Михась, що постарілий жеребець Бахар, нестримно злий та грубуватий в поводженні з кобилицями, виділяв одну руду чотирирічну красуню, з широкою лисиною

1 Триножки.

на ЧОлі та палкими очима. Він завжди був біля неї, стривожений та хвилюючо різкий, завсігди обнюхував її з особливим стриманим та пристрасним хропотом. Він любив на стоянці класти свою злу голову на круп улюбленої кобилиці й дрімати так подовгу. Михась дививсь на нього збоку й бачив, як під тонкою шкурою ясеребця в'яло грають в'язки м'язів, і йому здавалось, що Бахар кохав цю кобилицю по старечому, безнадійно — міцно і сумовито.

Служив Кошовий справно. Видно? чутка про його запопадливість дійшла до станичного отамана, і в перших числах серпня доглядач дістав наказ відрядити Кошового в розпорядження станичної управи.

Михась зібрався за два киви, здав казенну екіпіровку, того ж дня надвечір виїхав додому. Кобилку свою підгонив раз-у-раз. Навзаходи сонця вибрався вже за Кар-гін, і там, на гребені, наздогнав підводу, що їхала в напрямку до Вешенської.

Візник-українець поганяв упарених ситих коней. В задку ресорних дροжок напівлежав ставний широкоплечий чоловік у сурдуті міського крою та зсунутому на потилицю сірому фетровому капелюсі. Якийсь час Михась їхав позаду, поглядаючи на вислі плечі чоловіка в капелюсі, що здригались від поштовхів, на білу закурену смужку комірця. У пасажира в ногах лежав жовтий саквояж та торба, прикрита згорнутим пальто. Нюх Михасеві гостро лоскотав незнайомий запах сигари. "Чин якийсь їде до станиці"—подумав Михась, рівняючи кобилу з дрожками. Він скося глянув під криси капелюха і напівроззявив рота, почувачи, як від страху й великого подиву спину йому швиденько всипав мурашва: Степан Астахов напівлежав на дрсжках, нетерплячо жує чорний крайчик сигари, мружачи лихі, світлі очі. Не вірячи собі, Михась ще раз оглянув знайому, дивно змінене обличчя хуторянина, остаточно переконався, що ресори гойдають справді живого Степана, і, спітнівши від хвилювання, кашлянув:

— Вибачайте, добродію, чи ви не Астахов будете?

Чоловік на дрожках кивком зсунув капелюх на лоба, повертаючись підвів на Михася очі:

— Так, Астахов. А що? Ви хіба... Стривай, аджеж ти— Кошовий? — він підвівсь трохи і, посміхаючись спід підстрижених каштанових вусів самими смуглявими глбами, зберігаючи в очах, у всьому постарілому обличчі неприступну суворість, розгублено й зрадувано випростав руку.— Кошовий ? Михайло ? Ось як побачились!.. Дуже радий ...

— Як же? Як же так? — Михась кинув повід, незрозуміло розвівши руками.—Подейкували, що вбили тебе. Дивлюсь: Астахов...

Михась зацвів усмішкою, засовався, заметушивсь на сідлі, але зовнішність Степана, чиста глуха вимова його збентежили ; він змінив звертання і потім у розмові весь час

Звав його на "ви", невиразно відчуваючи якусь невидиму грань, що їх розділяла.

Між ними зав'язалась розмова. Коні йшли ступою. Захід пишно цвів, по небі —лазурові сунули в ніч хмарки. Обіч дороги в заростях проса оглушливо надсаджувався перепел, куряна тиша осідала над степом, що геть ізжив надвечір денну су ту й гомін. На розвилку Чукаринської та Кру-жилинської доріг вріднівся на тлі бузкового неба збляклий силует каплички; над ним стрімко спадала вниз згромаджена махина цегляно — бурих купчастих хмар.

— Звідки ж ви взялись, Степане Андрійовичу ? — радісно допитувався Михась.

— З Німеччини. Вибрався, ось, на батьківщину.

— Як же, наші козаки гомоніли: мовляв, убили в нас перед очима Степана?

Степан відповів стримано, рівно, неначе тяготившись розпитами:

— Ранили в двох місцях, а козаки... Що козаки ? Покинули вони мене... Попав у полон ... Німці вилікували, послали на роботу...

— Листів від вас не було мовби...

65

3. Тихий Дій

— Писати нема кому. — Степан кинув недокурка й зараз же запалив другу сигару.

— А жінці ? Дружина ваша жива — здорова.

— Я ж з нею не жив, — відомо, здається.

Голос Степана звучав сухо, жодної теплої нотки не Закрадалось до нього. Зг дкапро жінку його не схвилювала.

— Що ж, не сумували ото в чужій стороні? — жадно питався Михась, майже лягаючи грудьми на луку.

— Спочатку сумував, а потім звик. Мені добре жилось.— Помовчавши, додав : — Хотів зовсім zostатись у Німеччині, в підданство перейти. Та ось додому потягло — кинув усе, поїхав.

Степан вперше, зм'ягчивши чорстві борозенки в куточках очей, посміхнувся.

— А в нас тут, бачите, який розгордіяш іде ?.. Воюємо проміж себе.

— Еге... чув.

— Ви яким же шляхом їхали?

— З Франції, пароплавом з Марселя — місто таке — до Новоросійська.

— Мобілізують і вас?

— Певне... Що нового на хуторі ?

— Та хіба все розповіси? Багато новин.

— Дім мій цілий?

— Вітер його колихає...

— Сусіди? Мелехові хлопці живі?

— Живі.

— Про колишню нашу дружину чутки маєте?

— Там же вона, в Ягідному.

— А Григорій... живе з нею?

— Ні, він із законною. З Оксаною вашою розійшовся.

— Он як... Не знав.

З хвилину мовчали. Кошовий продовжував пожадливо роздивлятися на Степана. Сказав похвально й з пошаною:

— Видать,, добре вам жилося, Степане Андрійовичу. Одяг у вас справний, як у благородного.

— Там усі чисто ходять. — Степан поморщився, торкнув плече візника : — Ну, підторкуй!

Візник невесело махнув батігом, стомлені коні недружно сіпнули барки. Дрожки, м'яко шепелявлячи колесами, загойдались на вибоїнах, і Степан, кінчаючи розмову, повертаючись до Михася спиною, спитав:

— На хутір їдеш?

— Ні, до станиці.

На розвилку Михась звернув праворуч, підвівсь на стременах.

— Прощайте тим часом, Степане Андрійовичу.

Той прим'яв закурені криси капелюха важкою в'язкою пальців, відказав холодно, чітко, як неруський, вимовляючи кожний склад:

— Бувайте здорові!

УІІ

По лінії Філоново — Поворино вирівнювався фронт. Червоні стягали сили, зміцнили кулак для удару. Козаки в'яло розвивали наступ; зазнаючи гострої нест чі вогнеприпасів, не поривались виходити за межі області. На філонівському фронті бойові операції відбувалися з перемінним успіхом. У серпні зайшло відносно затишшя, і козаки, що приходили з фронту в короткострокові відпустки, говорили про те, що на осінь треба сподіватися перемир'я.

А в цей час у тилу по станицях і хуторах збирали хліб. Не вистачало робочих рук. Старики й жінки не справлялись з роботою; до того ж перешкоджали повсякчасні призначення в обивательські підводи, що приставляли на фро іт боеприпаси та харч.

З хутора Татарського майясе щодня за нарядом вирушало до Вешенської п'ять-шість підвід, у Вешенській вантажили їх ящиками з патронами та набоями, направ-ляли до передатного пункта на хуторі Андронівському, а іноді, через нестачу, загонили й далі до надхоперських хуторів.

Хутір жив метушливо, але глухо. До далекого фронту тяглись усі думками, з тривогою і болем ждали чорних вісток про козаків. Приїзд Степана Астахова схвилював увесь хутір. У кожному курені, на кожному току про це тільки й гомоніли. Приїхав козак, давно похований, записаний лише у бабусь, та й то "за упокой", про якого вже майже забули. Це не диво хіба? Степан спинився в анікущиної жінки, переніс до хати свої пожитки і, поки господиня готувала йому вечеряти, пішов до свого дому. Важкою ХОЗЯЙСЬКОЮ ходюю довго міряв повитий білим щирим світлом місяця двір, заходив під напівзруйновані повітки, оглядав дім, хитав сохи тинів.... В анікущиної молодиці давно вже простигла на столі ядшня, а Степан все ще оглядав свій затравілий маєток,

похряскуючи пальцями і щось невиразно, як недорікуватий, бурмотів.

До нього увечері ж завітали козаки — подивитись та розпитатися про життя в полоні. До анікущиної горниці повно набилось бабів та хлопчаків. Вони стояли суцільним муром, слухали Степанове оповідання, чорніли провалами роззявлених ротів. Степан говорив неохоче, постаріле обличчя його й разу не освіжила усмішка. Видно було, що круто, до прикорня погнуло його життя і відмінило, і переробило.

Вранці — Степан ще спав у горниці — прийшов Пантелей Прокопович. Він басовито покашлював у жменю і ждав поки прокинеться служивий. З горниці тягло рухлою прохолодою долівки, незнайомим задушливо — міцним тютюном та запахом далекої дороги, яким надовго пропахуються подорожній.

Степан прокинувся, чути було: черкав сірником, закурюючи.

— Дозволиш увійти ? — спитався Пантелей Прокопович і, наче до начальства являючись, метушливо обсмикав

складки настобурченої нової сорочки, яку тільки ради такої нагоди одягла на нього Іллівна.

— Заходьте.

Степан одягався, пихкаючи недокурком сигари, від диму мружачи заспане око. Пантелей Прокопович ступнув через поріг не без боясті, і, вражений зміненням Степановим обличчям та металічними частинами його шовкових шлейок, спинився, човником простяг чорну долоню.

— Здоров, сусіде! Живого бачивши...

— Доброго здоров'я!

Степан напнув шлейками вислі могутні плечі, поворушив ними і з повагою вклав свою долоню в шкарубку руку старого. Нашвидку оглянули один одного. В очах Степана синьо спалахували іскри неприязні, в косих вирлатих очах Мелехова — пошана й легкий, з іронією, подив.

— Постарів ти, Стьопо... постарів, голубе.

— Еге, постарів.

— Тебе ж ото вже й поминали, як Грицька мого... — Сказав і досадливо осікся: не під пору згадав. Спробував виправити помилку: — Хвалити бога, живий здоровий прийшов... Хвалити господа! Грицька також відпоминали, а він, як Лазар, очумався та й пішов. Все двою діток маю, і жінка його, Наталя, хвалити бога, справилась. Ловка молодичка... Ну, а ти, дитино, як?

— Дякую.

— До сусіда в гостину ж прийдеш? Приходь, вшануй, побалакаймо.

Степан відмовився, але Пантелей Прокопович запрошував невідступно, ображався, і Степан здався. Вмився, зачесав догори, коротко обстрижене волосся, на питання старого: "Куди ж1 чуба подів? Прожив чи що?" — посміхнувся і, впевнено кинувши на голову капелюх, перший вийшов на двір.

Пантелей Прокопович був запобігливо ласкавий, так що Степан мимоволі подумав: "За стару кривду стараються " ... "

Іллівна за мовчазними вказівками чоловікових очей про ворно ходила по кухні, підгонила Наталю та Докійку, сама готувала на стіл. Жінки зрідка метали в бік Степана, що сидів на покуті, цікаві погляди, мацали очима його сурдуг, комір, срібний до годинника ланцюжок, зачіску, ззиралися з погано прихованими здивованими усмішками. Дарка прийшла з подвір'я рум'яна; конфузливо посміхаючись та утираючи тонку випрядь губів рижком завіски, прищурила очі: .

— Ах, сусідонько, а я вас і не пізнала. Ви й на козака стали несхожі.

Пантелей Прокопович, часу не гаяючи, пляшку самогону— на стіл, ганчірочку — затичку з шийки геть, понюхав солодко — гіркий димок, похвалив:

— Покоштуй. Власного заводу. Сірника піднесеш—синім вогнем дихає, їйбо!

Почались безладні розмови. Степан пив неохоче, але випивши, почав швидко хмеліти, пом'якшав.

— Оженитись тепера тобі треба, сусідоньку.

— Що ви! А стару куди подіну?

— Стара... Що ж—стара... Старій жінці гадаєш зносу не буде? Жінка — як кобила: доти їздиш, поки зуби в роті держаться. Ми тобі молоду напитаємо.

— Життя наше стало плутане. Не до шлюбів... Відпустку маю собі на півтора тижні, а там являться до управи і, певне, на фронт, — казав Степан, хмеліючи і помалу втрачаючи свою закордонну вимову.

Незабаром пішов, проводжуваний дарчиним захопленим поглядом, лишивши на собі суперечки та балачки.

— Як він просвітився, сучий син! Диви, гомонів ото як! Як акцизний або інший який благородного звання чоловік... Приходжу, а він встає і поверх спідньої сорочки одягав на плечі шовкові шлейки з бляхами, їйбо! Як коневі, підхопило йому спину й огруддя. Це як? До чогось воно пристроєно? Він однаково як і вчений чоловік тепер, — захоплювався Пантелей Прокопович, явно підлещений тим, що Степан його хліба-солі не поцурався і, лиха не пам'ятаючи, прийшов.

З розмов з'ясувалось, що Степан по закінченні служби житиме на хуторі, дім і господарство відбудує. Мельки згадав він, що кошти маю, викликавши цим у Пантелея Прокоповича тягучі розмисли та мимовільну пошану.

— З грішми він, видно, — казав Прокопович, як той пішов, — капітал маю, стерво. З полону козаки приходять в ненчиній одежці, а він, бач, вихопився... Людину вбив або вкрав ото гроші.

Першими днями Степан відлежувався в анікущиній хаті, коли-не-коли показуючись на вулиці. Сусіди стежили за ним, пильнували кожний його рух, навіть анікущину жінку опитувались розпитувати, що, мовляв, збираються Степан робити. Але та стуляла губи, таїлася, збувалася незнанням.

Балачки завирували на хуторі після того, як анікущина баба найняла в Мелехових коня і рано-вранці в суботу виїхала невідомо куди. Тільки Пантелей Прокопович учув, у чім справа. "По Оксану поїде", — підморгнув від Іллівні, Запрягаючи в тарантас криву кобилу, і не помилився. Із Степановим наказом поїхала баба до Ягідного: "Спита* юсья

в Оксани, чи не повернеться вона до чоловіка, забувши минулі образи"?

Степан цього дня безповоротно втратив видержку й спокій, до вечора ходив по хуторі, мовчки сидів на ганку мохів-ського будинку з Сергієм Платоновичем та Цяцею, розповідав про Німеччину, про свою життя там, про дорогу через Францію та море. Говорив, слухаючи скарги Мохова, і ввесь час жадібно поглядаючи на годинника."

Господиня повернулася з Ягідного смерком. Готуючи вечеряти в літній кухні, розповідала, що Оксана злякалась несподіваної вістки, багато розпитувала про нього, але повернутись відмовилась навідріз.

— Потреби їй нема повертатись, живе, як пані. Гладка стала, обличчя біле. Важкої праці не бачить. Чого ще треба? Так одягнена вона — і не здумаєш. Будній день, а на ній спідниця, як сніг, ручки чисті-пречисті...— казала, ковтаючи заздрісні зітхи.

У Степана рожевіли вилиці, у спущених світлих очах спалахували й гасли злісно — тоскні вогники. Ложкою черпав з олив'яної миски кисляк, стримуючи дрож у руці. Питання ронив з обдуманого нехапливістю:

— Кажеш, хвалилась Оксана життям?

— Ще б пак! Так жити кожна душа не проти.

— Про мене питалася?

— Авжеж! Побіліла вся, як сказала, що ви прийшли.

Повечерявши, вийшов Степан на затравілий двір.

Бистропливом прийшли й згасли короткі серпневі присмерки. У вогкуватій прохолоді ночі настирливо стукотіли барабани віялок та різкі голоси. Під жовтим плямистим місяцем у звичайній метушні бились люди: віяли намолочені за день ворохи хліба, перевозили до комор зерно. Гарячим терпким духом свіжовимолоченої пшениці та полов'яної куряви обгортало хутір. Десь біля плацу стукотіла парова молотарка, гавкали собаки. На дальніх токах тягучка точилася пісня. Від Дону тягло прісною вогкістю.

Степан прихилився до тину і довго дививсь на текуче стрем'я Дону, що виднілося через вулицю, на вогнисту звивисту стежку, навскоси протоптану місяцем. Дрібні, кучеряві жмури вились за течією. На тім боці Дону дрімотні покоїлись тополі. Смуток тихо й владно обгорнув Степана.

На світанку йшов дощ, та після сходу сонця хмари розійшлись, і години за дві тільки затужавіле над коліями груддя присохлої грязі нагадувало про негоду.

Вранці Степан прикотив до Ягідного. Хвилюючись, прив'язав коня біля воріт, різво-незграбне пішов до челядні.

Просторий, у вигорілій траві двір пустував. Біля стайні у гної порпались кури. На зваленому тині топтався вороний, як грак, півень. Скликаючи курей, він удавав, що дзьобад червоних бедзиків, які лазили на тину. Розгла-ділі хорти лежали в холодку під каретником. Шестеро чорно — сорокатих куцих цуценят, зваливши матір, молоденьку суку — первістку, впираючись ноженятками, ссали, відтягаючи в'ялі сірі соски. На тіневім боці залізного даху панського будинку глянцем лежала роса.

Степан, уважно оглядаючись, увійшов до челядні, спитався в гладкої куховарки:

— Можу я бачити Оксану?

— А ви хто такий ? — поцікавилась та, витираючи пітне рясло обличчя завіскою.

— Вам це байдуже. Оксана де буде?

— У пана. Почекайте.

Степан сів, жестом страшної втоми поклав на коліна капелюх. Куховарка засовувала в піч чавуни, грюкала рогаками, не звертаючи увагу на гостя. В кухні стояв кислий запах сняженого сиру та хмелин. Мухи чорним розсипом укривали комін печі, стіни, обсіяний борошном стіл. Степан, напружуючись, вслухався, ждав. Зн&й°мий Звук Оксаниної ходи неначе пхнув його з лави. Він підвівся, упустивши з колін капелюх.

Оксана увійшла, несучи стопку тарілок. Обличчя її змертвіло, затіпались куточки пухлих губів. Вона спинилась, безпорадно притискаючи до грудей тарілки, не зводячи із Степана зляканих очей. А потім якось схопилася з місця, швидко підійшла до столу, спорожнила руки.

— Здоров!

Степан дихав поволі, глибоко, як уві сні, губи його розколювала напружена усмішка. Він мовчки, дивлячись уперед, простягав Оксані руку.

— В горницю до мене... — жестом запросила Оксана.

Капелюх Степан підймав, як тягар; кров біла йому в голову, темніло в очах. Як тільки увійшли до Оксаниної кімнати й посідали, розділені столиком, Оксана, облизуючи пересохлі губи, із стогоном спитала:

— Звідки ти взявся ?..

Степан невиразно й неприродно весело, по п'яному махнув рукою. З губів його все ще не сходила та самісінька усмішка радості й болю.

— З полону... Прийшов до тебе, Оксано...

Він якось безглуздо заметушивсь, схопивсь, дістав з кишені невеличкий пакуночок і, жадно зриваючи з нього ганчірку, не владаючи тремтячими пальцями, витяг срібного дамського годинника, браслет та каблучку з дешевим блакитним камінцем. Все це він простягав їй на спітнілій долоні, а вона очей не зводила з чужого їй обличчя, спотвореного припущеною усмішкою.

— Візьми, тобі беріг... Жили вкупі...

— Нащо воно мені? Стривай...—шепотіли Оксанині змертвілі губи.

— Візьми... не ображай... Дурість нашу кидати треба...

Затуляючись рукою, Оксана підвелась, підійшла до лежанки.

— Казали, загинув ти...

— А ти б рада була?

Вона не відповіла; в'я"е спокійніше розглядаючи чоловіка свого, від голови до ніг, безцільно обсмикала складки старанно вигладженої спідниці. Заклавши руки за спину, сказала:

— Анікущину жінку ти прислав ?.. Казала, що кличеш до себе... жити...

— Підеш? — перебив Степан.

— Ні, — голос Оксани зазвучав сухо. — Ні, не піду.

— Чом так?

— Відвикла, та й пізенько трохи... Пізно.

— А я ось хочу на хазяйство стати. З Німеччини йшов — думав, і там жив, — про це не кидав думати... Як же, Оксано, ти будеш? Григорій покинув... Чи ти іншого нажила? Чув, ніби з панським сином... Правда?

Щоки Оксани пекучо, до сліз, що проступили під повіками обтяжених соромом очей, крила кров.

— Живу тепер з ним. Правда.

— Я не докоряючи, — злякався Степан. — Я до того кажу, що, може, ти свої життя не вирішила? Йому ти не надовго потрібна, балощі... Ось зморшки в тебе під очима... Адже кине, набриднеш ти йому, прожене. Куди прихилишся? Наймичкою не набридло бути? Дивись сама... Я грошей привіз. Кінчиться війна, справно житимемо. Сподівався, зійдемося ми... Я за старе забути хочу...

— Про що ж ти раніше думав, любий друже, Степане? — З веселими сльозами, здригаючись, заговорила Оксана і відірвалася від лежанки, щільно підійшла до столу. — Про що раніше думав, коли життя моє молоде впрах затолочив? Ти мене до Гришки пхнув... Ти мені серце висушив... Та чи пам'ятаєш ти, що зо мною зробив?

— Я не рахуватися прийшов... Ти... звідки знадш? Я, може, про це зболівся весь. Моя е, я друге життя прожив, згадуючи... — Степан довго роздивлявся на свої, кинуті на стіл, руки, слова в'язав поволі, неначе викорчовуючи їх з рота. — Думав про тебе. .. Серце кров'ю запеклось... Вдень і вночі з думки не сходила... Я жив там з удовою, німкенею ... добре жив — і кинув... Потягло додому. . .

— Тихого життя покортіло?—люто рухаючи ніздрями, питала Оксана.— Господарювати хочеш? Надісь, діток хочепі мати, жінку, щоб обпирала тебе, годувала й поїла? — І негарно, темно посміхнулась. — Ні вже, хай бог боронить! Стара я, зморшки он розгледів... І дітей родити розучилась. В полюбовницях пробуваю, а полюбовницям мати їх не заведено... Чи потрібна ж отака?

— Метка ти стала...

— Яка вже §.

— Значить — ні?

— Ні, не піду. Ні.

— Ну, бувай здорова. — Степан підвівся, нікчемно повертів у руках браслет і знову поклав його на стіл. — Надумаєшся, тоді сповісти.

Оксана провожала його до воріт. Довго дивилась, як спід коліс вихоплюється курява, вкриває широкі Степанові плечі.

Бороли її лихі сльози. Вона рідко схлипувала, невиразно думаючи про те, що не збулось, — оплакуючи своє, знов за вітром пущене, життя. Після того, як дізналась, що Євгенові вона більш не потрібна, почувши про поворот чоловіка, вирішила піти до нього, щоб знову зібрати по шматочку щастя, якого не було... З цим вирішенням ждала

Степана.

Але побачила його приниженого, покірного, — і чорна гордість, що не дозволяла їй, покинутій, zostаватися в Ягідному, стала в ній руба. Непідвладна їй, лиха воля направляла слова її й вчинки. Згадала пережиту кривду, все згадала, що зазнала від цього чоловіка, від великих залізних рук, і, сама не бажаючи розриву, в душі жахаючись з того, що робила, задихалась у болючих словах: "Ні, не піду до тебе. Ні".

Ще раз потяглась поглядом у слід за тарантасом, що все віддалявся. Степан, помахуючи батоном, ховався за бузковим пружком невисокого придорожного полину.

Другого дня Оксана, діставши розрахунок, зібрала пожитки. Прощаючись 'з Євгеном, сплакнула:

— Не згадуйте лихом, Євгене Миколайовичу.

— Ну, що ти, люба!.. Спасибі тобі за все.

Голос його, прикриваючи збентеження, звучав удавано-весело.

І пішла. Над вечір була на хуторі Татарському.

Степан зустрів Оксану біля воріт.

— Прийшла? — спитав він посміхаючись. — На зовсім? Можна сподіватись, що більш не підеш?

— Не піду, — просто відповіла Оксана, із стиснутим серцем оглядаючи напівзруйнований курінь та подвір'я, буйно заросле лебедою й чорним бур'яном.

VIII

Неподалеку від станції Дурновської Вешенський полк вперше зайшов у бій з частинами червоногвардійців, що відступали.

Сотня під командою Григорія Мелехова під полудень зайняла невеличкий, здичавіло зарослий левадами хутір. Григорій спішив козаків у вогкуватому затінку верб, біля струмка, що промив через хутір неглибокий яр. Деся поблизу з чорної хлипкої землі, булькаючи, били джерела. Вода була льодова; її пожадливо пили козаки, черпаючи кашкетами, і потім, задоволено покрехтуючи, натягали їх на пітні голови. Над хутором, зомлілим від спеки, стрімко стало сонце. Земля розпеклась, обгорнута полуденною млою. Трави й листя верб, оббризкані отруйливо гарячим промінням, в'яло поникли, а біля струмка, в затінку верб важка громадилась прохолода, пишно зеленіли лопухи і ще якісь, виплекані мочаровим ґрунтом, буйні трави; в невеличких заводах пожаданою дівочою усмішкою сяла

/

ряска; деся за поворотом плюскались у воді й ляскали крилами качки. Коні, хропучи, тяглись до води, з чваканням ступаючи по багnistій грязі, рвали з рук поводи й забридали на середину струмка, каламутячи воду та розшукуючи губами свіжішу

цівку. З відкопаних губів їх гарячий вітер зривав буйні алмазні краплі. Знявся сірчаний запах розвороченої мулистій землі, твані, гіркий і солодкий дух змитого й зіпрілого коріння верб.

Тільки но козаки полягали в лопухах з балачками та
куревом,-повернувся роз'їзд* Слово "червоні" МИТТічУ під.

кинуло людей з землі. Затягали попруги і знову йшли до струмка, наливали
фляжки, пили і, мабуть, кожний думав: "Чи доведеться ще попити такої води, — світлої,
як дитяча сльоза"...

По дорозі переїхали через струмок, спинились.

За хутором, по сіро-піскуватому чорнобилистому погор-бові, з верству відстані,
посувалась ворожа розвідка. Бісім вершників сторожко з'їздили до хутора.

— Ми їх заберемо! Дозволиш? — спитав Митько Коршунов Григорія.

Він кружним шляхом виїхав із півзводом за хутір; але розвідка, виявивши козаків,
повернула назад.

Годину перекодя, коли підійшли дві інші кінні сотні полку, виступили. Роз'їзди
донесли, що червоні, силою приблизно на тисячу багнетів, ідуть їм назустріч. Сотні
вешенців втратили зв'язок з 33 лансько-Буканівським полком, що йшов праворуч, а все
ж вирішили дати бій. Переваливши через узгірок, спішилися. Коноводи звели коней у
розлогий видолинок, що спадав до хутора. Десь праворуч зітнулися розвідки. Завзято
зататакав ручний кулемет.

Незабаром показалися рідкі цепи червоних. Григорій розгорнув свою сотню при
вершині видолінку. Козаки лягли на гребінь схилу, порослого гривастим дрібним
чагарником. Спід приземкуватої дикої яблуньки Григорій дивився в бінокль на далекі
цепи противника. Йому виразно видно було, як йшли перші два цепи а за ними, серед
бурих незібраних валів скошеного хліба, розверталася в цеп чорна похідна колона.

І його, і козаків вразило те, що поперед першим цепом високим білим конем їхав
вершник, — видимо командир. І перед другою розетрильнею поодиноці йшло двод. І
третю повів командир, а поруч нього замайорив прапор. Полотнище червоніло на
брудножовтому фоні стерні малюсінською кров'янистою краплиною.

— У них комісари попереду! — крикнув один з козаків.

— О! Оце по геройськи! — захоплено зареготався Митько Коршунов.

— Диви, хлопці! Ось вони які, червоні!

Майже вся сотня підвелась трохи, перегукуючись. Над очима щитами від сонця
повисли долоні. Балачки вщухли.

1 величава, сувора тиша, що смерті передуй покірно й м'яко, як хмарна тінь, лягла
над степом та видолинком.

Григорій дивився назад. За попелясто*сизим островом верб, обіч хутора бугрилась
кокихлива курява: друга сотня на рисях ішла супротивникові у фланг. Бал а поки* що
маскувала просування сотні, але верстви за чотири балка розвилком виповзала на
бугор, і Григорій в думці відзначав відстань і час, коли сотня зможе вирівнятися з
флангом.

— Ляга-а-ай ! — скомандував Григорій, круто повертаючись, ховаючи бінокль у чехол.

Він підійшов до свого цепу. Обличчя козаків, багрово-масляні й чорні від спеки та куряви, повертались до нього. Козаки, ззираючись, лягали. Після команди: "Приготуйсь!"— хижо заклацали затвори. Григорієві згори видно було самі лиш розкарячені ноги, верхи кашкетів та спини у видублених курявою гімнастерках, з мокрими від поту жалобками й лопатками.

Козаки розповзались, шукаючи прикриття, вибираючи зручніші місця. Деякі пробували шаблями рити черству землю.

В цей час з боку червоних вітреч на гребені своєму приніс невиразні звуки співу.

Цепи йшли, туго звиваючись, нерівно, хистко. Тьмяні, загу блені в спекотному просторі, напливали звідки людські голоси.

Григорій почув, як, кинувшись, різко, з перебоєм Мокнуло його серце... Він чув і раніше цей стогінливий спів, чув, як співали його мокровусі матроси на Глибокій, молитовно скинувши безкозирки, збуджено сяючи очима. В ньому враз виріс невиразний, рівносильний страхові, неспокій.

— Чого вони ревуть ? — стривожено крутячи головою, спитався престарілий козак.

— Наче з якою молитвою, — відповів йому інший, лежачи праворуч. — Чортяча в них молитва! — посміхнувся

Андрій Кашулін; зухвало дивлячись на Григорія, що стояв поруч нього, спитався: — Ти, Пантелейовичу, був у них, — либонь знаєш, до чого пісню зараз співають! Либонь, сам з ними дишканив?

"... землею будем володіти", — радісним скриком звихрились нерозбіраї через відстань слона, і знову тиша розплеснулась над степом. Козаки негарно повеселішали. Хтось зареготався посередині розстрільні. Митько Кор-шунов метушливо загомзався:

—. Чує;те, ей ви?! Землею володіти їм закортіло!..— і соромицько вилаявся. — Григоре Пантелейовичу! Дай я оцього, що на коні, спішу! Я вдарю раз?

Не дожидajući відповіді, стрельнув. Куля потурбувала вершника. Він спішився, віддав коня, пішов поперед цепу, полискуючи голою шаблею.

Козаки почали пострілювати. Червоні лягли. Григорій наказав кулеметникам відкрити огонь. Після двох кулеметних стрічок, перший цеп підвівся, перебігаючи. Сажнів через десять знову ліг. У бінокль Григорій бачив, як червоногвардійці запрацювали лопатками, обкопуючись. Над ними запурхала сива курява, перед розстрільнею вирости малесенькі, як біля хаврошиних нір, горбочки. Заїдти вдарили протяжним залпом. Перестрілка розгорілась. Бій загрожував стати затяжним. За годину в козаків появилися втрати : одного з першого взводу куля вбила на смерть, троз поранених поповзли до коноводів у видолинок. Друга сотня показала з флангу, закуріла в атаці. Атаку відбили кулеметним огнем. Видно було, як панічно скакали назад козаки, громадячись у купки та розсипаючись віялом. Відступивши, сотня вирівнялась і без суцільного крику, мовчки пішла знову. І знову шквальний кулеметний

вогонь, як вітер листя, погнав її назад.

Але атаки захитали стійкість червоногвардійців, — перші цепи змішались, рушили назад.

Григорій, не припиняючи вогонь, підвів сотню. Козаки пішли, не лягаючи. Деяка нерішучість та важке вагання,

що опанували їх спочатку, неначе зйикли. Бадьорий настрої їх піддержувала батарея, що на-рисях прискакала на позиції. Перший батарейний взвод, висунутий на огневе положення, відкрив огонь. Григорій послав коноводам наказ підвести коней. Він готувався до атаки. Біля тієї кислички, звідки він на початку бою спостерігав червоних, Знімалася з передків третя гармата. Високий, у вузьких галіфе, офіцер, тенористо, люто кричав на заклопотаних їздових, підбігаючи до гармати, ляскаючи по халяві на-гафм :

— Відводь! Ну?! Чорт вас мордуй!..

Спостерегач із старшим офіцером за півверстви від батареї, спішившись, з горбка дивились у біноклі на цепи противника, що відходили геть. Телефоністи біжка тягли провід, з'єднуючи батарею із епосі ереженим пунктом. Великі пальці літнього осавула, командира батареї, нервово крутили коліщатка бінокля (на одному з пальців золотом червоніла обручка). Він безглуздо топтався біля першої гармати, відмахуючись головою від цвенькотливих куль, і при кожному його різкому рухові збоку теліпалася Зношена польова торбинка.

Після рухлого й тріскотливого гуду Григорій простежив місце падіння пристрільного набою, оглянувся: номери, налягаючи, хрипучи, накочували гармати. Перша шрапнель покрила ряди незібраної пшениці, і довго на синьому фоні танула розметлювана вітром біла клоччяна грудочка диму.

Чотири гармати по черзі посилали набої туди, за звалені ряди пшениці, але над Григорі ве сподівання, гарматний вогонь не справив помітного сумяття в цепу червоних — вони відходили нехапливо, організовано, і вже випадали з поля зору сотні, сходячи за перевал у балку. Григорій, зрозумівши безглуздя атаки, все ж вирішив побалакати з командиром батареї. Він увалисто підійшов і, доторкуючись лівою рукою до спаленого сонцем, поруділого, кучерявуватого кінчика вуса, дружельюбно посміхнувся :

Т.хий Дін

— Хотів в атаку піти.

— Яка там атака ! — Осавул норовисто мотнув головою, навідворіт долоні прийняв стеклу спід козирка цівку поту. — Ви бачите, як вони відходять, бісові діти ? Не дадуться! Та й смішно б було, — адже в них, у цих частинах, ввесь начальницький склад, кадровики — офіцери. Мій товариш, військовий старшина Сђров — у них ...

— Звідки ви знайте? — Григорій недовірливо примруживсь. *

— Перекинчики... Припинити вогонь ! — скомандував

осавул і, наче виправдуючись, пояснив. — Марна річ бити, а набоїв мало... Ви — Мелехов? Будьмо знайомі: Пол

тавцев.— Він тичком встромив у руку Григорія свою пітну велику долоню і, не задержавши в потискові, ловко кинув її у відкритий зяв планшетки, дістав цигарки. —

Закурюйте!

З глухим громом виїхали з логу їздові. Батарея взялась на передки. Григорій, посадовивши на коней, повів свою сотню услід за червоними, що пішли геть за бугор.

Вони зайняли сусідній хутір, але здали його без опору. Три сотні вешенців та . батареї розташувались в ньому. Налякані мешканці не виходили з хат. Козаки вештались по дворах, шукаючи їстивного. Григорій спішився біля дому на відшибі, завів у двір, поставив біля ганку коня. Господар —цибатий літній козак, лежав на ліжку, стогнучи перекочував на брудній подушці непомірно малу, пташину головку.

— Хворий, чи що ? —привітавшись, посміхнувся Григорій.

— Хво-о-орій...

Господар прикидався хворим і, судячи з неспокійного шмигляння його очей, догадувався, що йому не вірять.

— Погодуйте козаків? — вимогливо спитав Григорій.

— А скільки вас? — Господиня відділилась від печі.

— П'ятеро.

— Ну що ж, приходьте, погодуймо, чим бог дав.

Пообідавши з козаками, Григорій вийшов на вулицю;

БІЛЯ КОЛОДЯЗЯ в цілковитій бойовій готовості стояла батарея. Обамуничені коні, мотаючи шаньками, доїдали ячмінь. їздові й номери рятувались від сонця в холодку набійних ящиків, сиділи й лежали біля гармат. Один батареєць спав ницьма, схрестивши ноги й смикаючи уві сні плечем. Він, певне, перше лежав у холодку, але сонце пересунуло тіні і тепер пекло його непокрите кучеряве волосся, досипане сінною потертю.

Під широкою ремінною упряжжю коней лисніла мокра, жовтопіниста від поту шерсть. Прив'язані до тину верхові коні офіцерів та прислуги стояли, понуро підігнувши ноги. Козаки — закурені, пітні — відпочивали мовчки. Офіцери й командир батареї сиділи долі, притулившись спинами до цямряни, курили. Неподалечку від них, ноги відкинувши, шостикутною зіркою лежали на вигорілій лебеді козаки. Вони щиро черпали з цеберки кисляк, зрідка котрийсь випльовував ячменину, що попала в рот.

Сонце смалило несамовито... Хутір простягав до бугра майже безлюдні вулиці. Під комарами, під повітками, попід тинами, в жовтому затінку лопухів спали козаки. Нерозсідлані коні, тісно поставлені попід тинами, томились від спеки й дрімоти. Мимо проїхав козак, ліниво заносючи нагайку до рівня кінської спини. І знову вулиця — як забутий степовий шлях, і випадковими й непотрібними видаються на ній фарбовані назелено гармати та зморені походами й сонцем сплячі люди.

Нудьгуючи, Григорій пішов було до хати, але на вулиці показалось трод козаків — вершників з чужої сотні. Вони гнали невеличку купку полонених червоногвардійців. Артилеристи заметушились, повставали, обмітаючи куряву з гімнастерок та шараварів. Підвелись офіцери. В сусідньому дворі хтось радісно гукнув:

— Хлопці, полонених женуть! Брешу? І ось тобі,мати божа!

З дворів, поспішаючи, виходили заспані козаки. Підійшли полонені — восьмеро

просмерділих потом, вицяцькованих курявою молодих хлопців. Їх щільно оточили.

— Де їх забрали ? — спитав командир батареї, розглядаючи полонених з холодною цікавістю.

Один з конвойних відповів не без хвастовитого, молодецтва:

— Вояки! Це ми їх в сояшниках біля хутора переловили. Ховались, чисто перепели від шуліки. Ми їх з коней побачили і ну ганяти ! Одного вбили ..

Червоногвардійці налякано тулились. Вони, очевидно, боялись розправи. Очі їх безпорадно бігали по обличчях козаків. Лише один, з вигляду старший, брунатний від засмаги, вилицюватий, в засмальцьованій гімнастерці та вкрай розвіхтених обмотках, презирливо дивився понад головами злегка сизуватими чорними очима й щільно стискав розбиті до крові губи. Був він коренастий, широкоплечий. На чорних цупких, як кінський волос, кучерях його приплескано, зеленим млинцем, сидів кашкет із слідом кокарди, що зацілів, певне, ще від германської. Він стояв вільно, чорними товстими пальцями із засохлою на нігтях кров'ю торкав розстібнутий комір тільної сорочки та гострий, у чорній щетині, кадик. З вигляду він здавався байдужим, але вільно відставлена нога, до колінного згину потворно товста від обмотки, нагорнутої на онучу, дрижала дрібним, як у пропасниці, дрожом. Інші були бліді, безоб'ємні. Сам тільки він впадав в око дужим складом плечей та татарським енергійним обличчям. Може тому командир батареї і звернувся до нього з питанням:

— Ти хто такий?

Дрібні, схожі на окрушини антрациті очі червоногвардійця пожвавішали, і весь він якось непомітно, але ловко підібрався.

— Червоноармієць. Руський.

— Звідки родом?

— Пензенський.

— Доброволець, гад?

— Ні. Старший унтер-офіцер старої армії* З сімнадцятого попав, і так ото досі...

Один з конвоїрів пристав до розмови :

— Він на нас стріляв, вражий син!

— Стріляв? — кисло нахмурився осавулі, спіймавши погляд Григорія, що стояв проти нього, показав очима на полоненого.—Ач який!.. Стріляв, а? Ти що ж, не сподівався, що візьмуть? А якщо за це зараз в розход?

— Сподівався відстрілятись. — Розбиті губи зіщулились у винуватій усмішці.

— От фрукт! Чому ж не відстрілявся?

— Патрони витратив.

— А — а— а... — Очі осавула похололи, але оглянули солдата з неприхованим задоволенням. — А ви, бісові сини, Звідки ? —вже зовсім іншим тоном спитався він, майнувши повеселілими очима по інших.

— Нибілізовані ми, ваше високоблагородіє! Саратівські ми... балашівські... — заскиглив високий довгоший' парубок, часто моргаючи, пошкрябуючи в рудувато-іржавому волоссі.

Григорій з болісною цікавістю розглядав одягнених у захисне молодих парубків, їх прості мужичі обличчя, непоказний піхотний вигляд. Ворожість збуджував у нього самий лише вилицюватий. Він звернувся до нього глузливо й люто:

— Нащо признавався? Ти, мабуть, ротою в них орудував? Командир? Комуніст? Вистріляв, кажеш, патрони? А ми тебе за це шаблями посічемо? Це як?

Червоногвардїщць, ворушачи ніздрями розчавленого прикладами носа, вже сміливіше казав:

— Я признавався не з молодечтва. Чого я таїтимусь? Раз стріляв — значить, признавайся... Так я кажу? А щодо ... карайте! Я від вас... — і знову, падлюка, посміхнувся! — добра не сподіваюсь, на те ви й козаки.

Навколо хвально посміхались. Григорій, упокорений розважливим голосом солдата, відійшов. Він бачив, як полонені пішли до колодязя напитись. З провулку взводними рядами виходила сотня пластунів.

І ЗГОДОМ, коли полк вступив у смугу безперервних боїв, коли замість завіс уже ліг зломистою вилюжиною фронт, Григорій завжди, стикаючись з неприятелем, будиши в безпосередній від нього близині, зазнавав того самого гострого почуття величезної, ненаситної цікавості до більшовиків, до цих російських солдатів, з якими йому для чогось треба було воюватись. У ньому неначе назавжди зосталось це наївно-дитяче почуття, народжене в перші дні чотирирічної війни, коли він під Лешнювом з пагорба спостерігав вперше метушню австро-угорського війська та обозів. "А іщо за люди? А які вони"? Неначе й не було в його житті смуги, коли в н бився під Глибокою з чернецівським загоном. Але тоді він твердо знав обличчя своїх ворогів,—здебільшого вони були офіцери, козаки. А тут йому доводилось мати діло з російськими солдатами, з якимись іншими людьми, з тими, які всією громадою підпирали радянську владу, і прагнули, як гадав він, захопити козацькі землі та вгіддя.

Ще раз гкось в бою майже всупір нахопився він на червоногвардїйців, що несподівано висипали з відножини байраку. Він виїхав із взводом у рекогносцировку, підїхав теклиною байрачка до розвилку і тут раптом почув окаючу російську говірку на тверде "г", матірну лайку, сипке шарудіння кроків. Кілька червоногвардїйців — з них один китаєць — вихопились на гребінь і, приголомшені виглядом козаків, на мить завмерли від здивовання.

— Козаки! — падаючи, злякано клохкучим голосом крикнув один.

Китаєць стрельнув. І зараз же різко, захлинаючись, скоромовкою, закричав той білявий, що впав:

— Товариші! Давай максимку! Козаки!

Давай же! Козаки, вашу мати!..

Китайця Митько Коршунов зрізав з нагана і, круто повертаючи коня, тіснячи ним коня Григорійового, перший

погнав гучною крутоберегою теклиною, працюючи повід-дами, направляючи по закрутах тривожний кінський біг. За ним скакали інші, громадячись та намагаючись випередити один одного. Позад них баритонисто зарокотав кулемет, кулі збивали листя

терну та глоду, що густо ріс по схилах та мисах, дробили й хижо рвали кам'янисте днище теклини ...

Ще кілька разів сходився лицем до лица з червоними, бачив, як кулі козаків виривали спід ніг червоногвардійців землю, і ті падали й залишали життя на цій родючій та чужій їм землі.

... І помалу Григорій став проймається злобою до більшовиків. Вони вдерлися в його життя ворогами, відняли його від землі. Він бачив : таке самісіньке почуття опановуй і інших козаків: всім їм здавалось, що тільки з вини більшовиків, які напірають на область, іде ця війна. І кожний, дивлячись на неприбрані вали пшениці, на полеглий під копитами нескошений хліб, на порожні гармани, згадував свої десятини, над якими хрипіли в надсильній праці жінки, і черствів серцем, звірів. Григорієві іноді в бою здавалось, що й вороги його — тамбовські, рязанські, саратівські мужики—йдуть, поривані таким же ревним почуттям до землі. "Б'ємося за неї, наче за любку", — думав Григорій.

Менше стали брати в полон. Почастішали випадки розправ над полоненими. Широкою хвилею розлились по фронті грабунки: брали в запідозрених у співчутті більшовикам, у сімей червоногвардійців, роздягали наголо полонених...

Брали все, починаючи з коней та бричок, кінчаючи геть непотрібними громіздкими речами. Брали і козаки, і офіцери. Обози другого розряду пухли від здобичі. І чого тільки не було на підводах. І одежа, і самовари, і швальні машини, і кінська упряж — все, що становило якусь цінність. Здобич з обозів сплавлялась додому. Приїздили родичі, охотою везли до частин патрони й харч, а звідти набивали брички награбованим, Кінні полки — а їх була більшість —

доводились особливо розгнуздано. Піхотинцеві, крім ладівниці, нема куди покласти, а вершник набивав сакви, сідла, ув'язував у тороки, і кінь його скидався більш на в'ючну тварину, ніж на муштрового коня. Розперезались братки. Грабунок на війні завжди був для козака найважливішою рушійною силою. Григорій знав це і з оповідань стариків про минулі війни, і з власного досвіду. Ще в дні германської війни, коли полк ходив у тилу по Пруссії, командир бригади — заслужений генерал — казав, вишукувавши двенадцять сотень, показуючи нагайкою на малюсіньке місто, розташоване під пагорками.

— Візьмете — на дві години місто у вашій волі. Але через дві години найпершого ж, спійманого на грабункові,— до стінки!

Але до Григорія якось не прищепилося це, — він брав лише їстивне та корм коневі, невиразно опасаючись чіпати чуже, і з огидою ставлячись до грабунків. Особливо гидким Здавалось йому грабування своїх же козаків. Сотню він держав суворо. Його козаки, якщо й брали, то таячись і в рідких випадках. Він не наказував нищити й роздягати полонений. Надмірною м'яккістю викликав незадоволення серед козаків та полкового начальства. Його викликали для пояснень до штабу дивізії. Один з чинів накинувся на нього, грубо підвищуючи голос:

— Ти що мені, хорунжий, сотню псуєш? Чого ти ліберальничаєш? М'яко стелеш про

всякий випадок? По старій пам'яті граш на дві руки?.. Як це на тебе не кричати?.. Ану, без балачок! Дисципліни не знанні? Що—змінити? І змінимо! Наказую сьогодні ж здати сотню! І того, голубе... не шелести!

Наприкінці місяця полк, разом із сотнею 33 (уланського полку що йшов поруч, зайняв хутір Гремлячий Лог.

Внизу, на западині густо товпились верби, ясени й тополі, на узгірку розметалось десятків зо три білостінних куренів, обкладених низькою, з дикаря, горожею. Над хутором, на взгір'ї, приступний усім вітрам, стояв старий

вітряк. На тлі білої хмари, що насувалася зза горба, мертво-причалені крила його чорніли косо перехнябленим хрестом День бв дощовий і хмарний. У балці жовта порошила метелиця, листя, шепочучи, лягало на землю. Малиноюю кров'ю просвічувала пишнотіла шелюга. Гармани бугрились сямною соломою. М'яка передзимова імла обгортала прісно пахущу землю.

Із своїм взводом Григорій зайняв відведений квартир'єрами дім. Господар, як виявилось, пішов з червоними. Взводів почала догідливо прислужувати престара огрядна господиня з дочкою-підлітком Григорій з кухні пройшов до горниці, роздивився. Господарі, видно, жили заможнo: підлоги фарбовані, стільці віденські, дзеркало, на стінах звичайні фотографії служивих та школярський похвальний лист у чорній рамці. Повісивши до пічки промоклий дощовик, Григорій скрутив курити.

Прохір Зиков увійшов, поставив до ліжка гвинтівку, байдуже повідомив:

— Обозники приїхали. З ними тато ваш, Григоре Пантелейовичу.

— Ну! Годі брехати!

— Далебі. Окрім нього, наших хуторян, здається, шестеро підвід. Іди, зустрічай.

Григорій, накинувши шинель, вийшов.

У ворота, за вузду уводив коні Пантелей Прокопович. На бричці сиділа Дарка, закутана в сіряк домашнього валяння. Вона держала віжки. Спід мокрої відлоги сіряка блискала на Григорія вологою усмішкою, усміхненими очима.

— Пощо вас притаскало, земляки? — крикнув Григорій, посміхаючись, до батька.

— А, синку, живого бачивши! В гостину ось приїхали; не питавшись заїздимо.

Григорій на-ході обняв широкі батькові плечі, почав відчеплювати з барок посторонки.

— Не сподівався, кажеш, Григорію?

— Звичайно.

— А ми от в обувательських... Захопили. Набої вам привезли, — тільки воюйте.

Випрягаючи коні, вони перемовлялись уривчастими фразами. Дарка забирала з брички харчі та зерно коням.

— А ти чого приїхала? — спитав Григорій.

— З татом. Він у нас хворий, від спаса ніяк не очуняються. Мати забоялись: станеться щось, а він сам на чужій стороні...

Кинувши коням яскравозеленого, запашного пирію, Пантелей Прокопович підійшов до Григорія, спитався хрипким шопотом, неспокійно розширюючи чорні, з

нездоровими кров'янистими білками, очі:

— Ну, як?

— Нічого. Воюймо.

— Чув брехню, нібито далі границі не хочуть козаки виступати... Чи правда?

— Балачки... — ухильно відказав Григорій.

— Чого ж це ви, братця? — якимось відчужено й розгублено заговорив старий. — Як же так? А в нас старики сподіваються... Окрім вас, хто ж Дін-батька під оборону візьме? Якщо вже й ви — боронь боже! — не схочете воювати..* Та як же це так? Обозні ваші брехали... Баламутять, бісові діти.

Увійшли до хати. Зібрались козаки. Розмова спочатку в'язалась біля хутірських новин. Дарка, пошептавшись з господинею, розв'язала торбу з харчами, зготувала вечеряти.

— Кажуть, ніби ти вже з сотенних знятий?—спитав Пантелей Прокопович, опоряджаючи кістяною розчіскою зваляну бороду.

— Взводний я тепер.

Байдужа відповідь. Григорія діткнула старого. Пантелей Прокопович зібрав на чолі ложбини, покульгав до столу і, метушливо помолившись, витираючи полою чекменька ложку, ображено спитався:

— Це за що така немилість? Чи не догодив начальству?

Григорієві не хотілось говорити про це в присутності козаків, досадливо ворухнув плечем.

— Нового прислали... З освітою.

— Так їм і ти служи, синку! Розпроціняться вони швидко. Ач, з освітою їм приспічило. Мене, мовляв, за германську дійсно просвітили, надісь більше від іншого, що в окулярах, знаю.

Старий явно обурювався, а Григорій кривився, скося поглядав, чи не посміхаються козаки.

Зниження чина його не засмутило. Він радо передав сотню, розуміючи, що відповідальності за життя хуторян не нестиме. Та все ж самолюбство його було вражене, і батько розмовою про це зүдмоволі завдавав йому прикрості.

Господиня пішла до кухні, а Пантелей Прокопович, відчувши підтримку в особі хуторянина Богатирьова, що прийшов саме, зачав хвилюючу його розмову.

— Виходить, справді думку плекаєте далі границь не ходити?

Прохір Знков, часто блимаючи по телячому ласкавими очима, мовчав, тихо посміхався. Митько Коршунов, сидячи навпочіпки біля печі, обпікаючи пальці, закурював цигарку. Інші три козаки сиділи й лежали на лавах. На питання чомусь ніхто не відповідав. Богатирьов сумно махнув рукою.

— Вони за ці діла не дуже уболюють, — заговорив він гудучим густим басом. — Про них хоч у полі й травиця хай не росте...

— А нащо далі йти? — ліниво спитався хворобливий та сумирний казачок Ільїн. — Нащо йти ото? В мене он сироти по жінці zostались, а я підуд здря життя втрачати...

— Виб'ємо з козацької землі — і додому! — рішучо піддержав його інший.

Митько Коршунов посміхнувся самими зеленими очима, закрутив тонкий пухнастий вус.

— А про мене, хоч ще п'ять год воювати. Люблю!

— ~ Вихо-одь!.. Сідлай! — загукали з двору.

— Ось бачите! — розпачливо скрикнув їльїн.— Бачте, люди добрі! Не встигли обсушитись, а там вже — "виходь" ! Знов, значить, на позиції. А ви говорите: границі! Які можуть бути границі ? Додому треба! Замирення треба добиватись, а ви говорите...

Виявилось, що тривога помилкова. Григорій, розлючений, увів у двір коня, без причини вдарив його чоботом у пах і, люто округливши омі, гаркнув:

— Ти, чорт! Ходи прямо!

Пантелей Прокопович курих на дверях. Пропустивши козаків, що заходили до хати, спитався:

— Чого зворушились? ч

— Тривога!.. Череду за червоних узяли.

Григорій скинув шинель, сів до столу. Інші, крехчучи, роздягались, кидали на лави шаблі, гвинтівки з ладівницями.

Коли всі полягали спати, Пантелей Прокопович викликав Григорія на двір. Посідали на ганку.

— Хочу побалакати з тобою. — Старий торкнув коліно Григорія, зашепотів: — Тиждень тому їздив я до Петра, їхній двадцять восьмий полк за Калачем зараз... Я, синку, піджився там непогано. Петро — він гожий, дуже гожий до хазяйства. Він мені чувал одежі дав, коня, цукру... Кінь справний ..

— Стривай! — суворо перебив його Григорій, опечений Здогадом. — Ти сюди чи не по це заявився?

— А що?

— Як — що?

— Люди ж беруть, Грицю...

— Люди ! Беруть ! — не знаходячи слів, люто проказував Григорій. — Свого мало ? Хами ви! За такі штуки на германському фронті людей розстрілювали...

— Та ти не сокоти!—холодно спинив його батько.— Я в тебе не прошу; Мені нічого не треба. Я нині живу, а завтра дуба дам... Ти про себе дбай. Скажи, на ласку,

який багатир знайшовся! Вдома одна бричка зосталась, а він... Та й чому ж нам не взяти в отих, котрі до червоних подались?.. Гріх у них не брати. А дома кожне личко б згодилось.

— Ти мені покинь це! А ні — я враз виряджу звідси! Я козакам пики бив за це, а мій батько приїхав грабувати мешканців! — тремтів і задихався Григорій.

— За це й з сотенних прогнали! — ехидно підсік його батько.

. — На чорта мені це здалось! Я і від взводу відмовлюсь!..

— А чом би ні! Розумний, розумний...

З хвилину мовчали. Григорій, закурюючи при світлі сірника, мельки побачив

збентежене й ображене обличчя батька. Тільки тепер йому стали зрозумілі причини батькового приїзду. "Для цього й Дарку взяв, чортяка старий! Грабоване стерегти", — думав він.

— Степан Астахов об'явився. Чув? — байдуже почав Пантелей Прокопович.

— Як то? — Григорій навіть цигарку випустив з рук.

— А так. Виявилось — в полоні він був, а не вбитий. Прийшов справний. Там у нього одежі тієї і добра — сила силенна! Двома підводами привіз, — прибрехнув старий, хвастаючись, неначе Степан був йому рідний. — Оксану забрав і зараз пішов на службу. Гарну посаду йому дали. Етапним комендантом десь, здається — в Казанській.

-т-Хліба багато намолотили? — перевів Григорій розмову.

— Чотириста мірок.

— Онуки твої як?

— Ого, онуки, голубе, герої! Гостинця б послав.

— Які з фронту гостинці! — тоскно зітхнув Григорій, а думкою був біля Оксани й Степана.

— На гвинтівку не роздобудуєш у тебе? Нема зайвої?

— Нащо тобі?

— Для дому. І від звіря, і від лихої людини. Про всяк випадок. Патронів я цілий ящик узяв. Везли, — я й узяв.

— Візьми в обози. Цього добра багато. — Григорій похмуро посміхнувся. — Ну, іди спи. Мені на заставу йти.

Вранці частина полку виступила з хутора. Григорій їхав певний, що він присоромив батька і той поїде ні з чим. А Пантелей Прокопович, вирядивши козаків, хазяїном пішов до комори, поздіймав під повіткою хомути й шлейки: поніс до своєї брички. Слідом за ним ішла господиня, з обличчям, залитим сльозами, голосила, хапаючи за плечі:

— Чоловіче добрий! Голубе! Гріха не боїшся! Защо сиріт кривдиш? Віддай хомути! Віддай, ради господа-бога!

— Ну-ну, ти бога облиш! — накульгуючи, барбасив та відмахувався від баби Мелехов. — Ваші чоловіки в нас теж, надісь, брали б. Твій ото комісаром, чи що?.. Відчепись! Раз "твоє — мод — богове", значить — нишкни, не жалійся.

Потім, збивши на скринях колодки при співчутливій мовчанці обозників вибирав шаравари й мундири, которі новіші, роздивлявся їх проти світла, м'яв у чорних куцях пальцях, в'язав у клунки.

Поїхав він перед обідом. На бричці, набитій горою, на клунках сиділа, зціливши тонкі губи, Дарка. Ззаду поверх усього лежав лазневий котел. Пантелей Прокопович вивернув його з плити в лазні, ледве доніс до брички і на докірливу увагу Дарчину:

— Ви, тату, і з г... не розстанетесь! — гнівно відповів :

— Мовчи, шалена! Буду я їм котел кидати! З тебе хазяйка — як з Грицька-поганця. А меній котел придасться. Еге ж!.. Ну, рушай! Чого губи розтріпала ?

Опухлій від сліз господині, що зачиняла за ними ворота, сказав добродушно :

— Прощай, жіночко! Не гнівайся. Ви собі ще наживете.

Ланцюг днів... Ланка, вкована в ланку. Переходи, бої, відпочинок. Спека. Дощ. Суміжні запахи кінського поту

та нагрітої шкіри сідла. В жилах від постійного напруження— не кров, а нагріта ртуть. Голова від недосипання важча за набій тридюймовки. Відпочити Григорієві, відіспатись ! А потім ходити м'якою ораною борозною плугатарем, посвистувати на волів, слухати журавлиний голубий суремний клич, ласкаво здійсмати зі щок наносне срібло павутиння й невідривно пити винний запах осінньої, піднятою плугом землі.

А замість цього — розтяті лезами доріг жита. По дорогах юрби роздягнутих, трупно-чорних від кдряви полонених. Суне сотня, копитить дороги, залізними підковами мне жита. На хуторах любителі трусять сем'ї козаків, що пішли з червоними, шмагають нагаями жінок і матерів відступників.

Тяглися спустошені нудьгою дні. Вони вивітрювались із пам'яті, і жодна надія, навіть значна, не лишала по собі сліду. Будні війни видавались ще нуднішими, ніж минулої кампанії, може — тому, що все дізнано було раніше. Та й до самої війни всі учасники попередньої ставились Зневажливо: і розмах, і сили, і втрати — все, як рівняти з германською війною, було лялькове. Сама лиш чорна смерть, так самісінько, як і на полях Прусії, ставала на весь свій зріст, лякала й спонукала по тваринячи берегтися.

— Хіба це війна? Тільки сама подоба? Під германську, бувало, німець як сипне з гармати,— полки викошував упень. А зараз двох із сотні поранять, — втрата, кажуть ! — міркували фронтовики.

Проте й ця лялькова війна дратувала. Кончились недо-волення, втома, лють. Сотні все настирливіше казали:

— Виб'ємо з дінської землі червонців — і край! Далі границі не підемо. Нехай Росія — сама собі, а ми самі собі. Чи нам же в них свої порядки заводити!

Під Філонівською всю осінь ішли в'ялі бої. Найголовнішим стратегічним центром був Царицин, туди кидали і білі, і червоні найкращі сили, а на Північному фронті в супротивних сторін не було переваги. Ті і інші громадили сили для рішучого натиску. Козаки мали більше кінноти;

використовуючи цю перевагу, Проводили комбіновані операції, обхоплювали фланги, заходили в тил. Перевага була на боці козаків лише тому, що протистояли їм морально-хисткі частини із свіжою ілізованих червоноармійців, здебільшого прифронтової смуги. Саратовці, тамбовці здавались тисячами. Та як тільки командування кидало в діло робітничий полк, матроський загін або миронівську кінноту, — становище вирівнювалось, і знову ініціатива гуляла з рук до рук, і по черезно одержувало перемогу чисто місцевого значення.

Беручи участь у війні, Григорій байдужо стежив за її ходом. Він був певен: к зимі фронту не стане; знав, що козаки настроєні по примиренському, і про затяжну війну не люже бути й мови. В іюль коли-не-коли приходили газети. Григорій з ненавистю брав до рук жовте, друковане на обгортковому папері число "Верхне-Донского края" і,

швидко проглядаючи зведення фронтів, скреготав зубами, а козаки добродушно іржали, коли він читав їм уголос бравурні, підсолоджено-батьорі рядки:

"27 вересня на Філонівському напрямку бої з перемінним успіхом. Вночі проти 26 доблесний Вешенський полк вибив противника з хутора Підгірново і на плечах його увірвався до хутора Лук'янівського. Взято трофеї і силу полонених. Червоні частини в безладі відступають. Настрій козаків батьорий. Донці рвуться до нових перемог",

— Скільки ото полонених забрали ми? Силу? Ох-ох, су-у-учі діти! Тридцять два чоловіка взяли. А вони... ах-ха-ха-ха !... — заходивсь Митько Коршунов, на всю широчінь роззявляючи білозубий рот, довгими долонями стискаючи боки.

Не вірили козаки й відомостям про успіхи "кадетів" у Сибіру та за Кубані, надто безсоромно й нахабно брехав "Верхне-Донской край". Охваткін — великорукий, величезного зросту козак, прочитавши статтю про чехо-словацький заколот, заявив у присутності Григорія:

— От притиснуть чеха, а потім як гахнуть на нас всю армію, яка між ним була, і потече з мас мокра юшка... Одно слово — Расея!—І грізно закінчив : — Жарт, чи що?

— Не лякай! Аж біля душка замлоїло від дурнячої балачки,— відмахнувся Прохір Зиков.

А Григорій, скручуючи курити, з тихою злорадністю вирішив про себе: ((Справедливо".

Він довго сидів цього вечора за столом, згорбившись, розстібнувши комір вигорілої на сонці сорочки з такими ж вигорілими захисними погонями. Засмагле обличчя його, на якому нездорова повнота зрівняла ритвини та гострі виступи вилиць, було суворе. Він крутив чорною мускулястою шиєю, задумано покручував зачучерявлений, поруділий від сонця кінчик вуса і напружено дивився в одну точку похолоділими за останні роки лютими очима. Думав з тугою незвичною трудністю, і, вже лягаючи спати, неначе відповідаючи на загальне питання, сказав:

— Нікуди податись.

Всю ніч не спав. Часто виходив навідувати коня і подовгу стояв на ганку, сповитий чорною, шовково-шеле-стячою тишею.

Відай, ще блимала тихим тремтячим світлом та малюсінька зірочка, під якою народився Григорій; видно, це прийшла пора зірватися їй і летіти, обпалюючи небеса падучим холодним полум'ям. Тро\$ коней вбито під Григорієм за осінь, в п'яти місцях продірявлена шинель. Смерть наче заgravала з козаком, обвіваючи його чорним крилом. Якось куля наскрізь пробила мідну головку шаблі, темляк упав під ноги коневі, мов перекушений.

— Хтось палко за тебе молиться, Григорію, — сказав йому Митько Коршунов і зчудувався на невеселу Григо-ріяву усмішку.

Фронт перевалив за лінію залізниці. Щодня обози підвозили мотки колючого дроту. Щодня телеграф струмив по фронті слова:

4. Тихий Дій

"З днини на днину прибудуть війська союзників. Треба укріпитись на границях області до приходу підмоги, здержати натиск червоних за всяку ціну".

Мобілізована людність довбала плішнями мерзлу землю, рила шанці, обплутувала їх колючим дротом, а вночі, коли козаки залишали шанці і йшли до житла погрітись, до шанців підходили розвідники-червоноармійці, валяли скріпи і чіпляли на іржаві колючки дроту відозви до козаків. Козаки читали їх пожадливо, неначе листи від рідні. Було ясно, що в таких умовах провадити і далі війну річ немислима. Тисли мороз, змінюючись відлигами та буйними снігопадами. Шанці замітав сніг. В шанцях важко було пролежати навіть годину. Козаки мерзли, відморожували собі ноги й руки. В піших та пластунських частинах у багатьох не було чобіт. Дехто вийшов на фронт неначе на подвір'я, — для того, щоб скотині наметати, — в самих чириках та легких шараварах. В союзників не вірили. — "На жуках вони їдуть!" — засмучено сказав одного разу Андрюшка Кашулін. А стикаючись із роз'їздами червоних, козаки чули, як ті горлали: "Еге-гей! христосики! Ви до нас на танках, а ми до вас на санках! Мастіть п'яти салом,. — незабаром в гостину приїдемо".

З середини листопада червоні перейшли в наступ. Вони вперто відтісняли козацькі частини до лінії залізниці. Але злам в операціях настав пізніше. 16 грудня миронівська кіннота після тривалого бою збила 33 полк, але на дільниці Вешенського полку, що развернувся біля хутора Коло-дезянського, нахопилась на шалений опір. Зза осеїженого кружка токових частоколів вешенці-кулеметники зустрічали противника, що наступав пішими лавами, шквальним вогнем. Правофланговий кулемет в найдосвідченіших руках каргінського козака Антипова бив з розсіюванням углиб, викошував цепи в перебіжці. Сотня крилась димом пострілів. А з лівого флангу вже рушили дві сотні в обхід.

Надвечір червоноармійські частини, що наступали в'яло, змінив допіру прибулий на фронт загін матросів. Вони

пішли в атаку на кулемети в лоб, не лягаючи, без крику. Григорій стріляв безперервно... Закурілась накладка. Цівка розпеклась і пекла пальці. Прохолодивши гвинтівку, Григорій знову загонив обійму, ловив примруженим оком далекі чорні фігурки на мушку.

Матроси збили їх. Сотні, порозбиравши коней, проскакали хутір, виметнулись на бугор. Григорій оглянувся й несвідомо кинув повід. З бугра далеко виднілось тоскне снігове поле з мисами занесеного снігом бур'яну та фіалковими надвечірніми тінями, прокладеними обіч балок. На ньому на протязі верстви чорною висипкою лежали трупи порізаних кулеметним вогнем матросів. Всі вони, одягнені в бушлати й шкіряні куртки, чорніли на снігу, як згряя граків, що присіли на вилеті...

Проти вечора, порізнені наступом, сотні, втративши зв'язок з Уланським полком та одним з номерних полків Усть Медведицького округу, що був праворуч від них, стали на ночівлю у двох хуторах, розташованих над малесенькою річечкою, притокою Бузулука.

Вже смерком Григорій, повертаючись з місця, де з наказу командира сотні він розставив застави, зустрівся на провулкові з командиром полку та полковим ад'ютантом.

— Де третя сотня?—натягаючи поводи спитавсь командир.

Григорій відповів. Вершники торкнули коней.

— Втрати в сотні великі ? — від'їхавши, спитав ад'ютант ; відповіді він не розчув, перепитав:

— Як?

Але Григорій пішов, не відповідаючи.

Всю ніч через хутір тяглись якісь обози. Біля двору, де ночував з козаками Григорій, довго стояла батарея. Крізь одинарне віконце чути було матірну лайку, крик їздових, метушню. До хати заходили грітись номери, ординарці з штабу полку, що якимсь чином опинились на цьому хуторі. Опівночі, збудивши господарів і козаків, вдерлось трод з прислуги батареї. Вони неподалечку в річці загрузили гармату і вирішили заночувати, щоб вранці

виручити її биками* Григорій прокинувся, довго дививсь, як батареїці, крехчучи, зчищаючи з чобіт липучу мерзлу грязь, розбувають та розвішують на лежнику підземки мокрі онучі. Потім увійшов, по вуха вимазаний, офіцер-артилерист. Він попросився переночувати, скинув шинель і довго з байдужим виглядом розмазував по обличчі рукавом френча бризки грязі.

— Одну гармату ми втратили, — сказав він, дивлячись на Григорія покірними, як у втомленого коня, очима.— Сьогодні такий бій був, як під Мачухою. Нас намацали після двох пострілів... Я — ак гахне—і вмиль перебив бойову вісь. А гармата стояла на току. Якнайкраще замаскована була... — До кожної фрази він звично і, певне, несвідомо приточував сороміцьку лайку. — Ви Вешенського полку? А чай питимете? Господинонько, ви б нам самоварчик, а?

Він, виявилось, був балакучий, набридливий розмовник. Чай поглинав невтомно. І за півгодини Григорій вже знав, що родом той з Платівської станиці, скінчив реальне, був на германській війні і двічі нещасливо одружувався.

— Тепер амінь Дінській армії! — казав він, злизуючи піт з голеної губи гострим і червоним язиком. — Війна доходить краю. Фронт завтра розповзеться, а за два тижні ми будемо вже в Новочеркаську. Хотіли з босими козаками штурмувати Росію! Ну, чи не ідіоти ото ? А кадрові офіцери — всі негідники, їйбогу! Ви ж з козаків? Так ? Ось вашими руками вони й хтять каштанчики з жару тягати. А самі по інтендантствах лавровий лист та крупу розважають.

Він часто блимав безбарвними очима, ворухився, навалюючись на стіл всім великим та щільно збитим корпусом, а кутки великого, розтягнутого рота були похмуро й безвільно спущені вниз, і на обличчі зберігався незайманим старий вираз покірної замордованої коняки.

— Раніш, от хоч би в епоху Наполеона, добре було воювати! Зійшлись дві армії, цокнулись, розійшлись. Ні

тобі фронтів, ні сидіння в шанцях. А тепер загни розбиратися в операціях, — сам чорт в'язи скрутить. Якщо раніш історики брехали, то в описі цієї війни такого навернуть... Нуд самий, а не війна! Барв немає* Грязце! І взагалі — безглуздя. Я б оцих верховодів звів сам-на-сам і сказав: "Ось вам, добродію Ленін, вахмістр, — вчіться в нього володіти зброєю. А вам, добродію Краснов, сором не вміти". І хай би як Давід з Голіафом, бились: чий верх, того й влада. Народові байдуже, хто ним править. Як ви вважаєте, пане хорунжий?

Григорій, не відповідаючи, сонно стежив за тугими рухами його м'ясистих пліч та рук, за червоним язиком, що неприємно-часто мелькав у щілині рота. Хотілось спати, злив нав'язливий, придуркуватий артилерист, нудив запах псини, що йшов від його пітних ніг...

Вранці Григорій прокинувся з нудним відчуттям чогось невіршеного. Розв'язка, яку він передбачав ще з осені, все ж вразила його своєю раптовістю. Недогледів Григорій, як невдоволення війною, що, спочатку дзюркотівши по сотнях та полках малюсінькими струмочками, непомітно злилось у могутній потік. І тепер бачив лише цей потік, що навалльно-жадібно розмивав фронт.

Так на провесні їде чоловік степом. Світить сонце. Навкруги — незайманий фіалковий сніг, а під ним, невидима окові, твориться споконвічна прекрасна робота — розкріпачення землі. З ІДЯЗ сонце сніг, точить його, наливає спід споду вільготою. Парна туманна ніч — і на ранок вже з шурхотом і гудом осідає наст, на дорогах та по коліях пухириться зелена нагірна вода, спід копитів на всі боки талим груддям бризкає сніг. Тепло. Відходять та оголюються супіскові пагорби, первісно пахне глинястим ґрунтом, перетлілою травою. Опівночі потужно ревуть байраки, гудуть завалювані сніговими осувами яри, солодкою імлою парує оксамитно — чорна оголена зяб. Надвечір, стогнучи, ламає степова річечка кригу, мчить її, повновода, туго наллята, як грудь годівниці і, вражений несподіваним

кінцем зими, стоїть на піщаному березі чоловік, шукає очима мілкішого місця, ляскав нагадм запотілого коня, що вуха щупить. А навкруги зрадницьки й невинно голубід сніг, дрімотна й біла лежить зима...

Ввесь день полк відступав. По дорогах скакали обози. Десь правіше, за сірою хмарою, що обгорнула обрій, рухлими обвалами гуркотили гарматні залпи. По відталій угноєній дорозі хлюпали сотні, місили мокрий сніг коні, з забрьоханими щітками. Узбіччям доріг скакали ординарці. Мовчазні граки, затягнуті в блискуче синювате пір'я, куці й незграбні, як піші кавалеристи, поважно й хистко походжали обіч дороги, пропускаючи повз себе, як на параді, козацькі сотні, колони обшарпаних пластунів, валки обозу.

Григорій зрозумів, що швидко розмотувану пружину відступу вже ніщо не в силі спинити. І вночі, сповнений радісної рішучості, він самовільно покинув полк,

— Ти куди зібрався, Григоре Пантелейовичу? — спитався Митько Коршунов, що насмішкувато стежив, як Григорій одягав поверх шинелі дощовика, чіпляд шаблю й наган.

— А тобі що?

— Цікаво.

Григорій поворушив порожевілими вузлами вилиць, але відповів весело, з підморгом:

— До кудикала в гості. Зрозумів?

І вийшов. Кінь його стояв нерозсідланий.

До світанку він скакав шляхами, що курілись від нічного приморозку. "Проживу дома, а там почую, як вони йтимуть мимо, і пристану до полку",—відсторонено думав він про тих, з ким воював учора попліч. Другого дня надвечір він уже заводив на батьківське подвір'я схудлого за два дні коня, що точився з утоми, зробивши двістіверстовий пробіг.

XI

24 листопада в Новочеркаську стало відомо про прибуття військової місії держав ЗГОДИ. В місті пішли уперті

чутки про те, що могутня англійська ескадра вже стоїть на рейді в новоросійській гавані, що ніби вже висідають перекинуті із Салонік величезні десанти союзницьких військ, що корпус цвітних французьких стрільців вже зсаджений і найближчим часом розпочне наступ разом з Добровольчою армією. Сніжною грудкою котились по місті чутки...

25-го з ранку Краснов наказав прислати почесну варту 3 козаків лейб — гвардії Отаманського полку. Спішно убрали дві сотні молодих отаманців у високі чоботи й білу ремінну амуніцію і так само спішно вирядили їх до Та* ганрога, разом із сотнею сурмачів.

Представники англійської та французької військових місій на півдні Росії, з метою своєрідної політики рекогносцировок, вирішили послати до Новочеркаська кількох офіцерів. До завдання їх входило ознайомитись із становищем на Дону та перспективами дальшої боротьби з більшовиками. Англію репрезентували капітан Бонд й лейтенанти Блумфельд та Монро, Францію — капітан Ошен і лейтенант Дюпре та Фор. Приїзд оцих незначних чинів союзницьких військових місій, які з примхи випадку потрапили в "посли", і наробив такого переполоху в отаманському палаці.

З величезною шанобою приставили "послів" до Новочеркаська. Надмірним підлесництвом та прислужництвом запаморочили голови скромним офіцерам, і ті, відчувши свою "істинну" велич, вже почали і з висока поглядати на іменитих козацьких генералів та сановників всевеликої бутафорської республіки.

У молодих французьких лейтенантів крізь зовнішній полір пристойності та солодкої французької гречності вже почали прохоплюватись в розмовах з козацькими генералами холодні нотки поблажливості та пихи.

Увечері в палаці був сервірований обід на сто кувертів.

Військовий хор розстилав по залі шовкові полотна козацьких пісень, пишно вигантуваних тенорами підголо-

сків, духовий оркестр гучно вигримляв та видзвонював союзницькі гімни. "Посли"

кушали, як і годиться в таких випадках, скромно і з великою повагою. Почуваючи історичну значність моменту, отаманські гості розглядали їх нишком.

Краснов почав промову:

— Ви перебувайте, панове, в історичній залі, із стін якої на вас дивляться німі очі героїв іншої народної війни— тисяча вісімсот дванадцятого року. Платов, Іловай-єкий, Денісов нагадують нам про священні дні, коли населення Парижа вітало своїх визволителів, — дінських козаків, коли імператор Олександр Перший відновлював з уламків і руїн прекрасну Францію.

У делегатів "прекрасної Франції" від чималої міри випитого цимлянського вже повеселішали й замастились очі, але промову Краснова вони дослухали з увагою. Широко змалювавши катастрофічні злигодні, яких зазнач "пригнічений дикими більшовиками російський народ", Краснов патетично закінчив:

— ... Найкращі представники російського народу гинуть по більшовицьких катівнях, очі їх звернені на вас: вони сподіваються вашої допомоги, і їм, і тільки їм ви повинні допомогти, не Донові. Ми можемо з гордістю сказати,— ми вільні! Але всі наші помисли, мета нашої боротьби — велика, вірна своїм союзникам, Росія, що боронила їх інтереси, жертвувала собою для них і прагне так страшенно тепер їх допомоги. Сто чотири роки тому в березні місяці французький народ вітав імператора Олександра Першого і російську гвардію. І з того дня почалась нова ера в житті Франції, що висунула її на перше місце. Сто чотири роки тому наш отаман граф Платов гостював у Лондоні. Ми сподіваймось вас у Москві! Ми сподіваймось вас, щоб під звуки урочистих маршів і нашого гімна разом увійти до Кремля, щоб разом зазнати всієї любові миру й волі! Велика Росія ! В цих словах — всі наші мрії й сподіванки !

Після кінцевих слів Краснова підвівсь капітан Бонд. На звук англійської мови серед присутніх: на бенкеті мертва простерлась тиша. Перекладач піднесено почав перекладати.

— Капітан Бонд од свого імени і від імені капітана Ошена уповноважений заявити дінському отаманові, що вони офіційно послані від держав Згоди, щоб дізнатись про те, що відбуваються на Дону. Капітан Бонд запевняю, що держави Згоди допоможуть Донові і Добровольчій армії в їх. мужній боротьбі з більшовиками всіма силами й засобами, не виключаючи й війська.

Перекладач ще не скінчив останню фразу, як гучне "ура", тричі повторене, стрясло стіни зали. Під бравурні Звуки оркестру зазвучали тости. Пили за процвітання "прекрасної Франції" і "могутньої Англії", пили за "дарування перемоги над більшовиками" ... В бокалах пінилось дінське шипуче, іскрилось видержане ігристе, солодко пахтіле старовинне "лампадне" вино.

Слова ждали від представників союзницької місії, і капітана Бонд не забарився:

— Я виголошую тост за велику Росію, і я хотів би почути тут ваш чудовий старий гімн. Ми не надаватимемо значення його словам, але я хотів би почути тільки його музику...

Перекладач переклав, і Краснов, повертаючись зблідлим від хвилювання обличчям

до гостей, гукнув перехопленим голосом:

— За велику, юдину й неділиму Росію, ура!

Оркестр потужно й плавно почав "боже, царя храни". Всі підвелись, вихиляючи бокали. По обличчі сивого архі-Юпіскапа Гермогена текли буйні сльози. "Як це прекрасно!.." — захоплювався захмілілий капітан Бонд. Хтось із сановних гостей від переповні почуттів, по простацькому ридав, уткнувши бороду в серветку, вимазану розчавленою Зернистою ікрою...

i

Цієї ночі над містом вив і ревів лютий надазовський вітер. Мертвотніше вилискувала баня собору, обвіяна першою метелицею...

Цієї ночі за містом, на смітниках, в суглинистих ярах з присуду військово-польового суду розстрілювали шахтинських більшовиків — залізничників. З зав'язаними назад руками їх по двоє підводили до укусу, били всупір з наганів та гвинтівок, і звуки пострілів паморозний вітер гасив, як іскри з цигарок...

А біля входу до отаманського палацу, на морозі, на пекучому листопадовому вітрі, мертво дубіла почесна варта з козаків лейб-гвардії Отаманського полку. У козаків чорніли, заходились з пари, стискаючи ефеси оголених палахів, руки, від холоду сльозились очі, клякли ноги... З палацу до світанку линули п'яні вигуки, мідні сплески оркестра та плачливі трелі тенорів військового хору пісельників...

Тиждень згодом почалось найстрашніше — розвал фронту. Перший оголив зайняту дільницю розташований на Кала-чівському напрямку 28 полк, в якому служив Петро Мелехов.

Козаки після таємних переговорів з командуванням 15 інзенської дивізії вирішили знятися з фронту і без перешкоди пропустити через територію Верхньодінського округу червоне військо. Яків Фомін, обмежений, тісного розуму козак, став на чолі м'ятежного полку, але по суті тільки вівіска була фомінська, а за спиною Фоміна правила ділами й керувала Фоміним група по більшовицькому настроєних козаків.

Після бурхливого мітингу, на якому офіцери, побоюючись кулі в спину, неохоче доводили потребу воювати, а козаки дружно, напористо й безладно вигукували ті самісінькі набридлі всім слова про непотрібність війни, про замирення з більшовиками, — полк рушив. Після найпершого ж переходу, вночі, біля слободи Солонки, командир полку, військовий старшина Філіпов, з більшістю офіцерського

складу відбився від полку і на світанку пристав до пошарпаної в боях бригади графа Мольєра, що відступала.

Слідом за 28 полком покинув позиції 36 полк. Він у повному складі, з усіма офіцерами прибув до Казанської. Раб-ськи запобігущий перед козаками, дрібнорослий, із злодійкуватими очима командир, оточений вершниками, верхи під'їхав до будинку, де був етапний комендант. Увійшов, войовничо махаючи нагаєм.

— Хто комендант?

— Я — помічник коменданта, — підводячись, поважно відповів Степан Астахов. — Зачиніть, пане офіцере, двері.

— Я — командир тридцять шостого полку, військовий старшина Наумов. Е-е-е... маю за честь... Мені треба одягти й обути полк. Люди в мене роздягнені й босі. Чи чуєте, ви ?

— Коменданта немад, а без нього я не можу вам видати зі складу й пари валянців.

— Як?

— А ось так.

— Ти!.. Ти з ким?.. Аррр-рештую, чорт тебе забер-р-ри! В підвал його, хлопці! Де ключі від складу, тиловий ти пацюк?.. Що*о? — Наумов ляснув по столі нагайкою, зблід-нувши з люті, збив на потилицю кудлату манджурську папаху. — Давай ключі — і без балачок !

За півгодини з дверей складу, збиваючи жовтогарячу куряву, полетіли на сніг, на руки з'юрмлених козаків, в'язки дублеників, пачки валянців, чобіт, з рук у руки пішли мішки з цукром. Гучний і веселий гомін довго роз-будоражував майдан...

А в цей час 28 полк з новим командиром полку, вахмістром Фоміним, вступав до Вешенської. Слідом за ним, верстов за тридцять, ішли частини Інзенської дивізії. Червона розвідка цього дня вже побувала на хуторі Дубровці.

Командувач Північного фронту генерал-майор Іванов за чотири дні перед цим, разом з начальником штабу генералом Замбржицьким спішно евакувались до станиці Кар-

гінської. Автомобіль їх буксував по снігу, жінка Здобржи-цького до крові кусала губи, діти плакали.

У Вешенській на кілька днів зайшло безвластя. За чутками, в Каргінській зосереджувано сили для того, щоб кинути їх на 28 полк. Але 22-го з Каргінської до Вешенської приїхав ад'ютант Іванова і, посміхаючись, забрав на квартирі командувача забуті ним речі: літній кашкет з новенькою кокардою, головну шітку, білизну та ще дещо з дрібниць...

В стоверстовий прорив, що утворивсь на Північному фронті, ринули частини 8 Червоної армії. Генерал Сава-тз в без бою відходив до Дону. На Тали й Богучар спішно відступали полки генерала Фіцхе — Лаурова. На півночі на тиждень стало незвичайно тихо. Не чути гарматного гуркоту, помовчували кулемети. Пригнічені зрадою верхньодінських полків, без бою відступали низівські козаки, що бились на Північному фронті. Червоні посувались бережно, помалу, пильно мацаючи розвідками розташовані попереду хутори.

Найбільшу для дінського уряду невдачу на Північному фронті заступила радість. До Новочеркаська 28 грудня прибула союзницька місія; командувач британської військової місії на Кавказі генерал Пуль з начальником штабу полковником Кіссом та представники Франції — генерал Франше — д'Еспере з капітаном Фуке.

Краснов повіз союзників на фронт. На станції Чир на пероні холодного грудневого ранку вишукувано почесну варту. Висловусий, пропияцького вигляду генерал Мамонтов, звичайно неохайний, але цього разу підтягнутий, вилискуючи сизим глянцем допіру виголених щок, ходив по пероні, оточений офіцерами. Ждали поїзд.

Біля вокзалу тупцялись і хукали на посинілі пальці музиканти військового оркестру. В караулі мальовничо застигли різно-масні й різнолітні козаки низівських станиць. Поруч сивобородих дідів стояли безвусі юнаки, почерговані із чубатими фронтовиками. У дідів на шинелях блищали золо-

том і сріблом хрести й медалі за Ловчу та Плевну, мо~ лодші козаки були гостро пообвішувані хрестами, вислуженими за браві атаки під Геок-Тепе, Лідіантуєм і на германській — за Перемишль, Варшаву, Львів. Юнаки нічим не блищали, але виструнчувались і у всьому пильнували наслідувати старших.

Обгорнутий молочною парою, пригуркотів поїзд. Не встигли ще відчинитися дверці пульманівського вагона, а диригент уже люто змахнув руками, і оркестр гучно вдарив англійський національний гімн. Мамонтов, придержуючи шаблю, заспішив до вагона. Краснов гостинним господарем вів гостей до вокзалу повз мертво-застиглі шпалери козаків.

— Козацтво все повстало па захист батьківщини від диких червоногвардійських банд. Ви бачите представників трьох поколінь. Ці люди бились на Балканах, в Японії, Австро-Угорщині і Пруссії, а тепер б'ються за волю від-чизни, — сказав він чудовою французькою мовою, гожа посміхаючись, царственним кивком голови показуючи на дідів, що, вирячивши очі, завмерли не дихаючи.

Не дурно Мамонтов, за наказом згори, старався, підбираючи почесну варту. Крам був показаний з доброго краю.

Союзники побували на фронті, задоволені повернулись до Новочеркаська.

— Я дуже вдоволений з блискучого вигляду, дисциплінованості та бойового духу ваших військ, — перед від'їздом казав генерал Пуль Краснову. — Я негайно видам наказа, щоб із Салонік вирядили сюди до вас перший Загін наших солдатів. Вас, генерале, я прошу приготувати три тисячі шуб та теплих чобіт. Сподіваюсь, що при нашій допомозі ви зумієте остаточно викоренити більшовизм.

... Спішно шили дубленики, заготовляли валянці. Та щось не висідав у Новоросійську союзницький десант. Пуля, що поїхав до Лондона, заступив холодний, пихатий Бріггс. Він привіз з Лондона інші інструкції і суворо, з генеральською простолінійністю заявив:

— Уряд його величності чинитиме Добровольчій армії на Дону широку матеріальну допомогу, але не дасть жодного солдата.

Коментарі до цієї заяви були не потрібні.

XII

Ворожість, що незримою борозною розділила офіцерів і козаків ще в дні імперіалістичної війни, на осінь 1918 року набула розмірів нечуваних. Наприкінці 1917 року, коли козачі частини помалу стікались на Дій, випадки вбивства та видачі офіцерів траплялися рідко, зате за рік вони стали явищем майже звичайним. Офіцерів примушували під час наступу, за прикладом червоних командирів, іти попереду цепів і без шуму, нишечком пострілювали їм у спину. Тільки в таких частинах, як Гундорів-ський георгіївський полк, спайка була міцна, але в Дін-ській армії їх було небагато.

Лукавий, тямкий тугодум Петро Мелехов давно зрозумів, що сварка з козаком накличе смерть, і з перших же днів дбайливо намагався знищити грань, що відділяла його, офіцера, від рядового. Він, так само як і вони, говорив при нагоді про непотрібність війни; при чому говорив це нещиро, з великою натугою, але нещирості цієї не помічали; підфарбовувався під більшовика і над усяку міру став запобігати перед Фоміним, відколи побачив, що того висував полк. Так само, як і інші, Петро не від того був, щоб пограбувати, полаяти начальство, пожаліти полоненого, в той час, як у душі його тяжко буяла ненависть, руки судомило від сверблячого бажання вдарити, вбити... На службі був він покладливий, простий, — віск, а не хорунжий! І втерся ж ото Петро в довіру до козаків, зумів перед очима в них змінити личину.

Коли під слободою Солонкою Наумов повів геть офіцерів, Петро зостався. Смирний і тихий, постійно пробуваючи

ПО

в затінку, у всьому поміркований, разом з полком прийшов він до Вешенської. А у Вешенській, пробувши два дні, не видержав, бзикнув і, не побувавши ні в штабі, ні в Фоміна, подався додому.

Зранку того ж дня у Вешенській на плацу, біля старої церкви, був мітинг. Полк я"дав приїзду делегатів Інзенської дивізії. На плацу юрбами ходили козаки в шинелях, некритих кожухах та зшитих з шинелей сурдутах, у ватяних чекменях. Не вірилось, що цей строкато вдягнений величезний натовп — стройова частина, 28 козацький полк. Петро сумно переходив від однієї купки до іншої, по новому оглядав козаків. Раніше, на фронті, одяг їхній не впадав у вічі, та й не доводилось бачити полк суцільною компактною масою. Тепер Петро, ненависно покушуючи відрослий білий вус, дивився на вкриті памороззю обличчя, на голови, накриті різнобарвними папахами, малахаями, кубанками, кашкетами, спускав очі і бачив таку ж буйну різноманітність: розтоптані валянці, чоботи, обмотки поверх знятих з червоноармійців ботинок.

— Босота! Мужва клята! Виродки! — в безсилій люті шепотів нишком Петро.

На парканах білили фомінські накази. Мешканців не було видно на вулицях. Станиця вижидально таїлась. В просвітах провулків виднілась біла грудина заметеного снігом Дону. Ліс за Доном чорнів, як намальований тушшю. Біля сірої мурованої брили старої церкви отарою купчились жінки, що поприїздили з хуторів до чоловіків.

Петро, вдягнений в обшитий на бортах кожух з величезною кишенею на грудях та в цю прокляту каракулеву офіцерську папаху, якою він недавно так пишався, щохвилини почував на собі косі, холодні погляди. Вони проймали його мов протягом, погіршували й без того тривожно-розгублений настрій. Він невиразно пам'ятав, як на днищі перекинутої поперед плацу бочки виріс приземкуватий червоноарміць в добротній шинелі та новісінькій смушевій папасі з розстебнутими мотузками навушників. Рукою

в пуховій рукавичці той ііоправив обмотаний круг шиї димчастосірий трусячий, козачий з китицями, шарф, оглядівся,

— Товариші козаки! — шмагнув по вухах Петра низький застужений голос.

Озирнувшись, Петро побачив, як козаки, вражені незвичним в їх обіхідці словом,

ззираються, підморгують один одному, обіцяйливо й схвильовано. Червоноармієць довго говорив про радянську владу, про Червону армію та взаємини з козацтвом. Петрові особливо запам'яталось, — промовця ввесь час перебивали криками:

— Товаришу, а що таке комунія?

— А нас до неї не запишуть?

— А що то за комуністична партія?

Промовець притискав до грудей руки, повертався на всі боки, терпляче з'ясовував:

— Товариші! Комуністична партія — це справа добровільна. До партії вступають з власного бажання ті, що хочуть боротися за велику справу визволення робітників та селян від гніту капіталістів та поміщиків.

За хвилину з іншого кутка вигукували:

— Просимо з'ясувати про комуністів та комісарів!

Після відповіді не минало й кілька хвилин, як знову

чийсь яровитий бас гуркотів:

— Незрозуміло говориш про комунію. Дуже просимо з'ясувати. Ми — люди темні. Ти нам простими словами шквар!

Потім нудно й довго говорив Фомін і часто, до діла й не до діла, хизувався словом "екувируватись". Біля Фоміна увивався якийсь молодий хлопець у студентським кашкеті та чепурному пальті. А Петро, слухаючи безладну промову Фоміна, згадав, як у лютому 1917 року, того дня, коли до нього приїхала Дарка, вперше побачив він його на станції по дорозі до Петрограда. Перед очима в нього стояв суворий волого-блмливий погляд широко посаджених очей дезертира — отаманця, одягнутого в шинель з витертим

йомером "52" на урядницьких наплічниках, ведмежкувата його хода. "Терпець уриваються, братику!" — вчувались Йетрові невиразні слова. "Дезертир, дурень на кшталт Христоні, і зараз — командир полку, а я в холодку", — гарячково полискуючи очима, думав Петро.

Козак, опасаний навхрест кулеметними стрічками, змінив Фоміна.

— Братці! Я сам у Подтьолкова в загоні був і от щё\$ може, бог дасть, доведеться із своїми йти на кадетів,— хрипів він, тіпаючись та п'яно вимахуючи руками.

Петро швидко пішов до квартири. Сідлав коня і слухав, як стріляли козаки, роз'їжджаючись із станиці, за старим звичаям оповіщаючи хутори про поворот служивих.

XIII

Короткі дні, що тишею лякали, наприкінці здавались великими, як у жнива. Полягли хутори глухим цілинним степом. Наче вимерло все Наддіння, наче помірок спустошив станичні юрти. І стало так, неначе обгорнула Наддіння хмара густим, непросвітло чорним крилом, простерлась німо й страшно і от-от пригне до землі тополі вихором, вдарить сухим тріскучим гуркотом грому і почне трощити й ламати білий ліс за Доном, обсипати з крейдяних відног камінь — дикар, ревти згубними голосами грози.

Зранку в Татарському повивав землю туман. Гора гула на мороз. Опівдні сонце

вилущувалось із хлипкої імлі, але від цього не яснішало. А туман розгублено бродив по висотах наддінських гір, валився в яри, приярки і гинув там, осідаючи мокрою курявою на мошистих плитняках крейди, на засніжених голизинах гребенів.

Вечорами зза списів голого лісу ніч підносила розпечено-червоний величезний щит місяця. Він імлисто сяяв над припишканими хуторами кров'яними відблисками війни й пожеж. І від його нещадного, нетьмарливого світла повставала в людей невиразна тривога, нудився скот. Коні й

113

Тихий Дій

воли, втрачаючи сон, бродили до світанку по дворах. Згубно вили собаки, і задовго до півночі різноголосе починали перегукуватись півні.

Вдосвіта приморозок льодком сковував мокрі гілки дерев. Вітром збивало їх, і вони дзвеніли, як сталінні стремени. Неначе кінна невидима рать ішла лівобережжям Дону, темним лісом, в сизій пітьмі, побризкуючи зброєю та стременими.

Майже всі татарські козаки, що були на Північному фронті, повернулись на хутір, самовільно покинувши частини, що помалу відсувались до Дону. Щодня являвся якийсь припізніль. Дехто — для того, щоб надовго розсідлати муштрового коня і ждати приходу червоних, застромивши бойове спорядження в ожеред соломи або під стріху повітки, а інший, відчинивши заметену снігом хвіртку, лише заводив коня на подвір'я і, поповнивши запас сухарів, переспавши ніч з жінкою, вранці вибирався на шлях, з узгірка востаннє дивився на білий, мертвий простір Дону, на рідні місця, покинуті, може, назавжди.

Хто знайде смерті наперед? хто розгадав кінець людської путі? і Важко йшли коні. від хутора. Важко рвали від запеклих сердець козаки жалі до ближніх. І цим завіяним поземкою шляхом багато хто думкою повертався додому. Багато важких думок передумано на цьому шляху... Може і солонина, як кров, сльоза, ковзнувши по крилі сідла, падала на нахолоділе стремени, на покусаний шпениками підків шлях. Алеж* на тім місці по весні жовтий лазуровий цвіток¹, квітка розставання, не виросте?

Вночі після того, як приїхав з Вешенської Петро, в мелехівському курені почалася сімейна рада.

Ну, що?—спитався Пантелей Прокопович, ледве Петро переступив поріг. —Навоювався? Без погонів приїхав? Ну, іди-йди, поручкайся з братом, матір зрадує, жінка он

з1 На Дону — дикий тюльпан

Зйудьгуялась і .. Здоров> здоров Петяшо ... Григорій! Григоріє Пантелейовичу, чого ж ти на печіЗ як бабак, лежиш? Злазь 1

Григорій звисив босі ноги з туго підтягнутими штрипками захисних шараварів і, з усмішкою почухуючи чорні, в буйному волоссі груди, дивився, як Петро перехилившись, скидав портупей, дерев'яними від морозу пальцями маца\$ по вузлі башлика. Дарка, мовчки й усміхнено заглядаючи в очі чоловікові, розстібала на нім петлі кожуха, опасливо обходила з правої о боку, де поруч кобури нагана сизо

поблискувала, прив'язана до пояса, ручна граната.

На ході торкнувшись щокою до інежм запушених вусів брата, Докійка вибігла прибрати коня. Іллівна, витираючи завіскою губи, готувалась цілувати "старшенького". Біля печі поралась Наталя. Вчепившись в поділок її спідниці, тулилась малеча. Всі ждали від Петра слова, а він, кинувши з порога хрипко "здорові були! " — мовчки роздягався, довго обмітав чоботи просяним віником і, випроставши зігнуту спину, враз із жалісно затремтілими губами, якимось розгублено притуливсь до спинки ліжка, і всі несподівано побачили на обморожених, почорнілих щоках його сльози.

— Служивий! Чого це ти? — під жартівливістю ховаючи тривогу й дріж у горлі, спитав старий.

— Пропали ми, тату!

Петро довго покривив рота, вирухнув білявими бровами і, ховаючи очі, висякався в брудну, просмерділу тютюном хустку.

Григорій вдарив kota, що лащивсь до нього, — крекнувши скочив з печі. Мати заплакала, цілуючи завошивілу голову Петра, але зараз же відірвалася від нього.

— Дитино моя! Сердешний мій, кислячку всипати? Та ти йди, сідай, борщ прохолоне. Голодний, мабуть?

За столом, бавлячи на колінах племінника, Петро пожвавішав; стримуючи хвилювання, розповів про відхід з фронту 28 полку, про втечу командного складу, про Фоміна та про останній мітинг у Вешенській.

— Як же Фй думаєш 1 — сійтав Григорій, не здіймаючй 3 голови дочки чорножилу руку.

— І думати нема чого. ЗавтРа ось переднюю, а проти ночі поїду. Ви, мамо, харчів мені наготуйте, — оберйувся він до матері.

— Відступати, значить?—Панталей Прокопович утопив пальці в кисеті, та так і zostався, висипавши з пучок тютюн, чекаючи відповіді.

Петро підвівсь, христячись на тьмяні, чорного письма образи, подивився суворо й сумовито.

— Спаси христос, наївся!.. Відступати, кажеш ? А то як же? Чого ж я зостанусь? Щоб мені червонопузі качан зрубали ? Може, ви гадайте зоставатись, а я... Ні, я вже поїду! Офіцерів вони не милують.

— А дім як же? Виходить, кинемо?

Петро тільки плечима знизав на питання старого, але зараз же заголосила Дарка:

— Ви поїдете, а ми повинні зоставатись ? Гарні, нема що й казати 1 Ваше добро стерегтимемо!.. Через нього, може, й життя позбудешся ? Згори воно вам ясним вогнем! Не зостанусь я!

Навіть Наталя і та пристала до розмови. Приглушуючи дзвінкий речитатив Дарки, вигукнула:

— Якщо хутір громадою зрушить — і ми не зостанемось! Пішки підемо.

— Дурні! Сучки! — несамовито загорлав Пантелей Прокопович, поводячи очима, мимоволі шукаючи костур. — Стерви, матір вашу курку! Цитьте, окаянні! Чоловіча

справа, а вони рівняються... Ну, покиньмо все тай ходімо світ за очі. А скотину куди подінемо? За пазуху покладемо? А курінь ?..

— Ви, молодички, чисто з глузду спали! — ображено піддержувала його Іллівна. — Ви його, добра того, не наживали, вам легко його покинути. А ми із старим вдень і вночі горба гнули, так ото такечки й кинути ? Ні бо! — вона зщилила губи, зітхнула. — Ідіть, а я з місця не рушу.

Хай краще біля порога вб'ють, — все легше, ніж під чужим тином здихати.

Пантелей Прокопович підкрутив гнота в лампі, сопучи й зітхаючи. На хвилину всі замовкли. Докійка, плетучи паг-линку панчохи, підвела від дротків голову, пошепки сказала :

— Скотину з собою можна погнати... Не zostаватись же заради скотини.

І знову лютъ запалила старого. Він, як застоялий жеребець, затупотів ногами, мало не впав, спіткнувшись на козеня, що лежало біля печі. Спинившись проти Докійки, зіпнув:

— Поженемо? А стара корова починає, — це як? Докуди ти її доженеш! Ах ти, книш тобі в рот гарячий! Безхатня ця! Поганка! Гнида! Наживав-наживав їм — і ось що припало почути!.. А вівці! Ягнята куди подінеш?.. Ох, ох, су — у — уча дочка! Мовчала б !

Григорій скоса глянув на Петра і, як колись, давним-давно, побачив у карих рідних очах його пустотливу, глузливу і в той самий час смиренно — шанобливу усмішку, Знайоме тремтіння пшеничних вусів. Петро блискавично моргнув, весь затрясся від стрим} ваного реготу. Григорій і в собі радісно відчув цю, невластиву йому останніми роками податливість на сміх, не таячись засміявся глухо й розкотисто.

— Ну от ! Хвалити бога ... Побалакали!— Старий гнівно скинув на нього поглядом і сів, відвернувшись до вікна, вишитого білим пухом наморозі.

Тільки о півночі прийшли до спільного вирішення : козакам їхати у відступ, а жінкам zostаватися стерегти дім та господарство.

Ще вдосвіта Іллівна затопила в печі і до ранку вже спекла хліб і насушила дві торби сухарів. Старий, поснідавши при світлі, на світанку вийшов порати скотину, готувати до від'їзду сани. Він довго стояв у коморі, зануривши руку в набиту пшеницею-гарновкою засіку, проціджуючи крізь пальці ядерне зерно. Вийшов, наче від покійника : скинувши шапку, тихо причинивши за собою жовті двері...

Він ще порався під повіткою, міняючи на санях плетеницю, коли на провулку показався Анікушка, що гнав напувати корову.

Поздоровкались.

—* Зібрався у відступ, Анікей?

— Мені зібратись, як голому підперезатись. Мод — в мені, й чуже — буде при мені.

— Нового що чути ?

— Новин багато, Прокоповичу!

— А що ? — стривожився Пантелей Прокопович, встромивши в ручицю саней сокиру.

— Червоні ось — ось будуть. Підходять до Вешек. Чоловіка бачив з Великого Громка, розповідав, ніби негарно йдуть. Ріжуть людей... У них жида та китайці, загреби їх у порох! Мало ми їх, чортів косооких, побили!

— Ріжуть?

— Ну а то нюхають ! А тут чигуня клята! — Анікушка заматюкався і пішов попід тином, на ході доказуючи: — Задінські баби самогону наварили, поять їх, щоб лихого їм не чинили, а вони, нап'ються, інший хутір займуть і ше-баршать.

Старий поставив плетеницю, обійшов усі повітки, оглядаючи кожну соху й тин, поставлений його руками. А потім узяв рептух, закульгав на тік насмикати на дорогу сіна. Він витяг з прикладку залізну смичку і, все ще не прочувши неминучість від'їзду, почав смикати сіно гіршеньке, з бур'яном (добре він завжди приберігав до весняної оранки). Але одумався і, досадуючи на себе, перейшов до іншого стогу. До його свідомості якось не дійшло, що ось за кілька годин він покине подвір'я й хутір і поїде кудись на південь і, може, навіть не повернеться. Він насмикав сіна і знову, по старому, потягся по граблі, щоб підгребти, але відсмикнув руку, як від гарячого, витираючи спітніле під тривухом чоло, вголос сказав:

— Та нащо ж мені його берегти тепер? Однаково ж покидають коням під ноги, спашують назря або сплять.

Хрюпнувши об коліно граблище, він поскреготав зубами, поніс рептух із сіном, по старечому човгаючи ногами, згорбившись та постарівши зі спини.

До хати він не увійшов, а прочинивши двері, сказав:

— Збирайтесь! Зараз запрягатиму. Щоб не припізнитись.

Вже накинув на коней шлейки, вмотив у задку чувал з

вівсом і, дивуючись про себе, що сини так Довго не виходять сідлати коней, знову пішов до хати.

В хаті творилось чудне: Петро люто розшматовував клунки, приготовані у відступ, викидав просто на підлогу шаравари, мундири, святкові жіночі}бори.

— Це що ж таке ? — геть вражений спитав Пантелей Прокопович і навіть тривух скинув.

— А от! — Петро через плече показав великим пальцем на жінок, закінчив: — Голосять. І ми нікуди не поїдемо, їхати—так усім, а не їхати — так нікому! їх, може, тут гвалтувати червоні будуть, а ми поїдемо добро рятувати? А вбиватимуть — в них перед очима помремо!

— Роздягайтесь, тату, — Григорій, посміхаючись скидав з себе шинель та шаблю, а ззаду ловила й цілувала його руку заплакана Наталя, і радісно плескала в долоні маково-червона Докійка.

Старий одяг тривух, але зараз же знову скинув його і, підійшов до покуття, почав христитись широким, розмашним хрестом. Він вдарив три поклони, підвівся з колін, оглянув усіх.

— Ну, коли так — зостаємось! Укрий і оборони нас, царице небесна! Піду розпрягати.

Прибіг Ааікушка. В Мелехівському курені вразили його усміхнені всі, веселі обличчя.

— Чого ж ви?

— Не поїдуть наші козаки! — за всіх відповіла Дарка.

— Отакої! Роздумали?

Роздумали!—Григорій знехотя вискалив рафінадно-синю підкову зубів, підморгнув:
— Смерть—її нема кого шукати, вона й тут налапає.

— Офіцери не ідуть, а нам і бог велів!—І Анікушка, як на копигах, прогуркотів з ганку й попід вікнами.

XIV

У Вешенській на парканах метлялись фомінські накази. З години на гбдину чекали приходу червоного війська. А в Каргінській, за тридцять п'ять верстов від Вешенської, був штаб Північного . фронту. Вночі на А січня прийшов загін чеченців, і спішно, похідно, похідним порядком, від станиці Усть — Білокалитвенської посувався на фомінський м'ятежний полк карний загін військового старшини Романа Лазарева.

Чеченці повинні були 5-го йти в наступ на Вешенську. Розвідка їх побувала вже на Білогірці. Але наступ зірвався : перекинчик з фомінських козаків повідомив, що значні сили Червоної армії ночують на Горохівці і 5 — го повинні бути у Вешенській.

Краснов, заклопотаний прибулими до Новочеркаська союзниками, намагався вплинути на Фоміна. Він викликав його до прямого провода Новочеркаськ—Вешенська. Телеграф, що перед цим настирливо вистукував "Вешенська — Фоміна", зв'язав коротку розмову.

"Вешенська — Фоміну. Уряднику Фомін, наказую схаменутись і стати з полком на позицію крапка. Послано карний загін крапка. Непослух тягне смертну кару крапка. Краснов".

При світлі гасової лампи Фомін, розстібнувши кожух, дивився, як спід пальців телеграфіста біжить, гадючачись, поплямована брунатними блищиками, тонка паперова стружка, казав, дихаючи в потилицю телеграфістові морозом та самогоном:

— Ну, що там бреше ? Схаменутись V Скінчив він ?.. Пиши йому... Що — о — о ? Як це—не можна ? Наказую, а то зараз воло з тельбухами вирву;

І телеграф застукотів:

"Новочеркаськ отаманові Краснову крапка... Котись під таку матір крапка. Фомін".

Становище на Північному фронті стало чревате такими ускладненнями, що Краснов вирішив сам виїхати до Баронської, щоб звідти безпосередньо скерувати "караючу десницю" проти Фоміна і, головне, піднести духа деморалізованим козакам. З цією метою він і запросив у подорож по фронту союзників.

У слободі Бутурлінівці влаштовано огляд Гундорівського георгіївського полку, що допіру вийшов з бою. Краснов після огляду став біля полкового штандарта. Повертаючись корпусом праворуч, гучно крикнув:

— Хто служив під моєю командою, в десятому полку — крок наперед!

Майже половина гундорівців вийшла перед лави. Краснов скинув папаху, хрест-

навхрест поцілував найближчого до нього немолодого, але молодецького вахмістра. Вахмістр рукавом шинелі витер підстрижені вуса, завмер, розгублено витріщив очі. Краснов перецілувався з усіма полчанами. Союзники були вражені, незрозуміло перешіптувались. Але здивовання заступили усмішки та стримана похвала, коли Краснов, підійшовши до них, пояснив:

— Це ті герої, з якими я бив німців під Незвискою, австрійців біля Белжеця й Комарова та допомагав нашій спільній перемозі над ворогом.

... Обабіч сонця, як вартові біля грошової скрині, мертво стояли райдужні, в білій окравці, стовпи. Холодний північно-східний вітер горністом сурмив у лісах, мчав степом, розгортаючись у лаву, перекидаючи й трощачи наїжені каре бур'янів. Надвечір 6 січня (над Чиром уже завісою навис присмерк) Краснов, у супроводі офіцерів англійської королівської служби,—Едварса та Олькотта і французів — капітана Бартелло і лейтенанта Ерліха, прибув до Каргінської. Союзники в шубах, кудлатих козацьких папах, сміючись, шулячись та потупуючи ногами, вийшли з автомобілів, обвіяні запахом сигар та одеколону. Зігрівші

шись на квартирі багатого купця Льовочкіна, напившись чаю, офіцери, вкупі з Красновим та командувачем Північним фронтом генерал-майором Івановим, пішли до школи, де мали відбутись збори.

Краснов довго говорив перед настороженням натовпом козаків. Його слухали уважно, гарно. Та, коли він у промові почав мальовничо зображувати "звірства більшовиків", чинені по займаних ними станицях, із задніх лав, з тютюнової сині хтось гукнув люто:

— Неправда! — і зірвав вражіння.

Вранці Краснов із союзниками спішно поїхав на Мюл-лерово.

Так само похапцем евакувався штаб Північного фронту. По станиці до вечора ганяли чеченці, виловлювали козаків, що не хтіли відступати. Вночі підпалено склад вогнеприпасів. До півночі, як величезна купа горящого хмизу, тріщали гвинтівчані патрони, обвальоно прогуркотіли, вибухаючи, набої. Другого дня, коли на майдані відбувався молебень перед відступом, з Каргінського узгірка заторохкотів кулемет. Кулі, як весняний град, забарабанили по церковному даху, і геть усе безладно ринуло в степ. Лазарев із своїм загоном та нечисленні козацькі частини намагались Заступити тих, що відступали; піхота ценом лягла за вітряком, 36 Каргінська батарея підкомандою каргінця, осавула Федора Попова, обстріляла біглим вогнем наступаючих червоних, але незабаром взялась на передки. А піхоту червона кіннота обійшла з хутора Латишова і, прижучивши в ярах, порубала чоловіка з дванадцять каргінських стариків, на сміх охрищених кимсь у "гайдамаків".

ХУ

Рішення не відступати знов повернула в очах Пантелея Прокоповича силу й значеність речам.

Увечері вийшов він порати скотину і, вже не вагаючись насмакав сіна з гіршого прикидка. У темній загороді довго

З усіх боків оглядав корову, задоволено думаючи: "Починав, дуже товста. Чи не двійню господь дасть?" Все йому знову стало рідним, близьким; все, від чого він уже в думці відкинувся, набуло колишньої значності й ваги. Він уже встиг за коро'ку надвечірню годину і Докійку вилаяти за те, що полову розсипала біля кошари та не видовбала криги з корита, і заробити лаз, що пробив у тині кнур Степана Астахова. До речі спитався в Оксани, що вискочила зачинити віконниці, про Степана: "чи думає їхати у відступ"? Оксана, кутаючись хусткою, співучо казала:

— Ні, ні, де вже йому їхати! Лежить зараз на печі, мовби пропасниця його трусить... Лоб гарячий, і на нутро жаліються. Захворів Стьопа. Не поїде...

— І наші теж і ми, тобто, не поїдемо. Чума його знад, на краще воно чи ні...

Смеркало. За Доном, за сірою пропастю лісу, в зеленкуватій глибині гаряче горіла Полярна зоря. Край неба на сході крив багрянець. Бралася заграва. На розлогих рогах осока стирчав зрізаний окраєць місяця. На снігу змикались невиразні тіні. Темніли замети. Було так тихо, що Пантелей Прокопович чув, як на Доні, біля ополонки хтось,* певне, Анікушка, довбав кригу плішнею. Крижинки бризкали й бились, скляно видзвонюючи, та в загороді розміряно хрумкали сіном бики.

У кухні засвітило світло. В просвіті вікна майнула Наталя. Пантелея Прокоповича потягло до тепла. Він застав усіх домашніх при купі. Докійка допіру прийшла від Христининої жінки. Випорожняла миску з закваскою, і, боячись, щоб не перебили, бува, похапцем розповідала новини.

У горниці Григорій вимастив гвинтівку, наган, шаблю; Загорнув у рушник бінокль, покликав Петра.

— Ти своїй прибрав? Неси. Треба заховати.

— А що, як боронитись доведеться?

— Мовчав би вже! — посміхнувся Григорій. — Гляди, а то знайдуть — на матню на воротах повісять.

Вони вийши на двір. Зброю, невідомо чому, заховали

нарізно. Але новенький чорний наган Григорій запхав у горниці під подушку.

Ледве повечеряли і, в'яло розмовляючи, почали лагодитись спати, — надворі хрипасто загавкав ланцюговий пес, кидаючись на прив'язі, хрипучи в тісному нашійнику. Старий вийшов подивитись, повернувся з кимсь, по брови закутаним башликом. Чоловік при повному бойовому, туго стягнутий білим ремнем, увійшовши перехристився; з рота, обведеного намороззю, схожого набілу літеру "О", забухала пара.

— Певне, не пізнайте мене?

— Та це ж сват Макар! — скрикнула Дарка.

І тут тільки Петро і всі інші пізнали далекого родича Макара Ногайцева, — козака з хутора Сінгіна, — відомого на весь округ надзвичайного співуна й п'яницю.

— Яким тебе лихом занесло? — посміхався Петро, але з місця не встав.

Ногайцев, зідравши з вусів, покидав до порога бурульки потупав ногами у величезних, підшитих шкірою валянцях, не хапаючись почав роздягатись.

— Самому, здається, нудно їхати у відступ, — дай но, думаю, заїду по сватів. Чутку мав, що обидва ви вдома. Заїду, кажу старій, по Мелехових, все веселіше буде,-

Він відніс гвинтівку й поставив біля печі, поруч з рогачами, викликавши в жінок усмішки й сміх. Ладівницю засунув у закапелюк, а шаблю й нагайку почесно поклав на ліжко. І цього разу Макар пахучо дихав самогоном, великі, банькаті очі димились п'яним хмелем, у мокрому ковтуні борода білів рівний набір блакитнуватих, як дін-ські скойки, зубів.

— З Сінгіних хіба не відступають козаки?— спитав Григорій, простягаючи вишиваний бісером кисет.

Гість кисет відсторонив рукою.

— Не займаюсь тютюнцем... Козаки, кажеш ? Хто поїхав, а хто нірку шукад, де б заховатись. Ви ж поїдете?

— Не поїдуть наші козаки. Ти вже ото не мани їх! — Злякалась Іллівна.

т

— Невже застаєтесь? Аж не вірю! Сівате Григорію, чй правда ? Життям важи ге, братці 1

— Що буде. .. — зітхнув Петро і, враз, обхоплений вогневим рум'янцем, спитався:— Григорію! Ти як? Не роздумав? Може* поїдемо?

— Ні вже.

Тютюновий дим обгорнув Григорія і довго гойдався над кучерявим смоляним чубом.

— Коня твого батько прибирає ? — не до речі спитав Петро.

Тиша захрясла надовго. Тільки прядка під ногою Докійки чмелем дзижчала, навіваючи дрімоту.

Ногайцев просидів до світанку, все умовляючи братів їхати за Дінець. За ніч Петро двічі без шапки вибігав сідлати коня і обидва рази йшов розсідлувати, пронизуваний погрозовими дарчиними очима.

Зайнялось на світ, і гість почав збиратись. Вже вдягнений, тримаючись за клямку на дверях, він значуще покашляв, сказав з притаєною загрозою:

— Може воно й на краще, а тільки схаменетесь ви опісля. Доведеться нам вернутися звідти, — ми пригадаємо, которі червоним на Дін ворота відчиняли, залишали їм служити...

Вранці буйний висипав сніг. Вийшовши на подвір'я, Григорій побачив, як зза Дону на переїзд вивалилась, чорніючи, купа людей. Восьмеро коней тягли щось, чувся говір, понуки, матірня лайка. Крізь заметіль, як у тумані, маячили сиві силуети людей та коней. Григорій з четверної запряжки вгадав: "Батарей . .. Невже червоні?" Від цієї думки кинулось серце, але поміркувавши, він Заспокоїв себе.

Розсмиканий натовп наближавсь до хутора, далеко обійшовши чорний, роззявлений у небо зів пролизини. Але на виїзді передня гармата, заломившись на підмитому в березі льодку, впали на одне колесо. Вітер доніс крик їзових, хрускіт кришеного льоду та хапливий з оповзом

перестуї когіячих копит. Григорій пройшов до загОроди, обережно визирнув. На шинелях вершників розгледів затрушені снігом погони, з обличчя пізнав козаків.

Хвилин за п'ять у ворота в'їхав на рослому широко-крупному коні підстаркуватий вахмістр. Він зліз біля ганку, чумбур прив'язав по поруччя, пішов до хати.

— Хто тут господар? — спитався він, привітавшись.

— Я,— відказав Пантелей Прокопович, злякано ждучи наступного питання: "А чому ваші козаки вдома?"

Але вахмістр кулаком розправив білі від снігу, закручені й довгі, як аксельбанти, вуса, попрохав:

— Станичники! Допоможіть ради Христа виручити гармату ! Завалилась у березі по самісінькі вісі... Може, бичівки є? Це який хутір? Заблудили ми. Нам би до (уланської станиці треба, але таке закуріло, — світу не видно. Малшрут ми загубили, а тут червоні ось-ось хвоста притиснуть.

— Я не знаю, їйбогу... — зам'явся старий.

— Що тут знати! Он у вас козаки які... Нам і людей би треба допомогти.

— Хворію я, — збрехнув Пантелей Прокопович.

— Що ж ви, братця!— Вахмістр, як вовк, не повертаючи шию, оглянув усіх. Голос його наче змолодів та виправився. — Чи ви не козаки ? Значить, нехай пропадає військове майно ? Я за командира батареї zostався, офіцери порозбігались. Тиждень ось з коня не злажу, обморозився, пальці на нозі повідпадали, але я життя рішусь, а батарею не кину! А ви... Тут нема чого ! По доброму не хочете, — я зараз гукну козаків, і ми вас... — Вахмістр із сльозою та гнівом вигукнув: — примусимо, бісові сини! Більшовики! В гроб вашу матір! Ми тебе, діду, самого запряжемо, коли хоч! Іди народ клич, а*не підуть, — бий мене сила бо: а, вернусь на той бік і хутір ваш з землею змішаю.

Він говорив як людина, не зовсім певна своєї сили. Григорієві стало жаль його. Схопивши шапку, суворо, не глянувши на збуреного вахмістра, сказав:

**— Ти не галасуй. Нема чого тут! Виручити допоможемо, а там паняй з богом.

Поклавши тини, батарею переправили. Народу зійшлося чимало. Анікушка, Христоня, Томілін Іван, Мелехови та 3 десятків линок за допомогою батарейців викотили гармати й набійні ящики, допомогли коням взяти узвіз. Обмерзлі колеса не крутились, гальмували на снігу. Виснажені коні трудно брали найменший горбок. Номери, що наполовину порозбігались, ішли пішки. Вахмістр скинув шапку, вклонився, подякував помочі і, повертаючись на сідлі, неголосно наказав :

— Батарея, за мною!

Услід йому Григорій дививсь шанобливо, з недовірливим подивом. Петро підійшов, пожовуючи вус і, наче відповідаючи на думку Григорія, сказав:

— Якби всі отакі були! Ось як треба тихий Дін боронити !

— Ти про вусатого? Про вахмістра?—спитав підходячи забрьоханий по вуха Христоня.— І диви, дотягне ото свої гармати. Як він, бодай його, на мене нагафм замахнувся! І вдарив би,— бо людина в одчаї. Я не хотів іти, а потім, признатись,

злякався. Хоч і валянців немаз, а пішов. І скажи, нащо йому, дурневі, оці гармати? Як шкідлива свиня з колодкою: і важко, не на добре, а тягне...

Козаки розійшлись, мовчки посміхаючись.

XVI

Далеко за Доном — час перевалив уже за обіди — кулемет глухо виклацав дві черги й замовк.

. За півгодини Григорій, що я&йдходив від вікна в горниці, ступнув назад, до вилиць £\$c|твся попелястою синявою.

— Ось вони !

Іллівна ахнула, кинулась до вікна. Вулицею врозсип скакало восьмеро вершників. Вони вчвал добігли до ме-лехівського двору, спинились, оглянули переїзд за Дін,

чОрнотроїний прослідок, Стйснутий Доном та горйк), Повернули назад. виті коні їх, махаючи куцообче-криженими хвостами, закидали, забрискали сніжним груддям. Кінна розвідка, що рекогносцирувала хутір, Зникла. За годину Татарський налився рипом кроків, чу-жоіо, окаючою говіркою, собайим Гавкотом. Піший полк, З кулейетими на сагіях, з обозом і кухнями перейшов Дін і розлився по хуторі.

Хоч і який страшний був цей перший момент вступу ворожого війська, але сміхотлива Докійка не стерпіла й тут: коли розвідка повернула назад, вона приснула в завіску, вибігла на кухню. Наталя зустріла її зляканим поглядом:

— Ти чого ?

— Ох, Натальцю! Любцю!.. Як вони верхи їздять ! Кожен ото на сідлі туди — сюди, туди — сюди ... А руки в ліктях теліпаються. І самі — як з клаптів зроблені, все в них труситься.

Вона рухами так майстерно все удала, як гомзались на сідлах червоноармійців, що Наталя добігла, давлячись сміхом, до ліжка, впала на ліжко, щоб не притягти гнівну увагу свекра.

Пантелей Прокопович, трясучою дрижею взятий, безцільно пересував на лаві в прихатні дратву, шила, баночку З березовими шпильками і все поглядав у вікно звуженим, Зацькованим поглядом.

А в кухні розходились жінки, як не перед добром: червона Докійка з мокрими від сліз очима, блискучими, як зерна оприсканого росою пасльону, показувала Дарці посадку в сідлах червоноармійців і в розміряні рухи з несвідомим цинізмом вкладала непристойний натяк. Ломались від нервового сміху в Дарки круті підкови фарбованих брів, вона реготалась, хрипко й здушено вимовляючи:

— Гляди, шаравари до дірок протре !.. Отакий їздець... Луку вигне!..

Навіть Петра, що вийшов з горниці зажурений, на хви* лину звеселив їх сміх.

— *Іудно дивитись іа їхню їзду?—спитав він.— А їм не жаль. Поб'ють спину коневі — іншого підцуплять. Мужики !— Із безкрайім презирством махнув рукою.— Він і коня ото, може, вперше бачить: "Мал — ті, поїдемо диви — і доїдемо". Батьки їхні колісного рипу боялись, а вони джигитують... Ех!—Він похрускав пальцями, тиснувся в двері до горниці.

Червоноармійці юрбою сунули вулицею, розбивались на групи, заходили в двори. Трод звернули у ворітця до Ані-кушки, п'ятеро, з них один верхи, zostались біля астахів-ського куреня, а інші п'ятеро рушили попід тином до Ме-лехових. Попереду йшов невисокий літній червоноармієць, голений, з приплесканим ширококоніздрим носом, сам увесь Зграбний, підбористий, відразу видно — старий фронтовик. Він перший зайшов до мелехівського двору і, спинившись біля ганку, з хвилину, схиливши голову, дививсь, як вигримляв на прив'язі жовтий пес, задихаючись та захлинаючись гавкатою; потім зняв з плеча гвинтівку. Постріл зірвав з даху білий димок інею. Григорій, поправляючи комір сорочки, що душила його, побачив у вікно, як на снігу, плямуючи його кров'ю, качаються собака, в передсмертній лютій муці гризе прострілений бік та залізний ланцюг. Озирнувшись, Григорій побачив змиті блідістю обличчя жінок, безтямні очі матері. Він без шапки ступнув у сінці.

— Облиш!— чужим голосом крикнув услід батько.

Григорій розчинив двері. На поріг, дзенькаючи, впала порожня гільза.

У хвіртку входили відсталі червоноармійці.

— Защо вбив собаку? Перешкодив:—спитав Григорій, ставши на порозі.

Широкі ніздрі червоноармієця хапнули повітря, кутки тонких виголених пасинько губів сповзли вниз. Він озирнувся, перекинув гвинтівку на руку.

— А тобі що? Шкода? А мені ось і на тебе патрона не шкода витратити. Хочеш ? Ставай!

129

б. Тихий Дін

— Йо —но, кинь, Олександр! — піходячи й сміючись і промовив рослий, пишнобровий червоноармієць.— Здор в? хазяїне! Червоних бачили ? Приймайте на квартиру. Це він вашу собачку вбив ? Даремно ... Товариші, проходите*

Останній увійшов Григорій. Червоноармійці весело здоровкались, скидали ладівниці, шкіряні японські патронташі, на ліжку купою кидали шинелі, ватяні теплушки, шапки. І відразу вся хата сповнилась отруйливо пахучим спиртовим духом солдатчини, неподільним запахом людського поту, тютюну, дешевого мила, рушничного масла — запахом далекої дороги.

Той, котрого звали Олександром, сів до столу, закурив цигарку і, наче продовжуючи почату з Григорієм розмову, спитав :

— Ти в білих був ?

— Так.

— Отож... Я відразу бачу шуліку з крику, а тебе по соплях. Біленький! Офіцер, а? Золоті погони?

Дим він стовпами видмухував з нідзрів, свердлував холодними невсмієними очима Григорія, що стояв біля одвірка і все постукував знизу по цигарці прокуреним опуклим нігтем.

— Адже — офіцер? Признавайся! Я з виправки бачу; сам же германську відбув.

— Був офіцером.

Григорій силувано посміхнувся і, піймавши збоку на собі зляканий, благальний погляд Наталі, спохмурнів, бровою повів. Йому стало досадно за свою усмішку.

— Шкода! Виходить, не в пса треба було стріляти...

Червоноармізць кинув недокурка під ноги Григорієві, підморгнув до інших.

І знову Григорій відчув, як, мимоволі, кривить йому губи усмішка, винувата й благальна, він почервонів з сорому за свій невірний, не підвладний розумові вияв кволості. "Як по шкоді пес перед хазяїном",— соромом зігріла його думка, і на мить повстало перед очима: такою

самісінькою усмішкою ширив чорні атласні губи вбитий білогрудий пес, коли він, Григорій, хазяїн, владний і в житті його і в смерті, підходив до нього, і пес, падаючи на спину, оголював молоді різці? бив пухнастим рудим хвостом...

Пантелей Прокопович все тим же, незнайомим Григорієві голосом спитався: може, гості хочуть вечеряти? Тоді він накаже господині...

Іллівна, не чекаючи згоди, кинулась до печі. Рогач у ру" ках її тремтів і вона ніяк не могла підійняти чавун з борщем. Спустивши очі, Дарка зготувала на стіл. Червоноармійці сідали, не христячись. Старий стежив за ними із страхом та неприхованою огидою. Нарешті не видержав, спитав:

— Богу, значить, не молитесь?

Тільки тут подоба усмішки майнула по губах Олександра. Під дружній регіт інших він відповів:

— І тобі б, старий, не радив! Ми своїх богів давно послали. ..— Запнувся, звів брови.— Бога немає? а дурні вірять, моляться оцим дерев'яшкам.

— Так, так... Вчені люди — вони, звісно, дійшли,—злякано погодивсь Пантелей Прокопович.

Перед кожним Дарка поклала' по ложці, але Олександр відсунув свою, попросив:

— Може є не дерев'яна? Бракує ще зарази набратись! Хіба це ложка? Недогризок!

Дарка спалахнула порохом :

— Свою треба мати, якщо чужими гребуєте!

— Но, ти нишкни, молодичко! Нема ложки ? Тоді дай чистого рушника, витру цю.

Іллівна поставила в мисці борщ, він і її попросив:

— Покуштуй сама спочатку, бабко!

— Нащо мені його куштувати? Мо, пересолений?— злякалась стара.

— Ти покуштуй, покуштуй ? Чи не підсипала ти гостям порошку якого...

— Зачерпни! Ну?—суворо наказав Пантелей Прокопо-

вич і стис губи. Після цього він приніс з прихатня шев-ський струмент, підсунув до вікна вільховий цурупалок, що правив йому за стільця, приладнав у слоїку каганець і сів Із старим чоботом в обіймах. У розмову більш не заходив.

Петро не' показувався з горниці. Там же сиділа з дітьми й Наталя. Докійка плела панчохи, притулившись до пічки, та після того, як один з червоноармійців назвав її "панночкою" ,ї запросив повечеряти, вона пішла геть. Розмова вщухла. Повечерявши,

червоноармійці закурили, іГ

— У вас можна курити ? — спитався рудобровий.

— Своїх курців повно,— охоче сказала Іллівна*

Григорій відмовився від запропонованої йому цигарки.

У нього все всередині тремтіло, до серця припливала ще-муча хвиля, коли поглядав на того, що застрелив собаку і увесь час тримався проти нього визивно й зухвало. Він, як видно, хотів сутички й увесь час шукав нагоди дошкулити Григорієві, викликати його на розмову.

— В якому полку служили, ваше благородіє?

— В різних.

— Скільки наших вбив?

— На війні не лічать. Ти, товаришу, не думай, що я народивсь офіцером, я ним з германської прийшов. За бойові Заслуги дали мені лички ці...

— Я офіцерам не товариш! Вашого брата ми до стінки ставимо. Я— грішник — теж не одного на мушку посадовив.

— Я тобі от що скажу, товаришу... Негоже ти поводишся, неначе ви хутір з бою взяли. Адже ми самі кинули фронт, пустили вас, а ти як до завойованої сторони прийшов... Собак стріляти — це всякий зуміє, а беззбройного вбити й скривдити теж нехитра річ...

— Ти мене не вчи! Знаємо ми вас! "Фронт кинули" Якби не набили вам, так не кинули б. І розмовляти з тобою я можу по всякому.

— Покинь, Олександрє! Набридло!— прохав рудобровий.

Але той вже підійшов до Григорія,.. ворущачи ніздрями,
дихаючи із сапом та свистом.

— Ти мене краще не чіпай, офіцере, а то лихо буде.

— Я вас не чіпаю.

— Ні, чіпаєш !

Прочиняючи двері, Наталя перехопленим голосом покликала Григорія. Він обійшов червоноармійця, що стояв проти нього, пішов і заточився на дверях, як п'яний. Петро зустрів його ненависним стогінливим шепотом:

— Що ти робиш ?... На чорта він тобі здався ? Чого ти з ним зв'язуєшся ?. І себе і нас згубиш! Сядь!..— Він силою штовхнув Григорія на скриню, вийшов до кухні.

Григорій роззявленим ротом жадібно ковтав повітря, із смуглих щок його спливав чорний рум'янець, і стьм'янілі очі набували слабенького блиску.

— Грицю! Грицуню ! Ріднесенький! Не зв'язуйся !— прохала Наталя, тремтячи, затикаючи роти готовим заревти дітям.

— Чого ж я не поїхав ?— спитався Григорій і тоскно глянув на Наталю.— Не буду. Цить! Серцеві не сила терпіти!

Згодом прийшло ще троз червоноармійців. Один, у високій чорній папасі, з вигляду начальник, спитався:

— Скільки поставлено на квартиру?

— Сім чоловіка,— за всіх відповів рудобровий, що перебирав співучі лади лівенки.

— Кулеметна застава буде тут. Потісніться.

Пішли. І зараз же зарипіли ворота. У двір в'їхало дві підводи. Один з кулеметів втягли в сінці. Хтось палив сірники в темряві й люто матюкався. Під повіткою курили, на току, смикаючи сіно, запалювали вогонь, але ніхто з хазяїв не вийшов.

— Пішов би коней догляднув,— шепнула Іллівна, проходячи повз старого.

Той тільки плечима смикнув, а піти — не пішов. Всю ніч грюкали двері. Біла пара висіла під стелею і рососою осідала на стіни. Червоноармійці постелили собі в горниці долі. Григорій приніс і розстелив їм повсть, в голови поклав свій кожух.

— Сам служив, знаю, — примирливо посміхнувся до того, хто почував у ньому ворога.

Але широкі ніздрі червоноармійця заворушилися, погляд непримирно майнув по Григорії.

Григорій і Наталя лягли в тій самій кімнаті на ліжку. Червоноармійці, поскладавши гвинтівки в головах, покотом розмістились на повсті. Наталя хотіла погасити лампу, в неї суворо спитали:

— Тебе хто просив гасити світло? Не смій! Прикрути гніт, а світло мад горіти всю ніч.

Дітей Наталя поклала в ногах, сама, не роздягаючись, лягла під стінкою. Григорій, закинувши руки, лежав мовчки.

"Пішли б ми,— зціплюючи зуби, притискаючись серцем до різка подушки, думав Григорій.— Пішли б у відступ, і ось тепер Наталку розпинали б на цьому ліжку і тішилися би нею, як тоді в Польщі Франею...."

Хтось з червоноармійців почав оповідання, але знайомий голос перебив його, зазвучав у каламутній півтемряві з вижидальними паузами:

— Ех, нудно без баби! Зубами б гриз... Але він хазяїн — він офіцер... Простим, которі сопливі, вони жінок не відступають... Чи чуєш, хазяїн ?

Хтось із червоноармійців хропів, хтось сонно засміявся. Голос рудобрового залунав загрозливо:

— Ну, Олександр, мені набридло тебе умовляти! На кожній квартирі ти скандалиш, фуліганиш, ганьбиш червоно-армійське звання. Так не годиться! ЗаРаз ось іду до комісара або до ротного. Чуєш? Ми з тобою побалакаймо!

Запала тиша. Чути було тільки, як рудобровий, сердито сопучи, натягад чоботи. За хвилину він вийшов, хрюпнувши дверима.

Наталя, не вдержавшись, голосно схлипнула. Григорій рукою тремтячо гладив голову їй, спітніле чоло й мокре

обличчя. Правою спокійно водив у себе по грудях, а пальці механічно застібали й розстібали гудзики натільної сорочки.

— Нишкни, нишкни!—ледве чутно шепотів він Наталі. І в цю мить знав напевне, що духом готовий на всякі злигодні й приниження, аби лиш зберегти свою та рідних життя.

Сірник освітив обличчя Олександра, широкий обід носа, рот, присмоктаний до цигарки. Чути було, як він пів-голосом забурчав і, зітхнувши крізь багатоголосий хропіт, почав, підвівшись, одягатись.

Григорій, нетерпляче прислухаючись, в душі без краю вдячний рудобровому, радісно здригнувся, почувши під вікнами кроки і обурений голос:

— І ось він все чіпляються... робити... біда... товаришу комісаре...

Кроки залунали в сінцях, рипнули, відчинившись, двері. Чийсь молодий командний голос наказав:

— Олександрє Тюрніков, одягайся і зараз же іди звідси. Ночуватимеш у мене на квартирі, а завтра ми тебе судитимемо за негідну червоноармійця поведінку.

Григорій зустрів доброзичливий гострий погляд чоловіка в чорній шкіряній куртці, що стояв біля дверей, поруч рудобрового.

Він з вигляду молодий і по молодому суворий; з надто підкресленою твердістю були стиснуті його губи, обкидані юнацьким пушком.

— Клопітний гість попався, товаришу? — звернувся він до Григорія, ледве примітно посміхаючись. — Ну, тепер спіть, ми його завтра втихомиримо. На все добре. Ходімо, Тюрніков.

Пішли, і Григорій зітхнув полегшено. А вранці рудобровий, розплачуючись за квартиру й харчі, нарочито загаявся, сказавши:

— От, хазяї, не ображайтесь на нас. У нас цей Олександр мовби не при собі. В нього торік перед очима офіцери в Луганську — він з Луганська родом — розстріляли матір і сестру. Через це він такий... Ну, спасибі. Прощайте. Да, ось діткам мало не забув! — І, на невимовну радість дітям, витяг з речової торби й тикнув їм у руки по грудці сірого від бруду цукру.

Пантелей Прокопович розчулено дививсь на онуків.

— Ну, оце їм гостинець! Ми його, цукру того, років 3 півтора вже не бачимо... Спаси христос, товаришу... Вклоняйтесь дядькові! Палазю, дякуй! Серденько, чого ж ти набичилась, стоїш?

Червоноармійць вийшов, і старий — гнівно до Наталі:

— Неосвіченість ваша! Хоч би перепічку дала йому на дорогу. Віддавати ж треба доброго чоловіка? Ех!

— Біжи! — наказав Григорій.

Наталя, накинувши хустку, наздогнала рудобрового за хвірткою. Червоніючи від збентеження, тикнула перепічку йому в глибоку, як степова криниця, кишеню шинелі.

XVII

Ополудні через хутір спішним маршем пройшов 6 Мцен-ський червонопрапорний полк, захопивши де в кого з козаків муштрованих коней. За горбом далеко гуркотіли гармати.

— По Чіру бій іде, — визначив Пантелей Прокопович.

Смерком і Петро, і Григорій не раз виходили на подвір'я. Чути було понад Доном, як десь, не ближче від Усть-Хоперської, німо гули гармати і зовсім тихо (треба було

припадати вухом до промерзлої землі) стрекотіли кулемети.

— Непогано й там гатять! Генерал ' Гусельщиков там 3 гундорівцями, — казав Петро, обмітаючи сніг з колін та папахи і вже зовсім не до мови додав:

— Коней заберуть у нас. Твій кінь, Григорію, з себе показний, далєбі — візьмуть!

Але старий здогадався раніше від них. На ніч повів Григорій обох муштрових напувати, вивів з дверей, цр-

бачив: коні припадають на передні. Провів свого — геть кульгав: так само й Петрів. Покликав брата:

— Збезножіли коні, от діла! Твій на праву, а мій на ліву жаліються. Засічки не було... Хіба що мокреці ?

На фіалковому снігу, під неясковими зірками коні стояли понуро, не басували від застою, не хвицали. Петро засвітив ліхтар, але його спинив, прийшовши з току, батько.

— Нащо ліхтар?

— Коні, тату, скульгавіли. Певне, ножана.

— А коли ножана — зле? Хочеш, щоб котрийсь мужик засідлав та з двору повів?

— Та воно не зле. *

— Ну, так скажи Грицькові, що ножану я їм зробив. Молоток узяв та гвіздка загнав обом нижче хряща. Тепер кульгатимуть, поки фронт рушить.

Петро покрутив головою, пожував вус і пішов до Григорія.

— Постав їх до ясел. Це батько навмисно їх скуль-гавив.

Домисел старого врятував. Уночі знову загув від гомону хутір. Вулицями скакали вершники. Брязкаючи на вибоїнах та розкотах, проповзла й стала на майдані батарея. 13 кав-полк став на хуторі на ночліг. До Мелехових тільки не прийшов Христоня, сів навпочіпки, покурив.

— Немад у вас чортів? Не ночують?

— Покищо бог милуд. Які були ото — ввесь курінь просмерділи духом своїм мужичим. Тож то воно говорять— "Русь смердюча", ну й воістину!—невдоволено бурмотіла Іллівна.

— У мене були, — голос Христоні сповз на шепіт, величезна долоня витерла змочену сльозинкою очницю, але, мотнувши здоровенною, з польовий казан, головою, покрег-тав і вже наче засоромивсь своїх слів.

— Ти чого, Христоню ? — посміюючись спитав Петро, вперше побачивши Христинині сльози. Вони ото й завдали йому веселого настрою*

— Воронка взяли... На германську на нім ходив... Скруту вкупі, значця... Як людина був, аж, значця, розумніший ... Сам і підсідлав. "Сідлай, — каже, — а то він мені не дасться". — "Що ж я тобі,г—кажу, — цілісіньке життя сідлатиму, чи що V Взяв, — кажу, — значця, сам і орудуй". Осідлав, а він хоч би чоловік був... Недогарок! Значця, по пояс мені, до стремена ногою не дістане... До ганку підвів, сів... Заголосив я, як дитина. "Ну, — кажу старій, — викохував, напував, годував..." — Христоня знов перейшов на швидкий шепіт з присвистом і підвівся, — На стайню глянути боюсь! Змартвів двір ...

— У мене добре. Трьох коней піді мною вбило, це четвертий, його вже не так...

Григорій прислухався. За вікном хрускіт снігу, брязкіт шабель, приглушене: "трррррр !"

— Ідуть і до вас. Як риба на дух, прокляті! Або хто сказав...

Пантелей Прокопович заметушився, руки зробились зайві, нема куди їх дівати.

— Хазяїне ! Ану виходь!

Петро одяг наопашки свиту, вийшов.

— Де коні? Виводь!

— Я не проти, але вони, товариші, з ножаною.

— З якою ножаною ? Виводь! Ми не так беремо, ти не бійся. Покинемо своїх.

Вивів по одному із стайні.

— Третя там! Чому не виводиш ? — спитав один з червоноармійців, присвічуючи ліхтарем.

— Це матка, жереба. Вона старюка, їй вже років сто...

— Гей, неси сідла!.. Чекай, справді шкутильгають... В господу бога, в хреста, куди ти їх, каліч, ведеш!? Станови назад!.. — люто закричав той, що тримав ліхтар.

Петро потяг за обротьки й відвернув від ліхтаря обличчя із скривленими губами.

— Сідла де?

*— Товариші забрали нині вранці.

— Брешеш, козак! Хто взяв?

— їйбогу!.. Хай бог скарав — взяли! Мценський полк проходив і забрав. І сідла, і навіть два хомути взяли.

Матюкаючись, трод вершників поїхали геть. Петро увійшов, напахчений запахами кінського поту й сечі. Тверді губи його щулились, і він не без похвальби ляснув Христоню по плечі.

— Ось як треба!-Коні закульгали, а сідла взяли, мовляв ... Ех, ти !

Іллівна погасила лампу, навпомацки пішла стелити до горнички.

— Посидьмо потемки, а то принесе лиха година ноч-ліжан.

Цієї ночі в Анікушки гуляли. Червоноармійці попрохали запросити сусідніх козаків. Анікушка прийшов по Мелехових.

— Червоні ?! Що нам червоні ? Вони, що ж не хри-щені, чи що? Такі самісінькі, як і ми, руські. Їйбо. Хочете — вірте, хочете — ні... А я їх жалію... А що ж мені ? Жид з ними один, так самісінько людина. Жидів ми в Польщі перебили... Хм! Але цей мені шклянку самогону наточив. Люблю жидів!.. Ходімо, Григоре ! Петю ! Ти не гребуй мною...

Григорій відмовився йти, але Пантелей Прокопович порадив :

— Іди, а то скажуть, мовляв, за низьке мад. Ти йди, не пам'ятай зла.

Вийшли на подвір'я. Тепла ніч обіцяла годину. Пахло попелом та кізяковим димом. Козаки стояли мовчки, потім пішли. Дарка наздогнала їх на хвіртці.

Насурмлені брови її, розкрилившись на обличчі, під неяскравим, процідженим крізь хмари, світлом місяця, блищали оксамитною чорниною.

— Мою бабу підпоюють ♦.. Тільки на їхнд не вийде...

Я, голубе, око маю... — бурмотів Анікушка, а самогон кидав його на тини, вилив із

стежки в заметану.

Під ногами цукрово похрумкував сніг, зернясто — синій, сипкий. З сірої імли неба Зривався заметіль.

Вітер ніс огонь з цигарок, перевіював сніжну куряву. Під зорями він хижо налітав на білоперу хмару (так сокіл, настигши, б'д лебедя круто випнутими грудима), і на припишклу землю, хвилясто гойдаючись, злітали білі пірця —пластівні, вкривали хутір, перехрещені шляхи, степ, людський і звірячий слід. . .

В Анікушки в хаті — дихнути нема чим. Чорні гострі язики кіптяви бухають з лампи, а за тютюновим димом нікому не видно. Гармоніст — червоноармійць хіба ж так ріже "саратівської", докраю вибираючи міхи, розкинувши довгі но-ги. На лавах сидять червоноармійці, жінки-сусідки. Анікушину жінку голубить здоровенний дядько у ватяних захисних штанах і коротких чоботях, обтяжених величезними, наче з музею, острогами. Шапка з дрібного сивого смушка, збита в нього на кучеряву потилицю, на бурому обличчі піт. Мокра рука пече анікушеній дружині спину.

А жіночка вже умліла: слиняво почервонів у неї рот; вона б і відсунулась, та не силюнька їй; вона й чоловіка бачить, і усміхнені погляди жінок, та ось таки не сила їй скинути із спини могутню руку; сорому мовби й не було, і вона сміються п'яненко й розслаблено.

На столі горлянки глечиків відіткнуті, на ввесь курінь спиртним димком пахтить. Скатерть — як хлющ, а посеред хати на долівці зеленим чортом виться й вибивад дрібушки взводний 13 кавалерійського. Чоботи на ньому хромові, на одну онучу, галіфе — з офіцерського сукна. Григорій дивиться від порога на чоботи та галіфе і думає: "З офіцера добуто"... Потім переводить погляд на обличчя ; воно зчорна — смагляве, лиснід потом, як круп вороного коня, круглі вушні скойки відстобурчені, губи товсті й обвислі. "Жид, а зграбний!"—вирішуй нишком Григорій. Йому й Петрові налили самогону. Григорій пив

обережно, а Петро захмелів швидко. 1 за годину гатив уже на долівці "козачка", збивав закаблуками куряву, хрипко прохав гармоніста: "Дрібніше, дрібніше!" Григорій сидів біля столу, лускаючи гарбузове насіння. Поруч нього — рослявий сибіряк-кулеметник. Він морщив по дитячому округле обличчя, говорив м'яко, згладжуючи шиплячі, замість "ц", вимовляючи "с", сілий полк", "мі-сясь" виходило в нього.

— Колчака розбили ми. Краснова вашого сапнемо як слід — і все. О — як! А там гайда орати, землі сіла прірва, бери її, примушуй родити. Земля — вона, як баба: сама не дасться, її відняти треба. А хто на перешкоді стане — вбити. Нам вашого не треба. Аби лиш рівними всіх поробити ...

Григорій погоджувався, а сам нишком поглядав на червоноармійців. Для опаски мовби не було підстав. Всі дивились, похвально посміхаючись, на Петра, на його круглі й зграбні рухи. Чийсь тверезий голос захоплено скрикував: "От чорт! Здо-рово!" Але випадково Григорій спіймав на собі уважно примружений погляд одного кучерявого червоноармійця, старшини, і насторожився, пити кинув. 5 Гармоніст заграв польку. Молодиці пішли по руках. Один з червоноармійців з вибіленою спиною, заточившись,

запросив молодицю — сусідку Христоні, але та відмовилася і, підхопивши в руку рясний поділок, перебігли до Григорія.

— Ходім танцювати!

— Не хочу.

— Ходімо, Грицю! Квітонько!

— Кинь дуріти, не піду!

Вона тягла його за рукав, силувано сміючись. Він хмурився, опирався, але, помітивши, як вона моргнула, підвівсь. Зробили два кола, гармоніст кинув пальці на басы, і вона, вигодивши секунку, поклала Григорієві голову на плече, ледве чутно шепнула:

— Тебе вбити змовляються... Хтось доказав, що офіцер ... Тікай...

І — гоіоско і

— Ох, чогось голова заморочилась!

Григорій повеселівшав. Підійшов до столу, Випив кухоль самогону, Дарку спитав:

— Напивсь Петро?

— Майже готовий. Знявся з катушки.

— Веди додому.

Дарка повела Петра, стримуючи розхит його з чоловічою силою. Слідом вийшов Григорій.

— Куди, куди ? Ти, куди ? Ні — і — і! Ручку поцілую, не ходи!

П'янісінький Анікушка прилип до Григорія, але той глянув такими очима, що Анікушка розчепірів руки і відхилився геть.

— Шановному товариству ! — Григорій махнув на порозі шапкою.

Кучерявий, ворухнувши плечима, поправив пояс, пішов за ним. На ганку, дихаючи в обличчя Григорієві, вилискуючи лихими світлими очима, пошепки спитав:

— Ти куди? — І чіпко взявся за рукав Григорієвої шинелі.

— Додому,—не спиняючись, тягнучи його за собою, відповів Григорій. Схвильовано — радісно вирішив: "Ні, живцем ви мене не візьмете!"

Кучерявий лівою рукою держався за лікоть Григорія; важко дихаючи, ступав поруч. Біля хвіртки вони задержались. Григорій почув, як рипнули двері, і зараз же права рука червоноармійця лапнула стегно, нігті дряпнули кришку кобури. На одну мить Григорій побачив всупір синє лезо чужого погляду і, ворухнувшись, спіймав руку, що рвала застібку кобури. Крекнувши, він стис її біля зап'ястя, із страшною силою кинув собі на праве плече, нахилився і, перекидуючи здавна знайомим способом важке тіло через себе, смикнув руку донизу, відчуваючи з хрусь-кого звуку, як у лікті ламаються суглоби. Білява, кучерява, як у ягняти, голова, чавлячи сніг, встромила в замет.

Провулком пригинаючись попід тином, Григорій кй-нувся до Дону. Ноги, пружно відштовхуючись, несли його до узвозу. "Аби лиш застави не було, а там..." На секунду спинивсь; позаду на видноті весь анікущин двір. Постріл. Хижо продзижчала куля. Постріл ще. З гори, темним переїздом, — за Дін. Вже посеред Дону, вискнувши, куля

вгризлась біля Григорія в чисту круговину пухирчастої криги, окрушки посипались, обпікаючи Григорієві шию. Перебігши через Дін, він оглянувся. Постріли все ще ляскали, як пастуший арапник. Григорія не зігріла радість визволення, але почуття байдужості до пережитого збентежило. "Як у звіря били ! — механічно подумав він, Знову спиняючись. — Не шукатимуть, побоятся до лісу йти... Руку йому полікував непогано. Ач, падлюка, козака хотів голими руками взяти! "

Попростував до зимових скирт, але, з паски, проминув їх, довго, як заєць, жируючи, в'язав петлі слідів. Ночувати вирішив у покинутій копиці сухого чакану. Розгріб вершину. Спід ніг майнула норка. Зарився з головою в гни-лясто — пахучий чакан, потремтів. Думок не було. Краєчком, знехотя подумав: "Засідлати завтра та й майнути через фронт до своїх?" — але відповіді не найшов у собі, припишк.

Під ранок став мерзнути. Визирнув. Над ним відрадісно й трепетно сяла вранішня зірниця, і в глибочезному провалі синясто — чорного неба, як у Доні на перекаті, мовби показалося дно: передранкова димчаста блакить у zenіті, пригаслий зоряний розсип по краях.

XVIII

Фронт пройшов. Відгрімилі бойові деньки. Востанній день кулеметники 13 кавполку перед відходом поставили на широкоспинні тавричанські сани мохівський грамофон, довго скочки вмилювали коней по вулицях хутора. Грамофон хрипів і харкав (до широкого горла труби попадало

сніжне груддя, що летіло з кінських попитів), кулеметний у сибірській вушастій шапці* безпечно прочищав трубу й орудував різьбленою ручкою грамофона так само впевнено, як і ручками затильника. А позаду сірою горобиною хмарою сипала за саннями дітвора; чіпляючись за полудробок, горлали: "Дядьку, заведіть оту, що свистить! Заведіть, дядьку!" Двод найщасливіших сиділи на колінях у кулеметника, і той у перервах, коли не крутив ручку, дбайливо й суворо витирив рукавицею меншинькому хлопчикові облуплений, мокрий від морозу та великого * щастя, ніс.

Потім чути було, як біля Усть-Мечетки йшли бої. Через Татарський рідкими валками сунули обози, що жилили харчами та бойовим припасом 8 і 9 Червоні армії Південного фронту.

На третій день посланці йшли по дворах, оповіщали козаків про те, щоб ішли на схід.

— Краснова, отамана вибиратимемо, — сказав Антип Брехович, виходячи з мелехівського двору.

— Бибирати будемо чи нам його зверху спустять? — поцікавився Пантелей Прокопович.

— Там, як доведеться...

На збори пішли Григорій і Петро. Молоді козаки зібрались усі чисто. Стариків не були. Самий тільки Авдійович Брех, зібравши гурт зубоскалів, теревенив про те, як стояв у нього на квартирі червоний командир, і як запрошував він його, Авдійовича, зайняти командну посаду.

— Я, к'а, не знав, що ви — вахмістр старої служби, а то — просимо дуже, заступайте, батьку, на посаду..."

— На яку ж? За старшого — куди пошлють? — вишкірявся Михась Кошовий.

Його охоче піддержували:

— Начальником над комісарською кобилою. Надхвост-ницю їй підмивати.

— Бери вище!

— Го-го!

АвдіЙовичу! Чу\$ш! Це він тебе до обозу третього розряду, малосолкою завідувати...

— Ви не знайте ділов усіх... Комісар перед ним розводився, а комісарів вістівець тим часом до його старої Відсипався. Лапав її. А АвдіЙович слину розпустив, соплі її розвішував, слухач.

Виряченими очима АвдіЙович оглядав усіх, ковтав слину, питався:

—: Хто останні слова виголосив?

— Я! — храбував хтось ззаду.

— Бачили такого сучого сина ? — АвдіЙович повертався, шукаючи співчуття, і діставав його вдозвіль*

— Він гад, я давно кажу:

— У них вся порода така.

— Ось якби я молодший був... — Шоки в АвдіЙовича Зачервонілись, як грона калини, — якби молодший, я б тобі показав розвозку! У тебе й повада вся хохлацька! Мазниця ти таганрозька! Очкур хохлацький!

— Чого ж ти, АвдіЙовичу, не візьмешся з ним? Щеня супроти тебе.

— АвдіЙович відломив, видно...

— Боїться, пупок у нього з натуги розв'яжеться ...

Рев супроводив АвдіЙовича, що відходив поважно геть.

На майдані купками стояли козаки. Григорій, що давним давно не бачив Михася Кошового, підійшов до нього:

— Здоров, полчанине!

— Хвалити бога.

— Де пропадав? Під яким прапором службицю справляв?— Григорій посміхнувся, стискаючи руку Михася, заглядаючи в блакитні його очі.

— Ого! Я, братику, і на відводі, і в штрафній сотні на Калачіському фровті був. Де тільки не був! Насилу додому прибився. Хотів до червоних на фронті перебігти, але за мною стежили пильніше, ніж мати за непробуваною дівкою стежить. Іван Олексійович недавнечко приходив до мене, бурка на ньому, похідна справа. "Ну, мовляв, гвинтівку

145

Тихий Дій

гіагіоготів — і гайда". Я тільки но приїхав, питаюсь: "Йевяїй відступатимеш?" Він плечима знизав, каже: "Наказують Отаман прислав. Я ж при млині служив, на обліку в них". Попрощався й пішов. Я гадав, що він і справді відступив;' Другого дня Мценський полк вже прийшов, дивлюсь — являються... Та он він суне! Іване

Олекійовичу!

Разом з Іваном Олексійовичем підійшов і Давидко-йалв-цівник. У Давидка йойний рот? білісіньких Зубів сміються, наче залізку знайшов. А Ійай ОлЄксійовий пойГяв руку Григорія в своїх маслакуватих Пальцях, геть просмерділих машинним маслом, поцмокав язиком.

— Як же ти, Гришо, zostався ?

— А ти як V

— Ну, мені ж... Я — справа інша.

— На мод офіцерство натякадш V Ризикнув. Зостався... Вчора мало не вбили... Як погнались, почали стріляти, — пошкодував, що не втік, а тепер знов не шкодую.

— ЗаЩО прив'язались ото? Це з тринадцятого?

— Вони. Гуляли в Анікушки. Хтось доказав, що офіцер я. Петра не зачіпили, ну а мене... За погони зайшла справа. Утік за Дін, руку одному кучерявому попсував трошки. Вони за це прийшли додому, мод все чисто забрали. І шаравари, і чумарки. Що на мені було, те й zostалося.

— Якби пішли ми в червоні тоді, перед Подтьолковим... Тепер не довелось би очима блимати, — Іван Олексійович скис в усмішці, почав закурювати.

Народ все підходив. Збори відкрив приїжджий з Вешен-ської підхорунжий Лапчонков, сподвижник Фоміна.

— Товариші станичники! Радянська влада закоренилась у нашому окрузі. Треба встановити правління, обрати виконком, голову й заступника йому. Це — одна справа. А потім привіз я наказ від окружної ради, він короткий: Здати всю огнепальну та холодну зброю.

— Здорово!—ущипливо сказав хтось позаду. І потім надовго на цілий зріст стала тиша.

і— їут нема чого, товариші, такі вигуки вигукувати! —* Дапчонков виструнчивсь, поклав на стіл папаху. — Зброю, Звісно, треба здати, як з вона непотрібна в домашності. Хто хоче йти боронити Ради, тому зброю дадуть. У триденний строк гвинтівочки позносьте. Далі приступаймо до виборів. Голову я зобов'язу довести наказ до кожного, і повинен він печатку в отамана забрати і усі хутірські суми.

— Вони нам давали зброю, що лапу на неї накладають ?..

Ще не кінчив фразу хто питав, а до нього дружно всі повернулись. Казав Захар Корольов.

— А нащо вона тобі здалась ? — просто спитав Хри-стояя.

— Вона мені непотрібна. Але умови не було, як ми пускали Червону армію через свій округ, щоб нас обеззброювали.

— Справедливо!

— Фомін казав на мітингу...

— Шаблі за свої копійки справляли.

— Я із своїм гвинтом з германської прийшов, а тут віддай ?

— Зброю, скажи, не віддамо.

— Козаків обібрати зазіхають. А що ж я значу без зброї? На якому положі я повинен їхати? Я без зброї, як баба з задубленим подолом, — голий.

— При нас зостанеться.

Михась Кошовий поважно попросив слова.

— Дозвольте, товариші! Мені навіть досить дивно чути такі балачки. Воєнне становище чи ні в нас?

— Та нехай хоч позад воєнного!

— А раз воєнне — балакати довго нема чого. Виймай і віддай. Ми хіба не так робили, як займали хохладькі слободи ?

Лапчонков погладив свою папашку і як припечатав:

— Хто за ді три дні не здасть зброю, буде відданий до революційного суду і розстріляний, як контра.

По хвилині мовчанки, Томідін, кашлюючи, прохрипів:

— Просимо вибирайш власть!

Висунули кандидатури. Вигукнули з десятків прізвищ. Один з молодняку крикнув:

— Авдійовича!

Проте жарт успіху не мав. Першого голосували Івана Олексійовича. Пройшов одноголосно.

— Далі голосувати нема чого, — запропонував Петро Мелехов.

Сход охоче погодивсь, і товаришем голови обрали без голосування Михася Кошового.

Мелехови й Христоня не встигли додому дійти, а Ані-кушка вже зустрівся їм на півдороги. Під пахою ніс гвинтівку й патрони, загорнуті в жінчину завіску. Побачив козаків — засоромився, шмагнув у боковий провулок. Петро глянув на Григорія, Григорій на Христоню. Всі, як змовившись, посміхнулись.

XIX

Козакуз на рідному степу східний вітер. Вибалки позамітало снігом. Западнини і яри зрівняло. Нема не доріг, ні стежок. Навкруги, навперехрест, — прилизана вітрами, біла рівнина. Неначе мервтий степ. Коли — не — коли пролетить у вишині ворон, древній, як цей степ, як могила над літняком у сніжній шапці з бобровою княпвською облямівкою з чорнобилу. Пролетить ворон, із свистом розрубуючи крилами повітря, ронячи горловий стогінливий клекіт. Вітром далеко пронесе його крик, і довго й сумно лунатиме він над степом, як уночі в тиші ненароком торкнута басова струна.

Але під снігом все ж живе степ. Там, де, як замерзлі хвилі, бугрилася срібна від снігу рілля, де мертвими брижами лежить заволочена з осені земля, — там, вчепившись у ґрунт жадібним, живучим корінням, лежить звалене морозом озиме жито. Шовковисто — зелене, все в слюзинках застиглої роси, воно мерзлякувато тиснеться до хрушкового чорнозему, годуються його живлющою чорною кров'ю і жде

весни, сонця, щоб підвестись, ламаючи підталий павутинно-тонкий алмазний наст, щоб буйно зазеленіти в травні. І воно встане, виждавши час! Битимуть в ньому перепели, бринітиме над ним квітневий жайворонок. І так само світитиме йому сонце, і

так самісінько колихатиме його вітер. До пори, поки визрілий, повнозерний колос, м'ятий Зливами й лютими вітрами, не поникне вусатою головою, не ляже під косою господаря, покірно роняючи на току лите, важуче зерно.

Все Наддіння жило притаєним, притамованим життям. Скрутні заходили дні. Події стояли на грані. Чорна чутка повзла з вершини Дону, Чиром, Цуцканом, Хопром, ланкою, великими й малими річками, всіяними козацькими хуторами. Гомоніли про те, що не фронт страшний, який прокотився хвилею та й ліг біля Дінця, а надзвичайні комісії та трибунали. Казали, що з днини на днину ждуть їх по станицях, що нібито в Мигулінській та Казанській уже появились вони і вершать суди короткі й неправі над козаками, котрі служили в білих. Нібито те, що покинули верхньодонці фронт, виправданням не служить, а суд геть простісінький: обвинуваченням, двійко запитань, вирок— і під кулеметну стрічку. Подейкували, що в Казанській і Шумілінській мовби вже не одна козацька голова валяються у хмизі занедбана... Фронтвики тільки посміювались : "Брехня! Офіцерські казочки! Кадети давно нас Червоною армією лякають!"

Чуткам вірили і не вірили. І перед цим мало хіба брехали всякого по хуторах. Слабодухих чутки підштовхнули на відступ. Та коли фронт пройшов, чимало виявилось і таких, хто не спав ночами, кому подушка була гаряча, постіль тверда і рідна дружина немила.

Дехто вже й жалкував, що не пішов за Дінець, але зробленого не вернеш, зроненої сльози не підіймеш . . .

У Татарському козаки збирались вечорами на провулках, ділились новинами, а потім ішли пити самогон, кочуючи З хати до хати. Тихо жив хутір і сумовито. На початку

м'ясниць одне лиш весілля пробриніло бубонцями: Михась Кошовий віддав заміж сестру. Та й про ту казали з дхид? ним поглумом:

— Вигодили час женитесь! Цриспічило, видно!

Другого дня після виборів влади утір геть роззброївся,

В мохівському будинку, зайнятому під ревком, теплі сіни й коридор завалили зброєю. Петро Мелехов теж відніс свою та григорідву гвинтівки, два нагани й шаблю. Пару офіцерських наганів брати залишили, а здали лише ті, що лишилися ще від германської.

Облегчений Петро прийшов додому. В горниці Григорій, закасавши по лікоть рукава, розбирав та відмочував у гасі приржавілі частини двох гвинтівчаних затворів. Гвинтівки стояли біля лежанки.

— Це звідки? — у Петра навіть вуса обвисли від здивовання,

— Батько привіз, коли їздив до мене на Філоново.

У Григорія у звужених прорізах очей заблищали світлячки. Він зареготався, лапаючи боки змоченими в гасі руками. І так само несподівано урвав сміх, — по вовчому клацнувши зубами.

— Гвинтівки — це що!.. Ти знадні, — зашепотів він, хоч у хаті нікого не було, —

батько мрні сьогодні признався,— Григорій знову стримав усмішку, — у нього кулемет д.

— Бре — ше — еш! Звідки ? Нащо ?

— Каже, козаки-обозники йому віддавали за глек кисляку, а по модму, бреше, старий чорт! Украв, мабуть. Він же, як жук — гнойовик, тягне все, що й підійняти несила йому. Шепоче мені: "Кулемет у мене д, закопаний на току. Пружина в ньому годяща на нарізні гачки, але я її не займав." — "Нащо він тобі? " — питаюся. "На дорогу пружину позаздрив, може, ще на щось здасться. Штука цінна, з заліза..."

Петро озлився, хотів іти в кухн\$о до батька, але Григо? рift розрадив.

— Кинь! Допоможи почистити та прибрати. Що ти з ним удідш?

Протираючи цівки, Петро довго сопів, а потім роздумливо сказав:

— Воно, може, й справді... здасться. Нехай лежить"

Цього дня Томілін Іван приніс чутку, що в Казанській

ідуть розстріли. Покурили біля печі, побалакали. Петро під розмову про щось уперто думав. Думалося з незвички трудно, до бісера на лобі. Як пішов Томілін, він заявив ;

— Зараз поїду на Рубежин до Япіки фоміна. Він у своїх тепер, чув я. Кажуть, він окружним ревкомом орудує, якби не було — грудка на рівному місці. Попрохаю, щоб, в разі чого, заступився.

У ріжнаті сани Пантелей Прокопович запряг кобилу, Дарка закуталась новою шубою і про щось довго шепта-лася з Іллівною. Разом вони шмигнули до комори й звідтц вийшли з клунком.

— Що це ї — спитав старий.

Петро промовчав, а Іллівна скоромовкою шепнула:

— Я тут маслиця назбирала, берегла про всяк випадок, А тепер уже не до масла, віддала його Дарці, нехай фо-> мінісі гостинця повезе, може, він придасться Петюшці, — і заплакала. — Служили, служили, життям важили, і тепер за погони за їхні, так і начувайся, що...

— Цить, голосільнице! — Пантелей Прокопович люто кинув у сіно батога, підійшов до Петра: — Ти йому пшенички пообіцяй.

— На чорта вона йому потрібна! — спалахнув Петро. — Ви б, тату, краще пішли до Анікушки самогону купили, а то — пшениці!

Під полою Пантелей Прокопович приніс відровий глек самогону, мовив похваляючи:

— Добра горілка, мати її курка! Як миколаївська.

— А ти вже хильнув, пес старий! — накинулась на нього Іллівна але старий, мовѣи й н\$ чув, по молодому,

закульгав до куреня, сито, по котячому, мружачись, крехчучи й витираючи рукавом обпечені самогоном губи.

Петро рушив з двору і, як гість, ворота покинув розчиненими.

Віз і він подарунок могутньому тепер полчанинові: крім самогону, відріз довоєнного

шевіоту, чоботи і фунт доро" того чаю з цвітом. Все це роздобув він у Лісках, коли 28 полк з бою взяв станцію і розсипався грабувати вагони й склади... Тоді ж таки у відбитому поїзді захопив він кошика з дамською білизною. Послав її з батьком, що на фронт приїздив. І Дарка, на превелику заздрість Наталі Й Докійці, захизувалась в небаченій досі білизні. Тонюсіньке закордонне полотно було біліше від снігу, шовком на кожній штучці були повишивані герб та ініціали. Мереживо на панталонах здималось пишніш за піну на Доні. Дарка першої ночі по приїзді чоловіка лягла спати в панталонах.

Петро, перед тим як гасити світло, поблажливо посміхнувся :

— Чоловічі спідні підчепила і носиш?

— В них тепліше й гарніше, — мрійливо відповіла Дарка. — Та їх і не розбереш: якби вони чоловічі — були б довші. І мереживо... Нащо вони вашому братові ?

— Певне, благородного звання чоловіки з мереживом носять. Та про мене! Носи, — сонно почухуючись, відповів Петро.

Справа ця його не дуже цікавила. Але наступними днями лягав він поруч жінки, вже з опаскою відсуваючись, з мимовільною пошаною та неспокоєм дивлячись на мережива, боячись і легесенько доторкнутись до них і відчуваючи якесь відчуження від Дарки. До білизни він так і не звик. На третю ніч, озлившись, рішучо зажадав:

— Скидай к чорту штани свої! Негоже їх бабі носити, і вони зовсім не баб'ячі. Лежиш, як пані! Аж мовби чужа в них.

Вранці встав він раніш від Дарки. Покашлюючи й суплячись, спробував приміряти панталони на собі. Довго й

насторожено дивився на зав'язки, на мереживо і на свої солі, нижче колін волохаті ноги. Повернувся і, несподівано побачивши в дзеркалі свій відбиток з пишними складками назаді, плюнув, чортихнувся, по ведмедячи поліз з широченних халаш. Великим пальцем ноги заплутався в мереживі, мало не впав на скриню і, вже розлютившись всерйоз, розірвав зав'язки, визволивсь. Дарка сонно спитала:

— Ти чого?

Петро ображено змовчав, сопучи й часто попльовуючи, а панталони, невідомо на яку статі зшиті, Дарка того ж таки дня, зітхаючи, поскладала до скрині (там лежало ще чимало речей, котрим усі жінки не могли знайти вжитку). Складні речі ці мали згодом перешити на ліфчики. Але спідниці Дарка використала; були вони невідомо для чого короткі, але хитра володілиця надгачала зверху так, щоб нижня спідниця була довша від довгої верхньої, щоб вид-нілось на півчетверті мереживо. І почала Дарка, замітати голландським мереживом долівку...

Ось і тепер, вирушаючи з чоловіком у гостину, була вона вдягнена багато й пишно. Під дінською, облямованою поріччям кожушанкою і мереживо спідньої виднілось, і верхня, вовняна, була добротна й нова, щоб зрозуміла фомінська жінка, котра вилізла з грязі в князі, що Дарка не проста козачка, а, як би там не було, офіцерша.

Петро помахував батогом, цмокав губами. Жеребна ко-бильчина з облізлою спиною підтюпцем бігла накоченою дорогою, по Доні.

До Рубежина приїхали в обіді. Фомін справді був дома. Вій зустрів Петра гарно, посадовив його за стіл, посміхнувся в рудуваті вуси, коли батько його приніс з Петрових саней, запущених і не м, обсипаний сінною потертю глек.

— Ти чого, односуме, і очей не показуєш, — казав Фомін протяжно, приємним баском, скося поглядаючи на Дарку широкопоставленими блакитними очима женолюба, і поважно закручував вуса.

— Сам знаєш, Якове Юхимовичу, частини йшли, час серйозний...

— Та воно так. Жінко! Ти б нам огірків, капустки, рибки дінської сушеної.

В тісній хаті було жарко нагріто. На печі лежали діти: схожий на батька хлопчик, з такими ж блакитними, широкими в поставі очима, і дівчинка. Хильнувши, Петро приступив до справи.

— Подейкують по хуторах, ніби чеки приїхали, добираються до козаків.

— Трибунал П'ятнадцятої Інзенської дивізії до. Вешен-ської приїхав. Ну, то, й що? Тобі що до того?

— Як же, Якове Юхимовичу, самі знайте, — офіцер лічусь. З мене й офіцер, можна сказати — сама слава.

— Ну, то й що?

Фомін почував себе господарем становища. Хміль зробив його самовпевненим і хвастовитим. Він усе прибирав поважної постаті, погладжуючи вуса, дивився спід лоба, владно.

Розкусивши його, Петро прикинувся сиротою, принижено й підлесливо посміхався, але з "ви" непомітно перейшов на "ти".

— Разом служили з тобою. Лихого про мене ти не можеш сказати. Чи я ж був коли проти ? Зроду ні! Хай бог скараз, я завжди стояв за козаків!

— Ми значмо. Ти, Петре Пантелейовичу, не сумнівайся.

Ми всіх наскрізь вивчили. Тебе не займуть. А до декого ми доберемось. Декого візьмемо за карк. Тут багацько гадів засіло. Зостались, а самі — собі на умі. Зброю ховають... Ти ж віддав свою? Га? *

Фомін так враз перейшов від повільної мови до натиску, що Петро на хвилину розгубивсь, кров помітно кинулась йому до обличчя.

— Ти ж здав? Ну, чого ж ти? — напосідав Фомін, перехилиючись через стіл.

— Здав, звичайно, Якове Юхимовичу, ти не подумай..., я з щирою душею.

— Із щирою ? Значмо ми вас ... Сам тутешній, — він п'яно підморгнув, розімнув плоскозубий великий рот. — Із заможним козаком однією рукою ручкайся, а в другій ножа держи, а то вгатить... Собаки! Відвертих немалі Я бачив чимало людей. Зрадники! Але ти не бійсь, тебе не займуть. Слово — оливо.

Дарка закушувала холодцем, з гречності майже не їла хліба. Її запопадливо частувала господиня.

Поїхав Петро вже надвечір, обнадіяний і веселий.

Вирядивши Петра, Пантелей Прокопович пішов навідати свата Коршунова. Він був у нього перед приходом червоних. Луківна збирала тоді Митька в дорогу, в господі була

метушня, безлад. Пантелей Прокопович пішов, відчувши себе зайвим. А цього разу вирішив піти дізнатись, чи все гаразд, та до речі пожуритися вкупі про часи, що настали,

Дошкутильгав він на той куток хутора не швидко. Постарілий, уже без кількох зубів, дід Гришака зустрів його у дворі. Була неділя, і він вирядився до церкви на вечірню. Пантелей Прокопович аж поточився, на свата глянувши: під розхристаною шубою в того виднілися всі хрести та регалії за турецьку війну, червоні петлички визивно сяли на стоячому комірі старовинного мундира, по старечому обвислі шаравари з лампасами були акуратно заправлені в білі панчохи, а на голові по самісінькі воскові великі вуха, насунутий картуз з кокардою.

— Що ти, дідусю 1 Сватоньку, та чи ти при розумі V Та хто ж під цю пору хрести носить, кокарду ?

— Га? — Дід Гришака приставив до вуха долоню.

— Я, соколику, вірою-правдою своєму білому цареві служив. А власть ця не від бога. Я їх за владу не признаю. Я Олександрові-цареві присягав, а мужикам Я не прися-

— Кокарду, кажу, здійми! Хрести скинь! Заарештують тебе за таке. При радянській владі не можна, закон забо-ронл\$.

гав, такечки! — Дід Гришака пожував бляклими губами, витер зелену цвітінь вусів і тикнув костуром в напрямку до будинку. — Ти до Мирона, чи що ? Він дома. А Матюшку вирядили ми у відступ. Захисти його, царице небесна!.. А твої, zostались V Га ? То ж бо й §... Ось вони які козачки пішли ! Наказному, либонь, присягали. Війську скрута зайшла, а вони zostались при жінках.. Наталя жива-здо-рова V

— Жива... Хрести — повернись — поздіймай, свате! Не годиться їх тепер. Господи-боже, здурів ти, чи що, сватку ?

— Іди з богом! Молодий мене вчити! Іди собі.

Дід Гришака п шов просто на свата. І той уступивсь йому з дороги, зійшовши із стежки в сніг, оглядаючись і безнадійно хитаючи головою.

— Служивого нашого зустрів? От напасть! І не прибере його господь — Мирон Григорович, помітно змарнілий За ці дні, підвівся назустріч сватові.—Поначіплював свої дармовисики, кашкет з кокардою одяг і подався. Хоч силою з нього здіймай. Чисто. дитина зробився, нічого не розумід.

— Нехай тішиться, недовго вже йому... Ну, як там наші? Ми прочули, ніби Гриця дерзали анархісти? — Лу-ківна підсіла до козаків, журно підперлась. — У нас, же, свате, біда яка... Четверо коней узяли, покинули кобилу та стригуна. Геть зруйнували!

Мирон Григорович примружив око, наче націлюючись, і заговорив по новому, з достиглою люттю:

— А через що жигтя завалилось? Хто причина? Оця чортова влада! Вона, свате у всьому винна. Та хіба це мислима річ — всіх зрівняти ? Та ти з мене душу тягни, я не згодний. Я цілісіньке життя робив, горба гнув, потом вмивався, і щоб мені ото жити рівно з тим, який пальцем не ворухнув, що здихатись злиднів? Ні бо, трохи почекаймо ! Хазяїновитій людині ця влада жили ріже. Через це й руки в'януть: нащо тепер

наживати, на кого робити ?

Дині наживеш, а зав'Гра прийдуть їа під гребло... І ще, сватоньку: був у мене недавнечко односум з хутора Мри-хина, балачку мали... Фронт ось він, біля Дінця. Та хіба ж вдержиться? Я, правду мовити, надійним людям втовкмачую, що треба нашим, которі за Дінцем, від себе підсобити ...

— Як то підсобити ? — занепокоєно, чомусь пошепки спитався Пантелей Прокопович.

— Як підсобити? Владу цю пхнути. Та так пхнути, щоб вона знову опинилась аж у Тамбовській губернії. Нехай там рівняння робить з мужиками. Я геть усе майно до нитки віддам, аби лиш винищити цих ворогів. Треба, свате, треба врозуміти! Час! А то пізно буде... Козаки, односум казав, хвилюються і в них. Тільки б дружніше взятись ! — перейшов на швидкий, перехоплений шепіт : — Частини пройшли, а скільки їх тут зосталось? Лічені люди! До хуторах самі голови... А головам цим голови повідв'язувати— пуста.справа. А у Вешках, ну, що ж... Миром-громадою навалитись — на шматки порвемо! Наші в трату не дадуть, з'єднаємось... Певна справа, свате!

Пантелей Прокопович підвівся. Зважуючи слова, опасливо радив:

— Гляди, схибнеш — лиха доскочиш! Козаки ж хоч і вагаються, а чума їх зна, куди потягнуть. Про ці справи нині балакати не з усяким можна... Молодих зовсім зрозуміти не можна, немов зажмурки живуть. Один відступив, інший зостався. Важке життя! Не життя, а потемки.

— Не сумнівайся, свате! — поблажливо посміхався Мирон Григорович.— Я навмання не скажу. Люди — як вівці: куди баран, туди й уся отара. Ось і треба показати їм стежку. Очі на цю власть відкрити треба. Хмари не буде — грім не вдарить. Я козакам прямо кажу: повстати треба. Чутка є? ніби вони наказ видали — всіх козаків перевести. Про це як треба розуміти?

У Мирона Григоровича крізь ластовиння х проступала краса;

— Забрали! Ну, що Ж воно буде, Прокоповичу? Подейкують, розстріли почались. Яке це життя? Диви, як зрушилося все за ці роки! Гасу немад, сірників — теж, самими цукерками Мохов наслідок торгував... А посіви ? Супроти колишнього скільки сіють ? Коней перевели. У мене ось забрали, в іншого... Забирати всі вміють, а розводити хто буде? У нас раніше, я ще парубкував, вісімдесят шість коней було. Пам'ятаєш, мабуть? Скакуни були, хоч калмика здоганяй! Рудий з лисиною був у нас тоді. Я ним зайців топтав. Виїду засідлавши в степ, підйму зайця в бур'янах і на сто сажнів не відпущу — стопчу конем. Як зараз пам'ятаю. — На обличчі Мирона Григоровича майнула гаряча усмішка. — Виїхав ото до вітряків, дивлюсь — за\$ць курить просто на мене. виправився я до нього, він — круть, та з гори, та через Дін... На масляній діялось. Сніг на Доні позметало вітром, слизота. Розігнався я за тим зайцем, кінь підсковзнувся, вдарився з усіх ніг—і голови не підвів. Затрусилось усе на мені. Зняв з нього сідло, прибігаю до хати. "Тату, кінь вбився підо мною! За зайцем гнав" — "А догнав ? " — "Ні" — "Сідлай вороного, дожени, бісів син!" Ото часи були!.. Жили — кохались козачки. Кінь убився — не жалко, а треба зайця догнати. Коневі сотня ціна, а зайцеві гривеник... Бх, що там

балакати!

Від свата Пантелей Прокопович пішов розгублений ще гірше, наскрізь отр дний тривогою та смутком. Тепер уже почував у всій повноті, що якісь інші, ворожі йому сили, почали заправляти життям. Якщо раніше правив він господарством і вів життя, як гарно виїждженого коня на перегонах з перешконами, то тепер життя несло його немов оскаженілий, вмилений кінь, і він вже не правив ним, а безвільно метлявся на його хиткій хребтині і робив жалюгідні зусилля не впасти.

Імла нависла над майбутнім. У тумані прожитого маячить минуле. Чи давно ж був Мирон Григорович найба-гатшим хазяїном в околиці? Але останні три роки сточили його міць. Порозходились геть наймити, вдев'ятеро змен-

Шився посів, за Тйк ЇЯ за п'яно знецінені гроші пішли З двору воли й коні. Було все наче уві сні. І прийшло, як текучий туман над Доном. Самий лише дім з фігурним балконом та вилинялими різьбленими карнизами зостався пам'яткою. Дочасно висвітлила сивина лисячу рудизну кор-шунівської бороди, перекинулась на скроні і оселилася там, спочатку — як сибірець на супесі — пучками, а потім пересилила рудий колір і стала на скронях повновладно солона сивина; і вже тіснячи, віднімаючи по волосині, владала надлоб'ям. Та й у самому Миронові Григоровичу люто боролись дві ці сили: бунтувала руда кров, гнала на працю, спонукувала сіяти, будувати повітки, лагодити інвентар, багатіти; але все частіше наvertалась жура—"Ні до чого — наживати. Пропаде!" — фарбувала все в білий мертвотний колір байдужості. Страшні у своїй бридоті п'ясті рук не хапались, як перше, за молоток або ручну пилку, а бездільно лежали на колінях, ворущачи спотвореними працею, брудними пальцями. Старість привело лихоліття. І стала осоружною земля. На весні йшов до неї, як до нелюбої жінки, за звичкою, з обов'язку. І наживав без радості і втрачав без колишнього жалю... Забрали червоні коней, — він і знаку не показав. А два роки тому за дурницю, за полукіпок, столочений волами, мало не запоров вилащі жінку. "Хапав Коршунов та й наївся, назад пре в нього", — казали про нього сусіди.

Пантелей Прокопович пришкандибав додому, ліг на ліжку. Ссало під серцем, до горла підступав колючий нуд. Повечерявши, попросив він стару дістати квашеного кавуна. З'їв скибку, затремтів, ледве дійшов до печі. На ранок він уже валявся непритомний, охоплений тифозним жаром, кинутий в небуття. Засмагли до крові губи його розтріскались, обличчя пожовкло, білки пойнялись блакитною емаллю. Бабка Дроздиха кинула йому кров, націдила з вени РУЦІ Дві тарілки чорної, як дьоготь, крові. Але не опритомнів він, тільки обличчя синяво побіліло та ширше роззявився чорнозубий рот, з хлипом втягаючи повітря.

січня Іван Олексійович виїхав до Вешенської на виклик голови окружного ревкому. Надвечір він мав повернутись. Його ждали. Михась Кошовий сидів у порожньому мохівському будинку, в колишньому кабінеті господаря за широким, як двоспальне ліжка, столом. На підвіконні (в кімнаті був тільки один стілець) напівлежав присланий з Вешенської міліціонер Ольшанов. Він мовчки кутив, плював далеко й метко, кожного разу позначаючи плювком нову кахляну плитку каміна. За вікнами стояла заграва

зоряної ночі. Покоїлась гучна морозна тиша. Михась підписував протокол трусу в Степана Астахова, зрідка поглядаючи, у вікно на обцукрені іне́шм гілля клена.

На ганку хтось пройшов, м'ягко похрускуючи валянцями.

— Приїхав.

Михась підвісь. Але в коридорі чужий кашель, чужі кроки. Увійшов Григорій Мелехов у наглухо застебнутій шинелі, бурий від морозу, з осілою на бровах та вусах намороззю.

— Я на світло. Здоровенькі були!

— Проходь, жалійся.

— Нема на що жалітись. Побалакати зайшов та до речі сказати, щоб в обивательські не призначали. Доні у нас в ножаній.

**— А воли? — Мишка стримано покосився.

— Волами яка ж їзда? Слизота.

Віддираючи кроками обковані морозом дошки, хтось важко пройшов по ганку. Іван Олексійович у бурці і по-баб'ячи зав'язаному башлику ввалився до кімнати. Від нього ринуло свіжо-холодне повітря, запах сіна й тютюнового гару.

— Замерз, замерз? хлопці!.. Григорію, здоров! Чого ти ночами шалаєшся?.. Чорт ці бурки вигadaв: вітер крізь неї, як крізь сито !

Роздягся і, ще не повісивши бурку, заговорив:

*— Ну, бачив я голову.—Іван Олексійович, сяючи, полискуючи очима, підійшов до столу. Брала його нетерплячка розповісти. — Увійшов до нього в кабінет. Він поручкався зо мною й каже: "Сідайте, товаришу". Це окружний ! А раніш як було? Генерал-майор! Перед ним як стояти треба було ? Ось вона, паша влада-любущка! Всі рівні І

Його жваве щасливе обличчя, метушня біля столу і ця захоплена мова були незрозумілі Григорієві. Спитав:

— Чому ти зрадив, Олексійовичу?

— Як чому? —У Івана Олексійовича тіпнулось продавлене діркою підборіддя.—Людину в мені побачили, як же мені не радіти ? Мені руку, як рівні дав, посадовив. ..

— Генерали теж у сорочках з лантухів стали останнім часом ходити. — Григорій ребром долоні виправив вус, зі-щурився. — Я на одному бачив і погони, чорнильним олівцем зроблені. Ручку теж козакам давали.

— Генерали через скруту, а ці від натури. Ріжниця?

— Нема ріжниці!—Григорій похитав головою.

— По твоєму, і влада однакова? За ЩО ж тоді воювали? Ти ось — за що воював ? За генералів ? А кажеш—"однаково".

— Я за себе воював, а не за генералів. Мені, якщо правду казати, ні ті, ні ці не до совісті.

— А хто ж?

— Та ніхто!

Ольшанов плюнув через усю кімнату, співчутливо за сміявся. Йому, видно, теж ніхто до совісті не прийшовся.

— Ти раніш мовби не так думав.

Михайло сказав з метою уразити Григорія, але той і знаку не подав, що сказане його дошкулило.

— І я, і ти — всі ми порізному думали*..

Іван Олексійович хотів, випроводивши Григорія, переказати Михайлові подробиці про свою подорож та бесіду з головою, але розмова почала його хвилювати. Завзято, під свіжим вражінням баченого й чутого в окрузі, він кинувся в суперечку:

161

б. Тихий Дій

с*: * < . (

— Тинам голову прийшов морочити, Григорію! Сам ти не знаєш, чого ти хочеш.

— Не знаю, — охоче погодився Григорій.

— Чим ти цю владу докорятимеш?

— А чого ти за неї розпинаєшся? Відколи це ти так почервонів ?

— Цього ми не торкатимемось. Який є тепер, з таким і балакай. Зрозумів? Владу теж не дуже займай, бо — я голова, і мені тут з тобою негоже сперечатись.

— То й киньмо ! Та мені і час уже. Це я. щодо обивательських зайшов. А влада твоя — як там хочеш — а погана влада. І ти хвалиш її, як мати: "Хоч сопливенький, та наш". Ти мені скажи прямо, і ми балачку кінчимо: що вона дає нам, козакам?

— Яким козакам ? Козаки теж різні.

— Всім, які є"

— Волю, права... Та ти стривай!.. Стривай, ти чогось...

— Так сімнадцятого року казали, а тепер треба нове придумувати ! — перебив Григорій. — Землі дає ? Волі ? Зрівняє?. . Землі в нас — хоч подавись нею. Волі більш не треба, а то на вулицях один одного різатимуть. Отаманів самі обирали, а тепер садовлять. Хто його вибирав, який тебе ручкою зрадував г Козакам ця влада, крім розору, нічого не дає. Мужича влада, їм вона й потрібна. Але нам і генерали непотрібні. Чи комуністи, чи генерали — одно ярмо.

— Багатим козакам непотрібна, а іншим ? Дурна голова! Багатих на хуторі троє, а інші — бідні. А .робітників куди дінеш? Ні, ми так міркувати з тобою не можемо. Нехай багаті козаки від ситого рота відірвуть шматок та дадуть голодному. А не дадуть — з м'ясом вирвемо ! Годі панувати! Загарбали землю...

— Не загарбали, а завоювали. Прадіди наші кров'ю її полили, тому може й родить наш чорнозем.

— Байдуже, а ділитись із нуждою треба. Рівняти — так рівняти! А ти на холостому ході робиш. Куди вітер,

туди й ти, як флюгерок на даху. І такі люди, як ти, життя каламутять!

— Чекай, ти не лайся! Я старої дружби ради прийшою погомоніти, сказати, що мені в грудях накіпіло. Ти кажеш рівняти... Оцим темний народ більшовики й примануш.

Посипали гарних слів, і попер чоловік, як риба на принаду ! А куди це рівняння поділось ? Червону армію візьми: ось ішли через хутір. Взводний у хромових чоботях, а "Баньок" в обмоточках. Комісара бачив, ввесь у шкіру заліз, і штани й тужурка, а іншому і на ботинки шкіри не вистачав. Та це ж рік їхньої влади вийшов, а зміцняться вони, — куди рівність подінеться?.. Казали на фронті: "Всі рівні будемо. Платня і командирам, і солдатам однакова". Ні, хрін собачий! Принада сама. Вже коли пан лихий, то з хама пан у сто разів гірший! Хоч і які погані офіцери були, а вже як з козуні вийде котрий в офіцери, — лягай та й помирай, гіршого від нього не знайдеш! Він такої ж освіти, як і козак: бикам хвосту вчився крутити, а дивишся—виліз у люди і зробиться від влади п'яний і готов шкуру з іншого здерти, аби лиш усидіти на цій полиці.

— Твої слова—контра!—холодно сказав Іван Олексійович, але очей на Григорія не звів. — Ти мене на свою борозну не звернеш, а я тебе й не хочу заламувати. Давно я тебе не бачив і не потаю, — чужий ти став. Ти радянській владі ворог !

— Не сподівався я від тебе... Якщо я думаю про владу, так я контра? Кадет?

Іван Олексійович взяв в Ольшанова кисет, уже м'якше сказав:

— Як я тебе можу переконати? Цього своїми мізками люди доходять. Серцем доходять. Я словами невправний з причини темноти своєї та малої грамотності. І я багато чого доходжу навпомацки.

— Кінчайте! — люто крикнув Михайло.

З виконком вийшли разом. Григорій мовчав. Тяжачись мовчанкою, не виправдуючи чудного метання, бо далекий

був від нього і дивився, на життя з іншого бугра, Іван Олексійович на прощання сказав:

— Ти такі думки при собі держи. А то, хоч і знайомиць ти мені, і Петро ваш клшом доводиться, а знайду я проти тебе засіб! Козаків нема чого хитати, вони й так хита-ють(я. І ти поперед дороги нам не ставай. Стопчемо!.. Прощай!

Григорій ішов, зазнаючи такого почуття, немов переступив поріг, і те, що здавалось неясним, несподівано повстало з якнайбільшою яскравістю. Він, по суті, тільки висловив похапцем те, про що думав ці дні, що громадилося у нім і шукало виходу.

І через те, що став він на грані в боротьбі двох начал, Заперечуючи обидва . їх, — народилось глухе невгавуще роздратовання.

Михайло з Іваном Олексійовичем ішли разом. Іван Олексійович почав було знов розповідати про зустріч з окружним головою, та коли почав говорити, здалось — барва й значність злиняли. Він намагався вернутись до старого настрою і не зміг: стояло щось на заваді, перешкоджало радісно жити, хапати легенькими прісне проморожене повітря. Перешкода — Григорій, розмова з ним. Згадав, сказав з ненавистю:

— Такі, як Гришка, в бійці тільки під ногами плутаються. Паскуда ! До берега не прибитись і плавад, як кізак в ополонці. Ще раз прийде — гнатиму в ший! А зачне агітацію пускати — ми йому сажалку знайдемо... Ну а ти, Михасю, що? Як справи?

Михась тільки вилаявся у відповідь, думаючи про щось своє.

Пройшли квартал, і Кошовий повернувся до Івана Олексійовича, на повних, дівочих

губах його блукала загублена усмішка.

— Ось, Олексійовичу, яка вона, політика, люта, чорт! Балакай про що хоч, а не будеш так кров псувати. А ось почалася з Грицьком розмова... ми ж з ним — корішки,

в шкоді разом вчилися, до дівчат бігали, він мені — як брат..., а от почав верзти, і так я озлився, аж серце розпухло, як кавун у грудях зробилось. Труситься все в мені! Неначе віднімав він у мене щось, найжалкіше. Немов грабуз він мене! Так під розмову й зарізати можна. В ній, в оцій війні, сватів, братів немад. Начортився — і йди! — Голос Михася затремтів нестерпною образою. — Я на нього за жодну відбиту дівку так не сердився, як за ці балачки. Ось до чого забрало!

XXI

Сніг падав і танув на льоту. Ополудні в ярах стугонливо завалювались снігові обсуви. За Доном шумів ліс. Стовбури дубів відтанули, почорніли. З гілля зривались краплі, пронизуючи сніг до самісінької землі, пригрітої під загнилим покровом падалишного листу. Вже манило п'яним відлиж-ним запахом весни, в садах пахло вишняком. На Доні появились продоховини. Біля берегів лід відійшов, і ополонки Затопило зеленою та ясною водою закрайців.

Обоз, що віз до Дінця партію набоїв, в Татарському мав змінити підводи. Червоноармійці-супровідники були хлопці завзяті. Старший zostавсь караулити Івана Олексійовича, він так йому і заявив: "Посиджу з тобою, щоб ти, бува, не втік!" — а інших вирядив добувати підводи. Треба було вистачити сорок сім парокінних підвід. Омелян добрався й до Мелехових.

— Запрягайте, до Боківської набої везти?

Петро й вусом не ворухнув, буркнув:

— Коні в ножній, а на кобилі вчора я ранених одвозив у. Вешенську.

Омелян, не кажучи й слова — в конюшню. Петро вискочив за ним без шапки, окликнув:

— Чуєш ?.. Постривай... Може облишиш ?

— Може кинеш дурня клеїти ? — Омелян дуже серйозно оглянув Петра, додав — Охоту маю поглянути ваших коней, яца твкк ножна в цих? Вц не молотком бува ненавмисне,

З наміром сугави побили? Ти мені не замилюй очі. Я коней стільки на віку бачив, скільки ти кінського гною. Запрягай. Коні або бики — все одно.

З підводою поїхав Григорій. Перед тим, як виїхати, він ускочив у кухню, цілуючи дітлахів, похапцем кщав:

— Гостиница привезу? а ви тут не дурійте, матір слухайте. — І до Петра: — Ви про мене не турбуйтеся. Я далеко не поїду. Якщо поженуть далі Боківської — кину бики й повернусь. Тільки я на хутір не прийду. Пересиджу на Сінгіному, у тітки... А ти, Петре, надбіжи провідати... Щось страшнувато тут ждати, — і усміхнувся. — Ну, будьте здорові. Наташко, не скучай.

Біля мохівської крамниці, занятої під харчовий склад, перевантажили скриньки з набоями, рушили.

"Вони воюють, щоб їм краще жити, а ми за своз гарне життя воювали, — все про те ж думав Григорій під мірну погойдливу ступу биків, напівлежачи в санях, кутаючи сіряком голову. — Одної правди нема в житті. Видко, хто кого подолаз, той того й пожре... А я дурну правду шукав. Душею болів, сюди-туди хитався... В старовину, кажуть, татари Дін обижали, йшли відбирати землю, поневолювати. Тепер — Русь. Ні. Не помирюся. Чужі вони мені, та й усім козакам. Козаки тепер прочуняють... Кинули фронт, а тепер кожен, як і я: ах! — та пізно".

Поблизу бур'яни над дорогою, горбуваті хвилі, щетинясті виярки напливали у стріть, а далі снігові поля кружка ішли на південь нарівні з саньми. Дорога розмотувалась нескінченно, гнітила нудом, на сон клонила.

Григорій ліниво погукував на воли, дрімав, ворочався обік ув'язаних ящиків. Покуривши, уткнувся обличчям у сіно, пропахле сухим буркуном та солодким куривом червневих днів, непомітно заснув. Уві сні він ходив з Оксаною високими шарудливими житами. Оксана на руках бережно несла дитину, збоку зиркала на Григорія стережким поглядом. А Григорій чув би́ття свого серця, співуче

шарудіння колосків, бачив казкові узори трав на межі,

<

щемучу блакить неба. В ньому цвіло, шумувало почуття, він кохав Оксану колишнім виснажливим коханням, він відчував це всім тілом, кожним поштовхом серця і в той же час був свідомий, що не яв, що мертве ЗЯЗ перед його очима, що це сон. І радів снові, і приймав його, як життя. Оксана була така самісінька, як і п'ять років тому, але пройнята стриманістю, торкнута холодком. Григорій З такою сліпучою яскравістю, як ніколи в дійсності, бачив пухнасті кільця її волосся на шиї (ними бавився вітер), ріжки білої косинки... Він прокинувся від поштовху, протверезів від голосів.

Назустріч, обминаючи їх, посувались численні підводи.

— Що везете, земляки? — хрипко крикнув Бодовськов, що їхав поперед Григорія.

Рипіли полози, з хруском чавили сніг ратиці волів. На стрічних підводах довго мовчали. Нарешті хтось відповів:

— Мертвяків ! Тифозних ...

Григорій підвів голову. В зустрічних санях лежали накатом, прикриті брезентом, сірошинельні трупи. Наклецьки саней Григорія на розкоті вдарились об руку, що стирчала на супротивних санях, і вона відгукнулась приглушеним, чавунним гудом ... Григорій байдуже відвернувся.

Солодковий, вабливий запах буркуну навів сон, м'яко повернув обличчя до напівзабутого минулого, примусив ще раз доторкнутися серцем до загостреного леза минулого почуття. Дошкульний і в той же час солодкий біль відчув Григорій, звалившись знову в сани, щокою торкаючись жовтої гілки буркуна. Кровоточило, торкнуте спогадами, серце, билось нерівно і довго відгонило сон.

XXII

Навколо хутірського ревкому згуртувалось, кілька чоловіка : Давидко — вальцівник, Тимофій, колишній мохівський кучер Омелян та рябий чоботар Філька. На них і

спирався Іван Олексійович у повсякденній своїй роботі, з кожним

днем все дужче відчуваючи невидиму стіну, що розділяла його з хутором. Козаки перестали ходити на збори, а коли і йшли, то після того, як Давидко й інші разів по п'ять оббігали хутір з двору в двір. Приходили, мовчали, з усім згоджувались. Помітно переважали молоді. Але серед них не траплялося співчуванців. Кам'яні обличчя, чужі недовірливі очі, погляди спід лоба бачив на майдані Іван Олексійович, провадячи збори. Від цього холоділо в нього під серцем, смутніли очі, голос ставав в'ялий та непевний. Рябий Філька якось неспроста бовкнув:

— Розвелись ми з хутором, товаришу Котляров! Народ осатанів. Вчора пішов по підводи, ранених червоноармійців до Вешок везти, — жоден не їде. Розведеним ото важко в одній хаті жити.,

— А п'ють ! Скажено! — підхопив Омелян, слинячи люлечку. — Самогон у кожному дворі женуть.

Михайло Кошовий хмурився, своз таїв од інших, але прорвало і його. Ідучи ввечері додому, попросив Івана Олексійовича:

— Дай мені гвинтівку.

— Нащо?

— Отакої! Боюсь іти з голими руками. Та чи ти не бачиш нічого? Я так вважаю, треба нам декого... Григорія Мелехова треба взяти, старого Болдирьова, Матвія Кашуліна, Мирона Коршунова. Нашіптують вони, гади, козакам. Своїх зза Дінця виглядають.

Іван Олексійович скривився, невесело махнув рукою.

— Ех! Тут, якщо почати висмикувати, так багатьох Заспівачів висмикнути треба. Хитаються люди... А дехто й співчував нам, та на Мирона Коршунова оглядається... Бояться, Митько його зза Дінця прийде — потрошити буде.

Круто завернуло на повороті життя. Другого дня з Вешенської кіннонарочний привіз наказ: обкласти контри-буцізю найзаможніші двори. На хутір дали контрольну цифру сорок тисяч корбованців. Розклали. Минув день. Контрибуційних грошей зібралось два мішки, трохи більш

як на вісімнадцять тисяч. Іван Олексійович запитав округ. Звідки прислали трьох міліціонерів і наказ: "Хто не сплатив контрибуцію — заарештувати і вирядити під конвоем до Вешенської". Чотирьох дідів тимчасово посадовили до мо-хівського підвалу, де раніш зимували яблука.

Хутір став схожий на потурбовану пасіку. Коршунов навідріз відмовився платити, затискаючи подешевілі гроші. Проте приспіла і йому година поквитатися з гарним життям. Приїхало з округи двоє: слідчий у місцевих справах — молодий вешенський козак, що служившу 28 полку, і другий, в кожусі поверх шкіряної куртки. Вони пред'явили мандати ревтрибуналу, замкнулись з Іваном Олексійовичем в кабінеті. Супутник слідчого, літній, геть виголений чоловік, діловито почав:

— В окрузі спостерігаються разрухи. Рештки білогвардійщини підводять голову і починають підбурювати трудове козацтво. Треба вилучити все, найворожіше нам.

Офіцерів, попів, отаманів, жандармів, багатіїв — усіх, хто активно з нами боровся, давай до списку. Слідчому допоможи. Він декого знад.

Іван Олексійович дививсь у виголене, схоже на баб'яче, обличчя ; перелічуючи прізвища, згадав Петра Мелехова, але слідчий похитав головою:

— Це наша людина, Фомін просив його не займати. По більшовицьки нагородний. Ми з ним у двадцять восьмому служили.

Написаний рукою Кошового, ліг на стіл аркуш графленого паперу, вирваний з учнівського зошиту.

А за кілька годин у просторому мохівському дворі, під доглядом міліціонерів, уже сиділи на колодках заарештовані козаки. Ждали домашніх з харчами та підводу під пожитки. Мирон Григорович, вдягнений, як на смерть, у все нове, в дублений кожух, в. чирики та чисті білі панчохи на вбор — сидів скраю, поруч діда Багатирьова та Матвія Кашуліна. Авдійович Брех метушливо ходив по дзорі, то безцільно зазиравав до колодязя, то відіймав якусь

тріску і знов метався від ганку до хвіртки, витираючи рукавом надите, як яблуко, багрове, мокре від поту обличчя. .

Інші сиділи мовчки. Похиливши голови, креслили костурами сніг. Жінки, засапавшись, прибігли у двір, тикали заарештованим клунки, торби, шептались. Заплакана Лу-ківна застібала на своєму старому кожух, підв'язувала комір білою баб'ячою хусткою, прохала, дивлячись в його згаслі, неначе попелом засипані очі:

— А ти, Григоровичу, не смутись! Може, воно й обійдеться добром. Чого ти такечки ото опустився весь? Гос-по — о — ди !.. — Рот її видовжувало, плоско розтягала гримаса ридання, але вона зусиллям стуляла губи, шепотіла:

— Провідати приїду... Грипку привезу, адже ти її найдужче жалієш...

Від воріт крикнув міліціонер:

— Підвода прийшла! Клади торби й рушай. Баби, відійдіть геть, нема чого тут мокроту розводити!

Луківна вперше в житті поцілувала рудоволосу руку Мирова Григоровича, відірвалась.

Волові сани помалу поповзли через майдан до Дону.

Сім чоловіка заарештованих і два міліціонери пішли позаду. Авдійович відстав трохи, зав'язуючи чирик, і молоді побіг догонити. Матвій Кашулін ішов поруч із сином. Майданников та Корольов на ході закурювали. Мирон Григорович держався за плетівку саней. А позад усіх величавою важкуватою ходою ішов дід Богатирьов. Супротивний вітер розметлював, заносив йому назад кінці білої патріаршої бороди, прощально помахуючи китицями кинутого на плечі шарфа.

Цього ж таки похмурого лютневого дня сталась диковина.

Останнім часом на хуторі звикли до приїзду служилих 3 округу людей. Нікого не зацікавила поява на майдані парокінної підводи із мерзлякувато зіщуленим поруч кучера їздцем. Сани стали біля мохівського будинку. їздець

виліз і показався людиною літньою, нехатливою в рухах. Він поправив солдатський

ремінь на довгій кавалерійській шинелі, підійняв з ушей навушники червоного козацького малахая і, придержуючи дерев'яну коробку маузера, не хапаючись зійшов на ганок.

У ревкомі були Іван Олексійович та двоє міліціонерів. Чоловік увійшов не постукавши, біля порога розправив торкнуті просивінню короткі шати бороди, баском сказав:

— Голову мені треба.

Іван Олексійович округленим, пташним поглядом дививсь на прийшлого, хотів схопитись, але не зміг. Він тільки по риб'ячи зіхав ротом та скріб пальцями обчовгані ручки рісла.

Постарілий Штокман дививсь на нього спід безлузкого червоного верху козацького малахая, його вузько зведені очі, не пізнаючи, дивились на Івана Олексійовича, і враз, блимнувши, звузилися, посвітлішали, від куточків бризнули до сивих скронь розщепи морщин. Він ступнув до Івана Олексійовича, що підвестись не встиг, упевнено пригорнув його і, цілючи, торкаючись до обличчя мокрою бородою сказав:

— Знав! Якщо, думаю, живий zostався, він буде в Татарському головою.

— Йосипе Давидовичу, вдар!.. Вдар мене, сучого сина! Не вірю я очам!—плачливо заголосив Іван Олексійович.

Сльози так не пасували до його мужнього, смаглявого обличчя, що навіть міліціонер одвернувся.

— А ти повір! — посміхаючись і м'яко звільняючи свої руки з рук Івана Олексійовича, басив Штокман. — У тебе, що ж, і сісти нема на чім?

— Сідай ось на кріслі... Та звідки ж ти взявся? Кажи!

— Я — з політвідділом армії... Бачу, що ти ніяк не хочеш вірити в мою достотність. От дивак!

Штокман, посміхаючись, ласкаючи по коліні Івана Олексійовича, швидко заговорив;

— Дуже, браток, все просто. Після того, як забрали Звідси, засудили, ну, на заслання зустрів революцію. Організували з товаришем Червону гвардію, билися з Дутовим і Колчаком. О, брат, там веселі діла були! Тепер загнали ми його за Урал, — знаюш? І ось я на вашому фронті. По-літвідділ восьмої армії направив мене для роботи до вашого округу, як колишнього мешканця тутешнього, так сказати, знайомого з умовами. Примчав я до Вешенської, побалакав у ревкомі з народом і насамперед вирішив поїхати до Татарського. Дай, думаю, поживу в них, попрацюю, допоможу організувати справу, а потім поїду. Чи бачиш, стара дружба не забуваються? Ну, та до цього ми ще повернемось, а зараз поговорімо про тебе, про становище, познайомиш мене з людьми, з обстановою. Осередок ю на хуторі? Хто тут у тебе? Хто зацілів? Ну що ж, товариші?.. Мабуть, залиште нас на годинку з головою. Фу, чорт! В'їхав на хутір, так і війнуло старим... Еге, був час, а тепер годинонька ... Ну, розповідай!

Години через три Михась Кошовий і Іван Олексійович вели Штокмана на стару квартиру до Ликерки — зизуватої. Сіупали по коричневому настилі дороги. Михась

часто хапався за рукав Штокманової шинелі, неначе опасаючись, що ось відірветься Штокман і зникне сперед очей або розстане маною. Ликерка нагодувала старого квартиранта борщем, навіть ніздрювату від старості грудку цукру дістала з потайного кутка скрині.

Після чаю з відвару вишневого листу Штокман ліг на лежанці. Він слухав плутані оповідання обох, вкидав запитання, гриз мундштук і вже смерком непомітно заснув, пустивши цигарку на фланелеву брудну сорочку. А Іван Олексійович ще хвилин з десять продовжував говорити, схаменувся, коли на питання Штокман відповів хрипком, і вийшов, ступаючи навшпинячки, червоніючи до сліз від намагання вдержати кашель, що рвався з горла.

— Одлягдо? — тихо, як від лоскоту посміюючись, спитав Михась, ледве зійшли з ганку,

Ольшйнов, Що Супроводив Заарештованих до Вешенської, повернувся поворотною підводою опівночі. Він довго стукав у вікно горнички, де спав Іван Олексійович. Розбудив.

— Їй чого? — вийшов опухлий від сну Іван Олексійович. — Пакет, чи що?

Ольшанов помахав нагайкою.

— Козаків розстріляли.

— Брешеш, гад!

— Пригнали ми — відразу їх на допит і, ще не смеркло, повели в сосни... Сам бачив!

Не потрапляючи ногами у валянці, Іван Олексійович одягся, побіг до Штокмана.

— Которих випроводили ми нині — розстріляли у Вешках! Я гадав, їм тюрму дадуть, а такечки що ж. . . Такечки ми нічого тут не зробимо. Одійде народ од нас, Йосипе Давидовичу!.. Тут щось не так. Нащо треба було нищити людей? Що тепер буде?

Він сподівався, що Штокман буде так само, як і він, обурений з того, що сталося, наляканий наслідками, але той, помалу натягаючи сорочку, випроставши голову, попрохав :

— Ти не кричи. Господиню збудиш...

Одягся, закурив, попросив ще раз розповісти причини, що викликали арешт сімох, потім холоднувато заговорив:

— Повинен ти засвоїти ось що, та міцно засвоїти! Фронт за півтора верстов від нас. Основна маса козацтва настроєна до нас вороже. І це — тому, що куркулі ваші, куркулі-козаки, тобто отамани й верхівка, користуються в трудового козацтва величезною вагою, мають вагу, так би мовити. Чому?—Ну, це теж має бути тобі зрозуміло. Козаки — особлива верства, воячина. Любов до чинів, до "о гців — командирів" прищеплювалась царизмом... Як це в служівській пісні співається? "І що нам накая уть отці-командири — ми туди йдемо, колемо, б'ємо". Так, чи що? От бачиш! А ці самі отці-командири наказували робітничі страйки розгонити... Козакам триста років дурманили

голову. Чимало! Так от. А різниця між куркулем, скажімо, Рязанської губернії і дінським козачим куркулем дуже велика. Рязанський куркуль, прищеми його, — він

сичить на радянську владу, безсилий, зза рогу тільки небезпечний. А дінський куркуль? Це озброєний куркуль. Це небезпечна й отруйлива гадина. Він дужий. Він не тільки сичатиме, розпускатиме ганьбліві для нас чутки, клеветатиме на нас, як де робили, за твоїми словами, Коршунов і інші, але й спробуй відверто виступити проти нас. Ну, звичайно! Він візьме гвинтівку і буде бити нас. Тебе буде бити. І подбаю потягти за собою і інших козаків, так би мовити, середньо-заможного козака і навіть бідняка. Їхніми руками він намагаються бити нас! В чому ж річ? Спійманий у діянні проти нас? Готово! Розмова коротка, — до стінки! І тут нема чого слинитися жалістю: гарний, мовляв, чоловік був...

— Та я не жалію, що ти! — Іван Олексійович замахав руками. — Я боюсь, якби інші від нас не відсахнулись.

Штокман, що до цього з позірним спокоєм потирав долонею вкриті сивуватим волоссям груди, спалахнув, з силою схопив Івана Олексійовича за комір гімнастери і, притягаючи його до себе, вже не казав, а хрипів, тамуючи кашель:

— Не відсахнеться, якщо втлумачити їм нашу класову правду! Трудовим козакам тільки з нами по дорозі, а не з куркульнею! Ах ти, мати твою!.. Та куркулі ж їхню працю! Їхнім живуть! Жириють!.. Ех ти, шляпа! Розмагнітився! Душок у тебе... Я за тебе візьмусь!.. Отакий... лобуряка! Робочий хлопець, а слини інтелігентські... Як якийсь поганенький есерчик! Ти гляди мені, Іване!

Випустив комір гімнастери, ледве посміхнувся, похитав головою і, закуривши, ковтнув димку, вже спокійніше закінчив:

— Якщо в окрузі не взяти найактивніших ворогів, — буде повстання. Якщо своєчасно зараз ізолювати їх,— повстання може не бути. Для цього не обов'язково всіх розстрілювати. Знищити треба тільки запеклих, а інших— ну, хочби випроводити вглиб Росії. Але взагалі з ворогами нема чого панькатись! "Революцію в рукавичках не роблять"—казав Ленін. Чи була потреба розстрілювати в даному разі людей? Я гадаю — так. Може, не всіх, але Коршунова, наприклад, ні для чого виправляти. Це ясно. А от Мелехов, хоч і тимчасово, а вислизнув. Іменно його треба взяти в діло. Він найнебезпечніший від усіх інших, разом узятих. Ти це врахуй. Та розмова, яку він вів з тобою у виконкомі, — розмова завтрашнього ворога. Взагалі ж переживати тут нема чого. На фронтах гинуть найкращі сили робітничого класу. Гинуть тисячами. Про них — наша печаль, а не про тих, хто вбиває їх або жде нагоди, щоб ударити в спину. Або вони нас, або ми їх! Третього не треба. Такечки, серденько Олексійовичу!

XXIII

Г

Петро тількищо поклав скотині і увійшов до хати, вибираючи з плетених рукавиць сінні остюки. Зараз же брязнула клямка в сінцях.

Запнута чорною килимовою хусткою Луківна переступила поріг. Дрібно ступаючи, не поздоровкавшись, вона протюпала до Наталі, що стояла біля куховної лави, і впала перед нею навколюшки.

— Мамуню! Любонько! Чого ви V — не своїм голосом скрикнула Наталя,

спитуючись підійняти обважніле тіло матері.

Замість відповіді Луківна стукнулась головою об долівку, глухо, надірвано заголосила по мертвому:

— І рід-не-сень-кий ти мі-і-йй! І на кого ж ти нас... поки — и — нув!..

Жінки так дружно заревли, так завищала дітвора, що Петро, вхопивши з печурки кисет, стрімголов вилетів у сінці. Він уже догадався, в чім справа. Постояв, покурив на г&нку. В хаті замовкли рев диві голоси, і Петро,

несучи на спині неприємний мороз, увійшов до кухні. Лу-ківна, не відриваючи від обличчя мокру, хоч викрути, хустку, тужила:

— Розстріляли нашого Мирона Григоровича!.. Нема в живих сокола!.. Зостались ми сиротами!.. Нас тепера і кури загребуть!.. — І знову перейшла на вовчий голос:— Склепились його віченьки !.. не видати їм світу білого!..

Дарка відпоювала зомлілу Наталю водою, Іллівна завіскою сушила щоки. З горниці, де відлежувався хорий Пантелей Прокопович, чувся кашель та скреготливий стогін.

— Ради господа Христа, свате! Ради создателя, ріднесенький, з'їздь ти до Вешок, привези ти нам його хоч мертвого! — Луківна хапала руки Петра, очманіло притискала їх до грудей. — Привези його... Ох, царице милостива! Ох, не хочу я, щоб він там згнів непохований!

— Що ти, що ти, свахо! — як від зачумленої, відступав від неї Петро. — Чи мислима річ — добути його ? Мені своє життя дорожче! Де ж я його там знайду ?

— Не відмов, Петрусю! Ради Христа! Ради Христа!

Петро зжував вуси, і кінець-кінцем згодився. Вирішив

заїхати у Вешенській до знайомого козака і за допомогою його спробувати виручити труп Мирона Григоровича. Виїхав він проти ночі. На хуторі засвітилися вогні, і в кожному курені вже гула новина: "Козаків розстріляли".

Спинився Петро біля нової церкви у батькового полчанина, попрохав його допомогти викопати труп свата. Той охоче погодився.

— Ходімо. Знаю, де це місце. їх неглибоко закопують. Тільки як його знайдеш? Там же він не один. Вчора дванадцятро катів розстріляли, які страчували наших за кадетської влади. Тільки умова: потім поставиш сулію самогону ? Гаразд?

Опівночі, захопивши лопати й ручні, для виробу кізяку, носилки, вони пішли краєм станиці через кладовище до сосон біля яких виконувано вироки. Схоплювався сніжок. Шелюга, запущена інеєм, хрускала під ногами. Петро при-

слухавсь до кожного Звуку і кляв у душі свою подорож, Луківну і навіть покійного свата. Біля першого кварталу соснового молодняка, за високим піщаним буруном, козак спинивсь:

— Десть тут, поблизу. ..

Пройшли ще кроків із сто. ЗгРая станичних собак подалась від них, виючи й гавкаючи. Петро кинув носилки, хрипко шепнув:

— Ходімо назад ! Ну його к гребеній матері І Не один біс, де йому лежати? Ох, зв'язався я... Ублагала нечиста сила.

— Чого ж ти забоявся ? Ходімо ! — посміювався козак.

Дійшли. Біля розлогого застарілого куща червоної шелюжини сніг був щільно утоптаний, змішаний з піском. Від нього променями розходились людські сліди та низана мережка собачих.

. . . Петро по рудуватій бороді пізнав Мирона Григоровича. Він витяг свата за пояс, звалив тулуб на носилки. Козак, покашлюючи, закидав яму; приладжуючись до ручок носилок, незадоволено бурмотів: — Треба б під'їхати саньми до сосон. Ото дурні ми! В ньому, в кабані, добрих п'ять пудів. А снігом стрямко йти.

Петро розсунув покійникові ноги, що відходили свод, взявся за поручні.

До світанку він пиячив у курені в козака. Мирон Григорович, закутаний в запону, дожидався на санях. Коня, сп'яну, прив'язав Петро до цих же саней, і той весь час стояв, якомога витягнувши на недоуздку голову, схропуючи, щулячи вуха. До сіна так і не доторкнувся, чуючи покійника.

Ледве посірів схід, Петро вже був на хуторі. Він їхав луками, гнав без передиху. Ззаду вибивала дрібушки по днищі голова Мирона Григоровича. Петро разів зо два спинявся, тикав під голову йому мочулисте лучне сіно. Привіз він свата прямо додому. Мертвому господареві відчинила ворота улюблена дочка Грипашка і кинулась від

177

Т ихий Дін

даней набік, в замет. Як мішок муки, на плечі вніс Петри до просторої кухні свата, обережно пустив на стіл, задалегідь застелений полотняною доріжкою. Луківна, виплакавши всі сльози, повзала в ногах у чоловіка, чепурно вбраних у білі смертні панчохи, охрипла, простоволоса.

— Сподівалась, увійдеш ти ніженьками своїми, господарю наш, а тебе внесли, — ледве чулись Гі шепіт та схлипи, дико схожі на сміх.

Петро з горнички вивів під руку діда Гришаку. Старий весь ходив ходором, неначе підлога під його ногами хвилювала як трясовина. Але до столу підійшов по молодецькому, став у головах.

— Ну, здоров, Мироне! Ось, як довелось, синку, побачитись... — Перехристився, поцілував вимазаний жовтою глиною льодяний лоб. —; Миронцю! Швидко і я... — голос його піднісся до стонливого виску. Наче боячись проговоритись, дід Гришака швидким, не старечим рухом доніс руку до рота, привалився до столу.

Спазма вовчою хваткою взяла Петра за горлянку. Він потихеньку вийшов на двір, до припаленого біля ганку коня.

XXIV

З глибоких затишних ковбань вивалюються Дін на розсип. Кучеряво в'ються там течія. Дін суне в розвалку мирним і тихим розливом. Над піщаним твердим дном зграями пасуться чорнонузи; вночі на розсип виходить жирувати чечуга, ворочаються в зелених надбережних теремах твані сазан; білиця й сула ганяються за білою рибою, сом риються в черепашках; виверне часом він зелений клуб води, покажеться під просторим місяцем, ворущачи золотим, блискучим правилом, і знову піде

розкопирсувати лобастою вусатою головою залежні черепашок, щоб на ранок залякнути в напівсні десь у чорній обгризеній корчазі*

Але там, де річище вузьке, взятий у неволю Дін прогризаю в текліні глибокий проріз, з притлумленим ревом

178

буйнд жене вкргію піною білогриву хйілю. За Эйсами прискалків, в котловинах течія утвориуй вир. Чарівним страшним колом колуд там вода : дивитись — не надивишся.

З розсипу спокійних днів впало життя в проріз" — Завирував Верхньодінський округ. Зіткнулись дві течії, пішли нарізно козаки, і поніс, зануртував вир.

Молоді та которі бідніші — м'ялись, відмовчувались, все Ще сіюдівались миру від радянської влади, а старі йііли в наступ, уже відверто говорили про те, що червоні хочуть козацтво До пня винищити.

На Татарському зібрав Іван Олексійович 19 лютого схід. Народу зійшло на диво багато. Може тому, що Штокман запропонував ревкомів на загальних зборах розподілити серед найбідніших господарств майно, що залилось від утекших з білими купців.

Зборам передувала бурхлива розмова з одним з окружних робітників. Він приїхав з Вешенської із повноваженнями забрати конфісковану одіжу* Штокман з'ясував йому, що одіжу зараз ревком здати не зможе, бо тільки вчора було видано транспортів ранених і хворих чер-воноармійців понад тридцять теплих речей* Приїжджий молодий парубчина, присікався до Штокмана, гостро підвищуючи голос:

— Хто тобі дозволив віддавати конфісковану одіжу?

— Ми дозволу не питались ні в кого*

— Але яке ж ти мав право розтягати народне Добро?

— Ти не кричи, товаришу, і не верзи дурниць* Ніхто нічого не розтягав. Шуби ми видали підводчикам під охоронні розписки, так, щоб вони, приставивши червоноармійців на дальший етапний пункт, привезли видану одіжу назад. Червоноармійці були напівголі, і виражати їх в самих шинельках — значило, виражати на смерть. Як же я міг не видати? Тим більше, що одіжа лежала в коморі без вжитку*

Він говорив, стримуючи роздратовання і, може> розмова

кінчилась би миром, алеж парубчина, заморозивши голос, рішучо заявив:

— Ти хто такий? Голова ревкому? Я тебе арештовую! Здавай справи заступникові! Зараз же випроводжаю тебе до Вешенської. Ти тут, може, половину майна розкрив, а я...

— Ти комуніст ? — скося дивлячись, мертвотно бліднучи, спитався Штокман.

— Не твоє діло! Міліціонер! Візьми його і пристав до Вешенської зараз же! Здаси під розписку до окружної міліції.

Парубчина зміряв Штокмана поглядом.

— Аз тобою ми там побалакаймо. Ти в мене потанцюєш, самоуправник!

— Товаришу! Ти що — ошалів? Та ти знаєш...

— Ніяких балачок! Мовчати!

Іван Олексійович, не встигши у пересварку й слово вкинути, побачив, як Штокман повільним страшним рухом потягся до повішеного на стіні маузера. Жах плеснувся в очах парубчини. З дивовижною швидкістю той відчинив задом двері, падаючи, перелічив спиною всі приступки ганку і, увалившись у сани, довго, аж поки проскакав майдан, штовхав візника в спину і все оглядався, видимо боячись погоні.

У ревкомі гуркотом бив у вікна регіт. Смішливий Давидко в корчах качався по столі. Але в Штокмана ще довго нервовий тік тіпав повіко, косились очі.

— Ні, який мерзотник! Ах, падлюка! — йовторював він, тремтячими пальцями скручуючи цигарку.

На збори пішов він разом з Кошовим та Іваном Олексійовичем.

На майдані — тиск. У Івана Олексійовича навіть серце негарно тьохнуло: "Чогось вони неспроста зібрались... Увесь хутір на майдані". Але побоювання його розвіялось, коли він, скинувши шапку, стувив у коло. Козаки охоче розступились.

Обличчя були стримані, у декого навіть з веселинкою

рити козаків з радянською владою, штовхнути вас знову до білих.

в очах. Штокман оглянув козаків. Йому хотілось розрядити атмосферу, викликати натовп на розмову. Він, за прикладом Івана Олексійовича, і собі скинув свій червоний малахай, голосно сказав:

— Товариші козаки! Минуло півтора місяці, як у вас стала радянська влада, але досі з вашого боку ми, ревком, постерігаймо якесь недовір'я до нас, якусь навіть ворожість. Ви не відвідуєте зборів, серед вас ширяться всякі чутки, безглузді чутки про поголовні розстріли, про утиски, які нібито чинить вам радянська влада. Час нам побала-* кати справді від душі, час ближче підійти один до одного! Ви самі обирали свій ревком. Котляров і Кошовий ваші хутірські козакині між вами не може бути недоговореності. Насамперед я рішуче заявляю, що поширювані нашими ворогами чутки про масові розстріли козаків, не що інше, як наклеп. Мета в тих, що сіють ці наклепи — ясна: посва

— Скажеш, розстрілів нема? А семеро наших куди поділи ? — крикнули з задніх лав.

— Я не скажу, товариші, що розстрілів немає. Ми розстрілювали і розстрілюватимемо ворогів радянської влади, всіх, хто здумає нав'язувати нам поміщицьку владу. Не для цього ми скинули царя, кінчили війну з Німеччиною, розкріпачили народ. Що вам дала війна з Німеччиною? Тисячі вбитих козаків, сиріт, удів, розор...

— Правильно!

— Це ти правильно кажеш!

—... Ми — за те, щоб війни не було, — провадив Штокман. — Ми за братство народів! А за царської влади для поміщиків і капіталістів завойовували вашими роками землі, щоб збагачувались на цьому ті ж таки поміщики та фабриканти. От у вас під боком був поміщик Лиетницький. Його дід одержав за участь у війні вісімсот

дванадцятого року чотири тисячі десятин землі! А що ваші діди дістали ? Вони голови клали на німецькій землі! Вони кров'ю її поливали!

Майдан загув. Гуд почав притихати, а потім відразу знявся ревом...

— Правильно — о — о !..

Штокман малахаям осушив піт на лисіючому чолі, на-пруджуючи голос, кричав: онуватимемо її, землю, щоб усі старі бур'яни,

— Всіх, хто підносить на робітничо-селянську владу озброєну руку, ми винищимо! Ваші хутірські козаки, розстріляні по вироку ревтрибуналу, були нашими ворогами. Ви всі це знайте. Але з вами, трудівниками, з тими, хто співчував нам, ми будемо йти разом, як воли на ріллі, плече-в-плече. Дружно оратимемо землю для нового життя й бор

ворогів наших, викинути з ріллі! Щоб нє пустили вони знову коріння! Щоб не заглушили росту нового життя!

Штокман зрозумів із стриманого гомону, по пожвавлених обличчях, що ворухнув промовою козацькі серця. Він не помилився: почалась розмова від душі.

— Йосипе Давидовичу! Добре ми тебе значмо, як ти проживав у нас колись, ти нам неначе свій ото... З'ясуй правильно, не бійся нас, чого вона, ота влада ваша, з нас хоче? Ми, звісно, за неї стоїмо, сини наші фронти кинули, але ми—темні люди, ніяк ми не розберемося в ній...

Довго й незрозуміло говорив старий Грязнов, ходив коло та навколо, кидав виверткі лисячі петлі слів, видимо боючись проговоритись.

Косорукий Олекса Шаміль не стерпів.

— Можна сказати?

— Бузуй! — дозволив Іван Олексійович, схвильований розмовою.

— Товаришу Штокман, ти мені наперед скажи: можу я балакати так, як хочу?

— Каяш.

— А не заарештуйте мене?

Штокмац посміхнувся, мовчки махнув рукою.

— Тільки цур — не сердитись! Я від простого розуму: як умію, так і заверну?

Ззаду за порожній рукав олексиного чекменька смикав брат Мартин, злякано шепотів:

— Кинь, шалаво! Кинь, не балакай, а то вони тебе враз на цугундер. Попадеш на книжку, Олексо!

Але косорукий відмахнувся від нього; тіпаючи скаліче-ною щекою, моргаючи, став обличчям до майдану.

— Панове козаки! Я скажу, а ви розсудіть нас, чи правильно я поведу мову, чи може заблужусь. — Він по військовому крутнувся на закаблуках, повернувся до Штокмана, хитро заблимав прижмурою — оком. — Я так розумію; неправду казати, так на правду. Рубонуті, так вже з плеча, і я зараз скажу, що ми всі, козаки, думаймо і за що ми на комуністів кривдимось... Ось ти, товаришу, розповідав, що супроти хліборобів — козаків ви не йдете, которі вам не вороги. Ви проти багатих, за бідних ніби. Ну, скажи,

правильно розстріляли хуторян наших? За Коршунова балакати не буду, — він отаманував, весь вік на чужому горбі катався, а ось Авдійовича Бреха завіщо? Кашуліна Матвія? Богатирьова? Майданникова? А Корольова? Вони такі ж самісінькі, як і ми, темні, прості, неплутані. Вчили їх за чепіги держатись, а не за книжку. Дехто з них і грамоти не тямлять. Аз, буки, — ось і вся їхня вченість. А якщо ці люди бовкнули щось лихого, то хіба за це на мушку їх треба брати?

Олекса перевів дух, рвонувсь уперед. На грудях у нього затіпавсь порожній рукав чекменя, рот скривило набік:

— Ви забрали їх, хто здуру набрехав, стратили, а ось купців не займайте! Купці грошвою у вас життя свод відкупили! А нам і відкупитись нема чим, ми весь вік у землі кол)падмось, а круглий карбованець повз нас котиться. Вони, яких розстріляли, може, і останнього вола з двора зігнали б, аби лиш життя їм залишили, але з них контрибуцію не вимагали. Їх взяли та й повідтинали їм голови. А ми ж усі знаємо, що коїться у Вешках. Там купці, попи — всі цілісіщда. І в Каргінах, диви, цілі. Ми

чуємо, що навкруги діються. Гарна слава лежить, а не" слава по світі біжить!

— Правильно! — одинокий крик ззаду.

Гомін спухг затопив слова Олекси, але той перегодив і, не звертаючи увагу на піднесену руку Штокмана, продовжував вигукувати:

— І ми зрозуміли, що, може, радянська влада і гарна, але комуністи, які на посадах позасідали, завзялись нас у ложці води втопити! Вони нам солять за дев'ятсот п'ятий рік, ми ці слова чули від червоних солдатів. І ми так проміж себе міркуймо: хочуть нас комуністи геть винищити, перевести впень. Щоб і духу козачого на Дону не було. Ось тобі моя мова! Я зараз, як п'яний: що на думці, те й на язиці. А п'яні ми всі від гарного життя, від кривди, що запеклась проти вас, проти комуністів!

Олекса пірнув у гущу кожухів, і над майданом надовго простерлась розгублена тиша.

Штокман заговорив, але його перебили вигуком із задніх лав;

— Правда! Нарікають козаки! Ви послухайте, які пісні зараз на хуторах склали. Словом не всякий наважиться
А склали таку, "яблучко":

сказати, а в піснях співають, з пісні — що вимагати

Самовар кипить, риба смажиться,

А кадети прийдуть — будем скаржитись!

— Значить з на що скаржитись!

Хтось недоречно засміявся. Натовп колихнувсь. Шепіт, балачки...

Штокман люто насунув малахай і, витягнувши з кишені список, колись написаний Кошовим, крикнув:

— Ні, неправда! Нема чого нарікати тим, хто за революцію. Ось за що розстріляли ваших хуторян, ворогів радянської влади. Слухайте! — і він виразно, з паузами став читати:

список

заарештованих ворогів радянської влади, припроваджуваних в розпорядження
слідчої комісії при ревтрибуналі 15 Інзенської дивізії

№№

по

черзі

Прізвище, ім'я, по батькові

За

що заарештований

Примітка

1

2

3

*

5

6

7

8 9

10

Коршунов Мирон Григорович.

С і н і л і н Іван Авдійович.

К а ш у л і н Матвій

Іванович

Майданников Семен Гаврилович

М е л е х о в Пантелей Прокопович

Мелехов Григорій Пантелейович

К а'ш у л і н Андрій Матвійович.

Бодовськов Федот Никифорович.

Богатирьов Архип Матвійович

Корольов Захар "Ієонтієвич

к/отаман, багатій, нажитий від чужої праці

Пускав пропаганди, щоб скинути радянську владу.

Те саме.

Одягав погони, горлав на вулицях проти влади.

Член Військового Кругу.

Підосавул, настроєний проти.

Небезпечний.

Брав участь у розстрілі червоних козаків Под-тьолкова.

Те саме.

Церковний титар. Проти влади виступав у караульці. Підбурювач народу і контра
революції.

Відмовився здати зброю. Ненадійний.

Проти обох Мелехових та Бодовськова у примітці, не зачитаній Штокманом, було зазначено:

"Дані вороги радянської влади не приставляються, бо двоє з них у відсутності, мобілізовані в обивательські підводи, повезли до станції Боківської патрони. А Мелехов Пантелей лежить у тифі. По приїзді двоє будуть пегайно заарештовані і приставлені в округ, а третій — як тільки Зведеться на ноги".

Збори якусь мить промовчали, а потім вибухли криками:

— Неправильно!

— Брешеш! Говорили вони прийти влади!

— З такі подібні слід!

— В зуби їм заглядати, чи що ?

— Наклепи на них!

о

І ПГтокман заговорив знову. Його слухали мовби й уважно, і навіть покрикували ухвально, та коли наприкінці він поставив питання про розподіл майна втікачів з білими, — відповіли мовчанкою.

— Чого ж ви води в рот набрали? — досаджуючи спитався Іван Олексійович.

Натовп покотився до виходу, як розсипаний шріт. Один з найбільшніх, Сьомка, на прізвище Чавун, було нерішуча подався наперед, та потім одумавсь і мотнув рукавицею:

— Хазяї придуть, опісля очима лупай...

Штокман намагавсь умовляти, щоб не розходились, а Кошовий, мучнисто побілівши, шепнув Іванові Олексійовичу :

— Я казав — не братимуть. Це майно краще спалити тепера, ніж їм віддавати!..

ХХУ

Кошовий, задумано поляскуючи нагайкою по халяві, похнюпивши голову, помалу сховався приступками мохів-ського будинку. Біля дверей у коридорі, прямо на підлозі, лежали купою сідла. Хтось, видно, недавно приїхав: на одному із стремен ще не станула спресована підшоною вершника жовіа від гною грудка снігу; під нею ясніла калюжка води. Все це Кошовий бачив, ступаючи по вичовганій підлозі тераси. Очі його ковзали по блакитних різьблених бильцях з вищербленими ребрами, по пухнастому настилові інею, що бузковою облямівкою лежав попід стіною; мельки зиркнув він і на вікна, запотілі зсередини, мутні, як воловий пугир. Але все те, що він бавив, у сві-

домості не фіксувалось, ковзало невиразно, розпливчасто як уві сні. Жаль і ненависть до Григорія Мелехова переплели Михайлове просте серце... У передпокої ревкому густо смерділо тютюном, кінською збрудю, талим снігом. Покоївка, що одна зосталася з прислуги в домі після втечі Мохових за Дінець, топила голландську грубу. В сусідній кімнаті голосно сміялись міліціонери. "Чудно їм! Веселість Знайшли!.."—ображено подумав Кошовий, ідучи повз, і вже з досадою востаннє ляснув нагаєм по халяві, не стукаючи увійшов до наріжної кімнати.

Іван Олексійович у розхристаній ватяній теплушці сидів за письменним столом.

Чорна папаха його була хвацьки зсунута набакир, а пітне обличчя — зморене й заклопотане. Поруч нього, на підвіконні, все у тій самій довгій кавалерійській шинелі, сидів Штокман. Він зустрів Кошового усмішкою, жестом запросив сісти поруч.

— Ну як, Михайле? Сідай.

Кошовий сів, розкинувши ноги. Допитливо спокійний голос Штокмана подіяв на нього витверезливо.

— Чув я від певної людини... Вчора ввечері Григорій Мелехов приїхав додому. Але я до них не заходив.

' — Що ти думаєш з цього приводу?

Штокман скручував цигарку і зрідка скоса поглядав на Івана Олексійовича, вижидуючи відповіді.

— Посадовити його до підвалу, чи як? — нерішуче спитався Іван Олексійович.

— Ти у нас голова ревкому... Дивись.

Штокман усміхнувся, ухильно знизав плечима. Умів він з таким глухом посміхнутись, що усмішка пекла не згірш від удару арапником. Спітніло в Івана Олексійовича підборіддя.

Не розтискаючи зубів, гостро сказав:

— Я — голова, так я їх обох, і Грицька і брата заарештую — і до Вешок !

— Брата Григорія Мелехова заарештовувати навряд чи з рація. За ним розпинаються Фомін. Тобі ж відомо, якої

він про нього прекрасної думки.. А Григорія взяти сьогодні, зараз же! Завтра ми його вирядимо до Вешенської, а матеріал на нього сьогодні ж пошли кінним міліціонером на ім'я голови ревтрибуналу.

— Може, ввечері забрати Григорія, а, Йосипе Довидовичу?

Штокман закашлявся і вже після нападу, витираючи

бороду, спитав:

— Чому ввечері?

— Менше балачок.

— Ну, це, чи знанні... дурниці це!

— Михайле, візьми двох чоловіка і йди заberi зараз же Грицька. Посадиш його окремо. Зрозумів?

Кошовий зліз з підвіконня, пішов, до міліціонерів. Штокман походив по кімнаті, човгаючи розтоптаними сивими валянками; спинившись проти столу, спитав:

— Останню партію зібраної зброї послав?

— Ні.

— Чому ?

— Не встиг вчора.

— Чому ?

— Сьогодні пошлемо.

Штокман нахмурився, але зараз же звів брови, спитав скоромовкою:

— Мелехови що здали?

Іван Олексійович, пригадуючи, зіщурих очі, посміхнувся.

— Та здали вопи акурат, дві гвинтівки й два нагани. Та, ти гадаєш це все?

— Ні?

— Ого! Знайшов дурніших за себе!

— Я теж так думав. — Штокман тонко стиснув губи. — Я б на твоєму місці після арешту влаштував у нього пильвий трус. Ти скажи між іншим комендантові. Думати ти думаєш, а крім цього й робиш треба.

Кошовий повернувся через півгодини. Він різво біг по терасі, люто грюкав дверима і, ставши на порозі? переводячи дух, крикнув;

— Чорта з два!

— Я ак?! — швидко йдучи до нього, страшно округляючи очі, спитав Штокман. Довга шинель його збивалась під ногами, полами ляскала по валянцях.

Кошовий, чи то від тихого його голосу, чи то ще від чого, оскаженів, загорлав: "

— А ти очима не блискай!.. — І матерно вилаявся. — Кажуть, поїхав Грицько на Сінгінській, до тітки, а я тут що ж ? Ви ото де були ? Гвіздки тягали! От! Прогавили Грицька! А на мене нічого горлати! Мод діло теляче, — поїв та й у закут. А ви що думали ? — Задкуючи від Штокмана, що підходив до нього щільно, він уперся спиною в кахляну боковину печі й розсміявся. — Не напирай, Йосипе Давидовичу, не напирай, а то, їй богу, вдарю!

Штокман постояв коло нього, похрускав пальцями; дивлячись на білий Михайлів оскір, на очі його, що дивились всміхнено й віддано, процідив:

— Дорогу на Сінгін знадш?

— Знаю.

— Чого ж ти вернувся ? А ще кажеш, — з німцем бився.". Шляпа! — Із нарочитим презирством зіщурився.

Степ лежав, укритий блакитнявою димчастою курявою. Зза наддінського горба уставав ядерний багровий місяць. Він скупі світив, не затьмарюючи фосфоричного світла зірок.

Дорогою на Сінгін їхало шестеро вершників. Коні бігли підтюпцем. Поруч з Кошовим трясся на драгунському сидлі Штокман. Високий гнідий донець під ним весь час басував, приловчався вкусити вершника за коліно. Штокман з байдужим виглядом розповів якусь смішну історію, а Михась, припадаючи до луки, сміявся дитячим, заливчастим сміхом, захиляючись та гикаючи, і все намагався Заглянути під башлик Штокманові, в його суворі сторожкі очі.

Пильний трус на Сійгінім не дай ніяких результатів.

Григорія заставили з Боківської їхати до Чернишів-ської. Повернувся він через півтора тижні, а за два дні до його приїзду заарештували батька. Пантелей Прокопович тільки но почав ходити після тифу. Устав ще дужче посивілий, маслакуватий, як кінський кістяк. Сріблястий каракуль волосся ліз, наче побитий міллю, борода звалюлась і була по краях геть уся намилена сивиною*

Міліціонер повів його, давши на збори десять хвилин. Посадили Прокоповича —

перед вирядом до Вешенської — в мохінський підвал. Крім нього у підвалі, густо пропахлому ганусовими яблуками, сиділи ще дев'ять стариків та один почесний суддя.

Петро сповістив цю новину Григорієві і — не встиг ще той у ворота в'їхати — порадив:

— Ти, браток, повертай голоблі... Про тебе питали, коли приїдеш. Піди погрійся, діток подивись, а потім давай я тебе відвезу на Рибний хутір, там приховаєшся та й перечекаєш. Питатимуться, скажу — поїхав на Сінгін до тітки. У нас же сімох притулили до стінки, чув? Як би батькові така лінія не вийшла... А про тебе й балакати нічого!

Посидів Григорій у кухні з півгодини, а потім, осідлавши свого коня, вночі поскакав на Рибний. Далекий родич Мелехових, гостинний козак, сховав Григорія в прикладкові кізаків. Там він і прожив дві доби, виповзаючи із свого лігва тільки вночі.

XXVII

25 лютого, на другий день після приїзду з Сінгіна, Кошовий вирядився до Вешенської дізнатись, коли будуть збори комосередку. Він, Іван Олексійович, Омелян, Давидко й Філька вирішили оформити свою партійну приналежність. Михась віз із собою останню партію зданої козаками

зброї, знайдений у шкільному дворі кулемет *а лист Штокмана до голови окружного ревкому. По дорозі до Вешенської, в займищі підіймали зайців. За роки війни стільки розплодилось їх і так багато набрело кочових, що траплялись вони на кожному кроці. Як жовтий султан куги, так і заяче кубло. Від рипу саней схопиться сірий з білим підпузником зашць, і, мигаючи облямованим чорною крайкою хвостом, почне бігти цілиною. Омелян, що правив кіньми, кидав віжки, люто горлав:

— Бий! А ну, вгати його !

Михась плигав з саней, з коліна випускав услід сірій, котючій грудочці обійму, розчаровано дививсь, як кулі схоплювали круг неї біле кришиво снігу, а грудочка наддавала ходу, з розльоту оббивала з бур'яна сніжний покрив і зникала в хащах.

... У ревкомі йшла безладна метушня. Люди затурбовано бігали, під'їздили верхові нарочні, вулиці вражали малолюддям. Михась, не розуміючи причини неспокійної метушні, був здивований. Листа Штокмана заступник голови не уважно засунув до кишені. На питання, — чи буде відповідь, суворо буркнув:

— Одчепись, ну тебе к чорту! Не до вас!

На майдані сновигали карротці. Проїхала, пихкаючи димком, польова кухня. На майдані запахло яловичиною та лавровим листом.

Кошовий зайшов у ревтрибунал до знайомих хлопців покурити, спитав:

— Чого у вас метушня йде?

Йому неохоче відповів один із слідчих у місцевих справах, Громов:

— У Казанській щось неспокійно. Чи то білі прорвались, чи то козаки повстали. Вчора бій там ішов, чутки були. Телефонний зв'язок порваний.

— Верхового кинули б туди*

Послали. Не вернувся. А нині до (уланської пішла рота. І там щось негаразд.

Їони сиділи біля йікна, курній. За шибамі гіоставногй Купецького дому, зайнятого трибуналом, порошив сніжок.

Постріли німо заляскали десь за станицею, біля сосон у напрямку на Чорну. Михась побілів, випустив цигарку, всі, хто був у будинку, кинулись надвір. Постріли гриміли вже повнозвучно й важко. Все буйнішу пачечну стрілянину Задавив залп, завищали кулі, заклацали, вгризаючись в обшивку сараїв, у ворота. У дворі поранило червоноармій-ця. На майдан, жмакаючи й застромляючи до кишені папери, вибіг Громов. Коло ревкома шикувались рештки караульної роти. Командир у куцоу добленику човником шниряв серед червоноармійців. Колоною, на рисях, повів він роту на узвіз до Дону. Почалась погибельна паніка. На майдані забігали люди. Задерши голову, учвал промчав осідланий, без вершника, кінь.

Ошелешений Кошовий сам не пам'ятав, як опинивсь на майдані. Він бачив, як Фомін, у бурці, чорним вихорем вихопився зза церкви. До хвоста його рослого коня був прив'язаний кулемет. Коліщата не встигали крутитись, кулемет волочився боком, його метляв туди й сюди, ідучи кар'єром, кінь. Фомін, припавши до луки, зник під горою, залишивши за собою срібний димок снігової куряви.

"До коней!" — було найпершою думкою Михася. Він, пригинаючись, перебігав перехрестя, ні разу не передихнув. Серце зайшло, поки добіг до квартири. Омелян запрягав коні, з переляку не міг начепити посторонки.

— Що то, Михайле? Що таке? — лепетав він, вибиваючи дрібушки зубами. Запряг—загубив віжки. Почав вожжати — на хомуті, у лівого, розв'язалась супонь.

Двір, де вони стали на квартиру, виходив у степ. Михась поглядав на сосни, але звідти не показувались розстрільні піхоти, не йшла лавою кіннота. Десь стріляли, вулиці були порожні, все було звичайно й нудно. І в той же час творилось страшне, переворот вступав у права.

Поки Омелян возився з кіньми, Михась очей не зводив із степу. Він бачив, як зза каплички, повз місце, де згоріла

В грудні радіостанція, побіг чоловік у чорному пальті Він мчав щосили, низько хиличись уперед, притисши до грудей руки. По пальто Кошовий пізнав слідчого Громова. І ще встиг побачити він, як зза тину майнула фігура кінного. І його пізнав Михась. Це був вешенський козак Чернічкін, молодий, запеклий білогвардієць. Відділений від Чернічкіна відстанню в сто сажнів, Громов на бігу оглянувся раз і двічі, дістав з кишені револьвер. Ляснув постріл, другий. Громов вискочив на вершину піщаного буруна, бив з нагана. З коня Чернічкін плигнув на ході ; придержуючи повід, зняв гвинтівку, приліг під замет. Після першого пострілу Громов пішов боком, хапаючи лівою рукою гілля чагарнику. Обкрутивши бурун, він ліг обличчям у сніг. "Убив!" Михась похолов. Був Чернічкін найкращим стрільцем і з принесеного з германської австрійського карабіна без похибки низав всяку на всякій відстані ціль. Уже в санях, вихопившись за ворота, Михась бачив, як Чернічкін, підскакавши до буруна, рубав шаблею чорне пальто, косо простерте на снігу.

Скакати через Дін на Базки було небезпечно. На білому просторі Дону коні й сідці

стали б чудовою мішенню.

Там уже лягло двоє карротців, підтяті кулями. І тому Омелян повернув через озеро до лісу. На льоду стояв шерех, спід кінських копитів, шиплячи, летіли бризки та груддя, підрізи полозів креслили глибокі борозни. До хутора скакали шалено. Але на переїзді Омелян напнув віжки, повернув спалене вітром обличчя до Кошового:

— Що робити? А як і в нас така завірюха?

Туга пойняла очі Михася. Оглянув хутір. Крайньою до Дону вулицею проскакало двоє вершників. Здалось, видно, Кошовому, що це міліціонери.

— Поганяй у хутір. Більше нам нікуди діватись! — рішуче сказав він.

Омелян з великою неохотою торкнув коней. Дін переїхали. Виїхали на узвіз. Назустріч їм бігли Антип Брехо-вич та ще двоє дідів з верхнього кутка:

і 93

7. Тихий Дін

— Ох, Михасю! — Омелян, побачивши в руках Антипа гвинтівку, засмикнув коней, круто повернув назад.

— Стій!

Постріл. Омелян, не пускаючи з рук віжок, упав. Коні скоком увігналися в тин. Кошовий скочив з саней. Підбігаючи до нього, ковзаючи ногами, взутими в чиріки, Антип хитнувся, став, кинув до плеча гвинтівку. Падаючи на тин, Михась помітив у руках в одного діда білі зубці вил-тройчаків.

— Бий його!

Від опіку в плечі Кошовий без крику впав униз, долонями закрив очі. Чоловік нахилився над ним з важким дихом, пнув його вилами.

— Вставай, твою мати!

Далі Кошовий пам'ятав усе, як уві сні. На нього, ридаючи, кидався, хапав за грудки, Антип...

— Батька мого смерті предав... Пустіть, добрі люди! Дайте, я на нім серце зірву!

Його відтягали. Зібрався малий натовп. Чийсь голос, урезонюючи, простудно басив:

— Пустіть хлопця! Що ви, Христа не маєте, чи що? Покинь, Антипе! В батька життя не вдмухнеш, а людину загубиш... Розійдіться, братці! Там он, на складі, цукор ділять. Ідіть но ...

Опритомнів Михась— увечері під тим самим тином. Жарко пошипував зачеплений вилами бік. Зубці, пробивши кожух та теплушку, неглибоко увійшли в тіло. Але розриви боліли, на них грудочками запеклась кров. Михась підвівсь на ноги, прислухавсь. На хуторі, видно, ходили повстанські патрулі. Рідкі гухкали постріли. Гавкали собаки. Здаля чувся, наближаючись, гомін. Пішов Михась скотинячою стежкою над Доном. Вибрався на яр і повз попід тинами, мацаючи руками по черствій шкарупині снігу, обриваючись і падаючи. Він не пізнавав місця, повз навмання. Холод бив дрозом тіло, заморожував руки. Холод і загнав Кошового в чийсь ворітця. Михась відчинив хвіртку, приклячену

Хворостиною, увійшов на задній двір. Ліворуч віднілась половня. До неї забрався

було він, але зараз же почув кроки й кашель.

Хтось ішов до половні, порипуючи валянцями. "Доб'ють зараз", — байдужо, як про сторонню, подумав Кошовий. Чоловік став у темному просвіті дверей.

— Хто тут такий?

Голос був слабкий і неначе зляканий.

Михась ступив за стінку.

— Хто це ? — спитали вже тривожніше й голосніше.

Пізнавши голос Степана Астахова, Михась вийшов з половні.

— Степане, це я, Кошовий... Врятуй, ради бога! Можеш ти не казати нікому ? Пособи!

— Он це хто ... — Степан, що тількищо підвівсь після тифу, говорив розслабленим голосом. Видовжений худорбою рот його широко й непевно посміхався. — Ну що ж, переночуй, а днювати вже йди кудись. Та ти як потрапив сюди?

Михась без відповіді намацав його руку, зсунувся у ворох полови. Другої ночі, ледве смерклося, наважившись на очайдушне, добрів додому, постукався у вікно. Мати відчинила йому двері до сінець, заплакала. Руки її мацали, хапали Михася за шию, а голова колотилась у нього на грудях.

— Тікай! Христа — ради тікай, Михасику! Приходили нині вранці козаки... Ввесь двір перерили, шукали тебе. Антипка Брех нага м мене шмагнув. "Ховаєш, — каже, — сина. Шкода, що не добили його відразу!"

Де були свої — Михась не уявляв. Що творилось на хуторі — не знав.

З короткого оповідання матері зрозумів, що повстали всі хутори Наддіння, що Штокман, Іван Олексійович, Да-видко й міліціонери геть поскакали, а Фільку й Тимофія вбили на майдані ще вчора ополудні.

— Тікай! Знайдуть тут тебе...

Мати плакала, але голос її, налитий "сумом, був твердий. За довгий час, вперше заплакав Михась, по дитячому схлипуючи, пускаючи ротом пузирі. Потім обротові недавно ожереблену кобильчину, лна якій служив у табунниках, вивів її на тік; слідом ішли лоша й мати. Мати підсадила Михася на коняку, перехристила. Кобила пішла знехотя, двічі заіржала, прикликаючи лоша. І обидва рази серце в Михася зривалось і неначе котилось кудись униз. — Але виїхав він на бугор безпечно, підтюпцем рушив гетьманським шляхом на схід, в напрямку Усть-Медведиці. Ніч розкохалась темна, втікачівська. Кобила часто іржала, боячись Загубити сисунка. Кошовий стискав зуби, бив її по вухах кінцями вуздечки, часто спинявся послухати, чи не виг-римлює позаду або назустріч гучний біг коней, чи не притягло чиеїсь уваги іржання. Але навкруги мертвіла казкова тиша. Кошовий чув тільки, як, користуючись із Зупинки, ссе, цмокає лоша, припавши до чорного вимені матері, упираючись задніми ніжками в сніг, і počував по спині коняки його вимогливі подштовхи.

XXV III

В кізячнику густо пахне сухим гноем, випрілою соломою, з'їдинами сіна. Крізь

пекановий дах вдень точиться сіре світло. В плетені ворота і, мов крізь решето, інколи гляне сонце. Вночі — хоч в око стрель. Мишачий писк. Тиша...

Господиня крадцем приносила Григорієві попоїсти раз на добу, увечері. Вритий у кізяки, стояв у нього відровий глек з водою. Все було б нічого, та кінчився тютюн. Григорій тяжко мучився першу добу і, не витримавши без курива, вранці повзав по долівці, визбируючи в пригорщу сухий кінський кізяк, кришив його в долонях, кутив. Увечері господар прислав з бабою два затхлі паперові аркуші, вирвані з євангелії, коробок сірників та пригорщу суміші: сухий буркун та корінці недостояного самосаду —дюбеку. Радий був Григорій, накурився до нуду

і вперше міцно заснув на грудкуватому кізяку, загорнувши голову полою, як птах — крилом.

Вранці збудив його господар. Він вбіг до кізячника, різко окликнув:

— Спиш? Уставай! Дін зрушило! — І розсипчасто засміявся.

Григорій скочив з прикладку. За ним повалом глухо загуркотіли пудові квадрати кізяку.

— Що сталось ?

— Повстали уланські і вешенські по той бік. Фомін і вся власть з Вешок утекли на Токін. Нібито повстала Казанська, ІПумилінська, Мигулінська. Збагнув, куди воно махнуло ?

У Григорія здулись на лобі та на шиї в'язки жил, зеленкуватими іскорками приснули зіниці. Радості він не міг потаїти: голос затремтів, безцільно забігали по застібках шинелі чорні пальці.

— А у вас... на хуторі ? Що V Як ?

— Нічого не чути. Голову бачив — сміються: "Мені, мовляв, байдуже, якому богу молитись, аби бог був". Та ти вилазь із свого кубла.

Вони йшли до куреня. Григорій відмахував сажнівками, обіч його поспішав господар, розповідав:

— В (уланській найперший підійнявся Красноярський хутір. Позавчора двадцатеро уланських комунів пішло до Кривського та Плешаківського арештовувати козаків, а красноярські прочули про таке діло, зібрались і вирішили: "Доки ми терпітимемо знущання ? Батьків наших забирають, доберуться й до нас. Сідлай коні, їдьмо, відіб'ємо заарештованих". Зібралось чоловіка п'ятнадцять, все шибай-хлопці. Повів їх бойовий козачок Атланов. Гвинтівок у них тільки дві, в кого шаблі, в кого спис, а інші — з дрючком. Через Дін прискакали на Плешаків. Комуни в Мельникова в дворі відпочивають. Кинулись красноярці на двір в атаку кінно, а двір той обгороджений кам'яним муром. Бони напхнулись, та назад. Комуняки вбили в них

одного козака, царство йому небесне. Вдарили навздогін, він з коня зірвався й завис на тину. Принесли його плешаківські козаки до станичних стаєнь. А в його, в сердешного, в руці нагай застиг... Ну, і знялась буча. Під цю пору і кінець настав радянській владі, цур їй ...

В хаті Григорій пожадливо з'їв остачу від сніданку, разом з господарем вийшов на

вулицю. На ріжках провулків, наче в свято, купками стояли козаки. До одної з таких купок підійшли Григорій і господар. Козаки на вітання донесли до папах руки, відповідали стримано, з цікавістю та вижиданням оглядаючи незнайому постать Григорія.

— Це свій чоловік, панове козаки! Ви його не лякайтесь. Про Мелехова з Татарського чули? Це синок Пантелея, Григорій. У мене від розстрілу рятувався, — з гордістю сказав господар.

Тільки но зав'язалась розмова, один з козаків почав розповідати, як вибили з Вешенеької решетівці, дубрівці та чорнівці Фоміна, — але в цей час на кінці вулиці, що впиралася в білий лобастий схил гори, показалось двод верхівців. Вони скакали вулицею, спиняючись біля кожної купки козаків, повертаючи коні, щось кричали, махали руками. Григорій жадібно ждав їх зближення,

— Це не наші, не рибинські... Гінці звідкись — вдивляючись, сказав козак і урвав оповідання про здобуття Вешенеької.

Двоз, проминувши сусідній провулок, доскакали. Передній, дід у сіряку нарозхрист, без шапки, з употілим червоним обличчям та розсипаними по лобі сивими кучерями, по молодецькому спинив коня; якомога відкидаючись назад, простяг уперед праву руку.

— Чого ж ви, козаки, стоїте на провулках, як баби ? — плачливо крикнув він. З— . сльози рвали його голос, хвилювання трясло багрові щоки. Під ним ходором ходила красуня-кобилиця, чотирилітня нежеребка, руда, білонізд-ра, з мачулистим хвостом та сухим, неначе із сталі литими, ногами. Хропучи й кусаючи шенкелі., вона присідала,

спиналася гопки, цросила повід, щоб знову піти швидким, дзвінким чвалом, щоб знову вітер заламував їй вуха, свистів у гриві, щоб знову охала під точеними скойками ко-питів гримка, випалена морозами земля. Під тонкою шкірою кобилиці грали й рухалися кожна зв'язка та жилка. На шиї ходили подовжні кругляки м'язів, тремтів просвітчастий рожевий храп, а опукле рубинове око, вивертаючи кров'яний білок, косилось на хазяїна вимогливо й люто.

— Чого ж ви стоїте, сини тихого Дону ?! — ще раз крикнув старий, переводячи очі з Григорія на інших. — Батьків і дідів ваших розстрілюють, добро ваше забирають, з вашої віри сміються комісари, а ви лускайте насіння та ходите на грища? Ждете, поки вам руським арканом зашморгнуть горлянку? Доки ж ви будете держатись за баб'ячі курп'яки? Увесь Уланський юрт підійнявся від малого до великого. У Вешеневській вигнали червоних... а ви, — рибинські козаки! Чи вам життя дешеве стало? Чи замість козацької крові мужицький сирівець у вас в жилах ? Повстаньте! Візьміться до зброї! Хутір Кривський послав нас підіймати хутори. На коня, козаки, поки не пізно ! — він натрапив збожеволілими очима на знайоме обличчя одного діда, крикнув з великою прикристю: — "Ти чого стоїш, Семене Христофоровичу? Твого сина зарубали під Філоновим червоної, а ти на печі рятуєшся!?"

Григорій не дослухав, кинувся на подвір'я. З половні він ристю вивів свого застояного коня; до крові обдираючи нігті, вирих з КІЗЯКІВ сідло й вилетів з воріт, як

скажений.

— Пішов! Спаси Христос! — встиг крикнути він господареві, що підходив до воріт, і, падаючи на передню луку, ввесь хиллячись до кінської шії, збив вулицею білий смерчковий жмут снігової куряви, гріючи коня з обох боків нагайкою, пускаючи його чимдуж. За ним осідала сніжна курява, в ногах ходили стремена, терлись об крила сідла затерплі ноги. Під стременами прожогом строчили кінські коцита. Він почував таку люту, величезну радість,

такий прилив сил і рішучості, ЩО, МИМО ВОЛІ ЙОГО, з горла рвався вискучий, клетотючий хрип. В ньому звільнились заповнені, притаєні почуття. Ясна, здавалось, була його путь віднині, як висвітлений місяцем шлях.

Все було вирішено й зважено за томливі дні, коли звір-ма ховався він в кізяковому лігвищі і по звірячи пильнував кожен звук і голос зокола. Мов і не було за його плечима днів пошуку правди, вагань, переходів і тяжкої внутрішньої боротьби.

Тінню від хмари проклубились ті дні, і тепер здавались йому його шукання даремними й незначними. Про що було думати? Нащо металась душа, як оточений на облаві вовк, в пошуках виходу, в розв'язуванні протиріч? Життя показало себе усмішливим, мудро-простим. Тепер уже йому здавалось, що одвічно не було в ньому такої правди, під крилом якої міг би погрітися всякий, і до краю розлючений, він думав: у кожного своя правда, своя борозна. За шматок хліба, за ділянку землі, за право на життя завжди боролись люди і будуть боротись, поки світить їм сонце, поки тепла тече по жилах кров. Треба битися з тим, хто хоче відняти життя, право на нього: треба битися кріпко, не хитаючись — як у лаві, — а гарт ненависті, твердість дасть боротьба. Треба не загнздувати почуття, дати волю їм, як шалові, — і все.

Путі козацтва схристились з путями безземельної мужичої Русі, з путями фабричного люду. Битися з ними! На смерть рвати в них спід ніг ситу дінську, козакою кров'ю политу землю. Гнати їх, як татар, за межі області! Труснути Москвою, нав'язати їй ганебний мир! На вузькій стежці не розминутись, — хтось когось, а мусить звалити. Пробу зроблено: пустили на військову землю червоні полки, спробували? А тепер — за шаблю!

Про це, обпалений сліпою ненавистю, думав Григорій, поки кінь ніс його по білогривому покриву Дону. На мить в ньому ворухнулась суперечність: "Багаті з бідними, а не козаки з Руссю... Михась Кошовий і Котляров теж

козаки, а наскрізь червоні..." Але він з люттю відмахнувся від цих думок.

Завиднівся Татарський. Григорій пересмикнув поводи; коня, обсипаного жмуттям мила, перевів на легку ходу. На виїзді натиснув знову, кінськими грудьми відкинув ворітця хвіртки, ускочив на подвір'я.

XXIX

На світанку, змучений, Кошовий в'їхав у хутір Великої Усть-Хоперської станиці. Його спинила застава А За-амурського полку. Двои червоноармійців одвели його до штабу. Якийсь штабний довго й недовірливо розпитував його, намагався плутати, завдаючи питання, на зразок такого: "А хто у вас був головою ревкому? Чому

документів нема? "—і все інше в цьому дусі. Михасеві набридло відповідати на безглузді питання.

— Ти мене не крути, товаришу! Мене козаки не так крутили, та нічого не вийшло.—Він загорнув сорочку, показав пробитий вилами бік і низ живота. Хотів уже жахнути штабного печеним словом, але в цей момент увійшов Штокман.

— Блудний син! Чортушко ! — бас його зірвався на тенор, руки облапали Михасеву спину. — Чого ти його, товаришу, розпитуєш ? Та це ж наш хлопець! Яку ти дурницю втнув! Послав би по мене чи по Котлярова, от і все, і ніяких запитань ... Ходімо, Михайле! Але як ти зацілів? Як ти зацілів, скажи мені? Так ми тебе викреслили ІЗ списків живих. Загинув, думаймо, смертю героя.

Михась згадав, як брали його в полон, беззахисність, гвинтівку, покинуту в снях, — болісно, до сліз почервонів.

XXX

У Татарському, в день приїзду Григорія, вже сформувались дві сотні козаків. На сході постановили мобілізувати всіх здатних носити зброю, від шістнадцяти до семидесяти

років. Багато хто почував безнадійність становища, що утворилось: на північ була ворожа Вороніжчина, що під більшовиками ходила, і червоний Хоперський округ, на південь — фронт, що повернувшись, міг лавиною своєю роздавити повстанців. Деякі, особливо обережні козаки не хотіли братись до зброї, але їх заставляли силою. Наодріз, відмовився воювати Степан Астахов.

— Я не піду. Беріть коня, що хочете, те зо мною й робіть, а я не хочу гвинтівку брати! — заявив він вранці, коли в хату до нього увійшли Григорій, Христоня і Анікушка.

— Як це не хочеш? — ворущачи ніздрями, спитав Григорій.

— А так, не хочу і край!

— А якщо червоні заберуть хутір, куди дінешся? З нами підеш чи зостанешся ?

Степан довго переводив пильний просвітчастий погляд з Григорія на Оксану, відказав, помовчавши:

— Тоді видно буде...

— Коли так, — виходь! Бери його, Христоню. Ми тебе зараз до стінки притулимо! — Григорій, намагаючись не дивитись на Оксану, що до печі притислася, взяв Степана за рукав гімнастерки, смикнув до себе. — Ходімо, нема чого тут!

— Григорію, не дурій... Облиш! — Степан блід, злегка опирався. Його ззаду обняв спохмурений Христоня, буркнув :

— Значця, ходімо, якщо ти такого духу.

— Братці!

— Ми тобі не братці! Іди, кажуть!

— Пустіть, я запишусь до сотні. Слабий я від тифу...

Григорій криво посміхнувся, випустив рукав Степанової гімнастерки.

— Іди, одержуй гвинтівку. Давно б так!

Він вийшов, запнувши шинелю, не попрощавшись. Христоня не посоромився, після того, що сталось, випрохати

в Степана тютюну на цигарку і ще довго сидів, розмовляв, неначе між ними нічого й не було.

Надвечір з Вешенської привезли два вози зброї. Вісімдесят чотири гвинтівки й понад сотню шабель. Багато хто дістав свою приховану зброю. Хутір виставив двісті одинадцять бійців. Півтораєста кінних, решта — пластуни.

Ще не було єдиної організації у повстанців. Хутори діяли покищо розрізнено: самостійно формували сотні, обирали на сходах командирів з найбойовіших козаків, Зважаючи не на чини, а на заслуги, до наступових операцій не брались, а тільки зв'язувались із сусідніми хуторами й промацували кінними розвідками околиці.

Командиром кінної сотні в Татарському ще до приїзду Григорія обрали, як і вісімнадцятого року, Петра Мелехова. Командування пішою сотнею прийняв на себе Латишок. Батарейці, на чолі з Іваном Томіліним, поїхали на Базки.

Там виявили покинуту червоними, напівзруйновану гармату, без панорами й з розбитим колесом. Її ото й подались батарейці лагодити.

На двісті одинадцять чоловіка привезли з Вешенської та зібрали на хуторі сто вісім гвинтівок, сто сорок шабель і чотирнадцять мисливських рушниць. Пантелей Прокопович, звільнений разом з іншими стариками з мохівського підвалу, викопав кулемет. Але стрічок не знайшов, і кулемет сотня на озброєння не прийняла.

Другого дня надвечір стало відомо, що з Каргінської їде приборкувати повстання карний загін червоного війська на триста багнетів, під командою Лихачова, при семи гарматах і дванадцяти кулеметах. Петро вирішив вислати в напрямку хутора Токіна сильну розвідку, одночасно повідомивши Вешенську.

Розвідка виїхала смерком. Вів Григорій Мелехов тридцять два чоловіка татарців. З хутора пішли чвалом та так і гнали майже до самого Токіна. Верстви за дві од нього, біля неглибокого яру, над шляхом, Григорій спішив ко-

заків, розташував у ярку. Коноводи відвели коні в лощинку. Лежав там глибокий сніг. Коні, сходячи, потопали в рухлому снігові по черево, чийсь жеребець в передвесняному збудженні ігогокав, брикався. Довелось послати на нього окремого коновода.

Трьох козаків: Анікушку, Мартина Шаміля і Прохора Зикова Григорій послав до хутора. Вони рушили ходою. Віддалік під схилом синіли, відходячи на південний схід широким зигзагом, токійські левади. Сходила ніч. Низькі хмари сунули над степом. В яру мовчки сиділи козаки. Григорій дививсь, як силуети трьох верхівців з'їздять з гори, зливаються з чорною хребтиною дороги. От уже не видно коней, маячать самі голови вершників* Зникли й вони. За хвилину звідти гарласто затарахкотів кулемет. Потім тоном вище тенористо заклацав інший, видимо-ручний. Спорожнивши диск, ручний змовк, а перший, передихнувши, прискорено кінчив ще одну стрічку. Зграї куль розсівов линули над яром, десть у присмерковій вишині. Живий їх звук бадьорив, був

тягучий, веселий і тонкий. Трою скакали навзаводи.

— Нахопились на заставку! — здаля крикнув Прохір Зиков. Голос його заглушив гуркіт кінського бігу.

— Коноводам наготуватись! — наказав Григорій.

Він скочив на гребінь яру, як бруствер, не звертаючи уваги на кулі, що з шипом заривалися в сніг, пішов назустріч козакам.

— Нічого не бачили?

— Чутно, як заборсались там. Багато їх, чути з голосів,— засапавшись, казав Анікушка.

Він скочив з коня, носок чобота заїло стремено, і Анікушка залааявся, шкандибаючи, за допомогою руки звільняючи ногу.

Поки Григорій розпитував його, восьмеро козаків зійшли з яру в лощину, розібравши коней, поскакали додому.

— Розстріляймо завтра! — тихо сказав Григорій, прислухаючись, як віддаляються тупіт втікачів.

В яру решта козаків просиділа ще з годину, бережко пильнуючи тиші, прислухаючись. Під кінець комусь почувся цокіт копитів.

— Ідуть з Токіна!

— Розвідка!

— Не може бути!

Перемовлялись пошепки. Вистромляючи голови, марно намагались розгледіти щось у нічній непроникливій імлі. Калмицькі очі Федора Бодовського перші розгледіли.

— Ідуть — упевнено сказав він, скидаючи гвинтівку.

Носив він її по чудному: ремінь чіпляв на шию, як

гайтан хреста, а гвинтівка косо теліпалась в його на грудях. Звичайно так і ходив він, і їздив, поклавши руки на цівку й ложу, наче баба на коромисло.

Чоловіка з десятеро верхівців мовчки, в безладді їхали дорогою. На пів-коня попереду вирізнялася ставна, тепло одягнена постать. Довгий куцохвостий кінь ішов упевнено гордовито. Григорієві знизу на тлі сірого неба виразно видно було лінії кінських тіл, обриси вершників, навіть плоский зрізаний верх кубанки бачив він па тому, що їхав попереду. Вершники були за десять сажнів од яру; така малюсінька відстань віддаляла козаків од них, що здавалось, вони мали б чути і хрипкі козачі подихи, і частий дзвін їх серць.

Григорій ще раньше наказав без його команди не стріляти. Він, як звіробійник у засідці, ждав момента розра-ховно й вивірено. У його вже вистигло рішення: окликнути ЇЗДЦІВ і, коли вони в сум'ятті зіб'ються до купи — одкрити огонь.

Мирно похрускував на дорозі сніг. Спід копита випорснула жовтим світлячком іскра, певне підкова ковзнула по оголеному кремені..

— Хто їде?—Григорій легко, по кошачому, плигнув з яру, випростався. За ним глухо "шарудячи висипали козаки.

Сталося те, чого ніяк не сподівався Григорій.

— А вам його треба? — без тіні страху або здивовання спитав густий хрипкий бас переднього. Він повернув коня, направляючи його на Григорія.

— Хто такий?! — різко закричав Григорій, не рушаючи з місця, непримітно підносячи в напівзігнутій руці наган.

Той самий бас зарокотав гримливо, гнівно:

— Хто сміє горлати? Я командир загону карного війська! Уповноважений штабом Восьмої Червоної армії приборкати повстання! Хто у вас командир? Дати мені його сюди!

— Я командир...

— Ти ? Аа — а...

Григорій побачив ворону штуку в підкинутій вгору руці вершника, встиг до пострілу впасти; падаючи, крикнув:

— Огонь!

Тупоноса куля з браунінга цвенькнула над головою Григорія. Посипались оглушливі постріли з того й з другого боку. Бодовськов повис на повіді коня безстрашного командира, що стріляв на Григорія. Потягшись через Бодовськова, Григорій, стримуючи руку, рубнув туп'яком шаблі по кубанці, стяг з сідла дебеле тіло. Сутичка скінчилась за дві хвилини. Трод червоноармійців поскакали геть, двох убили, решту обеззброїли.

Григорій коротко допитував узятого в полон командира в кубанці, тикаючи в розбитий рот йому цівку нагана.

— Як твоє прізвище гад?

— Лихачов.

— На що ж ти сподівався, як їхав з десятьма охоронцями ? Ти думав, козаки навколішки попадають ? Прощення будуть просити?

— Вбийте мене!

— З дим устигнеться, — потішав його Григорій. — Документи де ?

— В торбі. Бери, бандит!.. Сволоч!..

Григорій, не звертаючи увагу на лайку, сам обшукав Лихачова, дістав з кишені його кожуха другий браунінг,

Зйяв маузер і йольову сумку. 8 боковій кишені знайпіоб маленький, критий строкатою звірячою шкірою, портфель з паперами і портсигар.

Лихачов увесь час лаявся, стогнав од болю. В його було прострілене праве плече, Григорі вою шаблею сильно забита голова. Був він високий, вищий за Григорія на зріст, важкий і, певне, дужий.

На смаглявому, свіжовиголеному обличчі куці, широкі чорні брови розлаписто й владно сходились на перенісці. Рот великий, підборіддя квадратове. Одягнений Лихачов був у рясний кожух, голову його вкривала чорна кубанка, пом'ята шабельним ударом, під кожухом на йому статурно сидів захисний френч, широченні галіфе. Але ноги були малі, гожі, взуті в чепурні чоботи з лакованими халявами.

— Скидай кожух, комісарє ! — наказав Григорій. — Ти— гладкий! Від'ївся на

козачому хлібі, надісь, не замерзнеш!

Полоненим зв'язали руки поясами, недоузтками, посадовили на їх же коней.

— Риссю за мною! — скомандував Григорій і поправив на собі лихачівський маузер.

Ночували вони на Базках. На долівці біля печі, на солом'яній підстилці стогнав, скреготав зубами, метався Лихачов. Григорій при світлі лампи промив і перев'язав йому поранене плече. Але від розпитів одмовився. Довго сидів за столом, переглядав мандати Лихачова; списки вешенських козаків-контрреволюціонерів, передані Лихачову втеклим ревтрибуналом, записну книжечку, листи, помітки на карті. Зрідка поглядаючи на Лихачова, перехрещував з ним погляди, як леза. Козаки, що ночували в цій хаті, всю ніч товклись, виходили до коней і курити в сінці, лежачи розмовляли.

Забувся Григорій удосвіта, але небавом прокинувся, підвів зі столу обважнілу голову. Лихачов сидів на соломі, зубами розв'язуючи бинт, зриваючи пов'язку. Він поглянув на Григорія налитими кров'ю, розлюченими очима. Білозубий рот його був оскирений болісно, як в агонії, в очах

світилась така мертва жура, що в Григорія сой як рукою зняло.

— Ти чого? — спитав він.

— Якого тобі... треба! Смерті хочу! — зарикав Ли-хачов, бліднучи, падаючи головою на соломі.

За ніч він випив з піввідра води. Очей не сплющав до світанку.

Вранці Григорій вирядив його на тачанці до Вешенської з коротким повідомленням та всіма відібраними документами.

XXXI

У Вешенській до червоного мурованого будинку виконкому різво підкотила тачанка, конвойована двома кінними козаками. В задку напівлежачи сидів Лихачов. Він встав, придержуючи руку на закривавленій пов'язці. Козаки спішилися, супроводячи його, увійшли в дім.

З півсотні козаків густо товпились в кімнаті тимчасового командувача об'єднаними повстанськими силами Суярова. Лихачов, оберігаючи руку, протовпився до столу. Маленький, нічим не прикметний, хіба що надиво східними щілинками жовтих очей, сидів за столом Суяров. Він кротно глянув на Лихачова, спитав:

— Привезли голуба? Ти і є Лихачов?

— Я. Ось мої документи. — Лихачов кинув на стіл зав'язаний у мішок портфель, глянув на Суярова неприступно суворо. — Жалкую, що мені не пощасило виконати моє доручення, — розчавити вас, як гадів! Але Радянська Росія вам віддасть належне. Прощу мене розстріляти.

Він ворухнув простріленим плечем, ворухнув широкою бровою.

— Ні, товаришу Лихачов! Ми самі проти розстрілів повстали. У нас не так, як у вас, — розстрілів немає. Ми тебе вилікуємо, і ти ще, може, користь нам принесеш, — м'яко, але поблискуючи очима, промовив Суяров. — Зайві вийдіть звідси. Ну, швидше!

Зостались командири Решетівської, Мернівської, Уша-ківської, Дубрівської та Вешеевської сотень. Вони посідали до столу. Хтось пхнув ногою табурет Лихачову, — але

він не сів. Прихилився до стіни, дивлячись понад головами у вікно.

— Ось що, Лихачов,— почав Суяров, ззираючись з командирами сотень. — Скажи нам, якої численності в тебе Загін?

— Не скажу.

— Не скажеш? Не треба. Ми самі з паперів твоїх зрозуміймо. А ні — червоноармійців з твоєї охорони допитаємо. Ще одна справа: попрохаймо (Суяров натиснув на це слово) ми тебе — напиши своєму загонові, щоб вони йшли у Вешки. Воювати нам з вами нема чого. Ми не проти радянської влади, а проти комуни та жидів. Ми загін твій обеззброїмо й відпустимо додому. І тебе випустимо на волю. Одне слово, пропиши їм, що ми такі ж трудящі, і щоб вони нас не опасувались, ми не супроти Рад...

Плювок Лихачова попав Суярову на сивенький клинчик борідки. Суяров бороду витер рукавом, порожевів на вилицях. Дехто з командирів посміхнувся, але честь командувача захистити ніхто не встав.

— Кривдиш нас, товаришу Лихачов! — уже явно прикидаючись, заговорив Суяров. — Отамани, офіцери з нас знущались, плювали на нас, і ти — комуніст — плюєшся. А всі кажете, що ви за народ... Гей, хто там є? Відведіть комісарика. Завтра вирядимо тебе до Казанської.

— Може, подумаєш?—суворо спитав один із сотенних.

Лихачов ривком поправив накинутий наопашки френч, пішов до конвоіра, що стояв біля дверей.

Його не розстріляли. Повстанці ж боролись проти "розстрілів і грабунків"... Другого дня погнали його до Казанської. Він ішов попереду кінних конвоїрів, легко ступаючи по снігу, супив куций розмет брів. Але в лісі, проходячи повз смертельно-білу березку, жваво посміхнувся, став, потягся вгору і здоровою рукою зірвав гілку.

209

Тихий Дія

На ній уже набрякали березневим солодким соком бурі бруньки, обіцяв їх тонкий, ледве відчутний аромат весняний розквіт життя, що все повторюються під СОНЯЧ-ним колом... Лихачов тикав пухкі бруньки в рот, жував їх, затуманеними очима дививсь на посвітлілі дерева, що від морозу одходили, і посміхався куточком голених губів.

З чорними пелюстками бруньок на губах він і вмер: за сім верстов од Вешенської, в піщаних суворо-насуплених бурунах його по звірячому зарубали конвойні. Живому викололи очі, одрубали руки, вуха, ніс, посмугували шаблями обличчя. Розстебнули штани і наругались, споганили велике мужню тіло. Наругались з кривоточивого обрубка, і потім один з конвойних наступив на хлипка тремтячі груди, на повержене навznak тіло і одним ударом навскоси відтяв голову.

XXXII

Зза Дону, з верхів'я, з усіх країв ішли вісті про широкий розлив повстання. Піднялись уже не два станичні юрти. Шумилінська, Казанська, Мигулінська, Мешківська, Вешенська, Уланська, Усть-Хоперська станиці повстали, нашвидку збивши

сотні; вагались і явно схилялись на бік повстанців Каргінська, Боківська, Краснокутська. Повстання загрожувало перекинутись і в сусідні Усть-Вед-медичський та Хоперський округи. Вже починався заколот в Буканівській, Слащевській та Федосювській станицях; хвилювались окраїнні — до Вешенської — хутори Алексювської станиці... Вешенська — як окружна станиця — стала центром повстання. Після довгих суперечок та балачок вирішили зберегти попередню структуру влади. До складу окружного виконкому обрали найшановніших козаків, переважно молодих. Головою настановили військового урядовця артилерійського відомства Данілова. ®УЛИ утворені по станицях і хуторах Ради і, як це не дивно, навіть в обхідці зосталось колись лайливе слово ((Товариш)). Було кинуте й демогагічне гасло: "За радянську владу, але проти комуни, розстрілів і грабежів". Тим то на папах повстанців, замість одної білої нашивки або перев'язки, появились дві: біла навхрест з червоною .."

Суярова на посаді командувача об'єднаними повстанськими силами змінив молодий двадцятивосьмилітній хорунжий Кудінов Павло, георгіївський кавалер всіх ступнів, балакун і розумник. Визначався він слабохарактерністю, і не йому б правити м'ятежним округом у такий бурхливий час, але горнулись до його козаки за простоту та обіхидливість. А головне, глибоко входив корінням Кудінов у товщу казачства, звідки йшов родом, і був позбавлений бундючності та офіцерської пихи, звичайно властивої вискоккам. Він завжди скромно одягався, носив довге, кружальцем підрізане волосся, був присадистий та скоромовний. Сухорляве, довгоносе обличчя його здавалось мужикуватим, невідмітним нічим.

Начальником штабу обрали підосавула Сафонова Іллю, і обрали тільки тому, що хлопець був пологливий, але на руку писучий, вельми грамотний. Про нього так і сказали на сьхді:

— Сафонова у штаб садовіть. В лавах він не годен. У нього і втрати більші будуть, не вбереже він козаків, та й сам, гляди, наламає. З нього вояка, як з цигана піп.

Малий на зріст, круглуватого карбу, Сафонов на таке зауваження зрадувано посміхнувся в жовті з білястим підбоєм вуса і з великою охотою згодився прийняти штаб.

Але Кудінов і Сафонов тільки оформляли те, що самостійно вершилось сотнями. Щодо керівництва зв'язані були в них руки, та й не під силу їм було правити такою махиною і поспівати за змахом подій.

* 4 Заамурський кінний полк, з влитими до нього більшовиками Усть — Хоперської, Уланської та почасти Бешен-ської станиць, з боєм пройшов ряд хуторів, перевалив через еланську грань і степом посувався на захід понад Доном.

5 березня до Татарського прискакав з донесенням козак, булавці терміново вимагали допомоги. Вони відступали майже без опору, не було патронів і гвинтівок; на їх нужденні постріли заамурці засипали їх кулеметним дощем, крили з двох батарей. В таких обставинах не було коли дожидатись наказів з округу. І Петро Мелехов вирішив виступати із своїми двома сотнями. Він прийняв командування й над рештою чотирма

сотнями сусідніх хуторів. Уранці вивів козаків на бугор. Спочатку, як звичайно, цокнулись розвідники. Бій розгорнувся згодом.

Біля Красного луку, за вісім верстов до хутора Татарського, де колись Григорій з жінкою орав і був застигнутою зимою, де вперше признався він Наталі, що не кохад її, — цього тьмяного зимового дня на снігу біля глибоких ярів спішувались кінві сотні, розсипались цепи, коноводи відводили під захист коні. Внизу з увігнутої просторої котловини трьома цепами йшли червоні. Білий простір Западини був покарбований чорними цяточками людей. До цепів під'їздили підводи, метушились кінні. Козаки, відділені від супротивника двома верствами відстані, неспішно готувались приймати бій. *

На своєму ситому, злегка запареному коні од уланських сотень, що вже розсипались, прибіг до Григорія Петро. Він був веселий, жвавий.

— Братця! Патрони приощаджуйте! Бити, коли подам команду... Григорію, одведи свою півсотню сажнів на півтораєста ліворуч. Поспіши! Коноводи хай докупі не з'їздяться. — Він дав ще кілька останніх наказів, дістав бінокль. — Мов би батарею встановлюють на Матвієвій могилі ?

— Я давно примічаю: голим оком видно.

Григорій взяв з його рук бінокль, придивився. За могилою, з обвіяним вітрами вершком, чорніли підводи, малюсінькі мелькали люди.

Татарська піхота, — "пластунки", як їх жартома прозвали кінні, не зважаючи на суворий наказ не сходитись, збирались купками, ділились патронами, курили, перекидались яса ртами. На голову вище від дрібнуватих козаків хиталась папаха Христоні (потрапив він до піхоти, позбувшись коня), червонів тривух Пантелея Прокоповича. У піхоті гуляла більшість стариків та молодятник. Праворуч од незрізаних хашів сояшничиння, верстви на півтори стояли фланці. Шістьсот чоловіка було в їх чотирьох сотнях, але майже двісті коноводили. Третина всього складу ховалась в положистих відножинах ярів з кіньми.

— Петре Пантелейовичу! — гукали з піших лав. — Гляди, в бою не кидай нас, піших!

— Будьте спокійні! Не покинемо, — посміхався Петро і, поглядаючи на цепи червоних, що помалу посувалися на узгірок, почав нервозно помахувати нагаєм.

— Петре, руш сюди, — попрохав Григорій, одходячи геть від цепу.

Той під'їхав. Григорій, морщачись, з видимим невдоволенням, сказав:

— Позиція мені не до душі. Треба б проминути ці яри. А то обійдуть нас з флангу — біди наберемось. А ?

— Чого ти там ! — досадливо відмахнувся Петро. — Як це нас обійдуть? Я в лизерві залишив одну сотню, та в гіршому разі і яри здадуться. Бони не перешкода.

— Гляди, хлопче! — застерігаючи кинув Григорій, не востаннє швидко обмацуючи очима місцевість.

Він підійшов до свого цепу, оглянув козаків. У багатьох на руках вже не було плетінок та рукавичок. Пр іпікало хвилювання — скинули.

Дехто нудився: то шаблю поправить, то шпеник пояса пересуне тугіше.

— Командир наш зліз з коня, — посміхнувся Федот Бо-довськов і насмішкувато злегка покивав у бік Петра, що розвалисто йшов до цепів.

— Гей ти, генерал Платов! — їржав косорукий Олекса Шаміль, озброєний самою шаблею.—Накажи донцям по чарці горілки.

— Мовчи, горільчанику! Відітнуть тобі червоні другу руку, чим до рота понесеш? З корита доведеться хлебтати.

— Но — но!

— А випив би, недорого віддав! — зітхав Степан Астахов і навіть русий вус закручував, скинувши руку з ефеса.

Розмови в цепу йшли найневідповідніші до моменту. І враз змовкли, як тільки за Матві вою могилою октавою бухнула гармата.

Густий важкий звук вихопився з ясерла грудкою і довго танув над степом, як біла пінка диму, зімкнувшись з виразним та вкорочено — різким тріскотом вибуху. Набій не добрав відстані, розірвався за півверстви від козацької розстрільні. Чорний дим у білій променистій облямівці снігу помалу зметнувся над ріллею, впав униз, стелячись та припадаючи до бур'янів. ЗаРаЗ же у червонім цепу запрацювали кулемети. Мороз скрадав повноту звука, кулеметні черги вистукували нічною клепачкою сторожа. Козаки лягли в сніг, в бур'янок, щетинисте безголове сояш-ничиння.

— Дим дуже чорний, мовби від німецького набою! — крикнув Про хір Зиков, оглядаючись на Григорія.

У сусідній, (уланській сотні знявся галас. Вітром докинуло крик:

— Кума Митрофана вбило!

Під вогнем до Петра підбіг рудобородий рубежінський сотенний Іванов. Він витирав під иапахом лоб, задихався :

— От сніг — так сніг. До чого завалисто — ніг не висмикнеш !

— Ти чого? — настропалився, зсуваючи брови, Петро.

— Мисля прийшла, товаришу Мелехов! Пошли ти одну сотню низом до Дону. Зніми з цепу і пошли. Нехай вони низом сходять і добіжать до хутора, а звідтіля вдарять у тил червоним. Вони обози, мабуть, покидали... Ну, яка там охорона? Знов яїє паніку наведуть.

"Мисля" Петрові сподобалась. Він скомандував своїЩ

півсотні стріляти, махнув рукою випростаному на весь зріст Латишову і валко закрокував до Григорія, З'ясував у чім річ, коротко наказав:

— Веди півсотню. Натисни їм на хвіст!

Григорій вивів козаків, у видолинку посідали верхи, швидкою ристю закуріли до хутора.

Козаки випестили по дві обійми на гвинтівку, примовкли. Цепи червоних лягли. Захлинулись чечіткою кулемети. В одного з коноводів вирвався поранений шалою кулею білоногий кін Мартина Шаміля і, ошалівши, промчав через цеп рубежінських козаків, подався з гори до червоних. Кулеметна цівка різонула його, і кінь на всьому

скаку високо підкинув задком, хрюпнувся в сніг.

— Ціль у кулеметників! — переказували по цепу Петрів наказ.

Цілили. Били тільки вправні стрільці — і нашкодили. Непоказний козачок з Верхньо — Кривського хутора одного по одному перемітив кулями трьох кулеметників, і "максим" із закипілою в кожусі водою, замовк. Але перебіту прислугу заступили нові. Кулемет знову зарокотав, розсіюючи смертне насіння. Залпи валились часто. Вже занудились козаки, все глибше зариваючись у сніг. Анікушка докопавсь до голенької землі, не перестаючи штукарити. Вийшли в нього патрони (їх було п'ять штук у зеленій проржавілій обіймі), і він зрідка, витикаючи із снігу голову, видавав губами звук, дуже схожий на висвист, видаваний бабаком у момент переляку.

— Агхю!.. — по бабачиному скрик}гвав Анікушка, обводячи цеп пустовливими очима.

Праворуч від нього до сліз заходився Степан Астахов, а ліворуч сердито матюкав Антипка Брех.

— Кинь, гадюка! Знайшов час жарти жартувати!

— Агхю!.. — повертався в його бік Анікушка, в нарочитому переляці округляючи очі.

В батареї червоних, певне, відчувалась нестача набоїв: випустивши: коло тридцяти набоїв, вона змовкла. Петро

нетерпляче доглядав назад, на гребінь пагорба. Він послав двох вістівців на хутір з наказом, щоб усе доросле населення хутора вийшло на горб, озброївшись вилами, кіллям, косами. Хотілось йому завдати червоним остраху і теж розсипати три цепи.

Незабаром на пружку гребеня появився й посунув з гори густим натовпом народ.

— Диви, галич чорна висипала!

— Ввесь хутір вийшов.

— Та там, здається, і жінки!

Козаки перегукувались, посміхались. Стрілянину припинили зовсім. З боку червоних працювало лише два кулемети, та коли-не-коли гримотіли залпи.

— Шкода, батарея їхня припинила! Кинули б один набій у баб'яче військо, от знялось би там! З мокрими подолами бігли б на хутір! — задоволено казав косорукий Олекса, видимо всерйоз жалкуючи, що на жіноцтво не кинули червоні жодного набою.

Натовп' почав вирівнюватись, дробитись. Незабаром він розтягся в два широкі цепи. Стали. Петро не велів їм підходити навіть на постріл до козацького цепу. Але сама поява їх на червоних помітно вплинула. Червоні цепи почали відходити, сходячи на днище западини. Коротко порадившись із сотенними, Петро оголив правий фланг, знявши два цепи фланців, — наказав їм кінно йти на північ, до Дону, щоб там піддержати наскок Григорія. Сотні на видноті в червоних вишукувались на тім боці Красного яру, пішли на низ, до Дону.

Стрілянина по червоних цепах, що відступали, поновилась. В цей час з "резерву" складеного з жінок, дідів та підлітків, до бойового цепу прохопилось кілька жінок одчайдушніших та купка дітвори. З жінками заявила і Дарка Мелехова.

— Петю, дай я стрельну в червоного! Я ж умію гвинтівкою орудувати.

Вона й справді взяла Петрів карабін, з коліна, по чолр-216 нічому, впевнено притисла приклад до вершини грудей, до вузького плеча, двічі стрельнула.

А "резерв" мерз, потупуючи ногами, підплигуючи, сякаючись. Обидва цепи ворушились, як від вітру. У жінок синіли щоки й губи ; під широкими подолами спідниць нахабно хазяїна вав мороз* Ветхі діди геть померзли. Багатьох з них, в тому числі й діда Гришаку, під руки вели на круту гору від хутора. Але тут, на горбі, приступному вишнім вітрам, від далекої стрілянини й холоду діди пожвавішали. В цепу йшли проміж них нескінченні розмови про колишні війни та бої, про важку теперішню війну, де б'ються брат з братом, батько з сином, а гармати б'ють так здалеку, що простим оком і не побачиш їх..

XXXIII

Григорій з півсотнею потріпав обоз першого розряду Заамурців. Вісім червоноармійців було зарубано. Взято чотири підводи з патронами та двоє верхових коней. Півсотня відбулась забитим конем та незначним дряпком на тілі одного з козаків.

Та поки Григорій посувався понад Дінцем з відбитими підводами, ніким не переслідований, до краю ошчасливлений успіхом— на горбі наспіла розв'язка бою. Ескадрон заамурців далеким круговим шляхом ще перед боєм пішов у обхід, зробив десятиверстовий круг і, раптом вихопившись зза горба, вдарив атакою на коноводів. Все змішалось. Коноводи вилетіли з кіньми з відножини Красного яру, деяким козакам встигли подати коні, а над рештою вже заблищали леза заамурців. Багато беззбройних коноводів порозпускали коней, поскакали врозтіч. Піхота, позбавлена Змоги стріляти, з опаски попасти в своїх, — як горох з мішка, посипалася в яр, перебралась на той бік, безладно побігла. Ті з кінних (а їх була більшість), що встигли переловити коней, кинулись до хутора наввипередки, міряючи "ЧИЙ добріший",

В перший момент, як тільки Петро на крик повернув голову й побачив кінну лаву, що сунула на коноводів,— скомандував:

— На коней! Піхота! Латишов! Через яр ...

Але добігти до свого коновода він не встиг. Коня його держав молодий парубок Андрюшка Безхлебнов. Він учвал біг до Петра; двоз коней, Петра і Федота Бодовськова, скакали поруч, іо праву руку. Але на Андрюшку збоку налетів червоноармійць у розхристанім жовтім дубленику, з маху рубонув його, крикнучи:

— Ех, ти, вояка, розтаку!..

На щастя Андрюшки, за плечима в його метлялась гвинтівка. Шабля, замість сікнути Андрющину, вкриту білим шарфом, шию, заскреготіла по цівці, вискнучи, вирвалась з рук червоноармійця і, розпрямляючись дугою, злетіла в повітря. Під Андрюшкою баский кінь шарахнув набік, помчав геть. Коні Петра й Бодовськова подались слідом за ним...

Петро ахнув, на секунду став, побілів, піт відразу залив йому обличчя. Глянув Петро назад: до нього підбігало 3 десятків козаків.

— Загинули!—кричав Бодовськов. Жах потворив його обличчя.

— Плигайте в яр, козаки! Братця, в яр!

Петро опанував себе, перший побіг до яру, і покотився вниз тридцятисажневою кручею. Зачепившись, він подер кожуха від нагрудної кишені до облямівки поли, схопився, стряхнувся по собачому, всім тілом відразу. Згори, дико перекидаючись, перевертаючись на льоту, сипались козаки.

За хвилину їх нападало десять чоловіка. Петро був одинадцятий. Там, нагорі, ще постукували постріли, звучали крики, кінський тупіт. А на дні яру, попадавши туди, козаки по дурному струшували з папах сніг та пісок, дехто потирав забиті місця. Мартин Шаміль, вихопивши затвор, пробивав забиту снігом цівку гвинтівки. В одного парубчини, Маницькова, сина покійного хутірського отамана, щоки, посмуговані мокрими стежками текучих сліз, тремтіли від великого переляку.

— Що робити? Петре, ве́ди! Смерть перед очима... Куди кинемось! 08, повбивають нас!

Федот заклацав зубами, кинувся вниз теклиною, до Дону. За ним, як вівці, шарахнули і інші.

Петро насилу спинив їх:

— Стійте! Вирішимо ... Не біжи! Постріляють !

Всіх вивів під водорій у червоноглинястому боці яру, запропонував, заїкаючись, але намагаючись зберегти спокійний вигляд:

— На низ не можна йти. Вони далеко поженуть наших... Треба тут... Розходься по водоріях... Трьом на той бік Зайти... Відстрілюватись будемо .. . Тут можна облогу видержати...

— Та пропадаймо ж ми! Батечки! Ріднесенькі! Пустіть ви мене звідсіля... Не хочу... Не бажаю вмирати! — Заголосив раптом білявий парубчина Маницьков, що плакав ще й до цього.

Федот, блиснувши калмицьким оком, враз тяжко вдарив Маницького кулаком в обличчя.

У парубчини бухнула з носа кров, спиною він обвалив ЗІ стінки яру глину і ледве вдержався на ногах, але голосити перестав.

— Як відстрілюватись ? — спитав Шаміль, хапаючи Петра за руки. — А патронів скільки? Нема патронів!

— Гранату метнуть. Каюк нам!

— Ну, а що ж робити? — Петро враз посинів, на губах його під вусами скипіла піна. — Лягай!.. Я командир, чи хто ? Уб'ю!

Він і справді замахав наганом над головами козаків.

Свистючий шепіт його неначе життя вдмухнув у них. Бодовськов, Шаміль та ще двод козаків перебігли на той бік яру, залягли у водорії, решта розтошувалася з Петром.

Весною рудий потік нагірної води, ворочаючи саморідне каміння, вимивав на те клині ямини, зрушуй шари червоної глини, в стінах яру рид заглибини та проходи. В

них ото й позасідали козаки.

Поруч Петра, держачи гвинтівку наготові, стояв зігнувшись Антип Брехович, нестямно шепотів:

— Степан Астахов за хвіст свого коня спіймав... поскакав, а мені от не довелось... А піхота покинула нас... Пропадаймо, братці!.. Видить бог, загинемо !..

Нагорі почувся хруск бігучих кроків. В яр посипались крихти снігу, глина.

— Ось вони! — шепнув Петро, хапаючи Антипку за рукав. Але той несамовито вирвав руку, зазирнув угору, держачи пальця на спускові.

Вгорі ніхто близько не підходив до прорізу яру. Звідти почулись голоси, погуки на коня...

"Радяться", — подумав Петро, і знову піт, неначе широко розверлись всі пори тіла, покотився по спині його, по жолобинці грудей, обличчю...

— Гей ви! Вилазьте! Однаково повбиваймо! — закричали Згори.

Сніг падав у яр густіше, білою молошною цівкою. Хтось, видимо, близько підійшов до яру.

Інший голос звідти ж упевнено промовив:

— Сюди вони плигали, ось сліди. Та я ж сам бачив!

— Петре Мелехов ! Вилазь !

На секунду сліпа радість полум'ям обгорнула Петра. "Хто мене з червоних знад? Це ж свої! Відбили!" Але той самий голос примусив його задрожати дрібним дрожем:

— Говорить Кошовий Михайло. Пропонуймо здатись по доброму. Однаково не втечите!

Петро витер мокрий лоб, на долоні zostалися смуги рожевого кров'яного поту.

Якесь дивне почуття байдужості, граничної з забуттям, підкралось до нього.

І диким здався крик Антипки Бреха;

— Виліземо, коли пообіцяйтесь відпустити нас. А ні,— будемо відстрілюватись! Беріть!

— Відпустимо... — помовчавши, відповіли згори.

Петро страшним зусиллям стряхнув з себе сонний одур. У слові "відпустимо" причулась йому невидима усмішка. Глухо крикнув:

— Назад! — але його вже ніхто не слухався.

Петро вийшов останнім В нім, як дитина під серцем жінки, владно ворухнулось життя. Керований самозбереженням, він ще дорозумівся викинути з магазинки патрони, поліз крутим схилом. Мутилось у нього в очах, серце Займало всі груди. Було душно й важко, як у важкому сні в дитинстві. Він пообривав на комірці гімнастерки гудзики, подер комір брудної натільної сорочки. Очі його Застилав піт, руки ковзали по холодних виступах яру. Хриплячи, він вибрався на втоптану площадку біля ті кинув під ноги собі гвинтівку, підніс вгору руки. Тісно купчились козаки, що вилізли поперед нього. До них, відділившись від великого натовпу піших та кінних за-амурців, ішов Михась Кошовий, під'їздили кінні червоно-армійці.

Михась підійшов щільно до Петра, тихо, не підводячи від землі очей, спитав:

— Навоювався? — Пождавши відповіді й усе так же дивлячись Петрові під ноги, спитав:—Ти командував ними?

У Петра затіпались губи. Жестом великої втоми насилу доніс він руку до мокрого лоба. Довгі, вигнуті вії Михася Затріпотіли, пухка верхня губа, всіяна виразочками пропасниці, поповзла догори. Такий буйний дриж забив Ми-хасеве тіло, що здавалось, — він не встоїть на ногах, впаде. Але він зараз же, ривком, скинув на Петра очі, дивлячись йому просто в зіниці, впинаючись в них дивно-чужим поглядом, скоромовкою буркнув!

— Роздягайся!

Петро швиденько скинув кожуха, бережно згорнув і поклав його на сніг, скинув папаху, пояс, сорочку і, присівши на полу кожуха, почав стягати чоботи з кожною секундою все дужче й дужче бліднучи.

Іван Олексійович спішився, підійшов збоку і, дивлячись на Петра, стискав зуби, боячись розридатись.

, — Білизну не скидай, — прошепотів Михась і, здригнувшись, враз пронизливо крикнув:

— Мерщій, ти!..

Петро заметушився, зібгав скинуті з ніг вовняні панчохи, засунув їх у халяви, випроставшись ступив з кожуха босими, на снігу шафранно-жовтими ногами.

— Куме! — ледве ворущачи губами, покликав він Івана Олексійовича. Той мовчки дививсь, як під босими ступнями Петра підтавав сніг. — Куме Іване, ти мою дитину христив... Куме — не страчайте мене! — попрохав Петро і, побачивши, що Михась вже підніс на рівень його грудей наган, розширив очі, наче збираючись побачити щось сліпуче, похапцем склав пальці у хресне знамення, як перед стрибком втяв голову в плечі.

Він не чув пострілу, падаючи навznak, як від дужого поштовху.

Простягнута рука Кошового схопила його серце і враз витисла з нього кров. Останнім у житті зусиллям Петро насилу розгорнув комір натільної сорочки, оголивши під лівим соском кулевий надріз. З нього, перегородивши, височилась кров, потім, знайшовши вихід, із свистом Забила вгору дігтярно-чорною цівкою.

XXXIV

На світанку, розвідка, послана до Красного Яру, повернулась із звісткою, що червоних не виявлено до уланської грані, і що Петро Мелехов з десятьма козаками лежать порубані там же, біля вершини яру.

Григорій наказав послати по вбитих підводи, доночову-вати пішов до Христоні. Вигнали його з дому жіноче голосіння по мертвому, дурний плач вголос Дарки" До світанку просидів він у христониній хаті біля пригубка. Жадно викурював цигарку — і, неначе боячись зостатись

віч-на-віч із своїми думками, з журбою по Петрі, знову поспішаючи хапався за кисет, вдихаючи докраю терпкий дим, заводив з Христонею, що куняв, сторонні розмови.

Світало. Відлига почалася з раннього рана. Годині о десятій на угноєній дорозі показалися калюсяі. З дахів капотіло.

Голосили по весняному півні, десь, як жаркого полудня, самотньо кудкудакала курка.

На пригріві, з сонячного боку дворів терлись об тини воли. Вітром несло з бурих спин їх посічений по весні волос. Пахло талим снігом солодково й прісно. Погойдуючись на голій гілці яблуні, коло христониних волів цвірінькала малюсінька жовтопуза синичка-зимнуха.

Григорій стояв біля воріт, ждав появи з горба підвід і мимоволі перекладав стрекотання синиці на знайому з дитинства мову. "Гостри-плуг, гостри-плуг", — радісно вимовляла синичка цього відлижного дня, а на. мороз — Звав Григорій — мінявся її голос; скоромовкою синиця радила, і виходило так само похоже: "Узувай чирики, узувай чирики".

Григорій перекидав погляд з дороги на скакливу зим-нуху. "Гостри-плуг, гостри-плуг"—ляшала вона. І несподівано згадалось Григорієві, як разом з Петром в дитинстві пасли вони на степу гиндичата, і Петро, тоді білоголовий, з вічно облупленим кирпатим носом, майстерно наслідував гиндиче бурмотіння і так само перекладав їх гомін на свою дитячу, потішну мову. Він вміло видавав писк скривдженого гиндичати, тоненько вимовляючи: "Всі в чобітках, а я ні", "всі в чобітках, а я ні". І зараз же, витріщаючи оченята, згинав у ліктях руки, як старий гиндик, ходив боком, бурмотів: "Гур! Гур! Гур! Гур! Купимо на базарі пустунові чобітки!" Тоді Григорій сміявся щасливим сміхом, просив ще погомоніти по гиндичому, упрохував показати, як заклопотано бурмотить гиндичий виводок, виявивши в траві якусь сторонню річ, як от бляшанка або клопоть матерії...

В кінці вулиці показалаь головна підвода. Обіч неї йшов козак. Слідом за першою виповзали друга й третя. Григорій змахнув сльозу й тиху усмішку непроханих спогадів, швиденько пішов до своїх воріт. Матір, збожеволілу з горя, хотів удержати в першу страшну хвилину і не допустити до підводи з трупом Петра. Поруч передньої підводи ступав без шапки Олекса Шаміль. Обрубком руки він притискав до грудей папаху і в правій держав волосяні віжки. Григорій, не задержавшись поглядом на обличчі Олекси, глянув на сани. На сблом'яній постилці, обличчям догори, лежав Мартин Шаміль. Обличчя, зелена гімнастерка на грудях та втягнутому животі залиті замерзлою кров'ю. На другій підводі везли Маницькова. Порубаним обличчям увіткнутий він у солому. У нього мерзлякувато втягнута в плечі голова, а потилиця зрізана начисто вмілим ударом; чорні бурульки волосся бахромою оторочували оголені черепні кістки. Григорій глянув на третю підводу. Він не пізнав мертвого, але руку з восковими жовтими від тютюну пальцями, примітив. Вона звисала з саней, креслила талий сніг пальцями, перед смертю складеними в хресне Знамення. Мертвий був у чоботах і шинелі; навіть шапка лежала на грудях. Коня четвертої підводи Григорій схопив за вуздечку, на рисах увів його до двору. Слідом убігли сусіди, дітвора, жінки. Натопв збився коло ганку.

— Ось він, лебедонько наш, Петро Пантелейович! Відхо див по землі, — сказав хтось тихенько.

Без шапки увійшов у ворота Степан Астахов. Не знать звідки появились дід Гришака та ще двод стариків. Григорій розгублено оглянувся.

— Давайте понесемо до куреня...

Підвідчик взявся було за ноги Петра, але натовп мовчки розступився, шанобливо дав дорогу Іллівні, що сходила з приступок.

Вона глянула на сани. Мертвотна блідість смугою лягла у неї на лобі, вкрила щоки, ніс, поповзла по підборідді. Під руки підхопив її тремтячий Пантелей Прокопович.

Перша заголосила Докійка, їй відгукнулись у десяти кінцях хутора. Дарка, грюкнувши дверима, розпатлана, опухла, вискочила на ганок, впала на сани.

— Петюшко! Петюшко, ріднесенький! Встань! Встань!

У Григорія чорнота в очах.

— Геть, Дарко! — не тямлячись, дико закричав він і, не розрахувавши, штовхнув Дарку у груди.

Вона впала в замет. Григорій швидко підхопив Петра лід руки, підвідчик—за босі щиколотки Петрових ніг, але Дарка рачкувала за ними па ганок; цілюючи, хапала негнучкі, мерзлі руки чоловіка. Григорій відштовхував її ногою, почував, що ще мить — і він втратить над собою владу. Докійка силою відірвала Дарчині руки, притисла безтямну голову її до своїх грудей.

Стояла в кухні виморочна тиша. Петро лежав долі дивно маленький, неначе зсохлий увесь. В нього загострився ніс, пшеничні вуса потемніли, а все обличчя суворо витягнулось, погарнішало. Спід зав'язок шараварів вистромлялись босі волохаті ноги. Він помалу відтавав, під ним стояла калюжка рожевуватої води. І чим дужче відходило промерзле за ніч тіло, — гостріше відчувався солоний запах крові та солодкавий васильковий трупний дух.

Пантелей Прокопович стругав під повіткою дошки на труну. Жінки порались у горничці коло Дарки, що не при ходила до пам'яті. Часом звідти чувся чийсь різкий, істеричний схлип, а потім мов струмок дзюркотів голос свахи"Василиси, що прибігла "ділити" горе. Григорій сидів на лаві проти брага, крутив цигарку, дивився на жовте по краях обличчя Петра, на руки його з посинілими круглими нігтями. Великий холод відчуження вже ділив його з братом. Був Петро тепер не своїм, а недовгим гостем, з яким настав час розлучитись. Лежить тепер він, байдужо привалившись щокою до долівки, неначе ждучи чогось, із заспокоєною таємничою півусмішкою, замерзлою під

225

8. Тихий Дій

пшеничними вусами. А завтра в остайнію дорогу зберуть його дружина й мати.

Ще звечора нагріла йому мати три чавуни теплої води* а жінка приготувала чисту білизну та найкращі шаравари з мундиром. Григорій — брат його однокровник — і батько обмиють віднині неналежне йому тіло, що нагоди своєї не стидається. Одягнуть у святкове і покладуть на стіл. А потім прийде Дарка, покладе в широкі, ледяні руки,

які ще вчора пригортали н, ту свічу, що світила їм о́бом у церкві, коли ходили вони крзг аналоя — і готов козак Петро Мелехов до проводів туди, звідки не повертаються на побивку до рідних куренів.

"Краще б загинув ти десь у Пруєї, ніж тут, на материних очах!"—у думці з докором казав братові Григорій і, глянувши на труп, враз побілів : по щоці Петра до пониклого вуса повзла сльоза. Григорій аж схопивсь, але вдивившись уважніше, зітхнув полегшено: не мертва сльоза, а крапелька з відталого кучерявого чуба впала Петрові на лоб, помалу скотилась по щоці.

XXXУ

Наказом командувача об'єднаними повстанськими силами Верхнього Дону Григорій Мелехов призначений був командиром Вешенського полку. Десять сотень козаків повів Григорій на Каргінську. Наказував йому штаб за всяку ціну розгромити загін Лихачова і вигнати його за межі округу, з тим, щоб підняти всі чирські хутори Каргін-ської та Боківської станиць.

І Григорій 7 березня повів козаків. ,На відталому бугрі, вкритому чорними голизнами, пропустив він повз себе всі десять сотень. Обіч шляху, підбочившись, горбатився він на сідлі, туго напинав поводи, стримував баского коня, а повз нього похідними колонами йшли сотні над-дінських хуторів: Базків, Білогорки, Ольшанського, Мер-кулова, Громківського, Семенівського, Рибинського, Водян-ського, Лебяжого, бфика.

Рукавичкою гладив Григорій чорного вуси, ворухив шу-лічачим носом, спід криластих брів похмурим, осадистим поглядом проводив кожну сотню. Сила за хлюста них кінських ніг місила буру потолоч снігу. Знайомі козаки, проїжджаючи, посміхались до Григорія. Над папахами їх хвилював і танув тютюновий димок. Від коней ішла пара.

Приєднався Григорій до останньої сотні. Верстви через три зустрів їх роз'їзд" Урядник, що водив роз'їзд, підскакав до Григорія:

— Відступають червоні дорогою на Чукарин!

Бою лихачівський загін не прийняв. Але Григорій кинув в обхід три сотні козаків і так натис із рештою, що вже по Чукарина почали кидати червоноармійці підводи, набійні ящики. На виїзді з Чукарина, біля вбогої церковці, застрягла в річці лихачівська батарея. їздові обрубали посторонки, левадами поскакали на Каргінську.

П'ятнадцять верстов від Чукарина до Каргінської козаки пройшли без бою. Праворуч, за Ясенівкою, роз'їзд супротивника обстріляв розвідку вешен їв. На тому справа й кінчилась. Козаки вже почали шутку вати: "До Новочеркаська піде" !

Григорія тішила захоплена батарея. "Навіть замки не встигли попсувати" — зневажливо подумав він. Волами виручали застряглі гармати. Із сотень миттю набралась прислуга. Гармати йшли в подвійній запряжці: шість пар коней тягли кожну. Півсотня, призначена в прикриття, супроводила батарею.

Присмерком з наскоку забрали Каргінську. Частина лпхачівського загону з останніми трьома гарматами та дев'ятьма кулеметами була взята в полон. Решта, разом з каргінським ревкомом, встигла хуторами втекти в напрямку Боківської станиці.

Усю ніч ішов дощ. На ранок зашуміли видолінки й байраки. Дороги стали непроїзні; як байрачок — так і пастка.

Насичений водою сніг провалювався до землі. Коні шуршали, люди падали з утоми.

— Дві сотні під командою базківського хорунжого Ермакова Харлампія, вислані Григоріям для переслідування супротивника, що відступав, переловили на сумежних хуторах — Латишівському й Вислогузівському — коло тридцяти відсталих червоноармійців; вранці привели їх до Каргін-ської.

Григорій став на квартирі у величезному домі місцевого багатія Каргіна. Полонених пригнали до нього в двір. Ермаков увійшов до Григорія, поздоровкався.

— Узяв двадцять сім червоних. Тобі там вістивець коня підвів. Зараз виїздиш, чи що?

Григорій підперезав шинель, зачесав перед дзеркалом Зваляне під папахою волосся, тільки тоді повернувся до Ермакова.

— їдьмо. Виступати зараз. На майдані влаштуймо мітинг, — і в похід

— Потрібний він, мітинг! — Ермаков знизав плечем, посміхнувся. — Вони й без мітингу всі на конях. Та он, диви! Це чи не вешенці підходять сюди?

Григорій виглянув у вікно По чотири в'ряд, в чудовому порядкові йшли дві сотні. Козаки — як добрані, коні — хоч на огляд.

— Звідки це? Зв*дки їх чорт приніс? — радісно бурмотів Григорій, набігу причіпляючи шаблю. Ермаков догнав його біля воріт.

До хвіртки вже підходив сотенний командир передньої сотні. Він поштиво держав руку біля папахи, простягнути її Григорієві не насмівся.

— Ви — товариш Мелехов ?

— Я. Звідки ви?

— Пр ийміть до своєї частини. Приєднуємось до вас. Наша сотня сформована за цю ніч. Ця — з хутора Лихо-видова, а інші дві сотні — з Грачова, з Архипівки та Василівни.

— Ведіть козаків на майдан. Там зараз мітинг буде.

Вістивець (Григорій узяв у вісті вці Прохора Зикова) подав йому коня, навіть стремена подержав, рмаков якомсь особливо зграбно, майже не торкаючись до луки й гриви, скинув на сідло своз сухорляве залізне тіло, спитав, під-їжджаючи й звично поправляючи над сідлом розріз шинелі і

— З полоненими як бути?

Григорій узяв його за гудзик шинелі, близько нагнувся, хилячись з сідла. В очах його блиснули руді іскорки, але губи під вусами, хоч і звірувато, але посміхались.

— До Вешок накажи відігнати. Зрозумів? Щоб зайшли не далі отого горбка.

Він махнув нагафм в напрямку навислого над станицею піщаного б3'гра, торкнув коня. "Це їм за Петра перший платіж", — подумав він, рушаючи ристю, і без видимої причини нагафм вибив на крупі коня білявий спухлий рубець.

XXXVI

З Каргінської Григорій повів на Боківську вже три з половиною тисячі шабель. Наздогін йому штаб і окрвиконком слали нарочними накази та розпорядження. Один із членів штабу в приватній записці кучеряво просив Григорія:

— "Вельмишановий товаришу Григорій Пантелейович! До нашого відома коварні доходять чутки, ніби то ти чиниш жорстоку розправу над полоненими червоноармійцями. Неначе з твого наказу знищені — сирґч порубаній—тридцять червоноармійців, узятих Харлампі м Єфмаковим під Боківською. Серед зазначених полонених, за чутками, був один комісарчйк, який міг нам дуже придатись, на предмет зв'язування їх сил. Ти, дорогий товаришу, скасууй наказ полонених не брати. Такий наказ нам шкідливий страшенно, і козаки мовби нарікають навіть на таку жорстокість і бояться, що і червоні будуть полонених рубати та хутори наші нищити. Командний склад теж припроводжай живцем. Ми їх потихеньку прибиратимемо у Вешках або в Казанській, а ти йдеш із своїми сотнями, як Тарас Бульба з історичного роману письменника Пушкіна, і все віддаєш огню та мечеві і козаків підбурюєш. Ти оханись, будь ласка, полонених смерті не предавай, а виряджай до нас. У вищезазначеному й буде наша сила. А по цьому бувай Здоров. Шлемо тобі низький поклін і жіємо успіхів".

Листа Григорій, не дочитавши, подер, кинув під ноги коневі. Кудінову на його наказ: "Негаймо розвивай наступ на південь, дільниця Крутенький-Астахово-Греково. Штаб вважає за необхідне з'єднатися з фронтом кадетів. В противному разі нас оточать і розіб'ють" — не сходячи з сідла, написав: "Наступаю на Боківську, переслідую противника, що тікає, а на Крутенький не піду, наказа твого маю за дурного, і за ким я піду наступати на Астахово? Там окрім вітру та хохлів нікого немає".

На цьому офіційне листування його з повстанським центром закінчилось. Сотні, розбиті на два полки, підходили до сумежного з Боківською хутора Конькова. Ратний успіх ще на протязі трьох днів не покидав Григорія. З боєм зайнявши Боківську, Григорій на свій ризик рушив на Краснокутську. Покришив невеличкий загін, що загородив йому шлях, але взятих полонених рубати не наказав, вирядив у тил.

9 березня він вже підводив полки до слободи Чистякової. На цей час червоне командування, почувши загрозу з тилу, кинуло на повстання кілька полків та батарей. Під Чистяковою червоні полки, що підійшли, цокнулись з полками Григорія. Бій тривав три години. Описуючись "мішка" Григорій відтяг частини до Краснокутської. Але в ранішньому бою 10 березня вешенців добре потріпали червоні хоперські козаки. В атаці й контратаці зійшлись донці з обох боків, рубонувлись, як треба, і Григорій, втративши в бою коня, з розрубаною щокою, вивів полки з бою, відійшов до Боківської.

Увечері він допитував полоненого хоперця. Перед ним стояв немолодий козак Тепікінської станиці, білявий, вузькогрудий, з клаптями червоного банта на вилозі шинелі. На питання він відповідав охотно, але посміхався туго і якимось скося.

— Які полки були в бою вчора?

— Наш Третій козачий імени Стдньки Разіна. В ньому майже всі хоперського округу козаки. П'ятий Заамурський, Дванадцятий кавалерійський та Шостий Мценський.

— Під чиєю загальною командою? Кажуть, Кіквідзе вів?

— Ні, товариш Домнич зведеним загоном командував.

— Припасів багато у вас?

— Чорт — зна скільки!

— Гармат?

— Вісім, либонь.

— ЗВІДКИ зняли полк?

— З Кам'янських хуторів.

— Пояснили, куди посилають?

Козак пом'явся, але все ж відповів. Григорієві захотілось довідатись про настрої хоперців.

— Що гомоніли проміж себе козаки?

— Неохота, мовляв, іти...

—: Знають у полку, проти чого ми повстали ?

— Звідки ж ото знати ?

— Чому ж неохоче йшли?

— Так козаки ж ви? А тут набридло цяцькатись з війною. Ми ж як з Мироновим пішли — і ось досі!

— У нас, може, послужиш ?

Козак знизав вузькими плечима.

— Воля ваша ! Воно б неохота ...

— Ну йди! Пустимо до жінки... Скучив, либонь ?

Григорій, звузивши очі, подививсь услід козакові, покликав Прохора. Довго кутив, мовчав. Потім підійшов до вікна, стоячи спиною до Прохора, спокійно наказав:

— Скажи хлопцям, щоб отого, якого я зараз допитував, нищечком повели в сади. Козаків червоних я в полон не беру! — Григорій круто повернувся на стоптаних закаблуках.— Нехай зараз же його... Іди!

Прохір пішов. З хвилину стояв Григорій, обламуючи хрупкі гілочки гераней на вікні, потім швиденько вийшов на ганок. Прохір тихо розмовляв з козаками, що сиділи на ослоні під коморою.....

— Пустіть полоненого. Нехай йому пропуск напишуть,— не дивлячись на козаків, сказав Григорій і повернувся до кімнати, став перед стареньким дзеркалом, незрозуміло розвів руками.

Він не міг з'ясувати собі, чому він вийшов і звелів пуг стити полоненого. Адже почував він якусь зловтіху, щось схоже на задоволення, коли з усмішкою про себе промовив: Пустимо до жінки... "Іди", — а сам знав,

що зараз покличе Прохора й накаже хоперця стукнути в садках. Йому було трохи досадно на почуття жалості,— що ж інше, як не невідома жалість, прохопилась йому до свідомості й підбудила звільнити ворога? І в той самий час освіжливо радісно... Як же сталося? Він сам не міг з'ясувати собі. І це було тим дивніше, що вчора ж сам він казав козакам: "Мужик — ворог, але козак, який зараз йде з червоними, двох ворогів вартий 1 Козакові, як шпигунові, суд короткий: раз, два — і в божі во рота".

З цим нерозв'язаним, пекучим протиріччям, з повсталим почуттям неправоти свого

діла, Григорій і покинув квартиру. До нього прийшли командир Чирського полку— високий отаманець з непримітними, дрібними рисами обличчя, що стиралися в пам'яті, та двоз сотенних.

— Підвалили ще підкріплення!— посміхаючись, повідомив полковий. — Три тисячі кінних з Наполова, з Яблуневої річки, з Гусенки, окрім двох сотень піших. Куди ти їх діватимеш, Пан гелейовичу ?

Григорій начепив маузер та чепурну польову сумку, що дістались від Лихачова, вийшов на подвір'я. Тепло гріло сонце. Небо було по літньому високе й синє, і по літньому сунули на південь білі баранці хмар. Григорій на провулку зібрав усіх командирів порадитись. Зійшлося їх

коло тридцяти чоловіка, посідали на зваленому тину, загуляв по руках чийсь кисет.

— Які будем плани укладати? Яким способом нам різонуті оці полки, що потіснили нас від Чистяківки, і куди путь держатимемо ? — спитав Григорій і принагідно переказав зміст наказу Кудійова.

— А скільки їх супроти нас? Дізнавався з полоненого?— помовчавши, спитав один із сотенних.

Григорій перелічив полки, протиставлені їм, швиденько підрахував можливе число багнетів та шабель супротивника. Помовчали козаки. На раді не можна було виступати з дурним, веобміркованим словом. Грачівський сотенний так і сказав:

— Пожди трохи, Мелехов! Дай подумати. Де ж не палашем сікнути. Як би не схибнути.

. Він же перший і заговорив.

Григорій вислухав усіх уважно. Думка більшості, що висловились, зводилась до того, щоб не зариватись далеко навіть в разі успіху і вести оборонну війну. Проте, один з чирців завзято піддержував наказ командувача повстанськими силами, казав:

— Нам нічого тут топтатись. Нехай Мелехов веде нас до Дінця. Що ви — ума рішились? Нас купка, а за плечима вся Росія. Як ми можемо встояти? Давонуть нас — і пропали ! Треба пробиватись! Хоч і трошки в нас патронів, але їх добудемо. Рейду треба дати! Зважуйтесь!

— А народ куди дінеш? Жінок, дідів, дітвору?

— Нехай застаються!

— Розумна, в тебе голова, та дурневі дісталась!

. До дього,* сидячи накраю тину, командири пошепки;говорили про весняну оранку, що заходила,; про те, що ста-, неться з хазяйствами, якщо доведеться йти на прорив, але після промови чирця загорлали всі.

Нарада враз набула бурхливого характеру якогось хутір*, ського сходу. Вище від інших підніс голос престарілий козак з Наполова;

— Від своїх тинів не підемо! Я перший поведу свою сотню на хутір! Битися, так біля куренів, а не чуже життя рятувати !

— Ти мені на горлянку не наступай! Я міркую, а ти — горлати!

— Та що й балакати!

— Нехай Кудінов сам іде до Дінця!

Григорій, виждавши тиші, поклав на терези суперечки вирішне слово:

— Фронт держатимемо тут. Стане з нами Краснокут-ська, — будемо і її боронити. Іти нема куди. Рада кінчилася. По сотнях! Зараз же виступаймо на позиції.

Через півгодини, коли густі лави кінноти без кінця-краю потекли вулицями, Григорій гостро відчув гордовиту радість: такою кількістю людей він ще ніколи не командував. Але поруч із самолюбною радістю важко ворохну-лася в ньому тривога, терпка гіркота: чи зумід він водити так, як треба? Чи . стане в нього вміння керувати тисячами козаків? Не сотня, а дивізія була під його волею. І чи йому, малограмотному козакові, влаштувати над життям тисяч і нести за них хресну відповідальність. "А головне — проти кого воду? Проти народу... Хто ж правий?"

Григорій, скрегочучи зубами, проводив сотню, що проходили зімкнутим строєм. П'януча сила влади зістарилась і зблякла в його очах. Тривога, гіркота zostались, навалюючись нестерпною вагою, горблячи плечі.

XXXVII

Весна відкривала жили рік. Буйніші ставали* дні, гучніші нагірні зелені потоки. Сонце помітно порудішало, злиняла на ньому немічно — жовта барва. Ості сонячного проміння стали ворсуватіші і вже кололи теплом. Ополудні порувала огненна рілля, нестерпно сяв ніздруватий лускуватий сніг, повітря насичене прісною водою? було густе й духовите.

Спину Григорієві гріло сонце. Гріло весь полк. Подушки сідел приємно потеплішали, бурі козацькі щоки відволожував мокрогубий вітер. Іноді приносив він і холодок ІЗ засніженого бугра. Але тепло перемагало зиму. По весняному яровито басували коні, сипався з них линючий волос, гостріше колов ніздрі кінський піт.

Козаки вже підв'язували коням мочулисті хвости. Вже непотрібними метлялись на спинах вершників башлики з верблюжої шерсті, а під папахами мокріли лоби, і жаркувато ставало в кожухах та теплих чекменях.

Вів Григорій полк літнім шляхом. Віддалік, за розп'яттям вітряка розвертались у лаву ескадрони червоних: біля хутора Свиридова починався бій.

Ще не вмів Григорій, як годилось йому, керувати збоку. Він сам водив у бій сотні . вешенців, затикав ними найнебезпечніші місця. І бій вершився без загального керівництва. Кожний полк, порушуючи попередню умову, діяв залежно від того, як складались обставини. Фронту не було. Це давало змогу широкого розвороту в маневруванні.

Сила кінноти (в загоні Григорія вона переважала) була важливою перевагою. Використовуючи цю . перевагу, Григорій вирішив вести війну "козацьким" способом: обхоплювати фланги, заходити в тил, громити обози, тривожити й деморалізувати червоних нічними наскоками.

Але під Свиридовим вирішив він діяти інакше: швидкою риссю вивів на позиції сотні, одну з них залишив на хуторі, наказавши спішитись, залягти в левадах у засідку, заздалегідь вирядивши коноводів углиб хутора, у двори, а з двома іншими вихопивсь на

пагорок за півверстви від вітряка й помалу ув'язався в бій.

Проти нього було більш як два ескадрони червоної кавалерії. Це не були хоперці, бо в бінокль Григорій бачив маштакуватих, не дінських коників з підрізаними хвостами, а козаки хвости коням ніколи не різали, не соромили конячої краси. Отже, наступав або 13 кавалерійський, або новоприбулі частини.

Григорій з пагорка розглядав місцевість у бінокль. З сідла завжди просторішою здавалась йому земля і певніше почував він себе, коли носки чобіт покоїлись у стременах.

Він бачив, як тим боком ріки Чиру бугром посувалась бура довга колона в три з половиною тисячі козаків. Вона, помалу звиваючись, виїздила на гору, подавалась на північ, на грань (уланського та Усть-Хоперського юртів, щоб там зустріти супротивника, що наст паз від Усть-Медведиці, і допомогти знеможеним у боротьбі ланцям.

Верстви півтори відстані відділяло Григорія від лави червоних, що готувалась до атаки. Григорій похапцем, за старим зразком, розвернув свої сотні. Списи були не у всіх козаків, але ті, в кого вони були, висунулись до першої шеренги, від'їхали сажнів на десять уперед. Григорій вискакав поперед першу шеренгу, став півповоротом, витяг шаблю.

— Тихою риссю, марш!

В першу хвилину під ним спіткнувся кінь, потрапивши ногою в завалену снігом норину. Григорій виправився на сідлі, зблід від люті і сильно вдарив коня шаблею плазма. Під ним був добрий, взятий в одного з вешенських, муштровий рі-звач, але Григорій ставився до нього з затаєною недовірливістю. Він знав, що кінь за два дні не зміг звикнути до нього, та й сам він не вивчив його повадок та характеру, — боявся, що не розумітиме його чужий кінь з півслова, з най-дрібнішого руху поводами, так, як розумів свій, вбитий під Чистяковой). Після того, як вдар шаблі згорячив коня, і він, не слухаючись поведів, пустивсь учвал, Григорій внутрішньо похолов і навіть трохи розгубився. "Підведе він мене!"—майнула колюча думка. Та чим далі рівніше стелився розмашнок) бігою кінь, чим дужче корився* він ледве помітному рухові руки, що керувала його біг, певніший та холодніший ставав Григорій.

На секунду відірвавшись поглядом від хисткої роздробленої лави противника, що посувалась назустріч, ковзнув він очима по шиї коня. Руді кінські вуха були щільно й люто прищулені, шия простягнута, як на плаху, ритмічно здригалася. Григорій випростався в сідлі, жадно набрав у легені повітря, глибоко просунув чоботи в стремена, оглянувся. Скільки разів він бачив позад себе гуркотливу, зливу з вершників та коней лавину, і кожного разу його серце стискалося страхом перед наступним та якимсь нез'ясовним почуттям дикого, тваринного збудження. Від моменту, коли він випускав коня, і до того, поки доривавсь до супротивника, була невловима мить внутрішнього преображення. Розум, спокій, розважливість—все покидало Григорія в цю страшну мить і один звірячий інстинкт владно й неподільно перебирав керівництво його волею. Якби хтось міг подивитись на Григорія з юку під час атаки, той, напевне,

думав би, що рухами його керуд холодний нерозгубливий розум. Такі були вони з вигляду певні, вивірені та розважені...

Відстань між обома сторонами скорочувалась з полек-шливою швидкістю. Більшали фігури вершників, коней. Короткий клапот бур'януватої, засипаної снігом хутірської толоки, що була між двома кінними лавами, поглиналась кінськими копитами. Григорій примітив одного вершника, що скакав поперед свого ескадрону приблизно на три кінські корпуси. Карий рослий кінь під ним ішов кучим вовчим скоком. Вершник ворухив у повітрі офіцерською шаблею, срібні піхви теліпались і бились об стремена, огнисто полискуючи на сонці. Через секунду Григорій вгадав вершника. Це був каргінський комуніст з іногородніх, Петро Семиглазов. Сімнадцятого року з германської найперший прийшов він, тоді даадцягичотирилітній парняга, в невбачених досі обмотках; приніс із собою більшовицькі переконання та міцну фронтову напористість. Більшовиком він і залисався. Служив у Червоній армії і перед повстанням прийшов з частини влаштовувати в станиці раданьську владу. Оце Семиглазов і скакав на Григорія, впевнено керуючи конем, мальовничо потрясаючи відібраною під час тусу, придатною лїїііе для парадів, офіцерською шаблею.

Вискаливши щільно зціплені зуби, Григорій підняв поводи, і кінь слухняно надав хода.

Був у Григорія один, йому лише властивий маневр, якого вживав він в атаці. Він брався до нього, коли чуттям і поглядом розпізнавав сильного супротивника, і тоді, коли хотів збити напевне, на смерть, збити одним ударом, хоч там що. З дитинства Григорій був лівшею, він і ложку брав лівою рукою і христився нею ж. Тяжко бив його за це Пантелей Прокопович, навіть хлопчаки-одноліт-ки прозвали його "Грицько-лівша". Побої та лайка, треба думати, подіяли на малолітнього Грицька. З десяти років, разом з окличкою "лівша" відпала в нього звичка заміняти праву руку лівою. Але до останнього часу міг він з успіхом робити лівою все, що робив правою. І ліва була в нього навіть дужча. В атаці Григорій користувався завжди і з незмінним успіхом цією перевагою. Він вів коня на вибраного супротивника, як і звичайно всі, заходячи ліворуч, щоб правою рубати; так само намагався і той, що мав стятися з Григорієм. І от, коли до супротивника залисавсь якийсь там десяток сажнів, і той вже трохи звішувався набік, заносючи шаблю, — Григорій крутим, але м'яким поворотом заходив справа, перекидав шаблю в ліву руку. Збентежений супротивник міняє положення, йому незручно рубати справа наліво, через голову коня, він втрачає, певність, смерть дихає йому в обличчя... Григорій кидає страший силою різучий удар з потягом

Від часу, коли Чубатий вчив Григорія рубанки, "бакла-нівського" удару, сплило багато води. За дві війни Григорій "наломив" руку. Шаблею володіти — не за плугом ходити. Багато чого збагнув він у техніці рубанки.

Ніколи не простромляв п'ясть у темляк, щоб легше було кинути шаблю з руки в руки в коротку, невловиму мить. Знав він, що при дужому вдарі, якщо неправильний буде в шаблі нахил, вирве її з руки, а то й п'ясть вивихне

Знав спосіб, що дуже небагатьом дадтьсй, йп лёдбё помітним рухом вибити у ворога

зброю, або коротким, несильним приторком паралізувати руку. Багато знав Григорій з тої науки, що вчить умертвляти людей холодною зброєю.

На рубанці лозиння від хвацького удару падає косо стята хворостинка, не здригнувшись, не ворухнувши підставку. М'ягко увіткнеться гострим кінцем у пісок, поруч із стеблом, від якого відділила її козацька шабля. Так і калми-куватий вродливий Семигладов спустився під здибленого коня, ти*о сповз з сідла, затискаючи долонями навскоси розрубані груди. Смертним холодом вкрилося тіло. ..

Григорій тої ж хвилини випростався в сідлі, підвівсь на стременах. На нього сліпо летів, вже не в силі здержати коня, інший. За піднесеною запіненою конячою мордою Григорій не бачив ще вершника, але бачив горбатий спуск шаблі, темні доли її. Щосили смикнув Григорій поводи, прийняв і відвів удар, — забираючи в руку правий повід, рубонув по схиленій підголеній червоній шиї.

Він найперший вихопивсь із розсмиканого, змішаного натовпу. В очах — копошиться купа кінних. На долоні нервовий свербіж. Кинув шаблю у піхви, рвонув маузер, торкнув коня назад уже на весь мах. За ним подались козаки. Сотні йшли врозсіп. То там, то там виднілись папахи й малахаї з білими перев'язками, схилені до кінських ший. Обіч Григорія скавав знайомий урядник в лисячій тривушці, в захисному кожусі. В нього розрубані вухо й щока до самісінького підборіддя. На грудях неначе кошик стиглих вишень позчавлено. Зуби вискалені й залиті червоним.

Червоноармійці, що завагались і наполовину теж кинулись тікати, повернули коней. Відступ козаків розпалив їх на погоню. Одного присталого козака як вітром знесло з коня і кінськими затолочило в сніг. Ось-ось хутір, чорні купи садів, капличка на пагорбку, широкий провулок. До тинів левади, де лежала в засідці сотня, залилось не більш, як сто сажнів... З кінських спин — мило й кров. Григорій, що на скаку люто тиснув спуск маузера, тикнув зброю, що відмовилась служити, до коробки (патрон пішов на перекіс), грізно гукнув:

— Ділись!!!

Злитна цівка козацьких сотень, як стрем'я ріки, нахопившись на скелю, пливко розлилась на два рукави, оголивши червоноармійську лаву. В неї зза тину сотня, що лежала в засідці, вдарила залпом, другим, третім. Крик ! Кінь з червоноармійцем зашкобердав через голову. В іншого коліна підігнулись, морда по вуха в сніг. З сидел зірвали' кулі ще трьох чи чотирьох червоноармійців. Поки на всьому скаку інші, громадячись, повернули коні, на них розстріляли по обіймі і змовкли. Григорій тількищо встиг крикнути перехопленим голосом : — Со-о отні!... — як тисячі кінських ніг, спускаючи на крутому повороті сніг, повернулись і пішли навздогін. Але переслідували козаки неохоче: пристали коні. Верстви,,, через півтори вернулись. Роздягли вбитих червоноармійців, порозсідлували вбитих коней. Трьох ранених добивав косорукий Олекса Шаміль. Він ставив їх обличчям до тину, рубав по черзі. Потім довго біля дорубаних товпились козаки, курили, розглядали трупи. У всіх трьох однакові були прикмети: тулуби розвалені навскоси від ключиць до поперека.

— З трьох шестеро зробив, — хвастав, блимаючи оком, Олекса, в якого тіпалася

щока.

Його підлесливо частували тютюном, дивились з неприховуваною пошаною на невеличкі Олексин кулак, завбільшки з добру тикву, на опуклий заслін грудей, що розпирали чекмень.

Під тином, вкриті шинелями, мокрі коні. Козаки підтягали попруги. На провулку, біля колодязя, в черзі стояли по воду. Багато хто за поводи вів стомлених коней, що волочили ноги.

Григорій поїхав з Прохором та п'ятьма козаками вперед. Неначе пов'язка спала в нього з очей. Знову, як і перед

атакою, побачив він сонце, що світові сяло, приталий сніг біля прикладку соломи, чув весняне цвірінкання горобців на хуторі, відчував найтонші запахи весни, що сягала на порозі днів. Життя повернулось до нього не зблякле, не зістарівшись від пролитої недавно крові, а ще вабливіше скупими й манливими радостями. На чорному тлі відталої землі завжди привабніше й яскравіше білід заціліла латка снігу...

XXXVIII

Повінню збурилось і розлилось повстання, затопило все Наддіння, задінські степові краї на чотириста верстов кругом. Двадцять п'ять тисяч козаків сіли на коні. Десять тисяч піхоти постачили хутори Верхньодінського округу.

Війна набирала форм, досі небачених. Десять біля Дінця держала фронт Дінська армія, прикриваючи Новочеркаськ, готуючись до вирішної сутички. А в тилу протистоячих їй 8 та 9 Червоних армій вирувало повстання, без краю ускладнюючи і без того важке завдання оволодіння Доном.

У квітні перед Реввійськradoю республіки з усією виразністю повстала загроза з'єднання повстанців з фронтом білих. Треба було приборкати повстання за всяку ціну, поки воно не встигло з тилу роз'їсти дільни ію червоного фронту та злитися з Дінською армією. На повстання почали перекидати найкращі сили: в число експедиційних військ вливали екіпажі матросів — балтійців, і чорноморців, найнадійніші пілоти, команди бронепоездів, найзавазятіші кавалерійські частини. З фронту цілком були зняті п'ять полків бойової Богучарської дивізії, що нараховувала до восьми тисяч багнетів при кількох батареях та п'ятистах кулеметах. У квітні на Казанській дільниці повстанського фронту вже бились з беззавітною мужністю Рязанські та Тамбовські курси, згодом прибула частина школи ВЦВК'у, а під Шумилінською билися з повстанцями латиські стрільці.

241

Тихий Дін

Козаки задихались від нестачі бойового спорядження* Спочатку не було достатньої кількості гвинтівок, кінчались патрони. Їх треба" було добувати ціною крові, їх треба було відбивати атакою або нічним наскоком. І відбивалр. У квітні в повстанців уже була повна кількість гвинтівок, шість батарей та коло півтораєта кулеметів.

На початку повстання у Вешенській на складі залишилось п'ять мільйонів холостих патронів. Окружна рада мобілізувала найкращих ковалів, слюсарів, збройовників. У

Вешенській організувалась майстерня для виливу куль. Але не було свинця, ні з чого було лити кулі. Тоді на заклик окружної ради по всіх хуторах почали збирати свинець і мідь. З парових млинів були взяті всі запаси свинцю й бабіту. Кинули по хуторах з верховими гінцями коротку відозву:

"ВАШИМ ЧОЛОВІКАМ, СИНАМ ТА БРАТАМ НІЧИМ СТРІЛЯТИ. ВОНИ СТРІЛЯЮТЬ ТІЛЬКИ ТИМ, ЩО ВІДІБ'ЮТЬ У ПРОКЛЯТОГО ВОРОГА. ЗДАЙТЕ ВСЕ ТЕ, ЩО Є| ПО ВАШИХ ГОСПОДАРСТВАХ ПРИДАТНОГО ДЛЯ ЛИТТЯ КУЛЬ. ЗНІМІТЬ З ВІЯЛОК СВИНЦЕВІ РЕШЕТА".

Через тиждень у всьому окрузі на жодній віялці не залилось решіт.

"Вашим чоловікам, синам, братам нічим стріляти"... І баби несли до хуторських рад все годяще й негодяще, дітвора хуторів, де йшли бої, виколупувала із стін картеч, рилася в землі, шукаючи округлини. Але й у цій справі не було крутої єдності; деяких молодичок з бідноти, що не бажала позбутись останнього господарського дріб'язку, арештували й вирядили до округу за "співчуття червоним". У Татарському заможні старики до крові побили Семена Чугуна, що прийшов з частини у відпустку, за здину необережну фразу: "Багаті нехай віялки руйнують. їм либонь, червоні страшніші від розору".

Запаси свинцю топились у Вешенській майстерні, але вилиті кулі, позбавлені нікелевої оболонки, теж топились...

Після пострілу саморобна куля вилітала із цівки розтопленою свинцевою грудочкою, летіла, дико віючи та фуркаючи, але разила тільки на сто, ~ сто двадцять сажнів. Зате рани, нанесені такими кулями, були жахливі. Червоноармійці, дізнавшись в чім річ, іноді, близько з'їжджаючи з роз'їздами козаків, гукали: "Жуками стріляйте... Здавайтесь, однаково всіх переб'ємо!"

Тридцять п'ять тисяч повстанців ділились на п'ять дивізій та шосту за ліком окрему бригаду. На дільниці Мешківська — Сетраков — Вежа билась 3 дивізія під командою Фторова. Дільницю Казанська — Донецьке, — Шумилінська займала 4 дивізія. Водив її найпохмуріший з вигляду підхорунжий, рубака й чорт у бою, Кіндрат Медведєв. 5 дивізія билася на фронті Слащевська—Буканівська, командував нею Ушаков. В напрямку (уланські хутори — Усть-Хоперська — Горбатов бився із своєю 2 дивізією вахмістр Меркулов. Там же була й 6 окрема бригада, що, міцно збита, майже не несла втрат, бо командувач її, махновський козак, чином підхорунжий, Богатирьов був обачливий, обережний, ніколи не ризикував і людей вазря в трату не давав. Понад Чиром розкидав свою 1 дивізію Мелехов Григорій. Його дільниця була лобова, на нього з півдня навалювались відривані з фронту червоні частини, але він встигав, не тільки відбивати натиски противника, але й пособляти менш стійкій 2 дивізії, перекидаючи на допомогу їй піші й кінні сотні.

Повстанню не вдалось перекинутись в станиці Хоперського й Уст-Медведицького округів. Було й там заворушення, являлись і звідти гінці з проханням двинути сили до Бузулука та на верхів'я Хопра, щоб підняти козаків, але повстанське командування не наважувалось виходити за межі Верхньодінського округу, знаючи, що в основній масі

хоперці підпирають радянську владу і до зброї не візьмуться. Та й гінці успіхів не обіцяли, напавду розповідаючи, що незадовелених червоними по хуторах не так то багато, що офіцери, які лишилися по глухих закутках

Хоперського округу, ховаються, значних сил, що співчують повстанню, збити не можуть, бо фронтовики або дома, або з Мироновим, а дідів загнали, як телят у загороду, і ні сили, ні колишньої ваги вони вже не мають.

На півдні у волостях, заселених українцями, червоні мобілізували молодь, і та з великою охотою билася з повстанцями, влившись до полків бойової Богучарської дивізії. Повстання замкнулось у колі Верхньодінського округу. І все ясніше ставало всім, починаючи з повстанського командування, що довго боронити рідні курені не доведеться, рано чи пізно Червона армія, повернувшись від Дінця, Задавить.

18 —березня Григорія Мелехова Кудінов викликав до Вешенської на нараду. Доручивши командування дивізією своєму помічникові Рябчикову, Григорій рановранці з ординарцем виїхав до округу.

До штабу він явився якраз у той момент, коли Кудінов у присутності Сафонова вів переговори з одним з гінців Алексддвської станиці. Кудінов, згорбившись, сидів за письменним столом, крутив у сухих смаглявих пальцях кінчик свого кавказького ремінця і, не підводячи запухлих, каправих від безсоння очей, питався в козака, що сидів проти нього:

— А самі ви ж що? Ви ж що думайте?

— Воно й ми, звісно ... Самим якось незручно ... Хто його знад, як і що інші. А тут, знадш, народ який? Побоюються. І кортить їм, і так само побоюються.

— "Кортить !" "Побоюються!"—злісно бліднучи, прокричав Кудінов, і тіпнувся у кріслі, неначе жару сипнули йому на сидіння. — Всі ви, мати вашу, як дівчата! І хочеться, і колеться, і мама не велить... Ну, і забирайся до своді Алексддвської, скажи своїм старикам, що ми й взвода не пошлемо до вашого юрту, поки ви самі не почнете. Нехай вас хоч по одному червоні ієревішакь !

Багрова рука козарлюги важко зсунула на потилицю іскристий лисячий малахай. По морщинах. лоба, як по

Зриках весняна вода, буйно котився піт, короткі біляві вії часто мигали й очі дивились усмішливо й винувато.

— Воно, звісно, чума вас заставить іти до нас. Але тут уся справа в почині. Дорожчий від грошей оцей самий почин...

Григорій, уважно слухавши розмову, посторонився, — З коридору до кімнати без стуку ступнув одягнений в дублений кожух невисокий чорновусий чоловік. Він поздоровкався з Кудіновим кивком голови, сів до столу, підперши щоку білою долонею.

Григорій, що знав в обличчя всіх штабних, бачив його вперше, придивився. Тонко окреслене обличчя, смугле, але не обвітрене й не торкнуте сонцем, м'яка білина рук, інтелігентні манери, — все виявляло в ньому людину нетутешню.

Кудінов, показуючи очима на незнайомця, звернувся до Григорія:

— Познайомся, Мехелов. Це—товариш Георгідзе. Він....— і зам'явся, покрутив

чорненого срібла бурульку на пояску й підводячись, сказав, звертаючись до гінця Алексдзвської станиці:

— Ну, ти, станичнику, йди. У нас зараз справи заходять. Паняй додому й слова мої перекажи кому слід.

Козак підвівся з стільця. Полум'яно — рудий з чорними ворсинами лисячий малахай мало не дістав до стелі. І зразу від широких плечей' козака, що заступили світло, кімната стала маленькою й тісною.

— По допомогу прибігав?—звернувся Григорій, все ще неприязно відчуваючи на долоні рукостискання кавказця.

— Еге ж! По допомогу. Та воно, чи бачиш, як виходить...— Козак врадувано повернувся до Григорія, шукаючи очима підтримки. Червоне, під колір малахая, обличчя його було таке розгублене, піт вмивав його так буйно, що навіть борода й пониклі руді вуса були всіяні неначе дрібним бісером.

— Не полюбилась і вам радянська влада? — продовжував розпит Григорій, удаючи, що не бачить нетерплячих рухів Кудінова.

— Та воно б, голубе, нічого, — розважливо забасив козарлюга, — та опасузмось, щоб гірше не стало.

— Розстріли були у вас?

— Ні, крий боже! Такого не чути. Ну, а, словом, коників брали, збіжжячко, ну, звісно, рештували народ, який проти гомонів. Страх в очах, одно слово.

— А якби прийшли вешенці до вас, піднялись би? Всі б піднялись?

Мілкі, позолочені сонцем очі козака хитро примружились, вильнули від очей Григорія, малахай поліз на обтя-жений у цю мить складками й горбами роздуму лоб.

— За всіх як сказати... Ну, а статечніші козаки, звісно, поперли б.

— А бідні — не статечні?

Григорій, що до цього марно намагався спіймати очі бесідника, зустрів його по дитячому здивований прямий погляд.

— Гм... Ледарі ж з якого п'ятирика підуть? їм саме життя з цією владою, розкіш!

— Так чзго ж ти, тополина чортова! — вже з непри-ховуваною злобою закричав Кудінов, і крісло під ним протяжно зарипіло. — Чого ж ти приїхав підбивати нас ? Що ж у вас — всі багаті, чи що? Яке ж це в... повстання, якщо на хуторі два — три двори піднімуться ? Іди звідси ! Забирайся, каясу тобі! Смажений півень вас ще взад не дзьобнув, а от як дзьобне — тоді й без нашої допомоги почнете воювати! Позвикали, бісові сини, за чужою спиною в затишку розкошувати! Вам би на печі та в гарячому просі... Ну йди, йди ! Дивитись на тебе, на чорта, прикро!

Григорій нахмурився й одвернувся. У Кудінова на обличчі все виразніше проступали червоні плями. Георгізде крутив вуса, ворухив ніздрею круто горбатого, мов стесаного носа.

— Вибачайте, коди так. А ти, ваше благородіє, не галасуй і не лякай, тут діло полюбовне... Проханнячко наших стариків я вам переказав і відповідь вашу відвезу їм, а галасувати нема чого! І доки ж ото на православних кричатимуть? Білі кричали,

червоні кричали, зараз ось ти прикрикуєш, всяке владу свою показує та ще вузлом тебе хоче зав'язати... Ех ти, життя християнське, поганою сукою лизине!..

Козак люто насунув малахай, брилою вивалився в коридор, тихенько причинив двері; та зате в коридорі розв'язав руки гнівові і так грюкнув вихідними дверима, що штукатурка хвилин п'ять сипалась на підлогу й підвіконня.

— Ну й народець пішов! — уже весело посміхався Ку-дінов, бавлячись пояском, добрішаючи з кожною хвилиною.— Сімнадцятого року весною їду на станцію, оранка йшла, час близько великодня. Орють вільні козаки і чигсто подуріли від цієї волі, дороги всі чисто заорюють, — скажи, наче землі їм мало! За Токійським хутором кличу такого орача, підходить до тарантаса. "Ти, такий-сякий, нащо дорогу переорав?" Сторопів хлопець. "Не буду, — каже,— вибачайте, моясу навіть зрівняти". Таким чином ще двох чи трьох настрахав. Виїхали за Грачів — знову дорога переорана, і тут же гаврик ходить з плугом. Гукаю до нього: "А ну йди сюди!" Підходить. "Ти яке маєш право дорогу переорювати, мати твою сто чортів?" Подививсь він на мене, бравий такий козачок, і очі світлі, а потім мовчки повернувся і — ристю до волів. Підбіг, висмикнув з ярма залізну занозу і знов риссю до мене. Ухопився за крило тарантаса, на підножку лізе. "Ти, — каже, — що таке є, і доки ви з нас кров ссатимете? Хочеш, — каже, — за два махи голову тобі на черепки поколю?" І занозою замірюється. Я йому: "Що ти, діване, я пожартував!" А він: "Я тепер не Іван, а Іван Йосипович, і пику тобі за грубість поб'ю!" Чи віриш — насилу відчепився. Так і цей: сопів та кланявся, а під кінець характер проявив. Гордість у народі випросталась.

— Хамство в ньому прокинулось і поперло назовні, а не гордість. Хамство дістало права законності, — ледве помітно акцентуючи, спокійненько сказав підполковник —кавказець і, не дожидаючи відповіді, закінчив розмову: — Прошу почати нараду, я б хотів потрапити до полку сьогодні ж.

Кудінов постукав у стіну, гукнув:

— Сафонов! — і звернувся до Григорія: — ти побудь з нами, порадимось вкупі. Знанні приказку: "Розум — добре, а два — ще гірше?" На наше щастя, товариш Георгіїдзе випадково залишивсь у Вешках, а тепер нам пособля\$. Вони — чином підполковник, генеральну академію скінчили.

— Як же ви залишились у Вешенській? — чомусь внутрішньо холонучи та насторожуючись, спитав Григорій.

— Тифом захворів, мене покинули на хуторі Дудорев-ському, коли почався відступ з Північного фронту.

— В якій частині були?

— Я? Ні, я не в стройовій. Я був при штабі окремої групи.

— Якої групи? Генерала Ситнікова?

Ні...

Григорій хотів ще щось спитати, але вираз обличчя підполковника Георгіїдзе, якимось напружено зібраний, заставив відчутти недоречність розпитів, і Григорій на півслові осікся.

Незабаром підійшли начштабу Сафонов, командир А дивізії Кіндрат Медведєв та рум'яний білозубий підхорунжий Богатирьов, — командир 6 окремої бригади. Почалась нарада. Кудінов за зведеннями коротко інформував зібраних про становище на фронтах. Перший попрохав слова підполковник. Поволі розгорнувши на столі триверстку, він заговорив владно й упевнено, з ледве помітним акцентом:

— Насамперед я вважаю за абсолютно необхідне перекинути деякі резервні частини третьої та четвертої дивізії на дільницю, зайняту дивізією Мелехова та окремою бригадою підхорунжого Богатирьова. За відомостями секретного порядку, що д в нас, та з оциту полонених, з цілковитою очевидністю виясняються, що червоне командування саме на дільниці Кам'янка, — Каргінська — Боківська готую нам серйозний удар. Зі слів перекинчиків та полонених встановлено, що з Облив та Морозівської направлені штабом Дев'ятої Червоної армії два кавалерійські полки, взяті з Дванадцятої дивізії, п'ять заставних загонів, з доданими до них трьома батареями та кулеметними командами. За грубим підрахунком ці поповнення дадуть противникові п'ять з половиною тисяч бійців. Таким чином чисельна перевага буде, безперечно, за ними, не кажучи вже про те, що на їх боці перевага озброєння.

Хрест-навхрест перекреслене віконною рамою, заглядало з півдня до кімнати жовте, як квітка сояшника, сонце. Блакитна хмара диму нерухомо висіла під стелею. Гіркуватий— самосад розходився в гострому смороді відси-рілих чобіт. Деся під стелею несамовито бриніла отруюна тютюновим димом муха. Григорій дрімотно поглядав у вікно (він не спав дві ночі підряд), набрякали, свинцевообваж-нілі, повіки, сон прохоплювався в тіло разом з теплом жарко нагрітої кімнати, п'яна втома розслабляла волю й свідомість. А за вікном зльотами бились весняні ні ові вітри, на базківському бугрі рожево саяв та відсвічував останній сніг, вершини тополь за Доном так розхитувались на вітру, що Григоріюві, дивлячись на них, причувався басовитий безугавний гуд.

Голос підполковника, чіткий і напористий, притягав увагу Григорія. Напружуючись, Григорій прислухався, і непомітно зник, наче розтав, сонний одур.

— ... Послаблення активності противника на фронті першої дивізії та уперті спроби його перейти в наступ на лінії Мигулінська — Мешківська змушують нас насторожитись. Я вважаю... — підполковник заглитнувся словом "товариші" і, вже люто жестикулюючи по жіночому білою прозорою рукою, підніс голос, — що командувач Кудінов при підтримці Сафопова робить величезну помилку, приймаючи маневрування червоних за щирі монети, ідучи на послаблення дільниці, зайнятої Мелеховим. Даруйте, панове! це азбука стратегії — відтягання сил противника для того, щоб вдарити...

— Але резервний полк Мелехову непотрібний — перебив Кудінов.

— Навпаки! Ми повинні мати напихваті частину резервів Третьої дивізії для того, щоб у разі прориву, нам було чим заслонити його.

— Кудінов, видно, в мене не хоче питатись, чи дам я йому резерв, чи ні, — лютішаючи, заговорив Григорій. — А я не дам. Сотні жодної не дам!

— Ну, це, голубе... — протяг Сафонов, посміхаючись та приладжуючи жовтий підбій вусів.

— Нічого не "голубе!" не дам — і край!

— В оперативному відношенні...

— Ти мені про оперативні відношення не кажи. Я відповідаю за свою дільницю і за своїх людей.

Суперечку, що так несподівано виникла, припинив підполковник Георгідзе. Червоний олівець в його руці пунктиром відзначив загрожувану дільницю і, коли голови нарад-ників тісно зімкнулись над картою, всім стало зрозуміло з незаперечною ясністю, що удар, підготовлюваний червоним командуванням, справді єдино — можливий на південній дільниці, як найбільш наближений до Дінця та найвигідніший щодо сполучення.

Нарада кінчилася за годину. Похмурий, вовкуватого вигляду й вовкуватої поводи, Кіндрат Медведев, що ледве володів грамотою, відмовчуючись на нараді, під кінець сказав, все так же спід лоба й недовірливо оглядаючи всіх:

— Пособити ми Мелехову пособимо. Зайві люди є. Тільки одна думка спокою не дає, сволоч! Що, як почнуть натискати на нас з усіх боків, тоді куди діватись? Зіб'ють нас до купи, опинимося ми в ужасному становищі, от як ужаки під повінь десь на островці.

— Вужаки плавати вміють, а нам і плавати нікуди! — реготнув Богатирьов,

т

— Ми про це думали, — роздумливо промовив Кудінов. — Ну що ж, зайде скрута — кинемо всіх нездатних носити зброю, кинемо сем'ї і з боєм проб'ємось до Дінця. Сила нас чимала, тридцять тисяч.

— А приймуть нас кадети? \$лобу вони мають проти верхньодонців.

— Курочка в гнізді, а яєчко... Годі про це балакати — Григорій одяг шапку і вийшов у коридор. Крізь двері чув, як Георгідзе, шарудичи згортуваною картою, відповідав:

— Вешенці, та й взагалі всі повстанці, спокутують свою провину перед Доном та Росією, якщо будуть так само мужньо боротися з більшовиками...

"Говорить, а нишком сміється, гадюка!" — прислухаючись до інтонації, подумав Григорій. І знову, як спочатку, при зустрічі з цим, несподівано виявленим у Вешенській, офіцером, Григорій відчув якусь тривогу та безпричинну

ЗЛІСТЬ.

Біля воріт штабу його наздогнав Кудінов. Якийсь час ішли мовчки. На угноєному майдані вітер куйовдив та брижив калюжі. Вечоріло. Округло важкі, білі, як уліті, лебедями поволі пропливали з півдня хмари. Живлющий та пахучий був вологий запах відталі землі. Попід тинами зеленіла оголена трава, і вже справді доносив вітер зза Дону хвилюючий рокіт тополь.

— Скоро зламає Дін, — покашлюючи, сказав Кудінов.

— Еге.

— Чорт його зна... Пропадемо, не курячи. Шклянка самоса іу — сорок карбованців керенськими.

— Ти скажи ось що, — на ході обертаючись, різко спитав Григорій, — офіцер оцей, з черкесів, він що в тебе робить ?

— Георгідзе той? Начальником оперативного управління. Головатий, диявол! Це він плани розробляє. У стратегії нас усіх засікає.

— Він постійно у Вешках?

— Ні-і... Ми його прикомандирували до Чернівсько-го полку, до обозу.

— А як же він стежить за справами?

— Чи бачиш, він часто наїздить. Майже щодня.

— А чого ж ви його не візьмете до Вешок? — намагаючись з'ясувати, допитував Григорій.

Кудінов, усе покашлюючи, долонею прикриваючи рота, знехотя відповідав:

— Незручно перед козаками... Знанні, які вони бра-туші? "Ось, — скажуть, — позасідали офіцери, свою лінію гнуть. Знов погони" ... — і все інше.

— Такі, як він, ще у війську §?

— В Казанській двоє чи трод... Ти, Григао, не смутись надто. Я бачу, до чого ти вернеш. Нам, голубе, окрім кадетів, діватись нема куди. Адже так? Чи ти думаєш! свою республіку з десяти станиць організувати? Тут вже нема чого... З'єднаємось, з повинною головою прийдемо до Краснова. "Не суди, мовляв, Петре Миколайовичу, трошки заблудились ми, кинувши фронт" ...

— Заблудились?—перепитав Григорій.

— А то як же ? — з щирим здивованням відказав Кудінов і старанно обійшов калюжку.

— А в мене думка... — Григорій потемнів, силувано посміхаючись. — А мені думається, заблудились ми, коли на повстання пішли... Чув, що хоперець казав?

Кудінов промовчав, збоку допитливо придивляючись до Григорія.

На перехрестку, за майданом, вони розстались. Кудінов потяг повз школу на квартиру, Григорій повернувся до штабу, знаком підкликав ординарця з кіньми. У сідлі вже поволі розбираючи поводи, підправляючи ремінь гвинтівки, все ще намагався він з'ясувати собі те незрозуміле почуття неприязні та настороженості, якого зазнав до виявленого в штабі підполковника, і враз, в думці жажнувшись, помислив: "А що, як кадети навмисно поназаставляли в нас оцих знаючих офіцерів, щоб підійняти нас у тилу в червоних, щоб вони по своєму, по вченому керували нами?"—і свідомість із злорадою прислужливістю підсунула здогади й доводи. "Не сказав, якої частини, зам'явся. Штабний, а штаби тут і не проходили... Якого чорта його занесло на Дудоревський, у глушину таку? Ох, неспроста! Наворотили ми ділів..." І домислами оголяючи життя, зацьковано, і з смутком, додумав: "Сплутали нас вчені люди... Пани сплутали ! Стриножили життя, і нашими руками вершать свої справи. В иустяковині — і то вірити нікому не можна"...

За Доном на всю рись пустив коня. Позаду порипував сідлом ординарець, добрий вояка та завзятий козачок з хутора Ольшанського. Таких і підбирав Григорій, щоб ішли За ним "в огонь і в воду", такими, видержаними ще в германській війні, і оточував себе.

Ординарець, в минулому— розвідник, всю дорогу мовчав, на вітру, на рисі закурював, викреслюючи кресалом вогонь, забираючи в ядерну пригорщу клопотів вивареної в сояшниковому попелі пахучої губки. З'їдаючи до хутора Токіна, він порадив Григорієві:

— Коли нема потреби поспішати, заночуймо. Коні морені, хай передихнуть.

Ночували в Чукариному. У ветхій хаті, збудованій зв'яз-Зю, було після морозного вітру по домашньому затишно й тепло. Від долівки солоно пахтіло телячою та козячою сечею, з печі — мовби прісно — пригорілим хлібом, випеченим на капустяних листах. Григорій нехотя відповідав на розпити господині — старій козачки, що вирядила на повстання трьох синів та старого. Говорила вона басом, поблажливо підкреслюючи свою перевагу щодо віку, і з найперших же слів грубувато заявила Григорієві:

— Ти хоч старший і командир над козаками — дурнями, а наді мною, старою, не владний і в сини мені годишся. І ти, сокол, поговори зі мною, зроби ласку, а то ти все позіхаєш, немов не хочеш балачкою бабу вшанувати. А ти вшануй! Я он вашу війну, — лихий її нізьми! — трьох синів вистачила та ще діда, на гріх, вирядила. Ти ними командуєш, а я їх, синів тих, породила, згодувала, викохала, в пелені носила на баштани та городи, що вже муки тієї з ними зазнала! Це теж не легко діставалось! І ти носом не крути, не задавайся, а балакай зо мною до пуття — швидко замирення вийде?

— Швидко... Ти б спала, стара...

— Тожто — швидко! А як воно швидко? Ти спати ото мене не вкладай, я тут господиня, а не ти. Мені он ще по козлята-ягнята на двір іти. Забираймо на ніч з двору, манесенькі вони ще. До великодня замиритеся?

— Проженемо червоних і замиримося.

— Скажи на милість! — Стара кидала на гострі різки висхлих колін пухлі в п'ястях руки з викривленими працею та ревматизмом пальцями, журно жувала коричневими й сухими, як вишнева кора, губами. — І на чуму вони вам здались? І чого ви з ними воюєтеся? Чисто показалися люди... Вам, окаяним, втіха з рушниць палити та кониками вигравати, а матерям ото як? їхніх же ото синів убивають, чи ні? Війни якісь повигадували...

— А ми ж ото не материні сини, суччині, чи що? — Злісно й хрипувато пробасив ординарець Григорія, до краю обурений бабиною балачкою. — Нас убивають, а ти — "кониками вигравати!" І ніби матері важче, ніж отим, яких вбивають! Дояшла ти, божа купіль, до сивого волосу, а от лепечеш тут... Несеш і з Дону, і з моря, людям спати не даєш.

— Виспишся, чумовий! Чого визвірився ото? Мовчав — мовчав, як вовк, а потім озлився чогось. Ач! Аж захрип з люті.

— Не дасть вона нам спати, Григоре Пантелейовичу! — З розпачем кречив ординарець і, закурюючи, так шваркнув по кремені, що ціла хмара іскр бризнула спід кресала.

Поки, розгоряючись, смердючо тліла, димувала губка, ординарець ущипливо

докінчував балакучу господиню.

— В'їдлива ти, бабко, як васса! Мабуть, якщо старого вб'ють на позиціях, помираючи радітиме. "Ну, — скаже, — хвалити бога, звільнився від старої, земля їй пухом дебелим ячим".

— Чиряк тобі на язика, нечистий дух 1

~ Спи, бабусю, заради Христа! Ми три ночі без сну. Спи! За такі діла вмерти можеш без причастя.

Григорій насилу помилив їх. Засипаючи, він приємно відчував кислувате тепло кожуха, що вкривав його; крізь сон чув, як грюкнули двері, і холодок та пара обгорнули його ноги.

Потім різко над вухом пробекало ягня. Дрібно зацокотіли по долівці малісінькі копитця козлят, і свіжо й радісно Запахло сіном, теплим овечим молоком, морозом, пахом товарячого двору...

Сон покинув його опівночі. Довго лежав Григорій з розплющеними очима. В закутаній підземці, під опаловим попелом червоно світилися жарини. Біля самісінького жару, близько творила, лежали, скупчившись, ягнята. В опівнічній солодкій тиші чутно було, як сонно скреготали вони зубами, зрідка чхали та фуркали. У вікно дивився далекий — далекий повний місяць. На долівці в жовтому квадраті світла підскакувало та вибрикувало невгомоне вороне козеня. Косо тяглась перлова — в місячному світлі — курява. В хаті жовтавосинд, майже денне світло. Іскриться на комині окрошок дзеркала, лише на покуті темно й тьмяно відблискують посріблені шати образа... Знов повернувся Григорій до думок про нараду у Вешенській, про гінця з Хопра, і знову, згадавши підполковника, його чужу, інтелігентську зовнішність та манеру говорити, — відчув неприємне тягучке хвилювання. Козеня, вибравшись на кожух, на живіт Григорієві, довго й безглуздо вдивлялося, шулило вуха, потім, осмілившись, підплигнуло раз і двічі, і раптом розсунуло кучеряві ноги. Тоненька цівка дзюркочучи скотилася з кожущини на простягнуту долоню ординарця, що спав поруч Григорія. Той замичав, прокинувся, витер руку об штанину і смутно похитав головою.

— Намочило, к лате... Кизь! — із насолодою дав щигля в лоб козеняті.

Пронизливо мекекекнувши, козеня скакнуло з кожуха, потім підійшло і довго лизало руку Григорія малюсіньким шорстким і теплим язичком.

XXXIX

Після втечі з Татарського Штокман, Кошовий, Іван Олексійович та ще кілька козаків, що служили міліціонерами, пристали до 4 Заамурського полку. Полк * цей на початку вісімнадцятого року в поході з німецького фронту цілком влився до одного із загонів Червоної гвардії і за півтора роки боїв на фронтах громадянської війни ще зберіг основні кадри. Заамурці були прекрасно екіпіровані, коні їх — ситі й вишколені. Полк визначався боєздатністю, моральною стійкістю та кавалерійською підготовою бійців.

На початку повстання заамурці, при підтримці 1 Московського пішого полку, майже самі здержували натиск повстанців, що намагались прорватись до Усть-Медведиці;

потім надійшли підкріплення, і полк, не розкидаючись, остаточно зайняв ділянку Усть-Хоперської, по Кривій

річці-

Наприкінці березня постанці витіснили червоні частини 3 юр (уланської станиці, захопивши частину хуторів Усть-Хоперської. Встановилась деяка рівновага сил, що майже на два місяці визначила непорушність фронту. Прикриваючи Усть —Хоперську із заходу, батальйон Московського полку, підсилений батареєю, зайняв хутір Крутівський, розташований над Доном. З горуваної відножини наддінсько-го пагорка, що лежить від Крутівського на південь, червона батарея, маскуючись на польовому току, щодня Зранку до вечора обстрілювала скупчуваних на буграх правобережжя повстанців, підтримуючи цепі Московського полку, потім переносила вогонь і сіяла його по хуторі (уланському, розташованому по той бік Дону. Над

тісно скупченими дворами високо й низько спалахували й швидко танули малесенькі хмарки шрапнелі розривів. Гранати то лягали на хуторі,—і провулках, в дикому жахові, ламаючи тини, мчав скот, перебігали, зігнувшись, люди, ——то рвалися за старовірницьким кладовищем, біля вітряків, на безлюдних піщаних буграх, здимаючи буру, невідтату грудкувату землю.

15 березня Штокман, Михась Кошовий та Іван Олексійович виїхали з хутора Чоботарьова до Усть-Хоперської, прочувши про те, що там організуються дружина з комуністів та радянських робітників, утекших з повстанських станиць. Біз їх козак-старовір з таким по дитячому рожевим та чистим обличчям, що навіть Штокман безпричинно шулив усмішкою губи, дивлячись на нього. У козака, не зважаючи на його молодість, кучерявилась гу-стюча світло-руса борода, скибкою кавуна рожевів у ній свіжий рум'яний рот, біля очей золотився пушок, і чи то від пухнастої бороди, чи то від повнокровного рум'янцю, очі якось особливо прозоро синіли.

Михась всю дорогу мугикав пісень, Іван Олексійович сидів у задку, вмонітивши на колінях гвинтівку, похмуро шулячись, а Штокман почав розмову з підвідчиком з дрібниць :

— Не жалієшся на здоров'я, товаришу ? — питав він.

І буяючи силою та молодістю, старовір, розхристуючи кожуха, тепло всміхнувся.

— Ні, бог гріхи терпить ПОКИЩО. А З чого воно буде— нездоров'я? Спокон віку не куримо, горілку п'ємо натурально, хліб змалку ІМО пшеничний. Звідки ж їй, хворості, ВЗЯТИСЬ ?

— Ну, а на службі був?

— Трошки був. Кадети прихопили.

— Чого ж за Дінець не пішов?

— Чудно ти говориш, товаришу ? — Кинув, з кінського волосу сплетені віжки, скинув набожні і витер рота, ображено шурячись. — Чого б я туди пішов? По нові пісні?

257

9. Тихий Дій

Й б і в кадетів не служив, якби вони не силували. Ваша власть справедлива, тільки

ви трошки неправильно зробили ...

— Чому ж?

Штокман скрутив цигарку, закурив і довго ждав відповіді.

— І нащо палиш зілля оце ? — заговорив козак, відвертаючи обличчя. — Диви, який навкруги весняний дух чистий, а ти поганиш груди смердючим димом... Не полюблю! А чим неправильно зробили — скажу. Потіснили ви козаків, надуріли, а то б вашій власті і зносу не було. Дурастого народу у вас багато, через це й повстання сталось.

— Як надуріли? Тобто, по твоєму, дурниць накоїли? Так? Яких же?

— Сам, либонь, знаній... Розстрілювали людей. Нині одного, завтра, дивись, іншого. Кому ж інтерес свозі черги ждати? Вола ведуть різати, він і то головою мотаз. Ось, наприклад, в Буланівській станиці... Он вона видні-Зться, бачиш — церква їхня ? Дивись, куди батогом показую, бачиш ?.. Ну, і розповідають: комісар у них стоїть із загоном, Малкін на прізвище. Ну, і що ж він, справедливо поводитьсь із народом ? Ось розповім зараз. Збирає з хуторів стариків, веде їх у хмизняк, виймає там з них душі, роздягав їх спочатку і ховати не велить рідним. А біда їхня в тому, що їх станичними почесними суддями обирали колись. А чи ти знаєш, які з них судді? Один з них насилу своз прізвище розпише, а інший або пальця в чорнило вмочить, або хреста поставить. Такі судді тільки для годиться, бувало, сидять. Вся його заслуга — довга борода, а він уже від старості й матню забуває застібати. Що з нього вимагати? Однаково, що з дитини малої... І ось цей Малкін чужим життям, як бог, орудує і тим часом іде по плацу дід—Линьок по вулишному. Іде він з обротьюкою на свій тік, кобилу обротати й вести, а йому хлопці жартома та й скажи: "Іди, Малкін тебе кличе". Линьок цей зритичним своїм хрестом перехристився, — вони там усі в новій вірі живуть, — шапку ще на плацу скинув.

Увіходить,—труситься. "Кликали"? — каже. А Малкін як не заірже, в боки руками взявся. — "А, — каже, — назвався грибом, — гайда до козуба ! Ніхто тебе не кликав, та вже як прийшов, — хай буде так. Візьміть, товариші! За третьою категорією його". Ну, натурально взяли його, і зараз же до хмизняку. Стара жде, виглядає, — нема. Пішов дід та й загинув. А він вже з вуздечкою в царство небесне майнув. А іншого діда, Митрофанова з хутора Андреянівського, побачив сам Малкін на вулиці, закликає до себе. "Звідки? Як на прізвище? — ірже. — Ач, — каже, — бороду розпушив, як лис хвостяку. Занадто вже ти на вгодника Миколая схожий бородою. Ми,—каже, — з тебе, гладкого кнура, мила наваримо. За третьою категорією його". У цього діда, на гріх, борода справді, як просяний віник. І розстріляли його тільки за те, що бороду викохав та під лиху годину навернувся Малкіну перед очі. Це не знущання з народу?

Михась урвав пісню ще на початку оповідання й під кінець розлючено сказав:

— Нескладно брешеш ти, дядьку!

— Збреши краще. Перш ніж брехню завдавати, ти дізнайся, а тоді вже кажи.

— А ти ж це точно знаєш?

— Люди казали.

— Люди! Люди кажуть, що кур доять, а в них цицьок немає. Брехень наслухався, та

й ляпаєш язиком, як баба.

— Діди ж були смирні...

Чи ба! Смирні! — лютячись, перебивив Михась. — Ці твої діди смирні, мабуть, повстання підготовляли, може в цих суддів зариті кулемети по дворах були, а ти кажеш, що за бороду та нібито заради жарту розстрілювали... чого ж тебе ото за бороду не розстріляли? А куди вже твоя борода широка, як у старого цапа!

— Я за що купив, за те й продаю. Чума його знає, може й брешуть люди, може й була за ними яка шкода супроти влади... — збентежено бурмотів старовір.

Він скочив з саней, довго хлюпав обіч дороги по талому снігу, ноги його роз'їздилися, греблі синюватий від вологи, податливий сніг. Над степом ласкаво світило сонце. Світло-блакитне небо могутньо обіймало далеко видні навкруги горби й перевали. В ледве відчутному порухові вітру уявлялось западне дихання близької весни. На сході, за білявим зигзагом наддінських гір, в заливілімому мариві виступом виднілась вершина Усть — Медведицької гори. Змикаючись з горизонтом, там, в далечині, величезним хвилястим покривом простирались над землею білі баранці хмар.

Підвідчик вскочив у сани, повернув до Штокмана погрубіле обличчя, заговорив знову:

— Мій дід, він і досі живий, зараз йому сто восьмий рік іде, розповідав, а йому теж дід повідав, що за його пам'яті, тобто прашура мого, був на наше верхів'я Дону царем Петром посланий князь,—от пошли господь пам'яті! — чи то Длиноруков, чи то Долгоруков. І цей князь спускався з Воронежа із солдатами і руйнував козацькі городки за те, що не хотіли никінську погану віру приймати і під царя йти. Козаків ловили, носи їм різали, а деяких вішали й на плотах пускали по Доні.

— Ти це до чого загинаєш? — суворо насторожуючись, спитав Михась.

— А до того, що, мабуть, царь йому, хоч він і Длинорукий, а таких правів не давав. А комісар у Буканівській, так, до прикладу навертав: "Я, мовляв, вас розкозачу, сучих синів, так, що ви вік пам'ятатимете ..." Так на майдані в Б — канівській і кричав при всьому станичному зборі. А чи дано йому такі права від радянської влади? Тожто й воно! Мандати, мабуть, нема на такі подібні діла, щоб усіх під одну гребінку стригти. Козаки — вони теж різні.

У Штокмана шкіра на вилицях зібралася грудням.

— Я тебе слухав, тепер ти мене послухай.

— Може, звісно, я здуру не так що сказав, ви вже мені вибачайте.

— Чекай, чекай... Так от. Те, що ти розповів про якогось комісара, дійсно не схоже на правду. Я це перевірю. І якщо це так, якщо він знущався з козаків і самодурствовав,— то ми його не простимо.

— Ох, навряд!

— Не навряд, а так точно! Коли йшов фронт у вашому хуторі, хіба не розстріляли червоноармійці й червоноармійця свозі ж частини за те, що він пограбував якусь козачку? Про це мені казали у вас на хуторі.

— От, от! У Перфіловни нашкодив він у скрині. Це було! Це істинно. Воно, звісно ...

Строгість була. А це ти правильно — зз токами його і вбили. Потім довго у нас сперечались, де його ховати. Одні, — на кладовищі, а інші постали, що це споганить місце. Так і зарили його, бідолаху, біля току.

— Був такий випадок? — Штокман похапцем скрутив цигарку.

— Був, був, не зречусь, — жваво погоджувався козак,

— А чому ж ти гадаєш, що комісара не покараймо, якщо встановимо його провину?

— Любий товаришу, може у вас на нього й старшого не знайдеться? Адже то солдат, а це комісар...

— Тим суворіші до нього будуть вимоги. Зрозумів? Радянська влада розправляються тільки з ворогами, Т тих представників радянської влади, які несправедливо кривдять трудове населення, ми нещадно караймо.

Тишу березневого степового полудня, порушувану тільки свистом полозів та чвакучим перебором кінських копитів, обвальним розкотом задавив гуркіт гармати. За першим пострілом пролунало з рівними перервами ще три. Батарея З Крутівського поновила обстріл лівобережжя.

Розмова на підводі урвались. Гарматний гуркіт могутньою, чужорідною гамою увігнався і порушив біде зачаровання дрімотного в передвесінній млості степу. Коні, — і ті пішли швидше, підбористіше, безважно несучи й переставляючи ноги, діловито щулячи вуха.

Виїхали на Гетьманський шлях, і в очі тим, що сиділи на санях, кинулось просторе Задіння, величезне, плямисто-строкатий, з проталими пліщинами жовтих пісків, з мисами та з сизими островами верб та вільхового лісу.

В Усть-Хоперській підвідчик підкотив до будинку ревкому, в сусідстві З яким містився й штаб московського полку. Штокман, порившись у кишені, дістав з кисета керенку в сорок карбованців, подав її козакові. Той розквітнув усмішкою, оголюючи під вологими вусами жовтаві зуби, збентежено пом'явся:

— Що ви, товаришу, спаси Христос! Не варто грошей.

— Бери, — твоїх коней праця. А про владу ти не сумнівайся. Пам'ятай, ми боремося за владу робітників і селян. І на повстання вас штовхнули наші вороги — куркулі, отамани, офіцери. Вони — основна причина повстання. А як хто з наших несправедливо скривдив трудящого козака, що співчував нам, допомагав революції, то на покривдника можна було знайти управу.

— Знадш, товаришу, приповістку: до бога високо, а до царя далеко... І до вашого царя однаково далеко... З дужим не борись, а з багатим не судись, ви й дуже, і багаті. — І лукаво вискалився: — Бач, ось ти сорок карбованців відвалив, а їй, подорожі, красна ціна п'ятирик. Ну, спаси Христос!

— Це він тобі за розмову накинув, — посміхався Михась Кошовий, плигнувши з підводи й підсмикуючи шаровари, — та за приємну бороду. Чи знаєш ти, кого віз, пеньок восмикутний? Червоного генерала.

— Хо?

— Ось тобі й "хо". Ви теж народець, мать вашу... Мало дай — собакам на хвості

нав'яжеш. Ось, віз товаришів, дали один п'ятирик, такі — сякі !" Нарікатимеш всю зиму. А багато дав — теж тобі пече: "Ач, багачі які 1 Сорок карбованців відвалив. Гроші в нього не лічені"... Я б тобі нічогісінько не дав. Ображайся, як хоч. Однаково не догодиш. Ну ходімо... Прощай, бородо!

Навіть похмурий Іван Олексійович посміхнувся наприкінці михасевої запальної промови. З двору штабу на сибірському кудлатому конику вихопивсь червоноармієць кінної розвідки.

— Звідки підвода? — крикнув він, на короткому поводі повертаючи коня.

— Тобі що ? — спитався Штокман.

— Патрони везти на Крутівській. Заїзди!

— Ні, товаришу, цю підводу ми* відпустимо.

— А ви хто такий?

Червоноармієць, молодий і гарний парубієк, під'їхав щільно.

— Ми із Заамурського. Підводу не тримай.

— А... Ну, гаразд, хай їде. Па.няй, старий!

хь

* "

Насправді виявилось, що ніякої дружини в Усть-Хоперській не організуються. Була організована одна, але не в Усть-Хоперській, а в Буканівській. Дружину організував той самий комісар Малкін, посланий штабом 9 Червоної армії в низівські станиці Хопра, про якого дорогою розповідав козак-старовір. (уланські, буканівські, слащевські

1 кумилженські комуністи та радянські робітники, поповнені червоноармійцями, становили досить поважну бойову одиницю, що нараховувала двісті багнетів при кількох десятках шабель доданої до них кінної розвідки. Дружина тимчасово була в Буканівській, разом з ротою Московського полку, стримуючи повстанців, що опитувались наступати з верховин річки фланки та Зимівної.

Побалакавши з начальником штабу, колишнім кадровим офіцером, похмурою й пошарпаною людиною, і з політкою-мом —г московським робітником з заводу Міхельсона, Штокман вирішив зостатись в Усть-Хоперській. влившись до

2 батальйону полку. В чистенькій кімнатці, заваленій мотками обмоток, катушками телефонного дроту та іншим військовим майном, Штокман довго розмовляв з політкою-мом.

— Чи бачиш, товаришу, — повагом казав присадкуватий жовтолиций комісар, що страждав від нападів гострого апендициту, — тут складна механіка. У мене хлопці все здебільшого москвичі та рязанці, трохи нижегородців. Міцні хлопці, робітники здебільшого. А от був тут ескадрон миронівців з його Чотирнадцятої дивізії, так ті волинили. Довелось їх вирядити назад до Усть-Медвидиці. Ти залишайся, роботи багато, треба з населенням працювати, роз'яснити. Тобі ж зрозуміло, що козаки це... Тут треба на обачності матися.

— Все це я розумію не гірш від тебе, — посміхаючись на зверхній тон комісара й дивлячись на пожовклі білки його болісних очей, сказав Штокман. — А ось ти скажи

мені, що це за комісар у Буканівській ?

Комісар гладив сіру щіточку підстрижених вусів, в'яло відповідав, коли-не-коли підводячи темнуваті, прозорі повіки.

— Він там один час переборщував. Хлопець він гарний, але не дуже розбираються в політичній обстановці. Алеж ліс рубають, тріски летять... ЗаРаЗ він евакуюю в глиб Росії чоловіче населення станиці... Зайди.ДО завгоспа, він вас на кошт зарахуюОі — сказав комісар, болісно морщачись, придержуючи долонею засмальцьовані ватяні штани.

Вранці 2 батальйон за тривогою збігавсь "до зброї", йшов переклик. За годину батальйон похідною колоною рушив на хутір Крутівський.

В одній з четвірок поруч ішли Штокман, Кошовий і Іван Олексійович.

З Крутівської на той бік Дону послали кінну розвідку. Слідом перейшла Дін колона. На розм'яклій дорозі з коричневими гнойовими патьоками стояли калюжі. Крига на Доні просвічувала неяскравою пухирчастою синявою. Невеличкі закрайці переходили по тинах. Позаду, з гори батарея посилала череди на купи тополевих левад, що виднілись за хутором (уланським. Батальйон повинен був, проминувши покинутий козаками хутір Уланський, посуватись в напрямку станиці Уланської і, зв'язавшись з ротою І батальйону, що наступала з Буканівської, оволодіти хутором Антоновим. За диспозицією командир батальйону повинен був вести свою частину в напрямку на хутір Безбородов. Кінна розвідка незабаром донесла, що на Безбо-родовому противника не виявлено, а правіше від хутора, верстов за чотири, іде часта рушнична стрілянина.

Через голови колони червоноармійців, десь високо, скрегочучи й гудучи, неслись набої. Невеличкі розриви гранат стрясали землю. Позаду, на Доні з тріскотом репнула крига. Іван Олексійович оглянувся.

— Вода, мабуть, прибуває.

— Безглуздо в цей час переходити Дін! Його от-от Зламає! — ображено буркнув Михась, що все не примінився ступати по піхотному — чітко і в ногу.

Штокман дививсь на туго перетягнуті ремнями спини тих, що йшли попереду, на ритмічне похитування гвинтів-чаних цівок з пригвинченими димчасто-сизими запотілими багнетами. Оглядаючись, він бачив серйозні байдужі обличчя червоноармійців, такі різні і без краю схожі одне на одне, бачив хисткий рух сірих шапок з п'ятикутними червоними зірками, сірих пп\$нелей, жовтуватих від старості, та кошлато-сірих — которі (новіші; чув хлипкий і важкий похідний крок маси людей, глухий гомін, різноголосий кашель, дзв'якіт манерок; чув духовитий запах відсірих чобіт, махорки, ремінної амуніції. Напівзаплющивши очі, він пильнував не збитись з ноги і, відчуваючи прилив великої внутрішньої теплоти до всіх цих, вчора ще незнайомих йому хлопців, думав ; "Ну добре, чому ж вони ось зараз стали мені такі особливо милі й жалісні? Що зв'язує ? Ну загальна ідея... Ні, тут, мабуть, не тільки ідея, а й діло. А ще що ? Може, близькість небезпеки та смерті ? І якось по особливому рідні..." І посміхнувся очима. "Невже старію ?"

Штокман із задоволенням, схожим на батківське почуття дививсь на могутню,

круту велику спину червоноармійця, що йшов поперед нього, на червоний і чистий відрізок, юнацько-круглої шиї, що виднівся між коміром та шапкою; перевів очі на свого сусіда. Смугле голене обличчя, з плитами кров'яно-червоного рум'янцю, тонкий, мужній рот. Сам — високий, але складний, як голуб, іде, майже не махаючи вільною рукою, і все якось болісно морщиться, а в кутках очей — павутиння старечих зморщок. І потягло Штокмана на розмову:

— Давно в армії, товаришу?

Світлокоричневі очі сусіда холодно й допитливо, трохи скося, майнули по Штокмані.

— З вісімнадцятого, — крізь зуби.

Стримана відповідь не розхолодила Штокмана.

— Звідки родом?

— Земляка шукаєш, старий ?

— Землякові буду радий.

— Москвич я.

— Робітник?

— Угу.

Штокман мельки зиркнув на руку сусіда. Ще не змиті часом сліди роботи з залізом.

— Металіст?

І знов коричневі очі пройшлись по обличчі Штокмана, по його злегка сивуватій, нечистій бороді.

— Токар по металу. А ти теж? — І мов би потепліло в кутках суворих коричневих очей.

— Я слюсарем був... Ти чого це, товаришу, все кривишся ?

— Чоботи муляють, зсохлись. Вночі в секреті був, промочив ноги.

— Не побоюєшся? — здогадливо посміхнувся Штокман.

— Чого?

— Ну як же, ідемо в бій.. о

— Я — комуніст.

— А комуністи, що ж, не бояться смерті? Не такі я* люди? — встряв до розмови Михась.

Сусід Штокмана зручно підкинув гвинтівку; не дивлячись на Михася, подумавши, відповів:

— Ти ще, братику, мілко плаваєш у цих ділах. Мені не можна боятись. Сам собі наказав, — зрозумів ? І ти до мене без чистих рукавичок в душу не лізь ... Я знаю, за що і з ким я воюю, знаю, що ми переможемо. А де головне. Інше все — дурниці — І, посміхнувшись якомусь своєму спогадові, збоку поглядаючи на профіль Штокмана, розповів:— Торік я був у загоні Красавцева на Україні. Бої були. Нас тіснили ввесь час. Втрати. Почали кидати ранених. І ось неподалеку від Жмеринки нас оточують. Треба було вночі пройти через лінію білих і висадити в тилу в них на річечці міст, щоб не допустити бронепоезд, а нам пробиватись треба через лінію залізниці. Викликають

охот-ників. Таких немад. Комуністи — було нас небагато — кажуть : "Киньмо жеребка, кому з нас". Я подумав і визвався. Взяв шашки, шнур, сірники, попрощався з товаришами, пішов. Ніч темна, з туманом. Відійшов сажнів із сто, поповз. Повз нескошеними житами, потім ярмом. З яру став виповзати, пам'ятаю, як шарахне в мене спід носу якийсь птах. Еге-е-е. За десять сажнів проліз повз сторожеву охорону, пробравсь до мосту. Кулеметна застава його охороняла. Годин зо дві лежав, виживав моменту. Заклав шашки, почав у полах сірники палити, а вони відсиріли, не горять. Я ж на череві повз, мокрий від роси був, хоч викрути, головки відсиріли. І ось, старий, тоді мені стало страшно. Незабаром світанок, а в мене руки тремтять, піт очі залива . "Пропало все, — думаю, — не висаджу — застрелюсь",— думаю. Мучився-мучився, та все ж так-сяк запалив — і хода. Коли гахнуло ззаду, — я лежав за насипом під щитами, — у них крик зчинився. Тривога. Гахнули з двох кулеметів. Багато кінних пробігло повз мене, та хіба вночі Знайдеш ? Вибрався я спід щитів — і в жита. І тільки тут, Зна ш, віднялись мені ноги й руки, не можу рухнутись, та й баста! Ліг. Туди йшов нічого, хоробро, а звідти — ось так... І чи знанні, взяло мене на блювоту, всього вимотало в доску! Почуваю — і нічого вже немад, а все тягне. Еге-е-е..Ну, звісно, до своїх все ж добрався. — І пожвавішав, дивно потеппліли й погарнішали, гарячково заблищавши, коричневі очі. — Хлопцям уранці, після бою, розповідаю, який в мене з сірниками номер вийшов, а дружок мій і каже : "А запальничку, Сергію, хіба ти загубив ?" Я — хап за нагрудну кишеню, — там ! — Витяг, креснув, — і, уяви, загорілась відразу.

Від дальнього острова тополь, гнані вітром, високо й швидко неслися два круки. Вітер кидав їх поштовхами. Вони вже були за сотню сажнів від колони, коли на Крутівській горі, після годинної перерви, знову гахнула гармата, пристрільний набій з тугим, наростаючим скреготом, почав наближатись, і коли виття його, здавалось, досягло найдужчого напруження, один з круків, що летів вище, враз шалено закрутивсь, як стружка, схоплена вихором, і, косо простираючи крила, спірально кружляючи, ще намагаючись вдержатись, почав падати величезним чорним листком.

— Налетів на смерть ! — в захваті сказав червоноармідць, що йшов позад Штокмана. — Як його крутнуло,— здорово !

Від голови колони високою карогнідою кобилицею скакав, розбризкуючи талий сніг, ротний.

— В цеп!

Обсипавши Івана Олексійовича, що йшов мовчки, грудням снігу, галопом промчало трод саней з кулеметами. Один з кулеметників на розкоті зірвався з задніх саней, і буйний та смачний регіт червоноармійців лунав аж поки їздовий, матюкаючись, не завернув хвацько коней, і кулеметник, що впав був, не вскочив на бігу в сани.

ц

Станиця Наринська стала за опорний пункт для І повстанської дивізії. Григорій Мелехов, прекрасно враховуючи стратегічну вигідність позиції під Каргінською, вирішив ні в якому разі її не здавати. Гори, що тяглись лівобережжям ріки Чира, були тими командними висотами, які давали козакам чудову можливість боронитися. Внизу,

по той бік Чира лежала Каргінська, за нею на багато верстов м'яким сувалком ішов на південь степ, де не-де перерізаний упоперек балками та видолінками. На горі Григорій сам вибрав місце, де встановити тригартматну батарею. Неподалечку був чудовий спостережний пункт — прикрита дубовим лісом та горбистими складками насипна могила, що панувала над місцевістю.

Бої йшли під Каргінською щодня. Червоні звичайно наступали з двох боків: степом з півдня, з боку української слободи Астахово, і зі сходу, із станиці Боківської, просуваючись уверх по Чиру, суцільними хуторами. Козацькі цепи лежали за сто сажнів від Каргінської, зрідка пострілюючи. Шалений вогонь червоних майже завжди примушував їх відступати до станиці, а потім крутими те-клинами вузьких ярів — на гору. У червоних не було достатніх сил для того, щоб тіснити далі. На успішності їх наступових операцій гостро негативно позначалась відсутність потрібної кількості кінноти, яка могла б обхідним рухом з флангів примусити козаків до дальшого відступу і, відтягаючи сили противника, розв'язати руки піхоті, що нерішучо тупцялась на підступах до станиці. Піхота

ж не могла бути використана для такого маневра з огляду _

на и малу рухливість, нездатність до швидкого маневрування та тому, що в козаків була переважно кіннота, що могла у всякий момент напасти на піхоту на марші і тим відтягти и від основного завдання. Переваги повстанців полягали ще і в тому, що, чудово знаючи місцевість, вони не втрачали нагоди непомітно перекидати кінні сотні балками на фланги та в тил противника, постійно загрожувати йому та паралізувати його дальше просування.

Проти 20 березня у Григорія достиг план розгрому червоних. Фальшивим відступом він хотів заманити їх до

$I * V * " . ' > 1 "$

Каргінської, а тим часом кинути Рябчикова з полком кінноти Гусинською балкою — із заходу, і по Грачах — зі сходу, у фланг їм, для того, щоб оточити їх і завдати нищівного удару. План був пильно розроблений. На нараді ввечері всі командири самостійних частин дістали точні інструкції і накази. Обхідний рух, за думкою Григорія, мав початися на світанку для того, щоб краще замаскуватись. Все було просто, як у грі в дамки. І Григорій, пильно перевіrivши й зваживши в думці всі можливі несподіванки, все, що непередбачено могло перешкодити здійсненню його плану, випив дві склянки самогону, не роздягаючись впав на ліжко; уклавши голову вологою полою шинелі, заснув мертвецьким сном.

Другого дня, біля четвертої години вранці, червоні цепи вже займали Каргінську. Частина козацької піхоти, щоб очі відвести, втекла через станицю на гору; на них, хвацько повернувши коні, стрекотіли два кулемети З тачанок, що спинились на в'їзді до Каргінської. По вулицях помалу розтікались червоні.

Григорій був за курганом, біля батареї. Він бачив, як червона піхота займав Каргінську і згромаджуються коло Чира. Було умовлено, що після першого гарматного пострілу дві сотні козаків, які лежали під горою в садах, перейдуть у наступ, а в цей час

полк, що пішов в обхід, почне обхват. Командир батареї хотів було прямим прицілом вдарити в кулеметну тачанку, що швидко котилася Климівським бугром до Каргінської, коли це спостерегач переказав, що на мості в хуторі Нижню-Латишевському, верстов за три з половиною, показала гармата: червоні одночасно наступали і з боку Боківської.

— Вдарте на них з мортирки, — порадив Григорій, не відіймаючи від очей цейсівського бінокля.

Націлювач, перекинувшись кількома фразами з вахмістром, що виконував обов'язки командира батареї, швидше ісо встановить приціл. Номери приготувались, і чотири — з — половиною — дюймова мортирка, як визначили її

. Г

козаки, осадисто ревнула, орючи скопану біля хвоста землю. Найперший же набій влучив у кінець мосту. Друга гармата червоної батареї в цей момент в'їздила на міст. Набій розметав запряжку коней, з шістьох, — як з'ясувалося потім — зацілів тільки один, зате їздовому, що сидів на ній, начисто зрізало окрушиною голову. Григорій бачив: перед гарматою спалахнув жовтосірий клуб диму, тяжко бахнуло і, обкутані димом, ставши дибки, як підтяті, попадали коні. Спотикаючись, бігли люди. Кінного червоно-армійця, що був у момент падіння гранати коло передка, разом з конем та перенчатами мосту кинуло і вдарило об лід.

Такого вдалого попадання не сподівались батареїці. На хвилину під курганом біля гармати запанувала тиша; тільки спостерегач, що був поблизу, схопившись навколішки, кричав щось і вимахував руками.

І зараз же, з густих зарослей вишневих садків та левад донеслися недружне "ура", тріскотливий дріб гвинтів-чаних пострілів. Забувши про обережність, Григорій вибіг на курган. Вулицями бігли червоноармійці, звідти доносився безладний гомін голосів, різкі командні крики, шквальні вибухи стрілянини. Одна з кулеметних тачанок поскакала була на взгірок, але зараз же, недалечко від кладовища, круто повернула, і через голови червоноармійців, що бігли й припадали на бігу, кулемет зацокотів на козаків, що висипали з садів.

Марно Григорій намагався побачити на горизонті козацьку лаву. Кіннота, що під командою Рябчикова пішла в обхід, все ще не показувалась. Червоноармійці, які були на лівому флангові, вже підбігали до мосту через За у-рунний видолинок, що з'єднував Каргінську із сумежним хутором Архипівським, в той час, як правофлангові ще бігли вздовж станиці й падали під пострілами козаків, що заволоділи двома ближніми до Чира вулицями.

Нарешті зза горба показала перша сотня Рябчкова, за нею — друга, третя, четверта... Розсипаючись у лаву, сотні круто повернули ліворуч, навперейми юрбам червоноармійців, що тікали косогором до Климівки. Григорій, жмакаючи в руках рукавички, схвильовано стежив за кінцем бою. Він кинув бінокль і дивився вже неозброєним оком на те, як навалюно наближається лава до Климівської дороги, як, замішавшись, повертають назад і біжать до Архипівських дворів купки й окремі

червоноармійці і, зустрінуті звідти вогнем козацької піхоти, що розвивала переслідування вгору за течією Чира, знов кидаються на дорогу. Тільки незначній частині червоноармійців пощастило прорватись до Клімівки.

На горбі, страшна тишею, почалась рубанка. Сотні Рябчикова повернулись фронтом до Каргінської і, наче вітер листя, погнали назад червоноармійців. Біля мосту через Забурунний чоловіка з тридцять червоноармійців, бачачи, що вони відрізані й виходу немає, почали відстрілюватись. У них був станковий кулемет, чималий запас стрічок. Ледве 3 садів показувалась піхота повстанців, як з гарячковою швидкістю починав працювати кулемет, і козаки падали, переповзали під прикриттям повіток та кам'яної огорожі дворів. З горба видно було, як по Каргінській козаки бігом тягли свій кулемет. Біля одного з крайніх в Архи-півці дворів вони загаялись, потім вбігли у двір, незабаром з даху комори в цьому дворі різно зататакало. Вдивившись, Григорій побачив у бінокль і кулеметників. Розкинувши ноги, в шароварах, заправлених у білі панчохи, зігнувшись під щитком, один лежав на даху; другий вилазив драбиною, обмотавшись кулеметною стрічкою. Батарейці вирішили прийти на допомогу піхоті. Місце зосередження групи червоних, що опір чинила, вкрила череда шрапнелі. Останній бризантний набій вибухнув далеко на од.пібі.

За чверть години біля Забурунного кулемет червоних раптом замовк, і зараз же спалахнуло коротке "ура". Між голих стовбурів верб замелькали фігури кінних козаків.

Все було скінчене.

З наказу Григорія сто сорок сім порубаних червоноармійців мешканці Каргінської та Архипівки гаками й чіп'ям стягли в одну яму, мілко зарили біля Забурунного. Рябчиков захопив шість патронних двоколок з кінсьми й патронами та одну кулеметну тачанку з кулеметом без замка. В Клімівській одбив сорок дві підводи з військовим майном. У козаків вбитих було чотири чоловіка та поранених — п'ятнадцять. Після бою на тиждень у Каргінській встановилось затишшя. Противник перекинувся на 2 дивізію повстанців і незабаром, тіснячи її, захопив ряд хуторів Ми гулінської станиці: Алексеевський, Чернецьку слобідку й підійшов до хутора Верхне-Чирського.

Звідти щодня на світанку чувся гарматний гуркіт, але повідомлення про хід боїв надходили в великим запізненням і не давали ясного уявлення про становище на фронті 2 дивізії.

В ці дні Григорій, тікаючи від чорних думок, намагаючись заглушити свідомість, не думати про те, що творилось навколо і чого він був значним учасником, — почав пити. Якщо повстанці зазнавали гострої нужди в борошні при величезних запасах пшениці (млини не встигали працювати на армію, і часто козаки харчувались вареною пшеницею), то в самогоні не було нестачі. Рікою лився самогон. На тім боці Дону сотня дудоревських козаків п'яні-сінька пішла кінно в атаку, в лоб на кулемети, і була знищена наполовину. Випадки виходу на позиції напідпитку стали звичайним явищем. Григорієві прислужливо доставляли самогон. Особливо в здобуванні визначався Прохір Зиков. Після бою в Каргінській він, на прохання Григорія, приніс три відрових глеки самогону, скликав пісельників, і Григорій, відчуваючи радісну звільненість, відкрив від

дійсності та роздумів, пив з козаками до ранку. Вранці опох-мелився, переложив, і на вечір знову знадобились пісель-ники, веселий гуд голосів, людська метушня, танки, все, що утворювало ілюзію справжніх веселощів та заступало собою тверезу люту дійсність.

273

Тихий ДІн

А потім потреба в пиятиці швидко увійпіді й звичку. Сідаючи вранці до столу} Григорій вже відчував непереможне бажання ковтнути горілки. Пив він багато, але не перепивав через край, на ногах завжди був міцний. Навіть під ранок, коли інші, виблювавшись, спали за столами й долі, вкриваючись шинелями та піюіонами, — він зберігав видимість тверезого, тільки дужче блід та суворішали очі, і частіше стискав голову руками, звівши кучерявуватий чуб.

За чотири дні безперервних гульбощів він помітно обрeзк, згорбився; під очима засиніли мішкуваті складки, у погляді все частіше став просвідчувати вогник безтямної жорстокості.

На п'ятий день Прохір Зиков запропонував, обіцяйливо посміхаючись:

— їдьмо до одної гарної молодиці, на Лиховидов? Ну, Згода? Тільки ти, Григорію Панте.іейовичу, не гався. Баба солодка, як кавун! Хоч я її і не куштував, а знаю. Тільки неука, диявол! Дика. У такої не зразу випрохаєш, вона й погладити не дасться. А самогон жене — добрішого не знайдеш. Найкраща самогонниця на весь Чир. Чоловік у неї у відступі, за Дінцем, — неначе між іншим закінчив він.

На Лиховидов поїхали звечора, Григорія супроводили Рябчиков, Харлампій Ермаков, безрукий Олекса Ніаміль та комдив четвертої Кіндрат Медведев, що приїхав із своєї дільниці. Прохір Зиков їхав попереду. На хуторі він повів коня ступою, повернуv у провулок, відчинив ворітця на гарман. Григорій слідом за ним торкнуv коня, той плигнуv через величезний підталий замет, що лежав біля воріт, Завалився передніми ногами в сніг і, схропнувши, виправився, переліз замет, що завалив ворота й тин по самісінський вершечок. Рябчиков, спішившись, провів коня за вуздечку. Хвилин із п'ять Григорій їхав з Прохором попід прикладками соломи й сіяа, потім голим, скляно — дзвінким вишневим садом. В небі, налита синім, косо стояла золота чаша молодого місяця, тремтіли зірки, зачарована ткалася тиша, і далекий собачий гавкіт та хрустьке цокання кінських копитів, не порушуючи, тільки підкреслювали її. Крізь густий вишняк та розсохувате гілля яблунь жовто засвітився вогник, на тлі зоряного неба чіткий повстав силует великої, криної очеретом, хати. Прохір, перехилившись у сідлі, прислужливо відчинив рипучу хвіртку. Біля ганку, в замерзлій калюжі хитався відбитий місяць. Кінь Григорія копитами розбив скраю калюжі кригу і став, враз відсапуючи. Григорій зскочив з сідла, замотав повід на бильці, увійшов у темні сіни. Ззаду загомоніли, спішившись і півголосом наспівуючи пісеньок, Рябчиков з козаками.

Навпомацки Григорій знайшов дверну клямку, ступнув до просторої кухні. Молода, низенька, але складна, як куріпка, козачка із смуглим обличчям та чорними ліпними

бровами, стоячи спиною до печ', плела панчохи. На печі спало, розкинувши руки, білоголове дівчатко років дев'яти. Григорій, не роздягаючись, сів до столу.

— Горілка б} ?

— А привітатись не треба ? — спитала господиня, не дивлячись на Григорія і усе так само швидко мелькаючи різками дротків для плетіння.

— Здорова, коли хочеш! Горілка ц ?

Вона підвела вії, посміхнулась до Григорія круглими карими очима, прислухаючись до гомону й стукоту кроків у сінцях.

— Та горілка А чи багато вас, ночувальників, приїхало ?

— Багато, вся дивізія ...

Рябчиков від порога пішов навприсядки, волочачи шаблю, ляскаючи по халявах папахою. На дверях стовпились козаки ; з них котрийсь чудово вибивав на дерев'яних ложках хвацьких танцюристських дрібушок.

На ліжку звалили ворох шинелей, зброю поскладали на лавах. Прохір моторно допомагав господині готувати на стіл. Безрукий Олекса Шаміль пішов до льоху по квашену капусту, зірвався з драбини, виліз, приніс у полах чикменя черепки розбитої тарілки та ворох мокрої капусти.

До півночі випили два відра самогону, поїли силу капусти й вирішили різати барана. Прохір навпацки впіймав у кашарі ярку — перетоку, а Харлампій Ермаков — теж рубака не з останніх — шаблею відтяг їй голову і тут же, під повіткою, оббілував. Господиня затопила в печі, поставила відровий чавун баранини.

Знову вдарили танцюристої в ложки і Рябчиков пішов, вивертаючи ноги, люто вдаряючи по халявах долонями, підспівуючи різким, але приємним тенором:

Вот теперя вам попить, погулять,

Когда нечего на баз загонять...

— Гуляти хочу! — рикав Ермаков і все поривався випро бувати шаблею міцність віконних рам.

Григорій, що любив Ермакова за надзвичайну хоробрість та козацьке завзяття, здержував його, постукуючи по столі мідним кухлем:

— Харлампію, не дурій!

Харлампій слухняно кидав шаблю в піхви, жадібно припадав до шклянки з самогоном.

— Ось під такий кураж і померти не страшно, — казав Олекса Шаміль, підсідаючи до Григорія.—Григорію Пан-телейовичу ! Ти — наша гордість! Тобою тільки на світі держимось ! Хильнімо ще по одній ?.. Прохоре, самогону !

Нерозсідлані коні стояли уприпуст біля прикладку сіна, їх по черзі виходили провідувати.

Тільки вдосвіта Григорій відчув, що сп'янів. Він наче Здалеку чув чужу мову, важко ворочав кров'яними білками і величезним напруженням волі вдержував свідомість.

— Знов нами золотопогонники владають ! Прибрали владу до рук! — горлав Ермаков, пригортаючи Григорія.

— Які погони? — питав Григорій, відхиляючи руку Ермакова.

— У Вешках. Щож, ти не знаєш, чи що? Кавказький князь сидить! Полковник!.. Зарубаю! Мелехов! Життя свод покладу до твоїх ніжок, не дай нас у кривду! Козаки хвилюються... Веди нас до Вешок, — все поб'ємо й пустимо за димом! Ілька Кудінова, полковника — всіх знищимо! Годі їм нас мордувати! Давай битися і з червоними, і з кадетами. Ось чого хочу!

— Полковника вб'ємо. Він навмисне zostався... Харлам-пію! Давай радянській владі до ніг поклонимось: винні ми... — Григорій, на хвилину тверезіючи, криво посміхнувся. — Я шуткую, Харлам-пію, пий.

— Чого шуткуєш, Мелехов? Ти не шуткуй, тут справа єрйозна, — суворо заговорив Медведєв. — Ми хочемо пере-тряхнути владу. Всіх змінимо й настановимо тебе. Я балакав з козаками, вони згодні. Скажемо Кудінову і його опричині добром: "Одступіть від влади. Ви нам не гожі". Відступляться — добре, а ні — рушимо полк на Вешки, і аж чорт їх враз візьме!

— Нема більше про це балачок! — лютішаючи, крикнув Григорій.

Медведєв знизав плечима, відійшов од столу й пити кинув. А в кутку, звівши з лави скуйовджену голову, креслячи рукою по забрудненій долівці, Рябчиков жалісно виводив :

Ты мальчишечка, разбедняжечка,

Ой ты склони свою головушку,

Ты склони свою головушку...

И-ех. На правую сторонушку.

На правую да на левую.

І, зливаючи з його тенорком, що по жіночому зворушливо жалівся, свій глухуватий бас, Олекса Щаміль підтягав і

На грудях когда лежал,

Тяжолехенько вздыхал...

Тяжелехонько вздыхал и в остатний раз сказал:

"Ты прости-прощай, любовь прежняя,

Любовь прежняя, чорт паршивая..

За вікном заллювів світанок, коли господиня повела Григорія до горниці:

— Годі вам його поїти! Відчепись, чортяко! Чи не бачиш, що він негодящий нікуди, — казала вона, насилу підтримуючи Григорія, другою рукою відштовхуючи Ермакова, що йшов за ними з кухлем самогону.

— Зорювати, чи що? — підморгував Ермаков, хитаючись розплескуючи з кухля.

— Авжеж, спати,

— Ти з ним зараз не лягай, пуття не буде...

— Не твоє* діло! Ти мені не свекор !

— Ложку візьми! цадаючи від нападу п'яного сміху, іржав Ермаков.

— І-і-і, чорт безсовісний! Залив зінки ото та й верзе неподобне!

Вона вштовхнула Григорія до кімнати, поклала на ліжко, в сутінках з огидою й

жалістю оглянула його мертвотно-бліде обличчя з невидючими заплющеними очима:

— Може узвару вип'єш?

— Зачерпни.

Вона принесла шклянку холодного вишневого узвару, і, присівши на ліжку, доти перебирала й гладила сплутане волосся Григорія, поки й заснув. Собі постелила на пічці, поруч з дівчинкою, але заснути їй не дав Шаміль. Зронивши голову на лікоть, він схропував, як переляканий кінь, потім враз прокидався, наче від поштовху, хрипло голосив:

... Да со служби — цы до — мой.

На грудях — по — го — ни — ки,

На плечах — хресты — ы — ы ...

Ронив голову на руки, а за кілька хвилин, дико озираючись, знов починав:

Да со службы...

хиі

Уранці, прокинувшись, Григорій згадав розмову з <Зрма~ ковим та Медвед вим. Він не був уночі такий уже п'яний

і без особливого напруження відновив у пам'яті балачки про заміну влади. Йому стало ясно, що випивачка в Лихови"* довів була організована з певною ціллю: підбити його на переворот. Проти Кудінова, що відверто виявляв бажання йти до Дінця та з'єднатися з Дінською армією, велась інтрига ліво настроєними козаками, що потай мріяли про остаточне відокремлення від Дону та утворення в себе якоїсь подоби радянської влади без комуністів. Григорія ж хотіли притягти до себе, не розуміючи усієї згубності распри всередині повстанського табору, коли кожної хвилини червоний фронт, буди захитаний біля Дінця, міг легко змести їх разом з їх "міжусобицею". "Дитячі іграшки",— в думці промовив Григорій і легко скочив з ліжка. Одягшись, він збудив Ермакова й Медведева, покликав їх до горниці, щільно причинив двері.

— Ось що, братці: викиньте з голови вчорашню розмову і не шелестіть, а то погано вам буде! Не в тім річ, хто командує. Не в Кудінові справа, а в тому, що ми в кільці, ми — як бочка в обручах, і не сьогодні-завтра обручі нас розчавлять. Полки треба посувати не на Вешки, а на Мигулін, на Краснокутську, — значущо підкреслював він, не зводячи очей з похмурого, байдужого обличчя Медведева. — Так само, Кіндрате, нема чого білим світом мутити! Ви покрутіть мізками й зрозумійте: якщо зачнемо бракувати командування та влаштовувати всякі перевороти— загибель нам. Треба або до білих або до червоних прихилитись. Посередині не можна, — задавлять.

— Розмову, цур, не виносити, — відвернувшись, попрохав Ермаков.

— Помре проміж нас, але з умовою, щоб ви покинули козаків мутити. А Кудінов з його радниками, що ж? Повної влади в них немає, — як умію я, так і вожу свою дивізію. Плохі вони, слова нема, і з кадетами вони нас знов просватають, як пити дати. Але куди ж подамось? Путі нам, всі жилочки перетяті!

— Та воно так... — туго погодився Медведев і вперше

за час розмови звів на Григорія малюсінькі, наставлені Злістю, ведмедячі вічка.

Після цього Григорій ще дві доби підряд пив по ближніх від Каргівської хуторих, п'яним кружалом пускаючи життя. Запахом самогону пропахся навіть пітник на його сидлі. Молодиці й дівчата, що дівочий вінок загубили, ішли через руки Григорія, поділяючи з ним коротку любов. Але на ранок, переситившись любовним запалом чергової утіхи, Григорій тверезо й байдужо, як про сторонню, думав:

"Жив і всього пізнав я за віджитий час. Молодиць і дівчат попокохав я, добрими кіньми... ех !.. попотоптав степ, батьківством тішився і людей убивав, сам на смерть ходив, на синя небо милувався. Що ж нового покаже мені життя ? Нема нового! Можна й померти. Не страшно. І у війну можна гратись без ризику, як багатому. Невеликий програш!"

Голубим сонячним днем пропливало в безладних спогадах дитинство... Шпаки в кам'яних кладках, босі Гриць-кові ноги в гарячому поросі, величаво застиглий Дін у зеленій облямівці лісу, відбитого у воді, дитячі обличчя друзів, молодява ставна мати... Григорій закривав очі долонею, і перед мисленим зором його проходили знайомі обличчя, події, іноді дуже дрібні, але чомусь чіпко при-смоктані до пам'яті, лунали в пам'яті забуті голоси втрачених людей, уривки розмов, різноликий сміх. Пам'ять направляла промінь спогадів на давно забутий, колись бачений пейзаж, і враз сліпучо повставали перед Григорієм— степовий простір, літній шлях, гарба, батько на передку, воли, рілля в золотистій щетині скошеного хліба, чорний розсип граків на дорозі... Григорій в думках, сплутаних, як сітчана діль, ворухив пережите, нахоплювався в цьому житті, що пішло кудись в неповоротне, на Оксану, думав: "Люба! Незабутня!"—і гидливо відсувався від жінки, що спала поруч нього, зітхав, нетерпляче ждав світанку і, ледве сонце малиновим розшивом, золотим позументом починало мережити схід, — схоплювався, вмивався, поспішав до коня.

ХІІІ

Степовим всежерущим палом збз7шувало повстання. Навколо непокірних станиць зімкнулось стальне кільце фронтів. Тінь рокованості тавром лежала на людях. Козаки грали в життя, як в орлянку, і чималому числу випадала "решка". Молоді буйно кохалися, старіші віком — пили самогон до одуру, грали в карти на гроші й патрони (причём патрони цінились дорожче від дорогого), їздили додому на побивку, щоб хоч на хвилинку, притуливши до стіни осоружну гвинтівку, взятись руками за сокиру або рубанок, щоб серцем одпочити, заплітаючи запашною шелюгою тин або готуючи борону чи гарбу до весняної роботи. І багато хто, скуштувавши мирної живухи, п'яний повертався до частини і, протверезившись, зозла на "життя-живоття" йшов у пішій лаві в атаку, в лоб, на кулемети, а чи то, спалювані люттю, шалено неслись, не чуючи під собою коней, в нічні наскоки і, захопивши полонених, жорстоко, з первісною дикістю, знущались з них, шкодуючи патронів, прикінчуючи шаблями.

А весна того року сяла невиданими барвами. Прозорі, як висилені, та погожі стояли у квітні дні. По неприступному блакитному розливі небес пливли, відпливали на північ, випереджаючи хмари, ватаги казарок, ключі мідноголосих журавлщійй блідозеленому

покриві степу, біля ставків розсипаними перлами іскрилися, присівши на попас, лебеді. Біля Дону в займищах стогін стояв від пташиного гелготу, крику. На затоплених луках, на грядинах і купах незалитої землі перекликалися, готуючись до від-літу, гуси; у верболозі безугавно сичали охоплені любовним екстазом качури. На вербах зеленіли сережки, липкими духовитими бруньками бубнявіла тополі. Невимовних чарів був сповнений степ, ледве зазеленілий, налитий древнім запахом відталого чорнозему та вічно юним — молодій трави.

Тим була люба війна на повстанні, що під боком у кожного бійця був рідний курінь. Набридало ходити в застави та секрети, набридало в роз'їздах мотатись по горбах та перевалах, — козак випрошувався в сотенного, їхав додому, а замість себе прислав на служивському коні свого вет-хого діда або сина — підлітка. Сотні завжди мали повну кількість бійців і завжди текучий склад. Але дехто примудрявся й так: сонце навізаходи — виїздив з місця по-стоянці сотні, пускав коня вчвал і, відмахавши верстов 3 тридцять, а то й сорок, смерком був уже дома. Переспавши ніч з жінкою або любкою, після других півнів сідлав коня, і не встигали ще померкнути Стожари, — знову був у сотні.

Багато веселунів натішитись не могли з війни біля рідних тинів. "І помирати не треба!" — жартували козаки, що частенько навідували жінок.

Командування особливо боялось дезертирства на початок польових робіт. Кудінов спеціально об'їздив частини і з не властивою йому твердістю заявляв:

— Нехай краще на наших полях вітри пасуться, нехай краще ні зернини в землю не кинемо, а відпускати з частин козаків не наказую! А хто самовільно від'їздитиме, будемо шмагати й розстрілювати!

хиу

І ще в одному бою під Климівкою довелось брати участь Григорієві. Під полудень коло крайніх дворів зав'язалось перестрілювання. Трохи згодом до Климівки увійшли червоноармійські цепи. На лівому флангу в чорних бушлатах мірно посувалися матроси — екіпаж якогось судна Балтійського флоту. Безстрашною атакою вони вибили з хутора дві сотні Каргінського повстанського полку, відтіснили їх балкою до Василевського.

Коди перевага почала схилатись на бік червоноармійських частин, Григорій, що стежив за 603м з пригорка, махнув рукавичкою Прохорові Зикову, що стояв з його конем біля патронної двоколки, на ході плигнув у сідло; обскакуючи байрак, шибкою риссю подався на узвіз до Гусинки. Там — він знав — прикрита левадами стояла резервна кінна сотня 2 полку. Через сади й тини він подався до місця постійки сотні. Здала побачивши спішених козаків і коней при конов'язі, вихопив шаблю, гукнув:

— На кінь!

Двісті вершників за хвилину розібрали коней. Командир сотні скавав Григорієві назустріч.

— Виступаємо?

— Давно б треба. Гав ловиш, твою мати! — Григорій блиснув очима.

Осадивши коня, він спішився і, як на зло, загаявся, натуго підтягаючи попруги (спотілий і розгарячений кінь крутився, не давався затягти черезподушечну попругу, дувся, хрипів нутром і, люто ширячи зуби, намагався збоку накинути Григорія передком). Надійно укріпивши сідло, Григорій устроїв ногу в стремено; не дивлячись на збентеженого сотенного, що прислухавсь до все дужчої стрілянини, кинув:

— Сотню поведу я. До виїзду з хутора взводними рядами, риссю!

За хутором Григорій розсипав сотню в лави, спробував, чи легко йде з піхов шабля; відділившись від сотні сажнів на тридцять, учвал поскакав до Климівки. На гребені горба, що південним боком сповзав до Климівки, на мить він придержав коня, вдивляючись. По хуторі скакали й бігли, відступаючи, кінні й піші червоноармійці, скочки неслись двоколки й брички обозу першого розряду. Григорій на-півповернувся до сотні:

— Шаблі геть! В атаку! Братці, за мною! — Легко видобув шаблю, перший закричав: — Ура-а-а !.. — і, відчуваючи холодок і знайому легкість у всьому тілі, пустив коня. В пальцях лівої руки дрижали струною напнуті поводи, піднесене над головою лезо із свистом розтинали цівку зустрічного вітру.

Величезна біла хмара, що клуботалась на весняному вітрі, на хвилину заступила сонце і, випереджаючи Григорія, з позірною повільністю по горбі попливла сіра тінь. Григорій переводив погляд з дворів Климівки, що зближалися, на цю тінь, що сунула по бурій, непросохлій землі, на світложовту, радісну смугу світла, що кудись тікала вперед. Нез'ясовне і неусвідомлене, явилось раптом бажання наздогнати біжуче по землі світло. Притиснувши коня, Григорій пустив його на весь мах, — насідаючи, почав наближатись до текучої грані, що відділяла світло від тіні. Кілька секунд шаленого гону — і от витягнута голова коня вже обсипана сівом світлоносного проміння, і руда шерсть на ній враз спалахнула яскравим, кольким блиском. В момент, коли Григорій перескакував непримітну окрайку хмаринної тіні, з провулка туго заклацали постріли. Вітер рвійно ніс клоччя звуків, наближаючи й підсилюючи їх. Ще якась невловима мить — і Григорій крізь сипкий гуркіт копитів свого коня, крізь ЗВИСКИ куль та завивання вітру у вухах перестав чути гуркіт сотні, що йшла позаду. З його слуху неначе випав важкий, садкий скок маси коней, що стрясав непросохлу цілину, — мовби почав віддалятися, завмирати. В цей момент зустрічна стрілянина спалахнула, як багаття, до якого підкинули сушняку: завили зграї куль. В збентеженні, в страху Григорій оглянувся. Розгубленість і гнів корчами спотворили його обличчя. Сотня, повернувши коні, покинувши його, Григорія, скакала назад. Недалечко командир крутився на коні, безглуздо вимахував шаблею, плакав і щось кричав зірваним охриплим голосом. Тільки двоз козаків наближалось до Григорія та ще Прохір Зиков, на короткому поводі завернувши коня, підскакував до командира сотні. Решта врозтіч скакала назад, вкинувши до піхов шаблі, працюючи нагаями.

Тільки на єдину мить Григорій притішив біг коня, намагаючись усвідомити, що ж сталося позаду, чому сотня, не зазнавши втрати, несподівано кинулась тікати. І в цю коротку мить свідомість підштовхнула рішення: не повертати, не тікати, а — вперед!

Він бачив, що на провулку. За сто сажнів від нього, за тином, біля кулеметної тачанки метушилося чоловіка з сім червоноармійців. Вони намагались повернути тачанку цівкою кулемета на козаків, що атакували їх, але у вузькому провулку це їм, видимо, не вдавалось : кулемет мовчав, і все рідше ляскали гвинтів-чані постріли, все рідше обпікав слух Григорія гарячий посвист куль. виправивши коня, Григорій націлявся вскочити в цей провулок через звалений тин, що колись відгороджував леваду. Він відірвав погляд від тину і якось враз і чітко, наче притягнутих біноклем, побачив уже поблизу себе матросів, що метушливо випрягали коней, їх чорні, заляпані гряззю бушлати, безкозирки, що, туго натягнуті, робили обличчя дивно круглими. Двоє рубали посторонки, третій, втягнувши голову в плечі, порався біля тіла кулемета, решта, стоячи таз колін били в Григорія з гвинтівок. Добігаючи, він бачив, як руки їх шмуригали затвори гвинтівок, і чув різкі, всупір, постріли. Постріли так швидко чергувались, так швидко приклади літали й притискались до плечей, що Григорія, усього мокрого від поту, опалила радісна певність: "Не влучать!".

Тин хруснув під копитами коня, лишивсь позаду. Григорій заніс шаблю, звуженими очима вибираючи попереднього матроса. Ще один вибух страху джиганув блискавкою : "Вдарять всупір... Кінь — дибки... перекинеться... вб'ють"... Уже всупір два постріли, наче здалеку — крик: "Живцем візьмемо! "Попереду—вискал на мужньому гололобому обличчі, завихрені стрічечки безкозирки, тьмяне золото вицвілого напису на околичці... Упір у стремена, змах — і Григорій відчуває, як шабля в'язко йде в м'яко податливе тіло матроса. Другий, товстоший і дужий, встиг прострелити Григорієві м'якуш лівого плеча і зараз же впав під шаблею Прохора Зикова з розрубаною навскоси головою. Григорій повернувся на близький клац затвора. Просто в обличчя йому дивилося зза тачанки чорне вічко гвинтів-чаної цівки. З силою кинувши себе ліворуч, так, що посунулось сидло й хитнувся, хрипучи, оскаженілий кінь, ухилився від смерті, що вискнула над головою і в момент, коли кінь плигнув через дишло тачанки, зарубав стрільця, рука якого так і не встигла дослати затвором другий патрон.

В незбагненно коротку мить (потім у свідомості Гри* горія вона втілилась у величезний відтинок часу) він зарубав чотирьох матросів і, не чуючи криків Прохора Зикова, поскакав було навздогін за п'ятим, що зник за поворотом провулка. Але наперед йому заскакав підоспілий командир сотні, схопив Григорійового коня за вуздю.

— Куди V! Вб'ють!.. Там, за повітками, в них другий кулемет.

Ще дво\$ козаків і Прохір, спішившись, підбігли до Григорія, силою стяг ли його з коня. Він забився у них в руках, крикнув:

— Пустіть, гади!.. Матросню... Всіх!.. Ррруб-баю !..

— Григорію Пантелейовичу! Товаришу Мелехов! Та отямтесь ви! — умовляв його Прохір.

— Пустіть, братці! — вже іншим, упалим голосом попрохав Григорій.

Його відпустили. Командир сотні пошепки сказав Про-хорові:

— Садови його на коня і паняй до Гусинки, — він, видко, захворів.

А сам було пішов до коня, скомандував:

— Сіда-ай!..

Але Григорій кинув на сніг папаху, постояв, заточуючись, і враз скреготнув зубами, страшно застогнав і із спотвореним обличчям почав дерти на собі застібки шинелі. Не встиг сотенний кроку ступити до нього, як Григорій — як стояв, так і впав ниць, оголеними грудьми на сніг.

Ридаючи, стрясаючись від ридань, він, як собака, почав хапати ротом сніг, зацілілий під тином. Потім, в якусь хвилину дивовижного просвітлення, спробував підвестись, але не зміг і, повернувшись мокрим від сліз, спотвореним з болю обличчям до козаків, що стовпились круг нього, крикнув надірваним голосом, що пролунав дико:

— Кого ж рубав !.. — І вперше в житті забився в тяжкому припадкові, вигукуючи, випльовуючи разом з піною, що заклуботалася на губах: — Братці, нема мені прощення!.. Зарубайте, ради бога... в бога мать !.. Смерті... предайте!..

Сотенний підбіг до Григорія, із взводним навалились на нього, обірвали на нім ремінь шаблі та польову сумку, затисли рота, придавили ноги. Але він довго ще вигинався під ними дугою, рив корчіжно випростуваними ногами зернястий сніг і, стогнучи, бився головою об збиту копитами, ситу, сяйну від чорнозему землю, на якій народився й жив, повною мірою взяв з життя — багатого на болі й бідного на радості — все, що було йому уготоване.

Лише трава росте на землі, байдужо приймаючи сонце й негоду, живлячись земними життьотворчими соками, покірно хилячись під згубним диханням бур. А потім, кинувши за вітром насіння, так само байдужо вмирав, шелестом віджилих билинок своїх вітаючи осінню сонце, що смерть випромінює. . .

ХБУ

Другого дня Григорій, передавши командування дивізією одному з своїх командирів, у супроводі Прохора Зикова поїхав до Вешенської.

За Каргінською, на Рогожінському ставу, що лежав у глибокій западині, рясно плавали, присівши на відпочинок, казарки. Прохір показав у напрямку ставу нагадм, посміхнувся:

— От би, Григоре Пантелейовичу, підбити дикого гусака. То ж то до нього ми б самогону випили!

— Під'їдьмо Ълижче, А спробую з" гвинтівки. Колись я непогано стріляв.

Вони з'їхали до западини. За виступом бугра Прохір став з кіньми, а Григорій скинув шинель, поставив гвинтівку на запобіжника і поповз мілким ярком, що щетинивсь торішнім сірим бур'яном. Повз він довго, майже не підводячи голову ; повз, як у розвідці до ворожого секрета, як тоді на германському фронті, коли біля Стохода зняв німецького вартового. Злиняла захисна гімнастерка зливалася з зеленувато-бурою закраскою ґрунту; ярк прикривав Григорія від зірких очей сторожового гусака, що стояв на одній нозі біля води, на коричневому горбку весіннього напливу. Підповз Григорій на ближній постріл, трохи підвівся. Сторожовий гусак повертав, як камінь, зміїного складу голову, насторожено оглядався. За ним сірочорною пеленою вросип

сиділи на воді гуси впереміш з крижнями та головатими нирцями. Тихий гелгіт, крякання, сплески води доносило від ставу. "Можна з постійного прицілу",— подумав Григорій, із затріпотілим серцем притискаючи до плеча приклад гвинтівки, беручи на мушку сторожового гусака.

Після пострілу, Григорій схопився на ноги, оглушений лясканням крил, гаганням гусячого ключа. Той гусак, в якого він стріляв, метушливо набирив висоту, інші летіли над ставом, клубочучись густою купою. Засмучений Григорій прямо в злетілий ключ вдарив ще двічі, простежив поглядом, чи не падає котрий, і пішов до Прохора.

— Диви! Диви !.. — закричав той, скочивши на сідло, стоячи на ньому на весь зріст, показуючи нагаєм у напрямку гусячого ключа, що віддалявся в заголубілому просторі.

Григорій повернувся й затремтів з радості, з мисливського хвилювання... Одна гуска, відокремившись від вже вишикуваного гусячого ключа, різко йшла на зниження, притишено й з переборами працювала крилами. Спиняючись навшпинячки, приклавши долоню до очей, Григорій стежив

За нею поглядом. Гуска летіла геть від стривожено згелготілої зграї, помалу знижуючись, слабнучи в польоті, і враз з великої височини каменем поринула вниз, тільки білий підбій крил сліпучо блиснув на сонці.

— Сідай!

Прохір, з усмішкою на весь рот, підскакав і кинув повід Григорієві. Вони вчвал вихопились на горбок, пробігли риссю сажнів вісімдесят.

— Ось вона!

Гуска лежала, витягнувши шию, випроставши крила, неначе пригортала наслідок цю неласкаву землю. Григорій, не сходячи з коня, нахилився, взяв здобич.

— Куди ж вона її кинула? — цікавився Прохір*

Виявилось, що куля наскрізь пробила гусці нижню частину дзьоба, вивернула біля ока кістку. Смерть уже в польоті настигла й вирвала її з вишикуваного трикутником ключа, кинула на землю.

Прохір приторочив гуску до сідла. Поїхали.

Через Дін переправились на баркасах, покинувши коні на Базках.

У Вешенській Григорій спинився на квартирі в знайомого діда, наказав зараз же засмажити гуску, а сам, не являючись до штабу, послав Прохора по самогон. Пили до вечора. У розмові господар прохопивсь скаргою:

— Дуже вже, Григорію Пантелейовичу, засилля в нас у Вешках начальство взяло.

— Яке начальство ?

— Самородне начальство... Кудінов та й інші.

— А що?

— Іногородніх усе тиснуть. Хто з червоними пішов, так з їхніх семей жінок сажають, дівчаток, дідів. Сваху мою за сина посадили. А це зовсім ні до чого! Ну, хоч би ви, до прикладу, пішли б з кадетами за Дінець, а червоні вашого батечка, Пантелея Прокоповича, до буцї-гарні загнали, — адже це неправильно було б ?

— Звичайно !

289

10. Тихий Дін

— А от тутешні власті сажають. Червоні йшли, нікого не кривдили, а ці розсобачились, осатаніли, ну, стриму на них немад!

Григорій підвівся, трохи хитнувся, ПОТЯГШИСЬ ДО НОВІ-' шеної на ліжку шинелі. Він був лише злегка п'яний.

— Прохоре ! Шаблю ! Маузер !

— Ви куди, Григоре Пантелейовичу ?

— Не твоя діла ! Давай, що сказав.

Григорій начепив шаблю, маузер, застібнув і підперезав шинель, рушив просто на майдан, до тюрми. Вартовий, 3 немуштрових козаків, що стояв при вході, перегородив було йому дорогу.

— Пропуск д?

— Пусти ! Відступись, кажуть !

— Без пропуску не можу нікого пускати. Не велено.

Григорій не встиг і до половини витягти шаблю, як вартовий шмигнув у двері. Слідом за ним, не здіймаючи руки з ефеса, увійшов у коридор Григорій.

— Дати мені сюди начальника тюрми! — закричав він.

Обличчя його побіліло, горбатий ніс хижо погнувся, брова збочилась...

Прибіг якийсь кривенький козачок, що виконував обов'язки наглядача, визирнув парубійко — писар з канцелярій Незабаром появився і начальник тюрми, заспаний, сердитий.

— Без пропуску — за це знадні? — заgrimотів він, не пізнавши Григорія і вдивившись в його обличчя, злякано залепетав : — Це ви, ваше ... товаришу Мелехов ? В чім тут справа ?

— Ключі від камер !

— Від камер ?

— Я тобі що, по сорок разів казатиму? Ну! Давай ключі, собачий кляп!

Григорій ступнув до начальника, той позадкував, але сказав досить таки твердо:

— Ключів не дам. Не мадте права!

— Пра — а — ава?..

Григорій заскрипів зубами, вихопив шаблю. В руці його вона з виском описала під низькою стелею коридора сяйне коло. Писар і наглядачі розлетілись, як сполохані горобці, а начальник притисся до стінки, сам біліший від стінки, крізь зуби процідив:

— Чиніть! Ось вони, ключі... А я скаржитимусь.

— Я тобі вчиню! Ви тут, по тилах позивкали... Хоробрі тут, бабів та дідів сажати!.. Я вас всіх тут перетрясу ! Паняй на позицію, гад, а то зараз зарубаю!

Григорій кинув шаблю в піхви, кулаком вдарив по шиї переляканого начальника; коліном і кулаками штовхаючи його до виходу, горлав:

— На фронт!.. І-ди!.. І-ди... Таку вашу... Тилова воша...

Виштовхавши начальника й почувши гомін на внутрішньому дворі тюрми, він прибіг туди. Коло входу до кухні стояло троє наглядачів; один сіпав приіржавілий затвор японської гвинтівки, гарячою скоромовкою викрикував:

— ... Напад ізробив!.. Відбивати треба!.. В старому статуті як!

Григорій вихопив маузер, і наглядачі наввипередки покотились стежками в кухню.

— Ви — хо — одь !.. Додому !.. — гучно кричав Григорій, розчиняючи двері щільно набитих камер, стрясаючи в'язкою ключів.

Він випустив усіх (коло ста чоловіка) заарештованих. Тих, що з остраху відмовились вийти, силою виштовхав на вулицю, замкнув порожні камери.

Коло входу до тюрми почав купчитись народ. З дверей на майдан сунули арештовані; озираючись, зігнувшись, ішли додому. Із штабу, придержуючи шаблі, бігли до тюрми козаки караульного взводу; спотикаючись, ішов сам Кудінов.

Григорій покинув спустілу тюрму останнім. Проходячи крізь натовп, що розступивсь, матерно натаяв жадних до

новин бабів, що шушукались, і, горблячись, поволі іішов назустріч Кудінову. Нідбіглим козакам караульного взводу, що пізнали й вітали його, крикнув:

— Вертайте на помешкання, жеребці! Ну, чого ви біжите, запалились ? Марш !

— Ми гадали, в тюрмі бунтуються, товаришу Мелехов!

— Писарчук прибіг, каже: "Налетів якийсь чорний, замки збивав!"

— Лжива тривога, виявилось!

Козаки, посміюючись та перемовляючись, повернули назад. Кудінов квапливо підходив до Григорія, на ході доправляючи довге волосся, що вибилось спід кашкета.

— Здоров, Мелехов! В чім річ?

— Здоров, Кудінов! Тюрму вашу розгромив.

— На якій підставі? Що таке?

— Випустив усіх — і край... Ну, чого очі вирячив? Ви тут на яких підставах іногородніх, жінок та дідів сажаете ? Це ще що таке ? Ти гляди мені, Кудінов!

— Сваволити не смій. Це буде са — мо — прав ство !

— Я тобі, в гроб твою, посваволю! Я от викличу зараз свій полк спід Каргінської, так аж чорти вас тут візьмуть !

хитаючи, розгойдуючи, з холодною люттю заше

Григорій враз схопив Кудінова за сировий кавказький пасок
потів

— Хочеш, зараз же відкрию фронт ?.. Хочеш, зараз геть з тебе душу випущу? Ух, ти!.. — Григорій скреготнув зубами, підпустив Кудінова, що тихо посміхався. — Чого скалишся ?

Кудінов поправив пояс, взяв Григорія під руку.

— Ходім до мене. І чого ти скипів ? Ти б на себе зараз поглянув: на чорта схожий... Ми, голубе, за тобою тут скучили. А щодо тюрми — це дурниці... Ну, випустив, яка ж біда ?.. Я скажу хлопцям, щоб вони справді притихли. А то тягнуть усіх молодичок

іногородніх, в яких чоловіки в червоних... Але нащо ось ти наш авторитет підриваєш?

Ах, Григорій! До чого ти шалений! Приїхав би, сказав би: "Так і так, мовляв, треба тюрму розвантажити, випустити таких і отаких". Ми б за списками розглянули й декого випустили. А ти — всіх гамузом! Це ж добре, що в нас важливі злочинці окремо сидять, а якби ти їх випустив? Гарячка ти! — Кудінов поляскав Григорія по плечі, засміявся:

— А ти ж, при такій нагоді наперекір скажи тобі — і вб'фп. Або, чого доброго, козаків збунтуєш.

Григорій висмикнув свою руку з руки Кудінова, спинився коло штабного будинку.

— Ви тут усі хоробрі стали за нашими спинами! Повнісіньку тюрму понасажали людей... Ти б свої здібності там показав, на позиціях!

— Я їх, Гришо, свого часу не згірш від тебе показував. Та й зараз і сідай ти на моє місце, а твою дивізію візьму...

— Ні вже, спасибочки!

— Тож бо й §!

— Ну, мені з тобою дуже довго нема про що гомоніти. Я зараз їду додому, відпочити тиждень. Я захворів чогось ... А тут плече мені трошки поранили.

— Чим захворів?

— Смутком,—киво посміхнувся Григорій. — Серце збентежилось ...

— Ні, без жартів, що в тебе ? У нас § такий лікар, що, може, навіть і професор. Полонений. Захопили його наші за Шумилінською. З матросами їздив. Важний такий, в чорних окулярах. Може, він оглянув би тебе?

— Ну його к чорту!

— Так що ж, їдь, відпочинь. Дивізію кому здав!

— Рябчикову.

— Та ти почекай, куди ти поспішаєш? Розкажи, які там справи? Ти, кажуть, рубонув таки? Мені вчора вночі переказував хтось, ніби ти матросів під Климівкою порубав без числа" Справді?

— Прощай 1

Григорій пішов, але, відійшовши кілька кроків, став напівповернувшись, окликнув Кудінова:

— Ей! Якщо матиму чутку, що знов сажаете...

— Та ні, ні! Будь ласка, не турбуйсь! Відпочивай І День спливав на захід, услід сонцеві. З Дону, з розливу

потягло холодом. Із свистом пронеслась над головою Григорія зграя чирків. Він уже входив у двір, коли зверху, униз Доном, звідкись з Казанського юрту за водою допила октава гарматного залпу.

Прохір швиденько засідлав коні; ведучи їх за повіддя, спитав:

— Додому махнемо ? До Татарського ?

Григорій мовчки прийняв повід, мовчки кивнув головою.

ХІЛЛ

У Татарському було порожньо й нудно без козаків. Піша сотня татарців тимчасово

була додана до одного

3 полків 5 дивізії, перекинута на лівий бік Дону.

Один час червоні частини, поповнені підкріпленнями, що надійшли з Балашова та Поворина, повели інтенсивний наступ з північного сходу, зайняли ряд хуторів Уланської станиці й підійшли до самої станиці Уланської. В запеклому бою, що зав'язався на підступах до станиці, перемогу здобули повстанці. І здобули тому, що на допомогу Уланському та Буканівському полкам, які відступали під натиском Московського червоноармійського полку та двох ескадронів кавалерії, були кинуті сильні підкріплення. Лівим боком Дону з Вешенської підійшли до Уланської

4 повстанський полк 1 дивізії (в складі його — і сотня татарців), тригарматна батарея та [ві резервні кінні сотні. Крім цього, на правобережжі були стягнуті значні підкріплення до хуторів Плешакова та Матвіївського, розташованих від станиці Уланської — через Дін — за три-п'ять верстов. На Кривському бугрі був установлений гарматний взвод. Один з націлювачів, козак з хутора Кривського,

уславлений як нехибний стрілець, з найпершого ж пострілу розбив червоноармійське кулеметне гніздо й кількома чергами шрапнелі, що вкрила залеглий у шелюзі червоноармійський цеп, підвів його на ноги. Бій кінчився на користь повстанців. Насідаючи на червоні частини, що відступали, повстанці витіснили їх за річку фланку, випустили в переслідування одинадцять сотень кінноти, і та на горбі, недалечко від хутора Затоловського, настигла й порубала цілком ескадрон червоноармійців.

чилася проміж козаків розмова. Ішли вони невеселі, та зате ситі, пообпирані. Перед святом жінки й матері нагріли їм води, обмили прирослий до тіла бруд, вичесали лютих на кров служивських вошей. Чом би не жити дома, не кохатись ? А ось треба йти назустріч смерті... І йдуть. Молоді, років по шістнадцять — сімнадцять парубійки, допіру призовані в повстанські лави, ступають по теплому піску, скинувши чоботи й чиричишки. їм невідомо чому радісно, проміж них і весела балачка спалахне і пісню затягнуть ламкими, недійшлими голосами. їм війна —

З того часу татарські "пластуни" мотались десь на лівобережжі, по піщаних бурунах. Із сотні майже не приходили у відпустку козаки. Лише на Великдень, наче змовившись, відразу явилась на хутір майже половина сотні. Козаки пожили на хуторі день, розговорились і, перемінивши білизну, набравши з дому сала, сухарів та іншого харчу, переправились на той бік Дону, юрбою, як прочани (тільки 3 гвинтівками замість костурів; , потягли в напрямку (уланської. З пригорка в Татарському, з Наддінської гори проводили їх поглядами дружини, матері, сестрички. Жінки ревли, витирали заплакані очі, ріжками головних хусток та шаликів, сякались у подоли спідниць... А на тім боці Дону, за лісом, затопленим повіддю, по піщаних бурунах ішли козаки: Христоня, Анікуціка, Пантелей Прокопович, Степан Астахов та інші. На пригвинчених багнетах гвинтівок метлялись полотняні торбинки з харчами, за вітром віялись сумні, як запах чебреця, степові пісні, в'яла то-

новина, мовби дитяча іграшка. Вони в перші дні й до посвисту куль прислухаються,

підводячи голову від сирого горбка землі, що прикривав окопчик. "Куга зелена!" — зневажливо звуть їх фронтові козаки, навчаючи на практиці, як копати шанці, як стріляти, як носити на поході слухавське майно, як вибрати прикриття кращеньке, і навіть уміння випарювати на вогні вошей та обгортати ноги онучами так, щоб нога втоми не чула і "гуляла" в обувці, — вчать нетямущий молодняк. І доти "щенья" дивиться на околишній світ війни здивованим, пташиним поглядом, доти цідводить голову й виглядаю з окопчика, Згораючи від цікавості, намагаючись роздивитись "червоних", доки не клацне його червоноармійська куля. Якщо — насмерть, випростаються такий шістнадцятирічний "воїн", і нізащо не даси йому його коротеньких шістнадцяти років. Лежить ото велика дитина з по хлоп'ячому великими руками, з відстобурченими вухами та зачатками кадика на тонкій, незмужнілій шиї. Відвезуть його на рідний хутір поховати на могилах, де його діди й прадіди зітліли, зустріне його мати, сплеснувши руками, і довго голоситиме "по мертвому", дертиме на сивій голові косми волосся. А потім, коли поховують, і засохне глина на могильці, почне, постаріла, пригнута до землі материнським невгавущим горем, ходити до церкви, поминати свого "убіюнного Ванюшку" або "Сьомушку".

Станеться ж так, що не до смерті —кусне куля котрогось Ванюшку або Сьомушку, — тут тільки пізнаю він нещадну суворість війни. Тіпнуться в нього обметані темним пухом губи, скривляться... Крикне "воїн" зай-чачим, схожим на дитячий, криком: "Ріднесенька моя ма-мусенько!"—і дрібні сльози сипнуть в нього з очей. Буде санітарна бричка потрясувати його на бездоріжних вибоїнах, ятрити рани. Буде бувалий сотенний фельдшер промивати кулевий чи уламковий надріз і, посміюючись, потішати, як дитину: "У кішки боли, у сороки боли, а у Ванюшки загойся". А "воїн" Ванюшка плакатиме, проситиметься додому, кликатиме матір. Та якщо загоїться рана і знову попаде він до сотні, то вже тоді навчиться остаточно розуміти війну. Тиждень-два пробуде у лавах, в боях і сутичках, зачерствів серцем і потім, диви, стоятиме якось перед полоненим червоноармійцем і, відставивши ногу, спльовуючи набік, наслідуючи якогось зві-ряку— вахмістра, почне цідити крізь зуби, питатись ламким баском:

— Ну що, мужик, в кровину твою мать, попався ? Га-а-а ! Землі закортіло ? Рівності ? Ти ж, мабуть, комуняка ? Признавайся, гад! — і, бажаючи, показати молодецтво, "козацьке завзяття", підійме гвинтівку, вб'д того, хто жив і смерть прийняв на дінській землі, воюючи за радянську владу, за комунізм, за те, щоб ніколи в світі на землі не було воєн.

І десь у Московській або Вятській губернії, в якомусь загубленому селі великої Радянської Росії мати червоно-армійця, одержавши повідомлення про те, що син "загинув у боротьбі з білогвардійщиною за визволення трудового народу з ярма поміщиків та капіталістів" ... — заголосить, заплаче... Пекучим смутком візьметься материнське серце, сльозами зійдуть тьмяні очі, і щоденно, завжди, до смерті згадуватиме того, що колись його носила в утробі, породила в крові та жіночих муках, який пав від ворожої руки десь на безвісній Донщині...

Ішла півсотня татарської піхоти, що дезертувала з фронту. Ішла піщаними

розливами бурунів, сяючою малиноюю шелюгою. Молоді — весело, бездумно, старики, на сміх прозвані "гайдамаками", — зітхаючи, із затаєною сльозою ; заходив час орати, волочити, сіяти ; земля кликала до себе, кликала неугавно вдень і вночі, а тут треба було воювати, гинути на чужих хуторах від вимушеного безділля, страху, скрути, нудьги. Через це й кипіла сльоза в бороданів, через це саме і йшли вони похмурі. Кожен згадував своє покинуте господарство, худобу, інвентар. Все ' потребувало чоловічих рук, все плакало без

хазяйського ока. А з жіноцтва що вимагати ? Висхне земля, не управиться з посівом, голодом жажне наступний рік. Адже недурно ж говориться в народному прислів'ї, що "у хазяйстві й дідок згодиться краще, ніж молодиця".

Пісками йшли старики мовчки. Пожвавішали, тільки коли один з молодих вистрелив на зайця. За витрачений марно патрон (що суворо заборонялось наказом командувача повстанськими силами) вирішили старики винного покарати. Зігнали на парубієкові серце, відшмагали.

— Сорок різок йому! — запропонував було Пантелей Прокопович.

— Дуже багато!

— Він не дійде тоді!

— Шіш — над — цять ! — ревнув Христоня.

Погодрілись на шістнадцяти, на паристому числі. Провинника поклали на піску, спустили штани. Христоня складаним ножом різав хворостини, вкриті жовтими пухнастими котиками, мугикаючи пісню, а Анікушка шмагав. Всі інші сиділи поруч, курили. Потім знову пішли. Позед усіх плентався покараний, витираючи сльози, туго Затягаючи штани. Як тільки проминули піски й вибрались на сіросупісні землі, почались мирні балачки.

— Ось вона, земляця — любка, хазяїна жде, а йому нема коли, чорти його по буграх тягають, воюд! — зітхнув один з дідів, показуючи на стряхлу ділянку зябі.

Йшли побіля ріллі, і кожен нахилився, брав суху грудочку землі, що пахла весняним сонцем, розтирав її в долонях, тамував зітхання.

— Надоспіла земля!

— Саме зараз би з букарем.

— Тут перепусти три доби, і сіяти не можна буде.

— У нас ото, на тім боці, трошки рано.

— Аджеж, рано ! Диви но, над ярами на Наддінні ще й сніг лежить.

Потім стали на привал, пополуднували. Пантелей Прокопович частував вишмагно парубієку відкидним "штан-новим" молоком. (Ніс він його в торбі, прив'язаній до цівки гвинтівки, і всю дорогу цідилась, стікаючи з торби, вода. Анікушка вже сміявся до нього; "Тебе, Прокоповичу, по сліду можна звести, за тобою мокра вилюга, як за биком, лишаються"). Частував і поваяшо говорив:

— А ти на стариків не ображайся, дуркуватий! Ну й вишмагали, яка ж біда ? За битого двох небитих дають.

— Якби тобі так вложили, діду Пантелею, либонь іншим би голосом заспівав!

— Мені, хлопче, і гірше вкладали.

— Гірше!

— Аджеж, гірше. Ясне діло, в старовину не так били.

— Били!

— Звісно, били. Мене, парубче, батько раз голоблею вдарив по спині — і то оклигав.

— Голоблею!

— Кажу — голоблею, значить — голоблею ! Е, йолоп! Молоко ото їж, чого ти мені в рот дивишся? Ложка в нього без держалка, зламав, мабуть? Халява! Мало тебе, сучого сина, нині шмагали!

Після полуднування вирішили подрімати на легкому й п'янючому, як вино, весняному повітрі. Полягали, підставивши сонцю спини, похропли трохи, а потім знову поплентались бурим степом, по торішній стерні, обминаючи дороги, навпростець. Ішли — вдягнені в сурдути, шинелі, сіряки й дублені кожухи; взуті в чоботи, в чирики, з шараварами, заправленими в білі панчохи, і ні у віщо не взуті. На багнетах метлялись харчові торби...

Такий невойовничий був вигляд у дезертирів, які повертались до сотні, що навіть жайворонки, відбринівши в голубому розливі небес, падали в траву коло проходжаної півсотні.

Григорій Мелехов не застав на хуторі нікого з козаків. Вранці він посадовив верхи на коня свого підрослого

Мишутку, наказав з'їхати до Дону й напоїти, а сам пішов з Наталею провідати діда Гришаку й тещу.

Луківна зустріла зятя із сльозами:

— Гришенько, синочку! Пропадаймо ми без нашого Мирона Григоровича, царство йому небесне!.. Ну хто в нас на полі працюватиме? Насіння повнісінькі комори, а сіяти нема кому. І, голівонька ти моя бідна ! Зостались ми сиротами, нікому ото ми непотрібні, всім ото ми чужі, зайві... Ти поглянь но, як хазяйство наше зрушилось! Ні до чого руки не підіймаються...

А господарство й справді швидко йшло до занепаду: воли били й валяли тини на подвір'ї, подекуди попадали сохи; підмита весняною водою, завалилася лимпачева стіна в повітці; тік був розгороджений, двір не розчищений ; під повіткою стояла заіржавіла лобогрійка, і тут же валявся зламаний косогін... Всюди видвілися сліди запустіння й руїни.

"Швидко все похитнулось без хазяїна", — бадуйжо подумав Григорій, обходячи коршунівське подвір'я.

Він повернувся до хати.

Наталя щось пошепки казала матері" але, побачивши Григорія, замовкла, запобігливо посміхаючись.

— Мамуня ось просить, Гришо... Ти ж, здається, збирався їхати наполе... Може, я їм якусь десятинку б посіяв?

— Та нащо вам сіяти, мамо ? — спитав Григорій. — Та у вас же пшениці повнісінькі

засіки.

Луківна так і сплеснула руками.

— Гришуню! А земля ж ото як ? Таж покійничок наш зябі набрав три круги.

— А що ж їй станеться, землі? Перележиться, чи що? На той рік, живі будемо, посіймо.

— Як можна? Земля вакуючи пролежить.

— Фронти відсунуться, тоді й сіяти будете, — пробував умовити тещу Григорій.

Але та затялась на своєму, навіть мовби образилась на Григорія і під кінець стулила тремтячі губи"

— флу, якщо вже тобі ніколи, можё, або охотї нема нам підсобити...

— Та добре вже ! Поїду завтра собі сіяти і вам засію десятин зо дві. Вам і цього вистачить... А дід Гришака живий ?

— От спасибі, голубчику!—зраділа, просяявши, Луків-на. — Насіння, скажу нині Грипашці, щоб відвезла... Дід ото? Все ніяк його господь не прибере. Живий, а неначе трошки з глузду почав збиватися. Так і сидить цілісінькі дні й ночі, святе писання чита<> Іншим разом забалака-забалака, та так усе незрозуміло, церковною мовою... Ти б пішов його провідати. Він у горничці.

По повній щоці Наталі сповзла сльозинка.

Посміхаючись крізь сльози, сказала:

— Зараз увійшла я до нього, а він каже: "Дщер лукава! Що ж ти мене не провідаєш? Скоро помру я, серденько ... За тебе, за онуку, як приставлюсь, богові слівце закину... В землю хочу, Наталочко... Земля мене до себе кличе. Пора !"

Григорій увійшов до горнички. Запах ладану, плісняви й гнилизни, запах старої неохайної людини густо вдарив йому в ніздрі. Дід Гришака, все в тому ж армійському мундирчику з червоними петлицями на закатах сидів на лежанці. Широкі шаравари його були акуратно залатані, вовняні панчохи заштопані. Піклування про діда перейшло на руки підрослій Грипашці, і та стала доглядати його з такою ж увагою та любов'ю, як колись, дівувавши, Наталя.

Дід Гришака держав на колінях біблію. Спід окулярів у позеленілій мідній оправі він глянув на Григорія, розтулив усмішкою білозубий рот:

— Служивий? Ціленький? Зяхистив господь від лихої кулі ? Ну, хвала богові ! Сідай.

— Ти як ото із здоров'ям, дідусю?

— Га?

— Як здоров'я? — кажу.

ЗОЇ

— Чудний! Далєбі, ч)гдний! Яке в моїм віці може бути Здоров'я? Мені ж бо вже під сто пішло. Еге, під сто... Прожив — не бачив. Неначе вчора ходив я з русим чубом, молодий та здоровий. А нині прокинувся — і ось вона, сама ветхість... Майнуло життя, як літній сполох, і нема його ... Немоцний плоттю став. Домовина вже которий рік у коморі стоїть, а господь, видно, забув про мене. Я

. вже часом, грішний, і благаю його: "Зверни, господи,

милостивий зір на раба твого Григорія ! І я землі в тяготу, і вона мені" ...

— Ще поживеш, діду. Зубів он повнісінький рот.

— Га?

— Зубів ще багато!

— Зубів? От дурень! — озлився дід Гришака. — Зубами, либонь, душу не вдержиш, як вона збереться тіло покидати. Ти ото все вою ш, непутящий ?

— Воюю.

— Митько наш у відступі теж, мабуть, лихо вхопить, як гарячого — до сліз.

— Вхопить.

— От і я кажу. А через що воюйте? Самі не розумійте. За божими вказівками все вершиться. Мирон наш через що смерть прийняв? Через те, що йшов проти бога, народ бунтував проти власті. А всяка власть — від бога. Хоч вона й антихристова, а однаково богом дана. Я йому ще тоді казав: "Мироне! ти козаків не бунтуй, не підмовляй супроти власті, не пхай на гріх!" А він — мені: "Ні, тату, не попусти ! Треба повставати, цю владу Знищити, вона нас з торбами пускам. Жили людьми, а Зробимось старцями". От і не попустив. Піднявши меч бранний від меча да погибне. Істинно. Люди брешуть, ніби ти, Грицьку, в генеральському чині ходиш, дивізією командуєш. Правда, чи ні ?

— Правда.

— Командуєш?

— Ну, команду.

— А еполети твої де'.

— Ми їх скасували,

— Ех, чумові І Скасували! Та ще який ото з тебе ге-нбрал ? Горе ! Раніш були генерали " на нього аж радісно глядіти: ситі, пузаті, важні! А то ти зараз ... Так, тьху— і більш нічого. Шинелька одна на тобі засмальцьована, в грязі, ні висячої еполети нема, ні білих шнурів на грудях. Самих вошей, мабуть, повнісінькі шви.

Григорій зареготав. Але дід Гришака із запалом продовжував.

— Ти не смійся, поганцю! Людей на смерть водиш, супроти власті підбив. Гріх великий приймаєш, а зуби тут нема чого скалити! Га?.. Ну, тож бо й є,. Однаково вас винищать, а заодно й нас. Бог — він вам свою стезю покаже. Це не про наше лихоліття Біблія гласить? А ну, слухай, зараз прочитаю тобі від премії пророка сказані ...

Дід жовтим пальцем перегорнув жовті сторінки Біблії; повагом, відділяючи склад від склада, почав читати:

— "Возвестите во языцех и слышано сотворите, воздвигните знамение, возопите и не скрывайте, рцыте: племен бысть Вавилон, посрамися Вил, победися Меродах, посрамишася изваяния его, сокрушишася кумиры их. Яко приде нань язык от севера, той положит землю его в запустение и не будет живяй в ней от человека даже и до скота: подвигнушася отидоша" ... Урозумів, Гришако? З півночі придуть і в'язи вам, вавилонщикам, поскручують. 1 далі слухай: "В тыя дни и в то время, глаголет господь, придут сынове израилевы тии и сынове иуди-ны, вкупе ходяще и плачуще, пойдут и господа бога своего възыщут. Овцы побигшие быше людие мои, пастыри их совратиша

их, и сотвориша, сократися по горам: с горы на холм ходиша".

Це до чого ж ? Як зрозуміти ? — спитав Григорій, що погано розумів слав'янську мову.

До того, поганцю, що тікати вам, смутителям, по горах. Тому, що ви не пастирі козакам, а самі гірш від

нетямущих баранів, не розумійте, що творите;.. Слухай далі: "Забыша ложа своего, вси обретающия их снедаху их". І це в точку! Нужа вас не їсть зараз?

— Від нужі рятунку нема, — признався Григорій.

— От воно й підходить у точку. Далі: "И врази их ре-копа: не пощадим их, зане согреша г-ду. Отыдите от среды Вавилона и от земли Халдейски, изыдите и будете яко козлища пред овцами. Яко се аз воздвигну и приведу на Вавилон собрание языков великих от земли полунощныя, и ополчатся на н-я : оттуда пленен будет, яко же стрела мужа сильна, искусна, не возвратится п-дна. И будет земля Халдейска в разграбление, вси грабители ее наполнятся, глаголет г-дь: зане веселитесь и велеречиваете, расхищающие наследие мое" . ..

— Діду Григорію! Ти б мені російською мовою переказав, а то мені незрозуміло, — перебив Григорій.

Але дід пожував губами, подививсь на нього відсутнім поглядом, сказав:

— Зараз кінчу, слухай: "...Скакаете бо яко тельцы на траве, и бодосте яко же во-лы. Поругана бысть мати ваша зело, и посрамися родившая вас: се последняя во языцех пуста и не проходна, и суха. От гнева г-дня не поживут вовек, но будет весь в запустение, и всяк ходяй сквозе Вавилон подивится и позвиждет над всякою язвою его".

— Як же це зрозуміти ? — знову спитав Григорій, відчуючи легку досаду.

Дід Гришака не відповідав, загорнув Біблію і ліг на лежанку.

"І от зроду люди так,—думав Григорій, виходячи з горнички ; — замолоду казяться, горілку лигають і до інших гріхів прикладаються, а під старість, що лютіший замолоду був, то дужче починав за бога ховаї іся. Ось хоч би й дід Гришака. Зуби — як у вовка. Кажуть, замолоду, як прийшов із служби, всі жінки на хуторі від нього плакали, і летючі, і котючі, — всі були його. А зараз... Ну, якщо вже

мені, доведеться до старості дожити, я цю хріновийу не читатиму. Я до біблій не охочий".

Григорій повертався від тещі, думаючи про балачку з дідом Гришакою, про таємничі, незрозумілі "речення)) Біблії. Наталя теж ішла мовчки. В цей приїзд вона зустріла чоловіка з надзвичайною суворістю. Видно, чутка про те, як гуляв і плутався з жінками Григорій по хуторах Каргін-ської станиці, дійшла й до— неї. Увечері, в день його приїзду, вона постелила йому в горниці на ліжку, а сама лягла на скрині, вкрившись шубою. Але жодного слова докору не сказала, ні про що не питалася. Ніч промовчав і Григорій, вирішивши, що краще покищо не допитуватись у неї про причини такого небувалого в їх взаєминах холоду ...

Вони йшли мовчки, безлюдною вулицею, чужі один одному більше, ніж будьколи. З

півдня віяв теплий ласкавий вітер, на заході купчилились густі по весняному білі хмари. Цукрово — блакитні вершини їх, клубочачись, міняли обриси, напливали й громадились над краєм зазеленілої наддінської гори. Погрумував перший грім, і благосно, живущо пахло по хуторі запахом деревних бруньок, що розпускались, прісним чорноземом відталої землі. На синьому розливі Дону ходили білогребенясті хвилі, низовий вітер ніс вологу ба-дьорливу вогкість, терпкий запах зогнилого листя та мокрого дерева. Долішній клин зябі, що лежав на схилі горба плюшово-чорною латкою, парував, струмисте марииво повставало й пливло над горбами наддінських гір, над самісінькою дорогою в захваті заливався жайворонок, тоненько посвистували, перебігаючи дорогу, ховрашки. І над усім цим світом, що дихав великою плодючістю та повнявою життьєтворчих сил, — високе й горде сонце.

На середині хутора, біля містка через яр, яким ще бігла в Дін з веселим дитячим лепетом весняна нагірна вода, Наталя спинилась. Нахилившись, мовби для того, щоб зав'язати ремінець на чирикові, а насправді, ховаючи від Григорія обличчя, спитала:

305

Тихий Дін

"— Чого ж ти мовчиш*?

— А про що балакати з тобою ?

ПрО ЩО . . . РОЗПОВІВ би, ЯК ПИЯЧИВ ПІД КарГІнСЬКОЮ} як з б... тягався...

~ А ти вясє знадш ?.. — Григорій дістав кисет, став робити Цигарку. Змішаний з тютюном — самосадам, солодко запахтів буркун. Григорій затагся, перепитав: — Знадш, виходить? Від кого?

— Знаю, якщо кажу. Увесь хутір знад, д від кого почути.

— Ну, а раз знадш, чого ж і розповідати?

Григорій пішов, широко ступаючи. На дерев'яному настилі містка в прозорій весняній тиші чітко залунали його рідкі кроки та відгуки дрібної ходи Наталі, що поспішала за ним. Від містка Наталя пішла мовчки, витираючи сльози, що набігали часто, а потім, проковтнувши ридання, захлинаючись, спитала:

— Знов до старого берешся?

— Покинь, Наталко!

— Пес проклятий, ненаїдний! За що ж ти мене знов мучиш ?

— Ти б менше брехень слухала.

— Сам же признався!

— Тобі, видно, більш набрехали, ніж справді було. Ну, трохи винен проти тебе... Воно життя, Наталко, винуватить. Увесь час край смерті ходиш, ну, і перелізеш, часом, через борозну...

— Діти в тебе вже он які 1 Як баньками ото не совісно блимати!

— Ха ! Совість ! — Григорій оголив усмішкою кипенні зуби, засміявся. — Я про неї й думати забув. Яка вже там совість, коли все життя похитнулось. Людей убивадш... Невідомо для чого всю цю кашу... Але ж як тобі сказати ? Не зрозумідш ти! В тобі сама баб'яча лютість зараз горить, а до того ти не додумадшся, що мені серце точить, кров

п'д. Я от і до горілки потягся. Нещодавно напад мене вдарив. Серце на якусь мить геть спинилося, і холод пішов

по тілі Л. — Григорій потемнів з лиця, важко витискав із себе слова: _

— Важко мені, через це й нишпориш, чим би забутись,

чи то горілкою, чи бабою... Ти почекай! Дай мені сказати у мене тут ссе і ссе, пече увесь час... Неправильний у життя хід і, може, і я в цьому винний... Зараз би з червоними треба замиритись і — на кадетів. А як . Хто нас Зведе з радянською владою ? Як нашим спільним кривдам рахунок скласти? Половина козаків за Дінцем, а которі тут zostались — осатаніли, землю під собою гризуть. .. Все в мене, Наталко, помутилось в голові... Ось і твій дід Гри-шаказ Біблії читав і каже, що, мовійв, неправильно ми вчинили, не треба б повставати. Татка твого лаяв.

— Дід — він вже з глузду зсунувся! Тепер твоя черга!

— Ось тільки так ти й можеш міркувати. На інше твій розум не піднесеться...

— Ох, ти б вже мені зуби не замовляв ото ! Напаскудив, обвинуватився, а тепер усе на війну звертаєш. Всі ви отакі! Мало через тебе, чорта, я лиха зазнала ? Та й жаль уже, що тоді не до смерті зарізалась...

— Більш нема про що з тобою балакати. Якщо важко тобі, ти поголоси, — сльоза ваша бабське горе завжди м'яг-чить. А я тобі зараз не утішник. Я так у чужу кров умазався, що у мене вже й жалю ні до кого не зосталось. Дітвору — і ту майже не жалію, а про себе й думки нема. Війна все з мене вичерпала. Я сам собі страшний став.

В душу до мене глянь, а там чорнота, як у порожньому колодязі...

Вони майже дійшли до будинку, коли з сірої хмарки, що набігла, косий і буйний бризнув дощ. Він прибив на дорозі легку куряву, що сонцем пахтіла, заляскав по дахах, війнув свіжиною, трепетним холодком. Григорій розстебнув шинель, однією полою укрит Наталю, що ридма плакала, пригорнув її. Так під весняним різвим дощем вони й на

подвір'я увійшли, тісно пригорнувшись, вкриті однією шинеллю.

Увечері Григорій іагодив у дворі приїуртвача, перевіряв рукава сіялки. П'ятнадцятилітній синок Семена Чугуна, що вивчився ковальського ремесла й лишився з дня повстання єдиним ковалем у Татарському, сьак-так наклав леміш на старенькому мелехівському плузі. Все було приготоване до весняної роботи. Воли вийшли по зимівлі в тілі, удосталь вистачило їм приготованого Пантелеєм Прокоповичем сіна.

Вранці Григорій збирався їхати на степ. Іллівна з Докій-кою проти ночі затіяли топоти в печі, щоб зварити орачеві до світанку їсти. Григорій думав попрацювати днів п'ять, посіяти собі йггеші, зорати десятин зо дві під баштан та сояшник, а потім викликати із сотні батька, щоб він докінчував посів.

З димаря куреня вився бузковий димок, на подвір'ї бігала зматеріла в дівках Докійка, збираючи сухий хмиз на підпал. Григорій поглядав на її округлений стан, на круті схили грудей, із сумом та досадою думав: "От дівега яка вимахнулась! Летить життя, як баский кінь. Чи давно Докійка була сопливим дівчам; бувало, бігад, а на

спині кіски метляються, як мишачі хвостики, а зараз вже он вона, хоч сьогодні заміж. А я вже сивиною побитий, все від мене відходить... Слушно казав дід Гришака : "Майнуло життя, як літній сполох". Тут і так коротко відміряно людині в житті пройти, а тут треба й цього строку позбавлятися. Туди твою матір з такою забавою! Уб'ють, так нехай вже швидше".

До нього підійшла Дарка. Вона надзвичайно швидко оправилась після смерті Петра. Перший час журилася, жовтіла з горя й навіть мовби зістарілась. Та як тільки повіяв весняний вітерець, ледве пригріло сонце, — і смуток Дарчин зник разом із сталим снігом. На довгастих щоках її зацвів тонкий рум'янець, заблищали стьмянілі було очі, в ході з'явилась колишня хистка легкість ... Повернулись до неї і старі звички: знову тонке обіддя брів її вкрилося чорною фарбою, щоки заблищали жировкою; повернувшись їй і охота пожартувати, непотрібним словом збентежити Наталю; все частіше на губах її почала з'являтися затуманена сподіванням чогось усмішка... Переможне життя взяло гору.

Вона підійшла до Григорія, стала посміхаючись. П'яний запах огірочної помади йшов від її гарного обличчя.

— Може, підсобити в чім, Гришуню ?

— Нема в чім підсобляти.

— Ах, Григорій Пантелейович! Які ви до мене, до вдови суворі стали ! Не посміхнеться і навіть плечиком не ворухнете.

Із

— Йшла б ти куховарити, зубоскала!

— Чи й не потреба!

— Наталі б підсобила. Мишко он бігає брудніший від грязі.

— Ще чого бракувало! Ви їх родитимете, а мені за вами замивати. Ще б пак! Наталя твоя—як кролиха плодюча. Вона їх тобі нашвиргаз ще штук десять. Такечки я й рук пбзбудусь, обмиваючи всіх їх,

— Годі, годі тобі! Забирайся!

— Григоре Пантелейовичу! Ви зараз на хуторі один козак на всіх. Не проганяйте, дайте хоч здала поглядіти на ваші чорні звабливі вуси.

Григорій засміявся, відкинув з пітного лоба волосся.

— Ну й зух з тебе! Як з тобою Петро жив... У тебе вже, певне, не зірветься.

— Будьте спокійні! — гордовито потвердила Дарка і, поглядаючи на Григорія грайливими, примруженими очима, з удаваним переляком оглянувшись на курінь.— Ай, щось мені здалось, ніби Наталя вийшла... До чого вона в тебе ревнива,— неподобно! Сьогодні, як полуднували, глянула я разок на тебе, так вона аж на лиці змінилась. А мені вже вчора молодиці казали: "Що це за права? Козаків немад, а Гринько ваш приїхав на побивку та від жінки й не відходить. А ми, мовляв, як же повинні жити? Хоч він і вранений, хоч від нього й цоловинка супроти ко-лишнього зосталось, а ми б і за цю половинку подержались би охоче. Перекажи йому, щоб уночі по хуторі не ходив, а то спіймаймо, лиха він зазнач!" ... Я їм і сказала: "Ні, молодички, Гриша наш тільки по

чужих хуторах при-кульгую на коротку ніжку, а дома він за наталчин подол держиться, не відступаючись. Він у нас від недавньої пори святий став" ...

— Ну, й сука ти ! — сміючись, беззлобно сказав Григорій.— У тебе язик — чисто помело !

— Та вже яка ю. А ось Наталя твоя мальована, немазана, а вчора відшила тебе? Так тобі й треба, жеребцеві, не будеш у гречку скакати.

-Ну, ти ось що... Ти йди, Дарко. Ти не плутайся в чужі справи.

— Я не плутаюсь. Я це до того, що дурна твоя Наталя. Чоловік приїхав, а вона задасться, виламуються, як копійчаний пряник, на скриню лягла... От я б від козака зараз не відмовилась. Попадись мені... Я б і такому хороброму, як ти, страху нагнала!

Дарка скрипнула зубами, зареготала й пішла до хати, оглядаючись на усміхненого та збентеженого Григорія, поблизкуючи золотими сережками.

"Ущасливився ти, брате Петре, померти...—думав розвеселившись Григорій.— Це не Дарка, а розпрочорт! Від неї дочасно однаково цомер би!"

ХБУІІ

По хуторі Бахмуткіну гасили останні вогні. Легкий морозець тонюсінькою плівкою криги укривав калюжки... Десь за хутором, за толокою, на торішній стерпні спустились ночувати припізнені журавлі. Їх стримане, стомлене курлюкання ніс до хутора вітрець, що набігав з північного сходу. І воно м'ярко відтіпало, підкреслювало вмиротворену тишу квітневої ночі. По садах густі громадились тіні; десь мукала корова; потім усе стихло. З півгодини глуха покоїлась тиша, порушувана лише журним перекликом куликів, що літали й уночі, та деренчливим посвистом незліченних качиних крил: зграї качок летіли, поспішали, добираючись до привільного водопілля Дону... А потім на крайній вулиці залунали людські голоси, червоно засвітилися вогні цигарок, почувся кінський хропіт, хруск промерзлої грязі, прочавлюваної конячими копитами. На хутір, де стояло дві повстанських козацьких сотні, що входили до складу 6 окремої бригади, повернувся роз'їЗД. Козаки розташувались на подвір'ї крайньої хати; перемовляючись, поставили до покинутих серед двору саней коні, поклали їм корму. Чийсь хрипастий басок завів танцюристів пісні, старанно вимовляючи слова, стомлено й поволі виводячи:

Помаленечку я шел Да потихонечку ступал,

И по прежней любви С девкой шутку зашутил ,...

І зараз же задьористий тенорок підголоска піднісся, як птах, над гудучим басом і весело, з перебором почав;

Девка шутку не приняла. Меня в щеку д'эх! вдарила, Моя казацкая сердечка Была разгарчивая ...

До пісні пристало ще кілька басів, темп и прискорився, пожвавішав, і тенор підголоска, хизуючись високими кінцями, вже лунав напористо й заохотливо-весело;

Я праву ручку засучил,

Девку да в ухо омочил.

Их, эта девочка стоит,

Как малинов свет горит,
Как малинов свет да горит,
Сам-ма плачет, говорит:
"Что же ты мне есть за друг,
Ежли любишь семь подруг,
Восьмую — вдовую,
А девятую жену,
А десятую, подлее, меня!.."

І журавлиний крик на порожніх ланах, і козацьку пісню, і свист качиних крил у непроглядній чорноті ночі чули окзаки, що були за вітряком у сторожовій охороні. Нудно було їм лежати вночі, на холодній, скутій морозцем, землі. Ні тобі покурити, ні побалакати, ні зігрітись ходивши, чи навкулачки. Лежи та й лежи серед торішнього сояшни-чиння, дивись в зяючий темрявою степ, слухай, припавши вухом до землі. А за десять кроків уже нічорта не видно, а на шелести така багата квітнева ніч, так багацько з темряви несеться підозрілих звуків, що всякий з них будить тривогу: "Чи не йде, чи не повзе червоноарміська розвідка?" Наче здаля доноситься тріск зламаної бур'янини, стримане сопіння... Молодий козачок Випряжкін витираю рукавичкою сльозинку, що набігла з напруження, штовхав ліктем сусіда. Той дрімав, скрутившись калачиком, поклавши в голови шкіряний підсумок; японський патронташ муляю йому ребра, але він лінуються лягти зручніше, не хоче пускати в щільно загорнуті поли шинелі цівку нічного холоду. Шарудіння бур'яну та сопіння нарастають і несподівано звучать осьдечки, біля самісінького Випряжкіна. Він підводить Жю на лікті, незрозуміло дивиться крізь плет-нистий бур'ян і насилу розрізняв обриси великого їжака, їжак похапцем посуваються вперед, мишачим слідком, схиливши вниз малюсінький свинячий писок, сопучи й черка?

ючи голчастою спиною по сухих бур'янових билинках. Раптом він почував за кілька кроків від себе присутність чогось ворожого і, підвівши головку, бачить людину, що розглядам його. Людина полегшено видихаю повітря, шепоче :

— Чорт поганий! Як налякав ото ...

А їжак враз підводить голову, втягаю ніжки і з хвилину лежить наїженим клубком, потім помалу випростуються, торкається ногами холодної землі й котиться ковзкою сірою грудкою, натикаючись на сояшничиння, приминаючи сухий прах зіпрілої березки, і знову прядеться тиша. І ніч — як казка ...

На хуторі відголосили другі півні. Небо проясніло. Крізь рідку ряднину хмаринок показались перші зірки. Потім вітер розметав хмари, і небо глянуло на землю незліченними золотими очима.

От у цей саме час Випряжків і почув спереду виразну ступу коня, хруск бур'яну, зв'якіт чогось металічного, а трохи згодом — і порипування сідла. Почули й інші козаки. Пальці лягли на спуски гвинтівок.

— Зготуйсь! — шепнув помічник взводного.

На тлі зоряного неба повстав, наче вирізаний, силует вершника. Він їхав ступою в

напрямку до хутора.

— Стій !.. Хто їде ?.. Що пропуск ?..

Козаки схопились, готові стріляти. Вершник спинився, підніс догори руки.

— Товариші, не стріляйте!

— Що пропуск?

— Товариші!..

— Що пропуск ? Взво-о-од...

— Стійте!.. Я один... Здаюсь !..

— Чекайте, братці! Не стріляти'!.. Живого візьмемо...

Помічник взводного підбіг до кінного, Випря кін схопив

коня за повід. Вершник переніс ногу через сідло, спішився.

— Ти хто такий? Червоний? Ага, братці, він! Ось у цього і зірка на папасі. По-па-ав-ся, ааа!..

Вершник, розминаючи ноги, вже спокійно казав:

— Ведіть мене до вашого начальника. Я маю переказати йому дуже важливі відомості. Я — командир Сердобеєвського полку і прибув сюди, щоб провадити переговори.

— Команди-и-ир ?.. Вбити його, братці, гада! Дай, Лука, я його зараз...

— Товариші! Убити мене ви можете завжди, але перше дайте мені повідомити вашого начальника про те, для чого, я приїхав. Повторюю, величезної ваги справа. Будь ласка, візьміть мою зброю, якщо боїтесь, що я втечу...

Червоний командир почав розстібати портупей.

— Скидай ! Скидай! — підгонив його один з козаків.

Скинуті наган і шабля перейшли до рук помком-
взвода.

— Обшукайте сердобеєвського командира! — наказав він, сідаючи на коня, що належав червоному командирові.

Захопленого обшукали. Помкомвзвода й козак Випряжкін погнали його на хутір. Він ішов пішки, поруч нього ступав Випряжкін, ніс напереваги австрійський карабін, а позаду їхав верхи вдоволений помкомвзвода.

Хвилини з десять посувались мовчки. Конвойований часто закурював, спиняючись, полою шинелі прикриваючи сірники, що гасли на вітрі. Запах гарних цигарок урвав Випряжкіну терпець.

— Дай, лишень, мені, — попросив він.

— Будь ласка!

Випряжкін взяв шкіряний похідний портсигар, набитий цигарками, дістав з нього цигарку, а портсигар встромив собі до кишені. Червоний командир промовчав, але трохи згодом, коли вже ввійшли до хутора, спитав:

— Ви куди мене ведете?

— Там дізнаєшся.

— А все яс?

— До командира сотні.
— Ви мене ведіть до командира бригади Богатирьова,
— Нема тут такого.
— Як це — нема? Мені відомо, що він вчора прибув із штабом до Бахмуткіна і тепер тут.

— Нам про це невідомо.
— Ну, покиньте, товариші! Мені відомо, а вам невідомо. Це не з воєнний секрет, особливо коли він вже став відомий вашим ворогам.

— Іди, йди!
— Я йду. Так ви мене одведіть до Богатирьова.
— Нишкни! Мені з тобою, за правилами служби, недо-зволено балакати.
— А портсигар взяти — це дозволено за правилами служби ?
— Мало чого!.. Іди, та язика притисни, а то й шинелю зараз стягну. Ач, уразливий який!

Сотенного насилу розштовхали. Він довго тер руками очі, морщився і ніяк не міг зрозуміти того, що йому казав, сяючи з радості, помкомвзвода.

— Хто такий? Командир Сердобського полку? А ти не брешеш? Давай документи.

За кілька хвилин він разом з червоним командиром *ішов на квартиру командувача бригади Богатирьова. Богатирьов скочив, як перемитий, ледве почув про те, що захоплено й приведено командира Сердобського полку. Він застібнув шаравари, накинув на свої кремезні плечі шлейки, засвітив п ятилінійну лампочку, спитав у виструнченого біля дверей червоного командира:

— Ви командир Сердобського полку?
— Так, я командир Сердобського полку Вороновський.
— Сідайте..
— Дякую.
— Як вас... При яких умовах захопили ?
— Я сам їхав до вас. Мені треба поговорити з вами сам-на-сам. Накажіть стороннім вийти.

Богатирьов махнув рукою, і сотенний, що прийшов з червоним командиром, та господар, рудобородий старовір, що стояв з роззявленим ротом — вийшли. Богатирьов,
<

потираючи голообстрижспу, темпу й круглу, як кавун, голову, сидів за столом у самій брудній нижній сорочці. Обличчя його, з бресклими щоками та червоними смугами від незручного сну, виявляло стриману цікавість.

Вороновський, невисокий огрядний чоловік, в добре підігнаній шинелі, оперезаний наплічними офіцерськими ремнями, випростав прямі плечі; під чорними підстриженими вусами його майнула усмішка.

— Сподіваюсь, з офіцером маю честь? Дозвольте пару слів про себе, а потім уже про ту місію, з якою я до вас прибув... Я в минулому — дворянин з походження і штабс-капітан царської служби. *В роки війни з Німеччиною служив у Сто сімнадцятому

Любомирському стрілецькому полку. Тися'ча дев'ятсот вісімнадця юго року був мобілізований за декретом радянського уряду, як кадровий офіцер. Тепер, як вам уже відомо, команду у Червоній армії Сердобським полком. Перебуваючи в лавах Червоної армії я давно шукав нагоди перейти на ваш... на бік тих, що борються з більшовиками.

—* Довго ви, пане штабс-капітане, шукали нагоди...

— Так, але мені хотілось спокутувати свою провину перед Росією і ве тільки самому перейти (це можна було б Здійснити давно), але й повести з собою червоноармійську частину, ті її елементи, звичайно, найздоровіші, які комуністами були обдурені й втягнені в цю братовбивчу війну.

Колишній штабс-капітан Вороновський глянув вузько поставленими сірими очима на Богатирьова і, помітивши його недовірливу усмішку, спалахнув, як дівчина; захапався :

— Природно, добродію Богатирьов, що ви можете почувати до мене й моїх слів певне недовір'я... На вашому місці я, очевидно, зазнавав би таких самих почуттів. Ви дозволите мені довести вам це фактами... Незаперечними фактами...

Відгорнувши полу шинелі, він дістав в кишені захисних штанів складаного ножа, нахилився так, що здриціли

наплічні ремні, і обережно сіяв підпорювати щільно зашитий борт шинелі. За хвилину витяг з розпоротої бортовки пожовклі папери й малюсіньку фотографічну картку.

Богатирьов уважно прочитав документи. В одному з них свідчилось, що "пред'явник цього ю дійсно поручник 117 Любомирського стрілецького полку Вороновський, що направляються після вилікування у двотижневу відпустку на місце мешкання — в Смоленську губерню". На посвідченні стояла печатка й підпис головлікаря похідного шпиталю № 8 14 Сибірської стрілецької дивізії. Решта документів на ім'я Вороновського незаперечно говорили про те, що Вороновський справді був офіцером, а з фотографічної карточки на Богатирьова глянули веселі, вузькі в поставі, очі молодого підпоручника Вороновського. На захисному чепурному френчі поблискував офіцерський георгій, і незаймана білина погонів різкіше відтіняла смуглі щоки підпоручника, темну смужку вусів.

— Так що ж ? — спитав Богатирьов.

— Я приїхав сповістити вас, що мною, вкупі з моїм помічником, колишнім поручником Волковим, червоноармійці загітовані, і весь цілком склад Сердобського полку, Звичайно — за винятком комуністів, готов кожної хвилини перейти на ваш бік. Червоноармійці — майже всі селяни Саратовської та Самарської губернь. Вони згодні битися з більшовиками. Нам треба зараз же домовитись з вами про умови здачі полку. Полк тепер перебуваю в Усть-Хоперській, в ньому коло тисячі двісті штиків, в комосе-редку — тридцять вісім, плюс взвод з тридцяти чоловіка місцевих комуністів. Ми захопимо придану нам батарею# при чому, прислугу, мабуть, доведеться знищити, бо там переважна більшість комуністів. Серед моїх червоноармійців іде заворушення на ґрунті тяготи, якої зазнають їх батьки від продрозверстки. Ми скористалися з цих

обставин і схилили їх на перехід до козаків... до вас, тобто. У моїх солдатів ю побоювання, як би під час здачі полку не було над ними вчинено насильства... Ось у цій справі,

Ве> звичайно, дрібниці, але — я повинен з вами домовитись.

— Яке насильство може бути?

— Ну, вбивства, грабунки...

— Ні, цього не допустимо!

— І ще: солдати "настоюють на тому, щоб Сердобський полк був збережений у своєму складі і бився з більшовиками разом з вами, але як самостійна бойова одиниця.

Цього сказати я вам...

— Знаю Знаю! Ви знесетесь з вашим вищим команду" ВЯнням і доведете до нашого відома*

— Так, я мушу сповістити Вешки*

— Даруйте, у мене дуже мало часу, і якщо я опізнюсь на зайву годину, то мою відсутність може помітити комісар полку. Я вважаю, що ми домовимось про умови здачі. Поспішіться повідомити мене про рішення вашого командування. Полк можуть перекинути до Дінця або пришлють нове поповнення і таким чином...

— Так, я зараз же з кінноначальним пошлю до Вешок.

— І ще: накажіть вашим козакам повернути мені зброю. Мене не тільки обеззброїли, — Вороновський урвав свою гладеньку мову і напівзбентежено посміхнувся, — але й узяли портсигар. Це, звичайно, дрібниці, але портсигар мені дорогий, як фамільна річ...

— Вам усе вернуть. Як вас сповістити, коли одержу відповідь із Вешок.

— До вас сюди, в Бахмуткін прийде за два дні жінка з Усть-Хоперської. Пароль... Ну, скажімо, — "єднання", їй ви перекажете. Безперечно — на словах ...

Через півгодини один з козаків Максаєвської сотні учвал гнав на захід до Вешенської...

Другого дня особистий ординарець Кудінова прибув до Бахмуткіна, відшукав квартиру командира бригади і, навіть коня не прив'язавши, увійшов до хати, передав Григорієві

Вогатир'юу паісеї з йаписом 1 "В. срочйо.Цілком сейретно". Богатир'юв гіетерпляче зламав сургучеву печатку. На папері з бланком Верхньодінської окружйї ради, розмашисто, рукою самого Кудінова було написано:

"Доброго здоров'я, Богатир'юв! Новина дуже радісна. Уповноважуємо тебе провадити з сердобдями переговори й за всяку ціну схилити їх до здачі. Пропоную піти їм на поступки й пообіцяти, що приймемо полк ділком і навіть обеззброювати не будемо. Неодмінною умовою постав захопити та видати комуністів, комісара полку, а головне — наших вешенських, уланських та усть — хоперських комуністів. Хай неодмінно захоплять батарею, обоз, матеріальну частину. Всіма засобами прискор дрю справу! До місця, куди прибуде полк, стягни більше своїх сил, потихеньку оточи й зараз же заходжуйся обеззброювати. Якщо зашамотять, — вибий їх всіх до одного.

Чини обережно, але рішучо. Як тільки обеззброїш, справляй гуртом увесь полк до Вешенської. Жени їх правим боком, там зручніше, тому, що на дім боці й фронт буде далі і степ голий, не втечуть, якщо отямляться та здумають тікати. Направляй їх понад Доном, хуторами, а назирати за ними пошли дві кінні сотні. У Вешках ми їх по два, по три бійці розсортуюмо по сотнях, подивимось, як вони будуть своїх бити. А там — не наша справа, печаль: з'єднаємось із своїми, які за Діндем, вони їх тоді нехай судять і роблять з ними, що хтять. Про мене, хоч усіх нехай пере-вішають. Не жаль. Радію твоїй успішності. Щоденно повідомляй нарочним. Кудінов".

У приписці стояло:

"Якщо наших місцевих комуняків сердобді видадуть, — жени їх під підсиленням конвоем до Вешок, теж хуторами. Але спочатку пропусти сердобдів. До конвою доручити відібрати найпевніших козаків (лютіших та старикуватіших), нехай вони їх женуть і народові широко заздалегідь оповіщають. Нам об них і руки поганити нема чого, їх баби кіллям поб'ють, якщо діло вміло та з розумом поставити. Зрозумів? Нам ця політика вигідніша: розстріляти їх, — чутка дійде до червоних — мовляв, полонених розстрілюють, а так — простіше, народ на них нацькувати, гнів людський спустити, як ланцюгового пса. Самосуд — і край. Ні спиту, ні відвіту!".

ХЪУІІІ

12 квітня І'Московський полк був тяжко потріпаний в бою з повстанцями під хутором Антоновим Уланської станиці.

Погано знаючи місцевість, Червоноармійські цепі з боєм зійшли до хутора. Рідкі козацькі двори, неначе на островах, вгніздилися на малесеньких клаптиках твердої супісної землі, а заощені хмизом вулиці та провулки були прокладені по невилазній драговині. Хутір тонував у густючій зарості вільшняку, в мочаровій грузькій місцевості. Край нього протікала річка бланка, мілководна, але з мулистим стрямким дном.

В цепу пішли стрільці І Московського через хутір, та ледве проминули перші двори і вступили до вільшняку, як виявилось, що цепом перейти вільшняк не можна. Командир 2 батальйону, — упертий латиш — не слухав доводів ротного, що насилу виручив з глибокого просуву свого застряглого коня, скомандував: "Вперед!" — і перший сміливо побрів по хисткому, воружкому ґрунті. Червоноармійці, що завагались були, рушили слідом за ним, на руках несучи Кулемети. Пройшли сажнів з п'ятдесят, по коліно грузнучи в мулі, і ось тут з правого флангу покотилось по цепу: "Обходять!", "Козаки!", "Оточили!".

Дві повстанські сотні дійсно обійшли батальйон, вдарили з тилу.

У вільшняку 1 і 2 батальйони втратили майже третину складу, відступили.

В цьому бою саморобною повстанською кулею був поранений в ногу Іван Олексійович. Його на руках виніс Михась Кошовий і, замалим не заколовши червоноармійця, що скакав дамбою, примусив взяти раненого на патронну двоколку.

Полк був збитий, відкинутий до хутора Уланського. Поразка згубно відбилась на наступі всіх червоноармійських частин, що просувались лівим боком Дону. Малкін з

Бука-нівської змушений був відійти на двадцять верстов на північ до станиці Слащевської, а потім, відтіснюваний повстанськими силами, що розвивали шалений наступ і в багато разів чисельно переважали малкінську дружину, за дѣнь До Льодойлаву nereправився через Хопер, потопивши кількох коней, і рушив на станицю Кумилжинську.

1 Московський, відрізаний льдоплавом у гирлі Хопра, переправився через Дін на правобережжя; дожидаючи поповнення, став у станиці Усть — Хоперській. Незабаром туди прибув Сердобський полк. Кадри його складом різко відрізнялись від кадрів 1 Московського. Робітники-москвичі, туляки, "нижегородці, що становили бойове ядро Московського полку, бились мужньо, уперто, не раз сходячись із повстанцями в рукопашну, щодня втрачаючи вбитих та поранених десятки бійців. Тільки пастка в Антонівському тимчасово вивели полк із строю, але відступаючи, він не покинув ворогам жодної обозної двоколки, жодної патронної цийки. А рота сердобців у найпершому ж бою під хутором Ягодинським не видержала повстанської кінної атаки; забачивши козацьку лаву, кинула окопи і безперечно була б геть порубана, якби не кулеметники — комуністи, що відбили атаку шквальним кулеметним вогнем.

Сердобський полк, наспіх сформувався в місті Сердоб-ську. Серед червоноармійців — поспіль саратовських селян старшого віку, явно намічались настрої, що аж ніяк не сприяли піднесенню бойового духу. В роті було багато неписьменних та вихідців із заможно-куркульської частини села. Комсклад полку наполовину складався з колишніх офіцерів; комісар — слабохарактерна безвільна людина — не користався серед червоноармійців авторитетом; а зрадники — командир полку, начштабу та двоє ротних командирів, задумавши здати полк, перед очима осередку, що нічого й не бачив, провадили злочинну роботу щодо деморалізації червоноармійської маси за допомогою контрреволюційно настроєних куркулів, що затесались до полку, провадили проти комуністів вмілу агітацію, сіяли невір'я в успішність боротьби щодо приборкання повстання, підготовляючи задачу полку.

Штокман, що стояв на одній квартирі з трьома сердоб-цями, тривояшо придивлявся до червоноармійців і оета— 1

321

точно переконався найсерйознішо! загрози, навислої над полком, після того, як одного разу гостро зітнувся з сердоб-цями.

14-го, вже смерком, на квартиру прийшло дво\$ сердобців 2 роти. Один з них, на прізвище Горигасов, не поздоровкавшись, з поганенькою усмішечкою поглядаючи на Штокмана та Івана Олексійовича, що лежав на ліжку, сказав: Довоювались! Дома хліб у рідних забирають, а тут доводиться воювати невідомо за що...

— Тобі невідомо за що ти воюєш?— гостро спитав Штокман.

— Еге ж, невідомо ! Козаки — такі самісінькі хлібороби, як і ми ! Значмо, проти кого вони повстали ! Значмо!..

— А ти, сволоч, знаєш, чиєю мовою ти говориш? Білогвардійською ! — скипів звичайно стриманий Штокман.

— Ти не дуже ото сволочи! А то дістанеш по вусах. .. Чи чуєте, хлопці ? Який винайшовсь!

— Тихше ! Тихше, бородатий! Ми вас, таківських, бачили ! — втрутився другий, низенький та огрядний, як борошняний лантух. — Ти думаєш, якщо ти комуніст, так можеш нам на горло наступати? Гляди, а то ми з тебе виб'ємо норов!

Він заступив собою щупленького Горигасова, напивав на Штокмана, заклавши куці дужі руки за спину, блискаючи очима.

— Ви що ж це?.. Ви білим духом дихайте? — задихаючись, спитав Штокман і з силою відштовхнув червоно-армійця, що наступав на нього.

Той хитнувся, спалахнув, хотів було вхопити Штокмана за руку, але Горигасов його спинив:

— Не зв'язуйся !

— Це контрреволюційні речі! Ми вас судитимемо, як зрадників радянської влади!

— Ввесь полк не пошлеш до трибуналу! — відповів один з червоноармійців, що стояли із Штокманом на одній квартирі.

Його підтримали*

— Комуністам і цукор і цигарки, а нам — йема !

— Брешеш! — крикнув Іван Олексійович, підводячись на ліжку. — Те саме, що й ви, одержуймо !..

Слова не кажучи, Штокман одягся, вийшов. Його не стали затримувати, але провели насмішкуватими вигуками.

Штокман застав комісара полку в штабі. Він викликав його до іншої кімнати, схвильовано розповів про сутичку з червоноармійцями, запропонував заарештувати їх. Комісар вислухав його, почухуючи огненоруду борідку, нерішуче поправляючи окуляри в чорній роговій оправі.

— Завтра зберемо збори осередку, обміркуймо становище. А арештувати цих хлопців я не вважаю за можливе в даній обстановці.

— Чому ? — гостро спитав Штокман.

— Чи бачите, товаришу Штокман... Я сам помічаю, що в нас у полку не гаразд, певне існує якась контрреволюційна організація, але промацати її не вдасться, а в сфері її впливу — більшість полку. Селянська стихія, що вдіш? Я повідомив про настрої червоноармійців і запропонував одвести полк та розформувати його.

— Чому ви вважаєте за неможливе заарештувати зараз же цих агентів білогвардійщини й направити їх до ревтрибуналу дивізії? Адже такі балачки — пряма зрада!

— Так, але це може викликати небажані ексцеси й навіть повстання.

— Ось як? Так чому ж ви, бачачи такий настрій більшості, давно не повідомили про це політвідділ?

— Я ж вам сказав, що повідомив. З Уст — Медведиці щось зволікають з відповіддю. Як тільки полк відкличуть, ми суворо покараємо всіх порушників дисципліни, і зокрема тих червоноармійців, що говорили переказане вами зараз... — Комісар, нахмурившись,

пошепки додав : — У мене під підозрою Вороновський і... начштабу Волков. Завтра ж після зборів осередку я виїду до Усть-Медведиці.

и*

323

Треба вжити негайних заходів щодо локалізації ції небезпеки. Прошу вас держати в секреті нашу розмову.

— Але чому зараз не можна скликати збори комуністів ? Адже час не жде, товаришу!

— Я розумію. Але зараз неможливо. Більшість комуністів у заставах та секретах... Я настояв на цьому, бо довіряти безпартійним в такому становищі — необачно. Та й батарея, а в ній більшість комуністів, тільки сьогодні вночі прибуде з Крутівського. Викликав у зв'язку з оцими розрухами в полку.

Штокман повернувся з штабу, коротенько переказав Іванові Олексійовичу та Михасеві Кошовому розмову з комісаром полку.

— Ходити ти ще не можеш? — спитав він Івана Олексійовича.

— Кульгаю. Раніш ото боявся рану роз'ятрити, ну а вже зараз, хочеш-не-хочеш, а доведеться ходити.

Вночі Штокман написав докладне повідомлення про стан полку і опівночі збудив Кошового. Засовуючи пакет йому За пазуху, сказав:

— Зараз же здобудь собі коня і ж^{ни} до Усть-Медведиці. Умри, а передай цього листа до політвідділу Чотирнадцятої дивізії... За скільки годин будеш там? Де гадаєш коня добути ?

Михась, кречучи, набивав на ноги руді зсохлі чоботи, з паузами відповідав:

— Коня вкраду... у кінних розвідників, а доїду до Усть-Медведиці... найбільше... за дві години. Коні ото в розвідці погані, а то б... за півтори. У табунниках служив... Знаю, як з коня... всеньку жвавість витиснути.

Михась переховав пакет, засунувши його до кишені шинелі.

— Це нащо? — спитав Штокман.

— Щоб швидше дістати, якщо сердобці схоплять.

— Ну ? — все не дорозумівся Штокман.

— Ось тобі й "ну"! Як хапатимуть—дістану й ковтну його.

— Молодець!— Штокман скупі посміхнувся, підійшов до Михася і, наче поіннятий важким передчуттям, міцно обняв його, кріпко поцілував холодними тремтячими губами.— Паняй!

Михась вийшов, безпечно відв'язав від конов'язі одного з кращих коней верхової розвідки, ступою проминув заставу, весь час тримаючи вказівний палець на спусковій новенького кавалерійського карабіна, бездоріжно вибрався на шлях. Тільки там перекинув він ремінь карабіна через плече, почав чимдуж "витискати" з куцохвості саратівської конячини не властиву їй жвавість.

хих

На світанку став накрапати дрібний дощ. Зашумів вітер. Зі сходу насунулась чорна буряна хмара. Сердобці, що стояли на одній квартирі із Штокманом та Іваном Олексійовичем, встали, пішли ледве на світ зайнялося. Півгодини перегода прибіг уланський комуніст Толкачов, що, як і Штокман із своїми хлопцями, пристав до Сердобського полку. Відчинивши двері, він крикнув перехопленим голосом :

— Штокман, Кошовий дома? Виходьте!

— В чім справа? Іди сюди! — Штокман вийшов до передньої кімнати, на ході натягаючи шинель. — Іди сюди!

— Біда, — шепотів Толкачов, слідом за Штокманом входячи до другої кімнати. — Зарпз піхота хотіла роззброїти біля станиці. .. біля станиці батарею, що під'їхала з Крутівського. Була перестрілка,.. Батарейці відбили напад, гарматні замки зняли й баркасами переправились на той бік...

— Ну, ну ? — підгонив Іван Олексійович, із стогоном натягаючи на ранену ногу чобіт.

— І зараз біля церкви мітинг... Увесь полк...

— Збирайся, живо ! — наказав Іванові Олексійовичу Штокман і схопив Толкачова за рукав теплушки. — Де комісар? Де решта комуністів?...

— Не знаю... Дехто втік, а я — до вас. Телеграф зайнятий, нікого не пускають.... Тікати треба! А як тікати ? — Толкачов розгублено опустився на скриню, спустивши між колін руки.

В цей час на ганку загуркотіли кроки, до хати юрбою ввалилося чоловіка з шість червоноармійців-сердобців. Обличчя їх були розпалені, сповнені лютої рішучості.

— Комуністи, на мітинг! Живо!

Штокман зирнувся з Іваном Олексійовичем, суворо стуливши губи:

— Ходімо!

— Зброю покиньте. Не до бою йдете! — запропонував було один із сердобців. Але Штокман, ніби не чуючи, повісив на плече гвинтівку, вийшов перший.

Тисяча сто горлянок різноголосо ревли на майдані. Мешканців Усть — Хоперської станиці не було видно. Вони поховались по хатах, побоюючись подій (за день до цього по станиці уперті ширилися чутки, що полк з'єднуються з повстанцями і в станиці може статися бій з комуністами). Штокман перший підійшов до натовпу червоноармійців, що глухо гомонів, занишпорив очима, розшукуючи будького з командного складу полку. Повз нього провели комісара полку. Двоє червоноармійців держали його за руки. Блідий комісар, підштовхуваний ззаду, увійшов в гущу не вишикуваних червоноармійських рядів. На кілька хвилин Штокман спустив його з очей, а потім побачив уже всередині натовпу, стоячим на витягнутому з чийогось будинку ломберному столі. Штокман оглянувся. Позад нього, спираючись на гвинтівку, стояв скульгавилий Іван Олексійович, а поруч нього — ті червоноармійці, що прийшли за ними на мітинг.

— Товариші червоноармійці! — слабо залунав голос комісара. — Мітингувати в

такий час, коли ворог від нас — в безпосередній близькості... Товариші...

Йому не дали продовжувати промову. Коло столу, як завихорені вітром, заколивались сірі червоноармійські папахи, захиталася синя щетина багнетів, до столика потяглись стиснуті в кулаки руки, на майдані, як постріли, залунали люті короткі вигуки:

- Товаришами стали!
- Шкіряну тужурочку ото скидай!
- Обдурив!
- На кого ведете?
- Тягни його за ноги!
- Бий!
- Багнетом його!
- Відкомісарював!

Штокман побачив, як величезний немолодий червоно-армієць виліз на столик, схопив лівою рукою коротку руду оправу комісарської борідки. Столик хитнувся, і червоноармієць, разом з комісаром, впали на простягнуті руки тих, що стояли круг столу. На тім місці, де недавно був ломберний стіл, скипіло сіре місиво шинелей; самотній неслухавчий крик комісара потонув у елітному гуді голосів.

Зараз же Штокман кинувся туди. Нещадно розштовхуючи, штурхаючи тугі сірошинельні спини, він майже риссю пробирався до місця, звідки промовляв комісар. Його не затримували, а кулаками й прикладу штовхали, били в спину, по потилиці, зірвали з плеча гвинтівку, з голови червоноверхий козацький малахай.

— Куди тебе, чо-о-орт?! — обурено крикнув один з червоноармійців, якому Штокман боляче придавив ногу.

Біля перекинутого догори ніжками столика Штокманові заступив дорогу присадкуватий взводний. Сірого смушку папаху його була збита на потилицю, шинель розхристана навстіж, по цегляно-червоному обличчі котився піт, розпалені, замаслені непогамовною люттю очі косились,

— Куди пре-е-еш?

— Слово! Слово рядовому бійцеві!.. — прохрипів Штокмай, ледве переводячи дух, і миттю поставив столик на ноги. Йому навіть допомогли вилізти на стіл. Але на майдані ще ходив перекатами лютий рев, і Штокман на всю силу голосових зв'язок загарлав: — Мов-ча-а-ати!.. — і за півхвилини, коли ущух галас, надірваним голосом, тамуючи кашель, заговорив: — Червоноармійці! Ганьба вам! Ви зраджуєте владу народу в найтяжчу хвилину і Ви вагайтесь, коли треба твердою рукою разити в ірога в самісіньке серце! Ви мітингуйте, коли Радянська країна задихається в кільці ворогів! Ви стоїте на грані прямого зрадництва! Чо му V! Вас продали козацьким генералам ваші зрадники-командири! Вони — колишні офіцери — ошукали довір'я радянської влади і, користаючись з вашої темноти, хтять здати полк козакам. Схаменіться! Вашою рукою хочуть допомогти душити робітничо-селянську владу!

Командир 2 роти, колишній прапорщик Вейстмінстер, що стояв неподалечку від

столу, підніс "було гвинтівку, але Штокман, примітивши його рух, крикнув:

— Не смій! Вбити завжди встигнеш І Слово — бійцеві-комуністові! Ми — комуністи, все життя, всю кров свою... краплина по краплині... — голос Штокмана перейшов на сповнений страшного напруження тенорок, обличчя мертвотно зблідло й перекошилось, —... віддавали справі служіння робітничому класові.. . пригніченому селянству. Ми звикли безстрашно дивитися смерті у вічі! Ви можете вбити мене...

— Чули!

— Годі правити арапа!

— Дайте сказати!

— А ну, замовчати !

— ... вбити мене, але я повторюю: схаменіться ! Не мітингувати треба, а йти на білих!—Штокман провів вузько зведеними очима по принашклому червоноармійському натовпі і помітив неподалеку від себе командира полку Вороновського. Той стояв ПЛІЧ-О-ПЛІЧ ЗЯКИМСЬ червоноармійцем ; силувано посміхаючись, щось шепотів йому. — Ваш командир полку...

Штокман простяг руку, показуючи на Вороновського, аае той, приклавши до рота долоню, щось стривожено шепнув червоноармійцеві, що стояв поруч нього, і не встиг Штокман докінчити фразу, як у вогкому повітрі, насиченому квітневою вологою молодого дощу, приглушено тріснув постріл. Звук гвинтівчаного пострілу був неповний, тихий, неначе ляснули нахвосвиком батога, але Штокман, лапаючи руками груди, впав навколішки, поник простоволосою сивуватою головою... І зараз же, хитнувшись, знову схопивсь на ноги.

— Йосипе Давидовичу ! — простогнав Іван Олексійович, побачивши випростаного Штокмана, пориваючись до нього, але його схопили за лікті, шепнули:

— Мовчи ! Йе рипайся ! Дай сюди гвинтівку, сво-ло-оч!

Івана Олексійовича обеззброїли, обшукали його кишені;

повели з майдану. В різних кінцях його обеззброювали й хапали комуністів. На провулку, коло присадкуватого купецького дому враз тріснуло п'ять чи шість пострілів — вбили комуніста-кулеметника, що не віддавав кулемет Льюїса.

А в цей час Штокман, з рожевою кривицею, що спу-Зирилася на губах, конвульсійно гикаючи, весь мертвотно-білий, з хвилину розхитувався, стоячи на ломберному столі, і ще встиг вигукнути, напруживши останні, прикінцеві сили, решту волі :

— ... Вас обдурили !.. Зрадники.. вони зароблять собі прощення, нові офіцерські чини. Але комунізм житиме ! .. Товариші !.. Отямтесь !..

І знову червоноарміць, що стояв поруч Вороновського, підкинув до плеча гвинтівку. Другий постріл перекинув Штокмана навзнак, звалив зі столу під ноги червоноармійців, а на стіл молодого скочив один із сердобців, довгоротий та ддоскозубий, із з'їденим віспою обличчям; гучно крикнув :

— Ми багато тут чуди різних обіцянок, але це все, дорогі товариші, з гола брехня й загрози. Сковирнувся, лежить цей бородатий оратор, але собаці — собача смерть І

Смерть комуністам — ворогам трудового селянства! Я скажу, товариші, дорогі бійці, що наші тепер відкриті очі. Ми Значмо, проти кого треба йти! Для прикладу, у нас у Вольському повіті, що було казано? Рівність, братерство народів! От що говорено дурисвітами-комуністами. А що насправді вийшло? Людожерство, дорогі братишечки! Хоч би мій батечко — прислав нам вістку й сльозного листа пише: грабіж іде неслівський серед білого дня! У того ж таки, мого батечка, хлібець увесь вимели й млинка забрали, а декрет так проголошуй за трудове селянство? Якщо млинок цей трудовим потом моїх батьків нажитий, тоді я вас питаюся — це не ц грабіж і людожерство? Бити їх у дим і кров!

Ораторові не довелось закінчити промову Із заходу до станиці Уст-Хоперської на рисях увійшли дві кінні повстанські сотні, з південного схилу наддінських гір сходила козацька піхота, під охороною півсотні в'їздив із штабом сам командир 6 повстанської окремої бригади хорунжий Богатирьов.

І зараз же з хмари, що насунула зі сходу, ринув дощ, десть за Доном, над Хопром розстелився глухий гуркіт грому.

Сердобський полк почав похапцем шикуватися, здвоїв ряди. І ледве з гори показалась штабна кінна група Бо-гатирьова, колишній штабс-капітан Вороновський ще не чуваним червоноармійцями командним риком і клекотом в горлі гримнув:

— По — о — олк! Смирррр — но — ооо!..

ьх

Григорій Мелехов п'ять діб прожив у Татарському, за цей час посіяв собі та тещі кілька десятин хліба, а потім,

як тільки із сотні прийшов схудлий від журби по господарству, завошілий Пантелей Прокопович,— почав лагодитись до від'їзду в свою частину, що по старому стояла по Чирі. Кудінов секретним листом повідомив його про переговори, що почались з командуванням Сердобського полку, попрохав вирушити, прийняти командування дивізією.

Цього дня Григорій зібрався їхати до Каргінської. О полудні повів до Дону напоїти перед від'їздом коня і, сходячи до води, що підступила під самісінькі прясла городів, побачив Оксану. Чи то здалося Григорієві, чи вона справді навмисно гаялась, ліниво черпаючи воду, піджидаючи його, але Григорій мимоволі прискорив ходу, і за коротку хвилину, поки підійшов до Оксани щільно, світла Зграя сумних спогадів пронеслася перед ним.. .

Оксана повернулась на звук кроків. На обличчі її — безперечно удаване — виявилось здивовання, але радість від Зустрічі але давній біль викрили її. Бона посміхнулася такою жалісливою, розгубленою усмішкою, яка так не пасувала до її гордого обличчя, що в Григорія жалем і любов'ю кинулося серце. Вжалений смутком, підкорений спогадами, що налинули, він придержав коня, сказав:

— Здорово, Оксано дорога!

— Доброго здоров'я!

Б тихому голосі Оксани пролунали віттінки найчужорід-ніших почуттів — і подиву, і

ласки, і гіркоти...

— Давно ми з тобою не балакали.

— Давно.

— Я вже й голос твій забув...

— Швидко і

— Та чи швидко?

Григорій тримав за вузду коня, що напивав на нього; Оксана, схиливши голову, гаком коромисла чіпляла ве-дерну дужку, ніяк не могла зачепити. З хвилину простояли мовчки. Над головами їх, як кинута тетивою, із свистом пронеслась чиркова качка. Ненаситно облизуючи голубі

ЗЗІ

крейдяні плити, билась під кручею хвиля. На водопіллі, що Затопило ліс, табунились білорунні хвилі. Вітер ніс дрібнюсіньку водяну куряву, прісний запах з Дону, що могутнім потоком котивсь на низів'я.

Григорій перевів погляд з обличчя Оксани за Дін. Затоплені водою блідостовбурні тополі хитали голим гіллям, а верби, облишені цвітом — дівочими сережками, пишно Здimalись над водою, як легесенькі дивовижні зелені хмари. З легкою* досадою й смутком у голосі, Григорій спитав:

— Що ж ?.. Невже нам з тобою й побалакати нема про що? Чого ж ти мовчиш?

Але Оксана встигла опанувати себе; на похолоділому лиці її вже не затремтів жоден м'яз, коли вона відповіла:

— Ми свод, видно, вже одбалакали...

— Чи так?

— Та вже так, певне ! Деревце ж — воно один раз на рік цвіте. ..

— Думаєш, і наше одцвіло ?

— А то ні?

— Чудно все це якось...— Григорій допустив коня до води і, дивлячись на Оксану, сумно посміхнувся.— А я, Ксанко, все ніяк тебе від серця відірвати не можу. От уже й діти в мене великі, та й сам я наполовину сивий Зробився, скільки років проміж нами прірвою лягли... А все думається про тебе... Уві сні тебе бачу і кохаю донині. А здумаю про тебе часом, почну згадувати, як жили в Листницьких... як кохались з тобою... і од спогадів цих... Іншим разом, згадуючи все свод життя, глянеш,— а воно, як порожня кишеня, геть вивернута ...

— Я теж... Мені теж треба йти... Забалакались ми.

Оксана рішучо підняла відра, поклала на випнуту спину

коромисла вкриті весняною засмагою руки, пішла було під гору, та враз повернулась до Григорія обличчям, і щоки її ледве примітно окрасив тонкий? молодий рум'янець.

— А либонь же наше коханнячко ось тут, біля цієї пристані й запиналось, Григорію. Пам'ятаєш ? Козаків того дня до таборів виряджали,—заговорила вона, поемі-кхаючись, і в зміцнілому голосі и залунали веселі нотки.

— Все пам'ятаю !

Григорій увів коня на подвір'я, Поставив до ясел. Пантелей Прокопович, що з нагоди проводів Григорія зранку не поїхав волочити, вийшов спід повіки, сказав:

— Що ж, швидко рушатимеш? Зерна чи дати коневі?

— Куди рушати?—Григорій неуважно глянув на батька.

— Доброго здоров'я! Та на Картини ж.

— Я сьогодні не поїду.

— Чом так?

— Та так... роздумав... — Григорій облизав губи, що запеклись від внутрішнього жару, повів очима по небі.— Хмарки надходять, певне дощ буде, а мені який же край мокнути під дощ?

— Краю нема, — погодився старий, але не повірив Григорієві, бо кілька хвилин тому бачив з товарячого загорода його й Оксану, що розмовляли на пристанці. "Знов залицяннячко почалось, — з тривогою думав старий. — Знов як би не пішло в нього з Наталею навперекосяк... Ах, туди його мати з Грицьком! І в кого він такий пес уродився? Невже в мене?" Пантелей Прокопович перестав обтесувати сокирою березовий стовбур на дрожину, подивився на Згорблену спину сина і, нашвидку порившись у пам'яті, Згадав, яким він був замолоду, вирішив: "В мене, чортяка! Аж перевершив батька, сучий хвіст! Вибити б його, щоб Знову не починав морочити Оксані голову, не заводив сум'яття у сем'ї. Та як його ото вибити?))

Іншим часом Пантелей Прокопович, забачивши, що Григорій розмовляє з Оксаною вдвох, віддалік від людей, не задумався б шмагнути його вздовж спини чим попадя, а в цей момент — розгубився, нічого не сказав і навіть Знаку не подав, що здогадався про справжні причини, які Змусили Григорія враз відкласти від'їзд. І все це тому, що

Григорій був ужене "Грицьком", шаленим молодим козаком, а командиром дивізії, хоч і без погонів, але генералом, якому корились тисячі козаків і якого всі називали тепер не інакше, як Григорієм Пантелейовичем. Як же міг, Пантелей Прокопович, що був усього тільки в чині "урядника", піднести руку на генерала, хоч би й рідного сина? Субординація не дозволяла Пантелеюві Прокоповичу навіть помислити про це, і тому він почував себе відносно Григорія зв'язано, якимось відчужено. Всьому причиною було незвичайне підвищення Григорія. Навіть на оранці, коли позавчора Григорій суворо гукнув на нього: "Ей, чого рога роззявив! Занось плуга!.." — Пантелей Прокопович стерпів, слова у відповідь не сказав. Останнім часом вони мовби помінялись ролями: Григорій покрикував на постарілого батька, а той, чуючи в голосі його командний хрипоток, метушився, кульгав, припадаючи на скалічену ногу, старався догодити...

"Дощу налякався! а його, дощу того, і не буде, звідки йому бути, коли вітер зі сходу, і єдина хмарка посеред неба метляються! Підказати Наталці ?"

Просвітлений здогадом, Пантелей Прокопович подався було до хати, але роздумав; побоявшись скандалу, повернувся до недотесаної дрожини...

А Оксана, як тільки прийшла додому, спорожнила відра, підійшла до дзеркальця, вмазаного в комін печі, і довго схвильовано розглядала свою постаріле, але все ще

прекрасне обличчя. В ньому була все та ж порочна й ваблива краса, але осінь життя вже кинули бляклі барви на щоки, пожовтила повіки, впряла в чорне волосся рідка повутинка сивини, пригасила очі. З них вже гляділа скорбна втома.

Постояла Оксана, а потім підійшла до ліжка, впала ниць і заплакала такими буйними, полекшливими й солодкими сльозами, якими не плакала давним-давно...

Взимку над крутобережним схилом наддінської гори, де над опуклою хребтиною узгір'я, іменованого в про-стонаріччі "тиберем1*", кружляють, виють морозкі ЗИМОВІ вітри. Вони несуть з укритого голизинами горба білу крипіняву снігу, змітають його в замет, наверствують. Цукровогіскриста на сонці, блакитна смерком, блідобузкова ранками й рожева на сході сонця — повисне над кручею снігова громадина. Буде вона, грізна німотністю, висіти, аж доки підточить її спідсподу відлига або, обтяжену власною вагою, не штовхне порив бокового вітру. І тоді, поривана вниз, з глухим і м'яким гуркотом гуне вона, трощачи на своєму шляху дрібнорослі кущі тернини, ламаючи деревця глоду, що сором'язливо горнутья до схилу, навалюючи тягнучи за собою кипучий, звихрений до неба срібний поділ снігової куряви. . .

Довголітньому почуттю Оксани, що громадилося подібно до снігового намету, потрібний був найдрібніший поштовх. І за поштовх той стала зустріч з Григорієм, його ласкаве: "Здорово, Оксано дорога !". А він? Чи він же не був їй дорогий? Чи не про нього ж усі ці роки згадувала вона щодня, щогодини, а в причепливих думках повертаючись все до нього ж? І хоч про що інше думала, хоч що робила, завжди незмінно, невідступно в думках своїх була коло Григорія. Так ходить колом у чигирі сліпий кінь, повертаючи навколо вісі поливальне колесо.. .

Оксана до вечора пролежала на ліжку, потім встала, опухла від сліз, вмилась, зачесалась і, з .гарячковою швидкістю, як дівчина перед оглядинами, почала одягатись. Одягла чисту сорочку, шерстяну бордову спідницю, запнула, мельки глянула на себе в дзеркальце, вийшла.

Над Татарським сизі стояли присмерки. Деся на водопіллі тривожно гелготіли казарки. Неміжно-блідий місяць підводився спід наддінських тополь. На воді лежала схвильована брижами, зеленкувата стежка місячного світла. Із степу ще засвітла повернувся табун. По дворах мукали корови* що не наїлися молоді зелененини. Оксана не стала доїти свою корову. Вона вигнала з хліву білонізде теля, припустила його до матері, і теля жадно приросло губами до тощого вимен', крутячи хвостові, напружено витягши Задні ноги.

Дарка Мелехова тількищо видоїла корову і з цідилкою та дійницею в руці рушила до куреня, як її окликнули ЗЗа тину :

- Дарко!
- Хто це?
- Це я, Оксана... Зайди зараз до мене на часинку.
- Чого це я тобі знадобилась?
- Дуже потрібна! Зайди! ради Христа!
- Проціджу ось молоко, зайду.

— Ну, так я пожду тебе біля двору.

— Гарзд!

Трохи згодом Дарка вийшла. Оксана ждала Ті біля своєї хвіртки. Від Дарки йшов теплий запах сиродійного молока, Запах загороди. Вона здивувалась, побачивши Оксану не з підтиканим подолом, а вичепурену, чисту.

— Рано ти, сусідко, упоралась.

— Моя норанка коротка без Степана. Одна корова за мною, майже не варю.. . Так, всухом'ятку чогось пожую — і край...

— Ти чого мене кликала?

— А от зайди до мене в хату на час. Діло є. ..

Голос Оксани тремтів. Дарка, невиразно здогадуючись про ціль розмови,, мовчки пішла за нею.

Не світячи, Оксана, як тільки ввійшла до горнички, відчинила скриню, порилась у ній і, вхопивши руку Дарки своїми сухими й гарячими руками, почала похапцем одягати їй на палець каблучку.

— Чого це ти? Це, здається, каблучка? Це мені, чи що?

— Тобі! Тобі. Від мене... На пам'ять...

— Золота? — діловито спиталася Дарка, підходячи до вікна, при тьмяному світлі місяця роздивляючись на своєму пальці каблучку.

— Золота. Носи!

— "у, бііаси Христос... Чого треба, защо даруєш?

— Виклич мені... виклич Григорія вашого.

— Знов, чи що? — Дарка догадливо посміхнулась.

— Ні, ні! Ой, що ти І — злякалась Оксана, спалахнувши до сліз.—Мені з ним побалакати треба про Степана... Може, він йому відпустку б виклопотав.. .

— А ти чого ж не зайшла до нас? Там би з ним і побалакала, раз у тебе до нього справа? — з'юхидствувала Дарка.

— Ні. ні... Наталя може подумати... Незручно...

— Ну, та гарзд, викличу. Мені його не жалко!

Григорій кінчив вечеряти. Він тільки що поклав ложку, обсмоктав і витер долонею змочені узваром вуси. Почувши, що під столом до ноги його торкаються чиясь чужа нога, повів очима і помітив, що Дарка ледве примітно до нього моргнула.

"Якщо вона мною покійного Петра хоче замінити і зараз щось скаже про це, — виб'ю. Поведу її на тік, зав'яжу на і головою спідницю, і вишмагаю, як суку!" —розлючено подумав Григорій, що весь цей час похмуро приймав залищання невістки. Але, вилізши зза столу й закуривши, він повагом пішов до виходу. Майже зараз же вийшла й Дарка.

Проходячи в сінцях повз Григорія, на льоту притисшись до нього грудима, шепнула:

— У, злодіяка! іди вже... Кликala тебе.

— Хто? — дихом спитав Григорій.

— Вона.

Годину згодя, після того як Наталя з дітьми поснули, Григорій в наглухо застебнутій шинелі вийшов з Оксаною з воріт астахівського двору. Вони мовчки постояли в темному провулкові і так само мовчки пішли в степ, що манив безгомінням, темрявою, п'янкими запахами молодोї трави. Відкинувши полу шинелі, Григорій пригортав до

337

Тихий Дій

себе Океану і почував, як тремтить вона, як дужими й рідкими поштовхами б'ються під кофтинкою її серце.

и

Другого дня, перед від'їздом Григорій коротко балакав з Наталею. Вона відкликала його набік, пошепки спитала:

— Куди вночі ходив? Звідки це так пізно повернувся?

— Чи й не пізно ?

— А то ні ? Я прокинулась — перші півні співали,, а тебе ще все не було...

— Кудінов приїздив. Ходив до нього в своїх воєнних справах раду радити. Це — не твого баб'ячого розуму справа.

— А чого ж він до нас не заїхав ночувати?

— Поспішав до Вешок.

— У кого ж він спiniaвся?

— В Абощевкових. Вони йому якоюсь далекою ріднею доводяться, чи що.

Наталя більш ні про що не спитала. Помітне було в ній якесь вагання, але в очах світилась потайність, і Григорій так і не зрозумів — повірила чи ні.

Він нашвидку поснідав. Пантелей Прокопович пішов сідлати коня, а Іллівна, христячи й цілючи Григорія, зашептала скоромовкою:

— Ти бога ото ... бога, синку, не забувай ! Чутки мали ми, що ти якихось матросів порубав... Господи ! Та ти, Гришо, схаменись ! В тебе ж он, * диви, які діти ростуть, а в тих, загублених тобою, теж либонь дітки позоставались ... Ну, як же так можна? Змалечку який ти був ласкавий та лагідний, а зараз так і живеш з насупленими бровами. В тебе вже, гляди, серце як вовче зробилось ... Послухайся матір, Гришуню ! Адже теж не замовлений, і на твою шию шабля лихої людини знайдеться...

Григорій невесело посміхнувся, поцілував суху материнську руку, підійшов до Наталі. Та холодно обняла його,

відвернувшись, і не сльози побачив Григорій у сухих її очах, а гіркоту й притаєний гнів... Попрощався з діт-ворою, вийшов.

Притримуючи стремена ногою, держачись за шерстку кінську гриву, чомусь подумав: "Ну от, знов по новому повернулось життя, а на серці все так само холоднувато й порожни... Видно, і Ксанка зараз вже не зумід заело-питу цю порожнечу..."

Не оглядаючись на рідних, що товпились біля воріт, він ходою поїхав по вулиці і,

проїжджаючи повз астахівський курінь, скося поглядаючи на вікна, побачив у просвіті крайнього в горниці вікна Оксану. Вона, посміхаючись, махнула йому вишиваною хусткою і зараз же зібгала її, притисла до рота, до потемнілих від безсонної ночі очниць...

Григорій поскакав швидкою польовою риссю. Вибрався на гору, і тут побачив на літньому шляху двох вершників і підводу, що помалу посувались назустріч йому. У вершниках пізнав Антипа Бреховича та Стремянеїкова—молодого чорненького й меткого козачка з верхнього кутка хутора. "Побитих везуть",— догадався Григорій, поглядаючи на волову підводу. Ще не зрівнявшись з козаками, спитав:

— Кого везете?

— Олексу Шаміля, Томіліна Івана і Якова Підкова.

— Убиті?

— На смерть.

— Коли?

— Вчора, навзаходь сонця.

— Батарея ціла?

Ціла. Це їх, батарейців наших, взяли червоні на квартирі в Калиновому куті. А Шаміля порубали так... по дурному,

Григорій скинув папаху, сліз з коня. Підвідчиця, немолода козачка з Чира, спинила воли. На возі рядочком лежали зарубані козаки. Не встиг Григорій підійти до воза

як вітрець вже наніс на нього солодкавий запах. Олекса Шаміль лежав посередині. Синій, старенький чикменишко його був розхристаний, холостий рукав був підкладений під розрубану голову, а куска давним-давно відірваної ;руки, обмотана брудною ганчірочкою, завжди така рухлива, була конвульсійно притиснута до опуклого заслону бездушних гр}тдей. У мертвому вискалі білозубого Олек-синого рота навіки застигла лють, але полуб'янілі очі дивились на синд небо, на хмарку, що пропливала над степом, із спокійною і, здавалось, сумною задумою...

У Томіліна обличчя було невпізнанне; та, власне, і обличчя того не було, а так, щось червоне й безформене, навскоси стяте шабельним ударом Яків Підкова, що лежав на боці, був шафранно — жовтий, кривоший через те, що йому майже геть чисто зрубали голову. Спід розтеб-нутого коміра захисної гімнастерки стирчала біла кістка перерубаної ключиці, а на лобі, вище очей, чорною, променистою зіздицею кров'янів кулевий надріз. Хтось із червоноармійців, видимо зжалівшись над козаком, що трудно вмирав, стрельнув у нього майже всупір, так що навіть обпik, і чорні цяточки порохового запалу zostались на мертвому обличчі Якова Підкови.

— Ну що ж, братця, давайте пом'янемо своїх хуторян, покуримо за упокой їх,— запропонував Григорій і, відійшовши геть, попустив попруги на сідлі, розгнуздав коня і, примотавши повід до лівої передньої ноги його, пустив поскубити шовковистої стрельчасто вируненої зеле-нини.

Антип і Стремянніков охоче спішились, стриножили коні, пустили попасом, полягали. Закурили. Григорій, поглядаючи на клочувато-шерстого, ще не виляного

вола, що тягся до дрібного подорожника, спитав:

— А Шаміль як загинув?

— Чи віриш, Пантелейовичу — через свій дур.

— Як?

— Та бачиш, як воно сталось,— почав Стремянніков.—

Вчора, сонце з полудня, виїхали ми в роз'їзд. Платон Рябчиков сам послав нас під командою вахмістра... Чий він, Антипе, вахмістр наш з яким вчора їздили?

* А чума його знад!

*— Ну та чорт з ним! Він — незнайомий нам, чужої сотні. Еге-е-е... Отож, їдемо ми собі, чотирнадцятеро нас козаків, і Шаміль з нами. Він вчора цілісінький день був веселий такий, значця серце його нічого йому не могло підказати! Ідемо, а він куксою сводю мотад, повід на луку кинув і каже: "Ех, та коли вже наш Григорій Пантеле-йович приїде! Хоч би випити з ним ще та пісень заспівати". Отакечки; поки доїхали до Латишівського бугра, все роздишканював.

Ми по горочкам летели Наподобье саранчи.

Из берданочков стреляли,

Все — донские козачки !

І ось таким чином з'їхали ми — це пже аж біля Топкої балки — до улоговини, а вахмістр і каже: "Червоних ніде, хлопці, не видно. Вони, певне, ще із слободи Астахової не вивантажувались. Мужики — вони ліниві рано вставати; мабуть, досі полуднують, хохлацьких курей варять-смажать. Перепочиньмо й ми трошки, а то вже й коні наші змокрили".— "Ну, що ж,— кажемо, — гаразд". І от спішилися, лежимо на траві. Одного дозорця послали на пригорок. Лежимо, дивлюсь, Олекса покійник, біля свого коня порадяться, черезподушечну попругу йому попускад. Я йому кажу: "Олексю, ти б попругу ото не попускав, а

то, не дай бог якого гріха, доведеться естрено виступати,

— "

а ти коли ж и підтягнеш, попругу ту, сводю калікою-рукою?" Але він вискирядється: "Ще швидше від тебе управлюсь. Ти чого мене, щеня зелене, вчиш?" Ну, по тому попустив попругу, коня рознуздав. Лежимо, хто курить, хто казачками займадяться, а хто дрімад. А дозорець наш тим часом теж придрімав. Ліг—туди ж його в перемет!—під горбком і сні пускам. Тільки чую — мов би здаля кінь пирснув. Ліньки було мені вставати, та все ж таки встав, виліз з тої уловини на горбок. Зирк, а з сотенник від нас низом балочки червоні їдуть. Попереду них командир на гнідому коні. Кінь під ним, як' лев. І дисковий кулемет везуть. Я тут шкереберть в улоговину, гукаю: "Червоні! На коней!" І вони могли мене уздріти. ЗаРаЗ же чуємо — команду в них там подають. Попадали ми на коней, вахмістр було палаша видобув, хотів в атаку кидатись. А де вже там в атаку, коли нас — чотирнадцятеро, а їх півсотня, та ще кулемет при них! Кинулись ми верхи тікати, вони було шмагнули з кулемета; та тільки бачать, що кулеметом їм нас не посікти, бо рятує нас балка. Тоді вони пішли навздогін за нами, але в нас коні жвавіші, відбігали ми, сказати, на лан довжнику, попадали з коней і

зачали відстрілюватись. І тільки тут бачимо, що Олекси Шаміля з нами нема. А він, значить, коли знялась буча— до коня, черк цілою рукою за луку, і тільки ногою — в стремено, а сідло коневі під черево. Не 'всгиг скочити на коня, і зостався Шаміль вічна-віч з червоними, а кінь прибіг до нас, ніздрів аж полум'ям б'є, а сідло під черевом мотається. Такий полохливий зараз став, що й людину не підпускає, хропе як чорт! Ось, як Олексій дуба дав. Якби не попускав черезподушечну, живий би був, а то ось... — Стремянніков посміхнувся в чорненькі вусики, закінчив:—Він недавнечко все наспівував:

Уж ты дедушка-ведьмедюшка,
Задери мою коровушку
Опротай мою головушку....

От йому й опростали її, голівоньку... Обличчя не признаєш. Там з нього крові вийшло, як з різаного вола... Потім, коли відбили червоних, збігли до цієї улоговинки, бачимо — лежить. І крові під ним — величезна калюжина, увесь підплив.

— Ну, скоро їхатимемо ?— нетерпляче спитала цідвідчиця,
зсуваючи з губів головну хустку, що запинала від засмаги обличчя.

— Не поспішай на лишай, тітко! Зараз поїдемо.

— Як же не поспішати ото? Від цих убійонних такий важкий дух іде, аж з ніг валить!

— А з чого ж йому, леї кому духові, бути? І м'ясо жерли покійники, і жінок лапали. А хто цими ділами займаються, той ще й померти не встигне, а вже починаю присмерджу-вати. Кажуть, нібито в самих святих після смерті паріння йде, а по моєму — жива брехня. Який би святий не був, а однаково після смерті, за законом юства, мусить з нього смердіти, як з громадського нужника. Однаково й вони, святі оті, через утробу їжу приймають, і кишок у них міститься визначені людині від бога тридцять аршин... — роздумливо заговорив Антип.

Але Стремянніков невідомо чого скипів, крикнув :—

— Та на чорта вони тобі потрібні ? Зв'язався із святими! їдьмо!

Григорій попрощався з козаками, підійшов до воза прощатися з мертвими хуторянами і тільки тут помітив, що вони всі трою розбуті набосо, а три пари чобіт підіслані халявами їм під ноги.

— Нащо мертвих розбули?

— Це, Григоре Пантелейовичу, наші козаки вчинили... На них, на покійниках, добра обувка була, ну, в сотні й прираяли: добре з них постягати для тих, в кого поганенька на ногах справа, а поганеньку привезти на хутір. У покійників же сем'ї ю* Ну, дітлаха їхня й погану зносить... Анікушка так і сказав: мертвим ходити вже не доведеться і верхи їздити теж. Дайте мені олексині чоботи, під ними підошва дуже надійна. А то я поки добуду з червоного ботинки, можу від застуди дуба дати.

Григорій поїхав і, від'їжджаючи, чув, як між козаками спалахнула суперечка. Стремянніков дзвінким тенорком кричав:

34а

— Брешеш ти, Бреховичу! На те й батько твій був Брех! Не було з козаків святих!

Всі вони мужичого роду.

— Ні, був !

— Брешеш, як пес!

— Ні, був!

— Хто ?

— А б горій— побідоносець?

— Тюуу! Перехристись, чумовий! Та хіба ж він козак?

— Чистий дінський, родом з низової станиці, здається — Семикаракорської.

— Ох і гнеш! Хоч попарив би спершу. Не козак він!

— Не козак? А нащо його при списі змальовують? Далі Григорій не чув. Він торкнув риссю, з'їхав у балочку

і, перегинаючи Гетьманський шлях, побачив, як підвода й вершники помалу з'їздять з гори до хутора*

Майже до самісінької Каргінської їхав Григорій риссю. Легенький вітрець грався гривною ні разу не запотілого коня. Бурі довгі ховрашки перебігали дорогу, тривожно посвистували. Їх різкий, перестережливий посвист дивно гармоніював з незмірним безгомінням, що панувало в степу. На буграх, на вершинних гребенях обіч дороги злітали самці-стрепети. Сніжнобілий, іскристий на сонці стрепеток, дрібно й швидко махаючи крилами, підносивсь у височінь і, досягши zenіту в підйомі, наче плив у голубому просторі, витягши в навальному леті шию, оперезану бархатисточорним шлюбним нашийником, віддаляючись з кожною секундою. А відлетівши сотню сажнів, знижувався, ще частіше тріпочучи крилами, мов би спиняючись на місці. Біля самісінької землі, на зеленому тлі різнотрав'я, востаннє білою блискавкою спалахувало кипенно — горюче пір'я крил і гасло: стрепет зникав, поглинутий травною.

Зазивне, нестримно — пристрасне "тржикання" самців чулося звідусюди. На самісінькому шпилі надчирського бугра, За кілька кроків від дороги Григорій побачив із сідла стрепетиний точок: рівний круг землі, аршина півтора ушир, щільно втоптаний ногами стрепетів що бились за самицю. Ні билинки не було всередині точка, тільки сірий пилок, поцяткований хрестиками слідів, лежав рівним шаром на ньому, та округ на сухих стеблинах бур'яну й полину, здригаючись на вітрі, висіло блідо-зозулясте, з рожевим підбоям стрепетине пір'я, вирване в бою зі спин та курпиків стрепетів — споборників. Неподалечку схопилась з К)бла сіренька непоказна стрепетка. Горблячись, як бабуса, швиденько перебираючи ніжками, вона перебігла під кущ зав'ялого торішнього буркуна і, не наважуючись зняти на крила, затаїлась там.

Незрима життя, запліднене весною, могутнє* й сповнене кипучого буяння, розгорталось в степу: буйно росли трави; захищені від хижого людського ока, в потайних степових схованках понімались шлюбні пари птиць, з ірив та звіряток, ниви щетинились незчисленними шпичками зрунених сходів... Лише торішній бур'ян —перекоти-поле — що віджив свій вік, понуро горбився на схилах росзипаних у степу сторожових могил, беззахисно горнувся до землі, шукаючи порятунку, але живущий, свіжий вітрець, нещадно ламаючи його на висхлому корені, гнав, котив уздовж і

впоперек по осяйному сонцем, воекреслому до життя степу.

, Григорій Мелехов приїхав до Каргінської надвечір. Через Чир переправився вброд, на стійлі коло козацької слобідки, розшукав Рябчикова. Вранці прийняв у нього командування над розкиданими по хуторах частинами своєї дивізії і, прочитавши останні прислані із штабу зведення, порадившись із своїм начштадивом, Михайлом Копиловим, вирішив наступати на південь до слободи Астахово.

В частинах відчувалась гостра нестача патронів. Треба було з боєм добути їх. Це й було основною ціллю того наступу, до якого Григорій вирішив удатись.

Надвечір до Каргінської було стягнуто три полки кінноти та полк піхоти. З двадцяти двох ручних і станкових кулеметів, що були в дивізії, вирішено було взяти тільки шість; для решти не було стрічок.

Вранці 22 квітня дивізія пішла в наступ. Григорій, кинувши десь по дорозі штаб, взяв на себе командування з кінним полком, послав вперед кінні роз'їзди, кінним порядком рушив на південь, в напрямі на слободу Понамарівку, де, за відомостями розвідки, зосереджувались червоноармійські піші полки 101 і 103, що в свою чергу готувались наступати на Каргінську.

Верстви за три від станиці його наздогнав нарочний, вручив листа від Кудінова.

"2 — го Сердобський полк здався нам. Всі солдатики роззброєні, чоловіка двадцять з них, котрі були забухтіли, Боїатирьов звів зі світу : наказав порубати. Здали нам чотири гармати (але замки, прокляті комуністи — батарейці встигли поздіймати),, понад 200 набоїв та 9 кулеметів. У нас — велика радість. Червоноармійці пороззатикаємо по піших сотнях, примусимо їх бити своїх. Як там у тебе ? Да, мало не забув. Захоплено твоїх земляків — комуністів: Котлярова, Кошового і багатьох еланських. Всім їм урвуть нитку по дорозі до Вешок. Якщо дуже нуждается патронами, повідом дим подавцем — вишлемо штук 500. Кудінов".

— Ординарця !— гукнув Григорій.

Прохір Зиков підбіг зараз же, але, бачачи, що Григорій змінився на виду, з переляку навіть під козирьок узяв:

— Що накажеш?

— Рябчикова! Де Рябчиков ?

— У хвості колони.

— Жени! Живо його сюди!

Платон Рябчиков, риссю обминувши похідну колону, порівнявся з Григорієм. На біловусому обличчі його шкіра була вилущена вітрами, вуса й брови, припалені весняним сонцем, відсвічували лисячою рудизною. Він посміхався, на скаку димів цигаркою. Темногнідий кінь, тілистий, ані трохи не підупалий за весняні місяці, йшов під ним веселою інохіддю, поблискуючи нагрудником.

— Лист з Вешок? — крикнув Рябчиков, забачивши коло Григорія нарочного.

— Лист, — стримано відповів Григорій. — Приймай на себе полк і дивізію. Я виїжджаю.

— Ну, що ж, їдь. А що за спіх? Що пишуть? Хто? Ку-

Дінов? .

— Сердобський полк здався в Усть-лопрі.

— Ну у-у? Живемо ще? Зараз їдеш?

— Зараз.

— Ну, з богом. Поки повернишся, ми вже в Астаховому будемо!

Застати б у живих Михася, Івана Олексійовича, дізнатись, хто Петра вбив... і визволити Івана, Михася від смерті. Визволити... Кров лягла проміж нас, але не чужі ж ми !!"— думав Григорій, люто шмагаючи коня нагаєм, учвал з'їжджаючи з горба.

иі

Як тільки повстанські сотні увійшли до Усть-Хоперської і оточили сердобців, що мітингували, комбриг 6 Бога-тирьов з Вороновським і Волковим пішли на нараду. Відбувалася вона тут же, біля майдану, в одному з купецьких будинків і була коротка. Богатирьов, не скидаючи з руки нагайки, поздоровкався з Вороновським, сказав:

— Все добре. Це вам зарахуються. А ось як це гармати ви не могли зберегти?

— Випадок! Чистий випадок, пане хорунжий! Артилеристи були майже всі комуністи, вони вчинили нашим шалений опір, коли їх почали обеззброювати; вбили двох чер-воноармійців і, знявши замки, втекли.

—Шкода!—Богатирьов кинув на Стіл захисний кашкет з виразним слідом недавно зірваної з околички офіцерської кокарди і, витираючи брудною носовою хусткою голооб-стрижену голову, піт на побурілому обличчі, скупувато посміхнувся: — Ну, тай це добре. Ви зараз ідіть і скажіть своїм солдатам... Побалакайте з ними добре, щоб вони не тез... не цею... щоб вони всю зброю здали.

Вороновський, прикро вражений начальницьким тоном козацького офіцера, запинаючись, перепитав:

— Усю зброю?

)

— Ну, я вам повторювати не буду! Сказано — всю чисто Значить всю.

— Одначе ж вами, пане хорунжий, і вашим командуванням була ж прийнята умова полк не роззброювати? Як же так?.. Ну, я розумію, звичайно, що кулемети, гармати, ручні гранати, все це ми безперечно новинні здати, а щодо зброї червоноармійців...

— Червоноармійців тенер нема!—люто відкопильюючи голену г бу, підніс голос Богатирьов і ляснув по обризканій гряззю халеві плетеним нагаєм.— Нема зараз червояоар-мійців, а є, солдати, які боронитимуть дінську землю. Зро-Зу-мі-ло?.. А не боронитимуть, так ми зуміймо їх примусити ! Годі в піжмурки грати! Шкодили тут на нашій землі, та ще якісь там умови вигадуєш! Нема проміж нас ніяких умов! Зро-зу-мі-ло?..

Начштабу Сердобського полку, молоденький поручник Волков, образився. Схвильовано бігаючи пальцями по гудзиках стоячого коміра своєї чорної суконної сорочки, куйовджаючи каракулеві закрутки кучерявого чорного чуба, він різко спитав:

— Отже, ви маєте нас за полонених? Так, чи що?

— Я тобі цього не казав, а значить, нема чого й на-стиряться із своїми здогадами!

— грубо урвав його козацький комбриг, переходячи на "ти" і вже явно показуючи, що співбесідники його пробувають від нього в прямій і цілковитій залежності.

На хвилину в кімнаті стало тихо. З майдану доносився глухий гомін. Вороновський кілька разів пройшовсь по кімнаті, похрусткав суглобами пальців, а потім на всі гудзики застібнув свій теплий, кольору хакі френч і, нервічно поморгуючи, звернувся до Богатирьова:

— Ваш тон образливий для нас і не гідний вас, як російського офіцера! Я вам це прямо кажу. І ми ще подивимось, коли ви нас на це викликали... Подивимось, як нам вчинити... Поручник Волков! Наказую вам: ідіть на майдан і скажіть старшинам, щоб ні в якому разі зброю козакам не здавали! Накажіть полкові стати збройно. Я зараз кінчу розмову от з цим... цим добродіям Богатирьовим і прийду на майдан.

Обличчя Богатирьова чорною лапою поплямував гнів, комбриг хетів щось сказати, але, вже усвідомлюючи, що сильно передав куті меду, стримався, і зараз же круто змінив поведінку. Ривком насунувши кашкет, все ще люто помахуючи торочкуватою нагайкою, заговорив, і в голосі його з'явилися несподівана м'яккість і запобігливість:

— Панове, ви не так зволили мене зрозуміти. Я, звісно, вихованнів не діставав особливих таких, в юнкерських школах не проходив наук і, може, не так балакав, ну, та воно ж і не за всяку провину, мовляв, у спину. Ми все ж таки свої люди! Образи проміж нас не повинно бути. Як я сказав? Я сказав тільки, що треба зараз же ваших червоноармійців роззброїти, особливо которі для вас і для нас ненадійні... Я про цих і казав.

— Так дозвольте ж! Треба було говорити ясніше, пане хорунжий! І потім, погодьтесь, що ваш визивний тон, вся ваша поведінка... — Вороновський знизав плечима і вже миролюбніше, але з відтінком невщухлого обурення, продовжував :

— Ми самі думали, що нестійких, тих, хто вагаються, треба обеззброїти й передати у ваше розпоряджен-

НЯ

— Еге ж, еге ж! Оце саме!

— Так і я ж кажу, що ми вирішили самі їх обеззброїти. А щодо нашого бойового ядра, то ми його збережемо. Збережемо, хто би там що! Я сам або ось поручник Волков, якому ви, не будши з ним коротко знайомі, взяли за дозволенне для себе "тикати"... ми візьмемо на себе командування і зуміймо з честю змити з себе ганьбу нашого перебування в лавах Червоної армії. Ви повинні дати нам цю можливість.

Скільки багнетів уде в оцій вашій ядрі ?

"— Приблизно коло двохсот.

— Ну, що ж, гаразд, — неохоче погодивсь Богатирьов.

Він устав, прочинив двері до коридору, гучно крикнув: — Хазяйко! — і, коли на дверях появилась літня, запнута теплою хусткою жінка, наказав: — Прісного молока! Миттю мені! ,

— Молока в нас немає, вибачайте, будь ласка.

— Для червоних, мабуть, було, а як нам — нема? — —кисло посміхнувся Богатирьов.

Знову незручна тиша запанувала в кімнаті. Поручник Волков урвав її:

— Мені йти?

— Так, — зітхнувши, відказав Вороновський. — Ідіть і накажіть, щоб були роззброєні ті, які намічені у нас за списками. Списки в Гориґасова та Вейстмінстера.

Тільки зачеплена офіцерська пиха змусила його сказати, що, мовляв, "ми ще подивимось, як нам чинити". Насправді штабс-капітан Вороновський чудово розумів, що гра його зіграна, і відступати вже нема куди... За відомостями, що були в нього, з Усть — Медведиці вже посувались і з годину на годину повинні були прибути сили, кинуті штабармом для роззброювання м'ятежного Сердобського полку. Але й Богатирьов устиг усвідомити, що Вороновський — надійна й абсолютно безпечна людина, якій тепер позадкувати вже не можна. Комбриг, на: свою відповідальність, погодився на сформування з надійної частини полку самостійної бойової одиниці. На цьому нарада кінчилась.

А тим часом на майдані повстанці, не доходячись результатів наради, вже розпочали енергійні дії щодо роззброєння сердобців. По обозних полкових фурманках та двоколках нишпорили жадібні козацькі очі й руки, брали нарозхват не тільки патрони, а й товстопідошовні жовті червоноармійські ботинки, мотки обмоток, теплушки, ватяні штани, продукти. Чоловіка з двадцять сердобців, навіч пересвідчившись, яке є козацьке самоправство, спробували були вчинити опір. Один з них вдарив прикладом повстанця,

що обшукував його і спокійно переклав гаманець червоно-армійця собі в кишеню, крикнув :

— Грабіжник! Чого береш? Дайош назад! Ато — багнетом.

Його підтримали товариші. Зітнувся обурений крик:

— Товариші, до зброї!

— Нас обдурили!

— Не давай гвинтівок!

Зчинилася рукопашна, і червоноармійців, що опирались, відтіснили до паркана; кінні повстанці, підохочувані командиром 3 кінної сотні, порубали їх за дві хвилини.

Як прийшов на майдан поручик Волков, роззброювання пішло ще успішніше. Під зливним дощем обшукували виши-куваних червоноармійців. Тут же, неподалечку від лав складали в костри гвинтівки, гранати, майно полкової телефонної команди, ящики гвинтівчаних патронів та кулеметних стрічок.

Богатирьов прискакав на майдан і, на всі боки повертаючись перед лавами сердобців на своєму розпаленому баскому коні, загрозливо піднісши над головою товстолезну плетену нагайку, крикнув:

— Слухай сюди! Ви від сьогодні битиметесь із злодіями — комуністами та їхніми військами. Хто піде з нами цілком — той буде прощений, а хто знововиться — тому ось така самісінька буде нагорода! — і показав нагаєм на порубаних червоноармійців, вже роздягнених козаками, до білизни, звалених безформною білою купою, що під дощем мокла.

По червоноармійських рядах брижами пройшов тихий шепіт, але ніхто не сказав повним голосом жодного слова протесту, жоден не зламав рядів...

Усюди купками й поодинокі сновигали піші й кінні козаки. Вони щільним кільцем оточували майдан. А біля церковної огорожі, на пригорку стояли повернуті в бік червоно-армійських шеренг, круглороті, пофарбовані назелено

сердобські кулемети, і коло них, за щитками, наготові присіли намоклі козаки — кулеметники...

* Через годину Вороновський і Волков відібрали за списками надійних червоноармійців. Їх було сто дев'яносто чотири чоловіка. Новосформована частина дістала назву "І окремого повстанського батальйону", і цього ж таки дня вийшла на позиції до хутора Белавінського, звідки вели наступ кинуті з Дінця полки 23 Миронівської дивізії. З чутками йшли миронівські полки: 15 підкомандою Бикадорова, а 32 вів славнозвісний Мишка Блінов. Ішли вони, геть збиваючи протиставлені їм повстанські сотні. Одну з них, спішно виставлену якимсь хутором Усть — Хоперського юрту, покришили впень. Проти Блінова і вирішив Бога-тирьов виставити батальйон Вороновського, випробувати стійкість його в бойовому хрищенні...

Решта сердобців, в кількості понад 800 чоловіка, направлена була пішим порядком понад Доном до Вешенської так, як у листі на ім'я Богатирьова свого часу наказував командувач повстанськими силами Кудінов. Назирцем за ними пішли наддонським схилом три кінні сотні, озброєні сердобськими кулеметами.

Перед від'їздом з Усть-Хоперської Богатирьов відправив у церкві молебень і, ледве кінчився возглас попа, що благав про дарування побіди "христолюбивому козакому воїнству", — вийшов. Йому підвели коня. Сів, поманив до себе командира одної із сотень, заслоном залишених в Усть-Хоперецькій, перекинувшись із сідла, шепнув йому на вухо :

— Комуністі" охороняй дужче, ніж пороховий погреб. Завтра вранці жени їх до Вешенської під надійним конвоем. А нині пошли по хуторах гінців, щоб оповістили, яких типів женемо. Їх народ буде судити своїм судом !

По тому поїхав.

LIII

Над хутором Сінгіним Вешенської станиці ополудні 20 квітня появився аероплан. Зваблені глухим рокотом

мотора, дітвора, баби й діди вибігли з куренів; задерши голови, приклавши до очей щитки долонь, довго дивились, як аероплан у похмурному піднебессі, перекиляючись, креслить шулячі круги. Гудіння мотора стало різкіше, погучнішало. Аероплан йшов на зниження, вибравши для посадки рівну площадку за хутором, на вигоні.

— Зараз почне бомби метати ! Держись ! — злякано гукнув якийсь здогадливий дід.

І натовп, що зібравсь на провулку, нирнув урозтіч. Жінки волоком тягли ревучу дітвору, діди з цапиною спритністю та меткістю плигали через тини, тікали до левад.

На провулку зосталась одна бабуся. Вона теж побігла було, та чи ноги підломились від страху, чи то спіткнулась на струпак, тільки впала, та так і лишилась лежати,

безстидно задравши тощі ноги, безголосно репетуючи:

— Ой рятуйте, ріднесенькі! Ой, смертонька моя!

Рятувати стару ніхто не вернувся. Аероплан, страшно

рикаючи, з буряним ревом та свистом пронісся ледь-ледь вище "комори, на секунду заслони́в своєю криластою ті́нню білий світ від витріщених у смертному ясахові бабусиних очей, пронісся і, м'яко вдарившись колесами об вологу Землю хутірського вигону, побіг у степ. В цей ото момент бабусі й приключився дитячий гріх. Вона лежала напівмертва, нічого ні під собою, ні круг себе не чувши і не вчуваючи. Зрозуміло, що вона не могла бачити, як віддалеки із страшно́ї приземно́ї птиці вийшли два чоловіки в чорній шкіряній одежі і, нерішуче потоптавшись на місці, озираючись, рушили до двору.

Але старий її, що заховавсь у леваді, в торішній зарослі ожиннику, був мужній дід. Хоч серце в нього й колотилось, як у спійманого горобця, але він все яс мав сміливість дивитись. Він ото й пізнав в одному з людей, що підходили до його двору — офіцера Богатирьова Петра, сина свого полчанина. Петро, що доводився Григорієві Богатирьову — командирові 6 повстанської окремої бригади — двоюрідним

12. Тихий-Дін.

йратом, відступав з білими за Дінець. Але це був безперечно він.

Дід з хвилину допитливо придивлявся, по заячому присівши й звівши руки. Остаточно переконавшись у тому, що поволі, врозвалку йде справжнісінький Петро Богатирьов, такий же блакитноокий, яким бачили його торік, лише трохи оброслий щетинкою давно не голеної бороди, — дід звівся на ноги, спробував, чи можуть вони його тримати. Тільки злегка тремтіли жижки, але ноги держали справно, і дід інохіддю задріботів з левади.

Він не підійшов до поверженої в прах старої, а навпростець рушив до Петра і його супутника, здаля скинув з лисої голови свій вицвілий козацький кашкет. І Петро Богатирьов пішав його, привітав помахуванням руки, усмішкою. Зійшлись*

— Дозвольте дізнатись, чи істинно це ви, Петре Григоровичу?

— Я самий, дідусю!

— От сподобив господь на старості літ побачили летучу машину! Тожто ми її й перелякались !

— Червоних поблизу нема, діду?

— Нема, нема, любий! Прогнали їх аж кудись за Чир, до хохлів.

— Наші козаки теж повстали?

— Повстати ото — повстали, та вже багатьох і назад повкладали.

— Як?

— Побили тобто.

— Ааа... Сім'я моя, батько — всі живі ?

— Всі... А ви зза Дінця? Мого Тихона не бачили там?

— Зза. Дінця. Поклін від Тихона привіз. Ну, ти, дідуню, покарауль нашу машину, щоб дівтора її не займала, а я — додому... Ходімо !

Петро Богатирьов і його супутник пішли. А з левад, спід повіток, з погребів та всяких щілин виступив переляканий народ, що там рятувався. Натовп оточив аероплан, що ще дихав жаром нагрітого мотора, пахучим гаром бензину й мастила. Обтягнуті полотном крила його були в багатьох місцях продірявлені кулями та уламками набоїв. Небачена машина стояла мовчазна й гаряча, як загнаний кінь. Дід, що найперший зустрів Петра Богатирьова, побіг у провулок, де лежала його звалена жахом стара, хотів зрадувати її відомостями про сина Тихона, що відступив у грудні з окружним правлінням. Старої на провулку не було. Вона встигла дійти до хати і, забившись до хижки, похапцем переодягалась : міняла на собі сорочку й спідницю. Дід насилу розшукав її, крикнув:

— Петька Богатирьов прилетів. Від Тихона низький поклін привіз !—І невимовно обурился, побачивши, що стара його переодягаються.— Чого це ти, стара карга, прибиратись удумала? Ах, книш твоїй матері! І кому ти потрібна, чортяка облізла ? Чисто — молоденька !

... Незабаром в хату до батька Петра Богатирьова прийшли старики. Кожен з них входив, скидав біля порога шапку, христився на образи й поважно сідав на лаві, спираючись на костур. Зав'язалась розмова. Петро Богатирьов, попиваючи із склянки холодне незбиране молоко, розповів про те, що прилетів він з доручення дінського уряду, що до завдання його входить встановити зв'язок з повсталими верхньодонцями і допомогти їм у боротьбі з червоними приставкою на літаках патронів і офіцерів. Повідомив, що швидко Дінська армія перейде в наступ на всьому фронті і з'єднаються з армією повстанців. Принагідно Богатирьов покартав стариків за те, що погано впливали на молодих козаків, які кинули фронт і пустили на свою землю червоних. Закінчив він свою мову так:

— ... Та вже, оскільки ви схаменулись і прогнали із станиць радянську владу, то дінський уряд вас прощаю-

— А в нас же, Петре Григоровичу, радянська влада зараз, за винятком комуністів. У нас же й прапор не трьох кольорів, а червоний з білим,— нерішучо оповістив один із стариків.

— Навіть в обіхідці наші мблоді, сучі діти, неслухи, один оного "товаришем" козирають!—вкинув інший.

Петро Богатирьов посміхнувся в підстрижені рудуваті вуса і, насмішкувато зіщуривши круглі блакитні очі, сказав:

— Ваша радянська влада — як лід напровесні. Ледве сонце пригрід — і вона зійде. А вже призвідців, що під Калачем фронт кидали, як тільки повернемось Зза Дінця, шмагати будемо.

— Шмагати, окаянних, до крові!

— Це вже форменно!

— Шмагати! Шмагати !

— Прилюдно сікти, поки пообмочуються! — зрадувано загомоніли старики.

..... ♦ ♦ #

Надвечір, оповіщені кіннонарочним, вмиленою трійкою, запряженою в тарантас, прибігли до Сінгіна командувач повстанськими військами Кудінов і начштабу Ілля Сафонов.

Грязі не змахнувши з чобіт та брезентових плащів, до краю зрадувані прильотом Богатирьова, вони мало не риссю вбігли до богагирьовської хати.

ш

Двадцять п'ять комуністів, виданих повстанцям Сердобським полком, підсиленним конвоям виступили з Усть-Хперської. Про втечу годі було й думати. Іван Олексійович, шкутильгаючи всередині натовпу полонених, сумно і з ненавистю оглядав закам'янілі в люті обличчя козаків — командирів, думав: "Наведуть нам кінці. Якщо не буде суду — пропадемо".

Серед конвоїрів переважали бородані. Командував ними дід — старовір, вахмістр Отаманського полку. З самого початку, як тільки вийшли з Усть-Хперської, він наказав полоненим не розмовляти, не курити, не звертатись із запитами до конвоїрів.

— Молитви проказуйте, антихристові слуги! На смерть ідете, годі грішити в останні години! У-у-у, дияволові виб...! Забули бога! Віддалились нечистому! Заклеймилися вражим клеймом!—І то підносив наган — самозвід, то шарпав почеплений на шию плетений револьверний шнур.

Серед полонених було тільки двоє комуністів з комскладу Сердобського полку,— решта, за винятком Івана Олексійовича, всі іногородні станиці (уланської, росли й здорові хлопці, що вступили до партії з моменту приходу до станиці радянського війська, служили міліціонерами, головами хутірських ревкомів, після повстання втекли до Усть-Хперської і влились до Сердобського полку.

В минулому майже всі вони були ремісниками: тееляри, столяри, бондарі, муляри, грубники, шевці, кравці. Найстаршому з них з вигляду було найбільш тридцять п'ять, наймолодшому—років двадцять. Кремезні, гарні здоров'яки, з великими руками, роздавленими важко фізичною працею, широкоплечі й грудасті, зовнішністю вони різко відрізнялись від згорблених дідів — конвоїрів.

— Судитимуть нас, як гадаєш ?—шепнув один з уланських комуністів, що йшов поруч з Іваном Олексійовичем.

— Навряд...

— Повбивають ?

— Певне.

— Та в них же нема розстрілів! Козаки так казали, пам'ятаєш?

Іван Олексійович промовчав, але у нього іскрою на вітрі спалахнула надія: "А правда ж, їм нас не можна буде розстріляти. У них, у сволочей, гасло було викинуте: "Геть комуну, грабунки й розстріли!" Вони, за чутками, тільки до каторги засуджували... Присудять до різок, до каторги. Ну та це не страшно! На каторзі посидимо до зими, а взимку, як тільки Дін стане, наші знов їх натиснуть".

Спалахнула була надія і згасла, як іскра на вітрі: "Ні, повбивають! Озлились, як чорти! Прощай, життя!.. Ех, не так би треба! Воював з ними і їх же жалів серцем...

Не жаліти . треба було, а бити й вирубати їх до пня!.."

Він стиснув кулаки, заворушив у безсилій люті плечима і зараз же спіткнувся, мало не впав від удару по голові.

— Ти чого кулаки сучиш, вовчий блуд? Ти чого, питаюся, кулаки сучиш! — заgrimів, найжджаючи на нього конем, вахмістр, начальник конвою.

Він вдарив Івана Олексійовича ще раз нага м, розсік обличчя навскоси від надбрівної кістки до крутого, з ямочкою посередині підборіддя.

— Кого б' ш ? Мене вдар, діду ! Мене ! Він же поранений, за що ти його? — з благальною усмішкою, тремтячім голосом крикнув один з ланців, і, ступнувши з натовпу, виставив наперед круті теслярські груди, заслонивши Івана Олексійовича.

— І тобі стане! Бийте їх станичники! Бий комунів!

Нагайка з такою силою розрубала захисну літню сорочку на плечі фланця, що клапті скрутились, як листя, припалене вогнем. Змочивши їх, з рани, з враз спухлого рубця потекла чорна убійна кров ... Вахмістр, задихаючись з люті, топчучи конем полонених, увігнався в гущу натовпу, почав нещадно працювати нагам.

Ще один удар впав на Івана Олексійовича. В очах його богрянні блиснули зірничі, схитнулась земля, і мовби нахилився зелений ліс, що облямівкою вкривав протилежне піщане лівобережжя.

Іван Олексійович вхопився своєю маслакуватою рукою за стремена, хотів рванути з сідла озвірілого вахмістра, але удар тупиком шаблі збив його на землю, до рота поповзла задушлива ворсиста прісна пилюка, з носа й вушей, опікаючи, бухнула кров...

Конвойні били їх, зігнавши до купи, як вівці, били довго й люто. Наче крізь сон чув, лежачи на дорозі ницьма, Іван Олексійович глухі зойки, гучний тупіт ніг круг себе, люте схропування коней. Клуб теплої кінської піни впав йому на відкриту голову, і майже зараз же десь дуже близько, над самісінькою його головою, пролунало коротке й страшне чоловіче ридання, крик:

— Сволочі! В бога — мати ! Беззбройних б'йте ... у — у — у !..

На ранену ногу Івана Олексійовича наступив кінь, тупі

шипипідкови вдавились в м'якиш голінки; вгорі залунали, гучно й швидко чергуючись, звуки ударів... Хвилина — потім важке, мокре тіло, що гостро пахло гірким потом і солонкуватим запахом крові, впало поруч Івана Олексійовича, а той, ще не остаточно втративши свідомість, почув: З горла людини, що впала, як із шийки перекинутої пляшки, забулькала кров... А потім їх юрбою загнали до Дону, заставили обмити кров. Стоячи по коліна у воді, Іван Олексійович хмочив жарко пекучі рани та опухи від побоїв, розгрібав долонею змішану із своєю кров'ю воду, жадібно пив її, боячись, що не встигне втамувати невтишно вибухлу спрагу.

По дорозі їх перегнав верховий козак. Темногнідий кінь його, по весняному яскраво залиснений від ситості й поту, йшов шибкою грайливою риссю. Верхівець зник на хуторі, і не встигли полонені дійти до перших дворів, як їм назустріч вже висипали юрби народу.

З першого ж погляду на козаків і ланок, що бігли назустріч їм, Іван Олексійович

зрозумів, що це — смерть. Зрозуміли і всі інші.

— Товариші! Попрощаймося ! — крикнув один з комуністів — сердобців.

Натовп, озброєний вилами, мотиками, кілками, залізними ребрами з гарб, наближався...

Далі було все, як у найтяжчому сні... Тридцять верстов йшли суцільними хуторами, стрівані на кожному хуторі натовпами катів. Діди, жінки, підлітки били, плювали в опухлі, залиті кров'ю й синяками обличчя полонених комуністе, кидали камінням та грудками сохлої землі, засипали заплилі від побоїв очі пилукою й попелом. Особливо лютували жінки, добираючи найжорстокішого катування. Двадцять п'ять* рокованих йшли крізь стрій. Наприкінці вони вже ©тали невпізнаними, несхожими на людей, так етрашенно спотворені були їх тіла й обличчя, синясто —кров'яно-чорні, розпухлі, покалічені й вимашчені змішаною з кров'ю гряззю.

Спершу кожний з двадцяти п'яти намагався якнайдалі йти від конвойних, щоб менше діставалось ударів; кожен дбав попасти в середину своїх змішаних рядів, від цього посувались щільно збитим гуртом. Але їх постійно розділяли. І вони втратили надію хоч в якійсь там мірі зберегти себе від побоїв, ішли вже в розпаш, і в кояшого було лише одне болісне бажання: перемогти себе, не впасти, бо впавши підвестися вже не зміг би. їх опанувала байдужість. А спочатку кожний закривав обличчя й голову руками, беззахисно підносячи долоні до очей, коли перед самісінькими зіницями синьо спалахували залізні жала вил-тройчаків або тьмяно поблискував тупий білястий кінець кілка. Спочатку з натовпу збитих полонених чулись і благання про пощаду, і стогони, і лайки, і нутрянний тваринячий рев нестерпного болю, але о полудні всі мовчали. Тільки один з ланців, наймолодший, балакун і улюбленець роти в минулому, йойкав, коли на голову його падав удар. Він і йшов ніби по гарячому, пританцьовуючи, тіпаючись усім тілом, волочачи перебиту жердиною ногу.

Іван Олексійович, після того, як обмився в Доні, зміцнів духом. Забачивши козаків і жінок, що бігли назустріч їм, похапцем попрощався з ближніми з товаришів, півголосом сказав:

— Що ж, братця, вміли ми воювати, треба зуміти й померти з гордістю... Про одне ми повинні пам'ятати до останнього видиху. Одна нам застаються мислення утіха, що хоч нас і повбивають, алеж Радянську владу кілком не виб'юш ! Комуністи! Братці! Помрімо твердо, щоб вороги з нас не глузували!

Один з юланців не видержав, — коли на хуторі Бобровсь-кому його почали вміло й жорстоко бити діди, він закричав дурним, хлопчачим криком, розірвав комір гімнастерки, став показувати козакам, жінкам маленький натільний хрестик, що висів у нього на шиї на чорному від бруду й поту шнурку.

— Товариші! Я недавно вступив до партії!.. Пожалійте! Я в бога вірую!.. У мене двод діток!.. Змилуйтеся! У вас теж діти §!..

— Які ми тобі "товариші"! Цить!

— Дітей згадав, ідолів гад? Хрестика витяг? Схаменувся? А наших, мабуть, розстрілював, катував, про бога не згадував?— з придикуванням спитав у нього, двічі

ударивши його, кирпатий дід із сережкою у вусі. І не діждавшись відповіді, знову розмахнувся цілячи в голову.

Клаптики того, що сприймали очі, вуха, свідомість,— все це йшло мимо Івана Олексійовича, увага його ні на чому не затримувалось. Наче каменем взялось серце, і затремтіло воно \$дш ий раз. О полудні увійшли вони до хутора Тюковнівського, пішли вулицею крізь стрій, ущед-рювані прокльонами й ударами. І ось тутечки Іван Олексійович, глянувши скося вбік, побачив, як хлоп'я років семи вчепилося в поділ своїй матері і із сльозами, що градом котились по перекошених щоках, з виском несамовито закричало:

— Мамуню! Не бий його! Ой не бий !.. Мені жалко! Боюсь ! на ньому кров !..

Молодиця, що замахнулася кілком на одного з ланців, раптом скрикнула, кинула кілка, — вхопивши хлоп'я на руки, прожогом кинулась у провулок. А в Івана Олексійовича, зворушеного дитячим плачем, дитячою хвилюючою жалістю, навернулася непрохана сльоза, посолила розбиті, засмаглі губи. Він коротко схлипнув, згадавши свого сінка, жінку, і від цього спогаду, що спалахнув як блискавка, народилось нетерпеливе бажання: "Тільки б не в них перед очима вбили... швидше..."

Йшли, ледве волочачи ноги, хитаючись від втоми та болю, що розпирав суглоби. На вигоні за хутором, побачивши степову криницю, почали упрохувати начальника конвою, щоб дозволив напиться.

— Нема чого розпивати! І так припізнились! Хода! — гримнув було вахмістр.

Але за полонених оступився один із дідів — конвоїрів:

— Май серце, Акиме Сазоновичу! Адже й вони теж люди.

— Які — такі люди ? Комуністи — не люди! І ти мене не вчи! Я над ними начальник чи ти ?

— Багато вас, таківських начальників! Ідіть, хлопці, пийте!

Дідок спішився, зачерпнув у криниці цеберку води. Його оточили полонені, до цеберки потяглось відразу двадцять пар рук звуглені, заплилі очі загорілись, залунав хрипкий переривчастий шепіт:

— Дай мені, дідусю!

— Хоч трошечки !..

— Ковток би...

— Товариші, не всі відразу!

Дід завагався, кому ж дати першому. Повагавшись кілька томливих секунд, він вилив воду в скотиняче довбане корито, врите в землю, відійшов, крикнув:

— Чого ви, як бики, лізете! По черзі пийте!

Вода, розтікаючись, по зелено — замшілому запліснявілому днищі корита, ринула в розпечений сонцем куток, що пах вогкою деревесиною. Полонені з останніх сил кинулись до корита. Дід одну по одній зачерпнув одинадцять цеберок,— хмурачись від жалості, поглядаючи на полонених, налив корито.

Іван Олексійович напився, стоячи навколішках і, підвівши освіжілу голову, побачив із скрайньою майже діткливою яскравістю: паморозно — білий покрив вапнякової

куряви на наддінській дорозі, відножини крейдяних гір, що блакитним видінням повстали в далечині, а над ними, над пекучим стрем'ям гребенястого Дону, в неосяжній величавій синяві небес, в найнепрístupнішій вишині — хмаринку. Окрилена вітром, з іскристим, білим, як парус, вершком, вона швидко пливла на північ, і в далекому закруті Дону відбивалась її опалова тінь.

БУ

На секретній нараді верховного командування повстанськими силами вирішено було прохати в дінського уряду, в отамана БогадвсіЖого, помочі.

Кудінову було доручено написати листа з виявом каяття та жалю про те, що наприкінці 1918 року верхньодонці пристали на переговори з червоними, кинули фронт. Листа Кудінов написав. Від імени всього повсталого козацтва Верхнього Дону, він давав обіцянку надалі стійко, до переможного кінця битися з більшовиками, прохав допомогти повстанцям, перекидаючи аеропланами через фронт кадрових офіцерів для керівництва частинами та гвинтівчані патрони.

Петро Богатирьов лишився на Сінгінім, переїхав до Вешенської. Літун подався назад з Кудінівським листом до Новочеркаська.

З того дня між дінським урядом і повстанським командуванням встановився щільний зв'язок, майже щодня почали прилітати ЗЗа Дінця новісінькі, випущені французькими заводами, аероплани, що приставляли офіцерів, гвинтівчані патрони і в незначній кількості набої для тридюймових гармат. Літуни привозили листи від верхньодінських козаків, що відступили з Дінською армією, з Вешенської везли на Дінвць козакам відповіді родичів.

Відповідно до становища на фронті, до своїх стратегічних планів, новий командувач Дінської армії, генерал Сидорін, почав присилати Кудінову розроблені штабом плани операцій, накази, зведення, інформації про перекидувані на повстанський фронт червоноармійські частини.

Кудінов тільки кільком обраним звиряв листування із Сидоріним, від решти все це держалося в найпильнішому секреті.

БУІ

Полонених пригнали до Татарського годині о п'ятій вдень. Вже близькі були бистроплинні весняні присмерки, вже стало на схилку сонце, торкаючись палючим диском краю простертої на заході кудлатої сизої хмари.

На вулиці, в затінку величезного громадського гамазею сиділа й стояла піша сотня татарців. їх перекинули на правий бік Дону на допомогу уланським сотням, що насилу стримували натиск миронівської кінноти, і татарці по дорозі на позиції всією сотнею зайшли на хутір, щоб провідати рідних та підживитись харчами.

Ім цього дня треба було виходити, але вони прочули про те, що до Вешенської женуть полонених комуністів, серед яких і Михась Кошовий з Іваном Олексійовичем, що полонені от-от мають прибути до Татарського, а тому й вирішили підождати. Особливо настоювали на зустрічі з Кошовим та Іваном Олексійовичем козаки, що доводились* ріднею забитим у першому бою, разом з Петром Мелеховим.

Татарці, в'яло перемовляючись, притулившись до стіни комори гвинтівки, сиділи й стояли, курили, лускали насіння; їх оточували жінки, діди, дітвора. Ввесь хутір висипав на вулицю, а з дахів куренів хлопчаки невтомно стежили,— чи не женуть?

І ось хлопчачий голос заверещав:

— Показалися! Женуть !

Похапцем підвелись служиві, заметушився народ, зметнувся глухий гуд ожжавілого говору, затупотіли ноги дітвори, що бігла назустріч полоненим. Вдова Олекси Шаміля, під свіжим вражінням ще незатихлого горя, заголосила як причинна.

— Женуть ворогів!— басовито сказав якийсь дід.

— Побити їх, чортів! Чого ви дивитесь, козаки ?

— На суд їх!

— Наших пострачували!

— На шворку Кошового з його дружком!

Дарка Мелехова стояка поруч з анікущиного жінкою. Вона перша пізнала Івана Олексійовича в натовпі побитих полонених, що наближались.

— Вашого хуторянина пригнали ! Помилуйте на нього, на сучого сина ! Похристосуйтеся із ним ! — покриваючи дрібний гамір, що люто дужчав, жіночі крики й плач, захрипів вахмістр — начальник конвою — і простяг руку, показуючи з коня на Івана Олексійовича.

— А другий де? Кошовий Михайло де?

Антин Брехович поліз крізь натовп, на ході здіймаючи з плеча гвинтівчаний погон, зачіплюючи людей прикладом та багнетом гвинтівки.

— Один ваш хуторянин, крім нього не було. Та по шматку на чоловіка і цього вистарчить розтягти... — казав вахмістр — конвоїр, згрібаючи червоною хусткою рясний піт з лоба, важко переносючи ногу через сидельну луку.

Жіноче звискування й зойки, нарастаючи, досягли скрай-нього напруження. Дарка пробилась до конвойних і за кілька кроків від себе, за мокрим крупом коня конвоїра побачила зчавуніле від побоїв обличчя Івана Олексійовича. Страшенно розпухла голова його, із злиплим у сухій крові волоссям була заввишки з сторч поставлене відро. Шкіра на лобі здулась і потріскалась, щоки багрово лисніли, а, на самісівкій маківці голови, укритої драглистим місивом, лежали шерстяні рукавички. Він, як видно, поклав їх на голову, намагаючись прикрити суцільну рану від жаркого проміння сонця, від мух та мошки, що кишіла в повітрі. Рукавички присохли до рани та так і лишились на голові.

Він зацьковано озирався, розшукуючи й боячись знайти поглядом жінку або свого маленького синка, хотів звернутись до когось з проханням, щоб їх відвели звідси, якщо вони тут. Віп вже зрозумів, що далі Татарського йому не йти, що тут він умре, і не хотів, щоб рідні бачили його смерть, а саму смерть ждав із все жагучішою нетерплячкою. Згорбившись поволі й важко повертаючи голову, обводив він поглядом знайомі обличчя хуторян і в жод-

погляди козаків і жінок.

Захисна вилянула сорочка його стобурчилась, шаруділа при кожному повороті. Вся вона була в бурих потоках стеклої крові, в крові були й ватяні стебновані червоно-армійські штани і босі великі ноги з плоскими ступнями та скривленими пальцями.

Дарка стояла проти нього. Задихаючись від ненависті, що підступила до горла, від жалю й млойливого чекання чогось страшного, що повинно було статись от — от, зараз, дивилась в обличчя йому і ніяк не могла зрозуміти: чи бачить він її і чи вгадує?

А Іван Олексійович все так само тривожно, схвильовано нишпорив по натовпі одним дико — блискучим оком (друге затяг опух) і раптом, спинившись поглядом на обличчі Дарки, що була від нього за кілька кроків, непевно, як тяжко п'яний, ступнув уперед. У нього туманіла голова від великої втрати крові, його покидала свідомість, але цей перехідний стан, коли все навколо здається нереальним, коли гіркий дур поморочить голову і затемню світло в очах, непокоїв, і він з величезним напруженням все ще тримавсь на ногах.

Побачивши й вгадавши Дарку, ступнув, заточився. Якесь віддалена подоба усмішки торкнула його колись тверді, тепер спотворені губи. І от саме ця схожа на усмішку гримаса заставила серце Дарки гучно й часто забитись; здавалось їй, що воно биться десь біля самісінького горла.

Вона підійшла до Івана Олексійовича щільно, часто й бурхливо дихаючи, з кожною миттю все дужче й дужче бліднучи :

— Ну, Здоров, кумцю!

Дзвенючий пристрасний тембр її голосу, незвичайні інтонації в ньому примусили натовп припинити.

І серед тиші приглушено, але твердо пролунала відповідь:

ж— Доброго здоров'я, кумо Дарко.

_ Розкажи но, ріднесенький кумчйку, як ти кума свого ...
мого чоловіка...

Дарка задихнулась, схопилась руками за груди. Їй не ставало голосу.

Стояла цілковита, туго напнута тиша, і в цьому недоброму мовчанні, навіть у найдалших рядах почули, як Дарка ледве чутно докінчила питання:

— ... Як ти чоловіка мого, Петра Понтелейовича, убивав — страчував ?

— Ні, кумо, не страчував я його!

— Якже не страчував ? — ще вище піднісся дарчин сто-гінливий голос. — Адже ви з Мишком Кошовим козаків убивали ? Ви ?

— Ні, кумо... Ми його ... я не вбивав його ...

— А хто ж з світу його звів ? Ну, хто ? Скажи!

— Заамурський полк тоді...

— Ди! Ти вбив!.. Казали козаки, що тебе бачили на бугрі. Ти був на білому коні! Відмовишся, проклятий?

— Був і я в тому бою ... — ліва рука Івана Олексійовича важко піднеслась до рівня голови, поправила присохлі до рани рукавички. В голосі його виразна була непевність,

коли він проговорив: — Був і я в тодішньому бою, але вбивав твого чоловіка не я, а Михайло Кошовий. Він стріляв його. Я за кума Петра не одвітчик.

— А ти, враже, кого вбивав з наших хутірських? Ти сам чийх діток з торбами сиротами пустив?—пронизливо крикнула з натовпу вдова Якова Підкови.

І знову, розпикаючи і без того розпалену атмосферу, пролунали істеричні жіночі схлипи, крик і голосіння по мертвому "дурним голосом" . . .

Пізніше Дарка казала, що вона не пам'ятала, як і звідки в руках її опинився кавалерійський карабін, хто їй його підсунув. Та коли заголосили баби, вона відчула в руках своїх присутність сторонньої речі, не дивлячись, помацьки догодалась, що це — гвинтівка. Вона схопила її спочатку за цівку, щоб ударити Івана Олексійовича прикладом, але в до-іюню їй боляче встромилась Мушка, і вона перехопила пальцями накладку, а потім повернула, підвела гвинтівку, і навіть взяла на мушку лівий бік грудей Івана Олексійовича.

Вона бачила, як позад нього шарахнули геть козаки, оголивши сіру, рублену стіну комори; чула злякані скрики: "Тю! Здурила! Своїх повбиваєш! Пожди, не стріляй!" І, підштовхувана звірячо — настороженим чеканням натовпу, зосередженими на ній поглядами, бажанням помститись за смерть чоловіка і почасти пихою, що раптом з'явилась через те, що от зараз вона зовсім не така, як інші жінки, що на неї з подивом і навіть із страхом дивляться й ждуть розв'язки козаки, що вона повинна тому зробити щось незвичайне, особливе, таке, що може настрахати всіх, — поривана одночасно всіма цими різними почуттями, з'ячною швидкістю наближаючись до чогось передрішеного в глибині її свідомості, про що вона не хотіла, та й не могла в цей момент думати, вона постояла, обережнр намагаючи спуск, і враз, несподівано для самої себе, сильно натисла його.

Відбій примусив її різко хитнутись, звук пострілу оглушив, але крізь звужені прорізи очей вона бачила, як миттю— страшно й непоправно змінилось, тіпнувшись, обличчя Івана Олексійовича, як він розвів і склав руки, наче збираючись плигнути з великої висоти у воду, а потім впав навznak, і з горячковою швидкістю затіпалась у нього голова, заворушилась, старанно заскребли землю пальці розкинутих рук...

Дарка кинула гвинтівку; все ще не усвідомлюючи ясно те, що вона допіру вчинила, повернулась спиною до вбитого і, неприродним у своїй звичайнісінькій простоті жестом, поправила хустку на голові, підбрала волосся, що вибилось.

— А він ще диха... — сказав один з козаків, з надмірною прислужливістю оступаючись перед Даркою, що повз проходила.

Вона оглянулась, не розуміючи, про кого й що це кажуть, почула глибокий уриваний передсмертною гикавкою, протяжний на одній ноті стогін, що виходив не з горла, а звідкись, неначе з самого нутра. І тільки тоді усвідомила, що це стогне Іван Олексійович, який прийняв смерть від її руки. Швидко й легко пішла вона повз комору, йдучи на майдан, проводжувана рідкими поглядами.

Увага людей переметнулась на Антипа Бреховича. Він, як на муштровому огляді, швидко, на самих носках підбігав до лежачого Івана Олексійовича, чомусь ховаючи за

спиною оголений ножовий багнет японської гвинтівки. Рухи його були розраховані й певні. Присів навпочіпки, скерував вістря багнета в груди Івана Олексійовича, неголосно сказав:

— Ну, здихай, Котляров! — і наліг на держално багнета, щосили.

Важко й довго вмирав Іван Олексійович. З неохотою покидало життя його здорове маслакувате тіло. Навіть після третього удару багнетом він все ще роззявлял рота, і спід вищирених залитих кров'ю зубів несло тягучке хрипке:

— "Aaa!"

— Ех, різак, к чортовій матері! — одпіхнувши Бреховича, сказав вахмістр, начальник конвою, і підніс наган, діловито примруживши ліве око, цілячись.

Після пострілу, що послужив мовби сигналом, козаки, які допитували полонених, почали їх бити. Ті кинулись врозтіч. Гвинтівчані постріли, перемежаючись із криками, прокладали сухо й коротко.

Через годину до Татарського прискакав Григорій Мелехов. Він до смерті загнав коня, і той упав по дорозі з Усть-Хоперської, на перегоя між двома хуторами. Дотягши на собі сідло до найближчого хутора, Григорій взяв там поганеньку конячинку. І спізнився... Піша сотня татарців пішла бугром на Усть-Хоперські хутори, на грань Усть-Хоперського юрту, де йшли бої з частинами Миронівської дивізії. На хуторі було тихо, безлюдно. Ніч темним сер-

369

Тихий-Дін.

панком укривала околичні бугри, задіння, ропотлив! тополі й ясени.

Григорій в'їхав у двір, увійшов до хати. Світла не було. В густій темряві бриніли комарі, тьмяною позолотою блищали образи на покуті.

Вдихнувши, з дитинства знайомий, хвилюючий запах рідного житла, Григорій спитався :

— 65 хто там дома ? Мамуню! Докійко !

— Гришо ! Ти, чи що ? — докійчин голос із горнички.

Шелепуча хода босих ніг, у вирізі дверей біла постать

Докійки, що похапцем затягад поясок спідниці.

— Чого це ви так рано полягали? Мати де?

— У нас тут...

Докійка замовкла, і Григорій почув, як вона часто схвильовано дихад.

— Що тут у вас? Полонених давно прогнали?

— Повбивали їх.

— Я — а — ак ?..

— Козаки повбивали... Ох, Грицю, наша Дарка, стерво прокля — те... — в голосі Докійки почулись обурені сльози, —... вона сама вбила Івана Олексійовича . . . стрельнула в нього...

— Що ти мелеш? — злякано хапаючи сестру за комір вишиваної сорочки, скрикнув Григорій.

Білки докійчиних очей блиснули сльозами, і зі страху, застиглому в її зіницях, Григорій зрозумів, що йому не причулось.

— А Михась Кошовий ? А Штокман ?

— Їх не було з полоненими.

Докійка коротко, плутано розповіла про розправу над полоненими, про Дарку.

— ... Мамуня забоялись ночувати з нею в одній хаті, пішли до сусідів, а Дарка звідкись явилась п'яна... П'яніш від грязі прийшла. Зараз спить ...

— Де?

— В коморі.

Григорій увійшов до комори, гіавстіж розчинив двері* Дарка, безстыдно заголивши поділ, спала долі. Тонкі руки її були розкинуті, права щока блищала, густо змочена слиною, з роззявленого рота гостро тхнуло самагонним перегаром. Вона лежала, незручно підвернувши голову, лівою щокою притисшись до підлоги, бурхливо й тяжко дихаючи.

Ніколи ще Григорій не зазнавав такого лютого бажання рубанути. Кілька секунд він стояв над Даркою, стогнучи й розхитуючись, міцно зціпивши зуби, з почуттям непереможної огиди й гидливості розглядаючи целеясаче тіло. Потім ступнув, наступив кованим каблуком свого чобота на обличчя Дарки, що чорніло півдужжям високих брів, наліг усією своєю ногою на каблук і, відчуваючи, як під-його ногою хрустить перенісся, повзе кудись щока, ви-хрипів:

— Ггга-дю-ка!

Дарка хрипко застогнала, щось п'яно бурмочучи, а Григорій вхопився руками за голову і, гуркочучи по приступках піхвами, вибіг у двір.

Цієї ж ночі, не побачивши матір, він поїхав на фронт.

III

8 і 9 Червоні армії, що не змогли до початку весняної повені зломити опір частин Дінецької армії й просунутись за Дінець, все ще намагались на окремих ділянках переходити в наступ. Спроби ці здебільшого кінчались невдачею. Ініціатива переходила до рук дінського командування.

До середини травня на Південному фронті все ще не було помітних перемін. Але незабаром вони повинні були статися. За планом, розробленим ще колишнім командувачем Дінецької армії генералом Денісовим і його начштабу генералом Поляковим у районі станції Кам'янської та Усть-Білокалитвенської закінчувалось зосередження частин так званої ударної групи. На цю ділянку фронту були стягнуті найкращі сили з вимуштрованих кадрів молоді армії, випробувані низівські полки: Гундорівський,

Георгіївський і інші. За грубим підрахунком, сйлі цієї ударної групи склалися з шістнадцяти тисяч багнетів та шабель при двадцяти чотирьох гарматах та сто п'ятдесяти кулеметах.

За думкою генерала Полякова, група разом з частинами генерала Фіцхелаурова повинна була вдарити в напрямку слободи Макіївки, збити 12 червону дивізію, і діючи

у фланг і тил 13 та уральській дивізіям, прорватися па територію Верхньодінського округу, щоб з'єднатися з повстанською армією, а потім уже йти до Хоперського округу "оздоровлювати" захворілих більшовизмом козаків.

Коло Дінця велась інтенсивна підготовка до наступу, до прориву. Командування ударною групою доручено було генералові Секретову. Успіх починав явно хилитись на бік Дінської армії. Новий командувач цієї армії, генерал Сидорін, що заступив ставленика Краснова — генерала Денісова, що пішов у відставку, так само, як і новообраний військовий наказний отаман генерал Афрікан Ногайський, були союзницької орієнтації. Вкупі з представниками англійської та французької військових місій уже розроблялись широкі плани походу на Москву, звільнення всієї території Росії від більшовиків.

До портів чорноморського узбережжя прибували транс-порти із зброєю. Океанські пароплави привозили не тільки англійські й французькі аероплани, танки, гармати, кулемети, гвинтівки, але й запряжних мулів, і знецінені миром 3 Німеччиною харчі, і обмундирування. Паки англійських темнозелених бриджів і френчів — з викарбованим на мідних гудзиках здибленим британським левом—заповнили новоросійські пакгаузи. Склади ломились від американської муки, цукру, шоколаду, вин. Капіталістична Європа, налякана упертою живучістю більшовиків, щедро слала на південь Росії набої й патрони, ті самі набої й патрони, які союзницькі війська не встигли розстріляти на німців. Міжнародна реакція йшла душити Радянську Росію, що стікала кров'ю... Англійські й французькі офіцери — інструктори,

що прибули на Дін і Кубань вчити козацьких офіцерів та офіцерів Добровольчої армії вміння водити танки, стріляти 3 англійських гармат, вже наперед смакували урочистість вступу до Москви...

А в цей час над Дінцем відбувались події, що вирішали успіх наступу Червоної армії в 1919 році.

Безперечно, що основною причиною невдачі наступу Червоної армії було повстання верхньодонців. На протязі трьох місяців воно, як виразка, роз'їдала тил червоного фронту, вимагало постійного перекиду частин, перешкоджало безперебійному живленню фронту боєприпасами та харчами, утрудняло виряд у тил ранених і хворих. Тільки з 8 і 9 червоних армій на приборкання повстання було кинуте коло двадцяти тисяч багнетів.

Реввійська рада республіки, не будши достатньо повідомлена про справжні розміри повстання¹, не вжила вчасно до-етатньо енергійних заходів щодо його приборкання. На повстання кинуте спочатку окремі загони й загончики (так, наприклад, школа ВЦВКу виділила загін в двісті чоловіка), недоукомплектовані частини, малочисельні заставні загони. Велику пожежу намагались загасити, підносячи воду в шклянках. Розрізнені червоноармійські частини оточили повстанську територію, що досягала ста дев'яноста кілометрів у діаметрі, і не зважаючи на те, що кількість бійців проти повстанців досягала двадцяти п'яти тисяч багнетів,— ефективних результатів не було.

м. Богучара; число повсталих козаків визначалось 15 тисячами чоловіка при

кількох кулеметах. Круг цього головного ядра повстання виникло кілька другорядних у районах Ново — Хоперська, Бутурли-нівки і інш., що носили чисто дезертирський характер. Необхідність приборкати повстання в найкоротший строк, поки воно не встигло роз'їсти з тилу дільницю фронту, що протистояла білим арміям, змусила послабити війська фронту виділом значної кількості сил. На протязі квітня 8 і 9 Червоні армії виділили для боротьби з повстанцями по одній експедиційній дивізії, загальною кількістю до 14000 бійців, з артилерією і кулеметами. Ці сили роздробились на 400 — кілометровому обводі повстання і діяли розрізнено. Так само, як і іжевське повстання, і це повстання спочатку носило есерівську закраску: повстанці прагнули зберегти владу рад, але без комуністів. Після призначення колишнього командарма 8 т. Хвесіна командувачем всіма експедиційними силами, що діяли проти повстанців, приборкання повстання пішло успішніше: на протязі тижня, з 24-го травня до 1 червня 1919 р., повстання на правому березі р. Дону було приборкане" !.

Насправді ж повстанців було не 15000 чоловіка, а 30000-35000, при чому зброю їх у квітні — травні становили не "кілька кулеметів", а 25 гармат (з них 2 мортирки), коло 100 кулеметів і на число бійців майже повна кількість гвинтівок. Крім цього, наприкінці розділу, присвяченого характеристиці верхньодінського повстання, є істотна неточність: воно (повстання) не було, як пише т. Какурін, приборкане в травні на правому березі Дону. Червоними експедиційними військами була очищена територія правобережжя від повстанців, а озброєні повстанські сили і все населення відступило на лівий бік Дону. Над Доном на протязі двох сот верстов були пориті траншеї, в яких засіли повстанці, що оборонялись протягом двох тижнів, до секретівського прориву, до з'єднання з основними силами Дінської армії. (М. НІ,) >. Одна по одній були кинуті на локалізацію поветання чотирнадцять маршових рот, десятки заставних загонів; прибули загони курсантів з Тамбова, Воронежа, Рязані. І вже тоді, коли повстання розрослося, коли повстанці озброїлись одбитими в червоноармійців кулеметами й гарматами, 8 і 9 армії виділили із свого складу по одній експедиційній дивізії, 3 артилерією й кулеметними командами. Повстанці зазнавали великих втрат, але переможені не були.

Іскри верхньодінської пожежі перекинулись і до сусіднього Хоперського округу. Під керівництвом офіцерів там відбулось кілька виступів незначних козацьких груп. У станиці Урюпінській військовий старшина Алімов згуртував було круг себе чималу кількість козаків та переховуваних офіцерів. Повстання мало статися вночі проти 1 травня, але змова своєчасно була викрита. Алімов і частина його спільників, захоплені на одному з хуторів Преображенської станиці, були розстріляні за вироком ревтрибуналу, повстання, якому вчасно відтято голову, не відбулось і, таким чином, контрреволюційним елементам Хоперського округу не вдалось зімкнутися з повстанцями Верхньодінського округу.

Першими числами травня на станції Чертково, де стояло кілька зведених червоноармійських полків, вивантажувався загін школи ВЦВК'у. Чертково була одна з кінцевих станцій на Південно — східній залізниці, що безпосередньо межували із

західньою дільницею повстанського фронту. Козаки Мигулінської, Мешкінської та Казанської станиць в той час величезними кінними масами скупчувались на грані Казанського станичного юрту, вели запеклі бої з червоно-армійськими частинами, що перейшли в наступ.

На станції поширились чутки, що козаки оточили Чертково, і що вони, видно, начнуть наступ. І не зважаючи на те, що до фронту було не менше як п'ятдесят верстов, що попереду були червоноармійські частини, які сповістили б в разі прориву козаків, — на станції почалась паніка.

Вишикувані червоноармійські ряди завагались. Десь за церквою гучний командний голос горлав: "До зброї!" По вулицях забігав, заметушився народ.

Паніка була ложна. За козаків прийняли ескадрон червоноармійців, що підходив до станції з боку слободи Маньково. Курсанти і два зведені полки виступили в напрямку станції Казанської.

Через день козаками був майже цілком знищений тільки недавно прибулий Кронштадський полк.

Після найпершого ж бою з кронштадцями козаки вночі вчинили наскок. Полк, виставивши застави й секрети, ночував у степу, не ризикнувши зайняти покинутий повстанцями хутір. Опівночі кілька кінних козацьких сотень оточили полк, відкрили шалену стрілянину, широко використовуючи винайдений кимсь спосіб страхання — величезні дерев'яні торохтілки. Торохтілки ці вночі заміняли повстанцям кулемети, у всякому разі, звуки, роблені ними, були майже невідрізним від справжньої кулеметної стрілянини...

І ось, коли оточені кронштадці почули в нічній непроглядній темряві гомін численних "кулеметів", метушливі постріли своїх застав, козаچه гикання, виття і гучний гуркіт кінних лав, що наближались, вони кинулись до Дону, пробились, але були кінною атакою збиті. З усього складу полку врятувалось тільки кілька чоловіка, що зуміли переплисти розбуялий весняною повінню Дін.

У травні з Дінця на повстанський фронт почали прибувати все нові підкріплення. Підійшла 33 Кубанська дивізія, і Григорій Мелехов відчув уперше всю силу справжнього удару. Кубанці погнали його 1 дивізію без передишки. Хутір по хуторі здавав Григорій, відступаючи на північ, до Дону. На Чирському рубежі біля Каргінської він затримався на день, а потім, під тиском значніших сил противника, змушений був не тільки здати Каргінську, а й негайно просити підсилення.

Кіндрат Медведєв прислав йому вісім кінних сотень своєї дивізії. Його козаки були екіпіровані напрочуд. У всіх

було досить патронів, у всіх була справна одежа й добротне взуття, — все добуто з полонених червоноармійців. Багато козаків — казанців, не зважаючи на спеку, хизувались у шкіряних куртках, майже в кожного був або наган, або бінокль...

Казанці на якийсь час затримали наступ 33 Кубанської дивізії, ЩО йшла напролом. Скориставшись з цього, Григорій вирішив обиденкою з'їздити до Вешенської, бо Кудінов настирливо просив його приїхати на нараду.

Характерно, що справжні розміри верхньодінського повстання, не визначені нашими істориками, що працюють над відтворенням історії громадянської війни, і досі. Так, в дуже ґрунтованій і цінній праці Н Какуріна "Как сражалась революция" (Госиздат, 1925 р., том I) верхньодінське повстання описується так:

"Найбільшими й найорганізованішими рухами, до того з певним контрреволюційним характером, у сфері червоних фронтів у межах Великоросі!* та Уралу були іжевсько — воткінське повстання в серпні

1918 р. і повстання дінських козаків у північній частині Дінської області в березні 1919.

.. Дінське повстання з особливою силою розгорілось у березні

1919 р. в тилу 9 армії нашого південного фронту, якраз у той період, коли обидві сторони зосередили на цьому фронті свою переважну увагу. Протилежно до тількищо описаного повстання (іжевсько — воткінського.— М. НІ.), що вибухло тоді, коли фронти обох противників тільки ще намічались, це повстання виникло в тилу досить насиченого військами і вже виразно визначеного фронту, в безпосередній од нього близині і в момент розвитку рішучих операцій, через що його негативний вплив на хід цих операцій позначився куди істотніше і вимагав від червоного командування витрати значних сил і часу для боротьби з ним. Центром повстання була станиця Вешенська; площа, охоплена повстанням, займала до 1 0000 кв. км., простираючись від станиці Усть — Медведидької до

LIII

До Вешенської він прибув рано-вранці. Повінь на Доні почала спадати. Нудно — солодким клейким запахом квітнучих тополь було напоєне повітря. Коло Дону соковите темнозелене листя дубів дрімотно шелестіло. Оголені гря-дини землі дарували. На них уже вирунилоаь гострожала трава, а на низинах ще блищала застояна вода, басовито гули водяні бугаї, і у вогкому, проїнятому запахом мулу й твані, повії ря, дарма що сонце вже зійшло, густо кишіла мошка.

У штабі деренчала старенька друкарська машинка, було людно й накурено.

Кудінова Григорій застав за дивним заняттям: він, не глянувши на Григорія, що тихо ввійшов, із серйозним і задуманим виглядом обривав ніжки спійманий великій ізумрудно-зеленій мусі. Відірве, затисне в сухому кулаці і, підносячи його до вуха, зосереджено схиливши голову, слухач, як муха то басовито, то тонко брунчить.

Побачивши Григорію, з огидою й досадою кинув муху під стіл, витер об штани долоню, стомлено привалився до витертої, аж глянцовитої, спинки крісла.

— Сідай, Григорію Пантелейовичу.

— Здоров, начальнику !

— Ех, здорова, та не сімейна, як той мовляв. Ну, що там у тебе? Тиснуть?

— Тиснуть щосили!

— Задержався по Чирі?

— Чи надовго? Казанці виручили.

— Ось яка справа, Мелехов,— Кудінов намотав на палець сировий ремінчик свого кавказького ласка і, з нарочитою увагою, розглядаючи почернене срібло, зітхнув:

— Як видно, справи наші будуть ще гірші. Щось таке діються коло Дінця. Або там наші дуже пхають червоних і рвуть їм фронт, або ж вони зрозуміли, що ми їм — увесь корінь зла, і намагаються нас взяти в лабети.

— А що чути про кадетів? З останнім аеропланом що сповіщали ?

— Та нічого особливого. Вони, голубе, 'нам з тобою своїх стратегій не розкажуть. Сидорін — він, голубе, дока! З нього не зразу витягнеш. б? такий план у них — порвати фронт червоних і кинути нам підмогу. Обіцялись допомогти. Алеж обіцянки—вони не завжди збуваються. І фронт порвати не легка справа, знаю, сам рвав з генералом Брусі ловим. Звідки гми з тобою значмо, які в червоних сили на Дінці? Може, вони з Колчака зняли кілька корпусів і сунули їх, а? Живемо ми потемки, розтуди твою мати! І далі свого носа нічого зріти не можемо..

— Так про що ти хотів балакати ? Яка нарада ? — спитав Григорій, нудливо позіхаючи.

Він не болів душею за долю повстання. Його це якось не хвилювало. День — у — день, як кінь, що тягне молотильний каток на току по посаду, ходив він у думках все круг цього ж питання і, нарешті, мисленно махнув рукою: "З радянською владою нас зараз не помириш, дуже крові багато вона нам, а ми їй пустили, а кадетська влада зараз гладить, а потім буде проти шерсті скубти. Чорт з ним! Як кінчиться, так і добре буде!"

Кудінов розгорнув карту; все так само не дивлячись у вічі Григорієві, сказав:

— Ми тут без тебе радили раду і вирішили...

— З ким це ти раду радив, з князем, чи що? — перебив його Григорій, згадавши нараду, що відбувалась у тій самій кімнаті взимку, і підполковника — кавказця.

Кудінов нахмурився, потмянів.

— Його вже в живих нема.

— Як то? — пожвавів Григорій.

— А я хіба тобі не казав? Вбили товариша Георгідзе.

— Ну, який він нам з тобою товариш... Поки дублений козушок носив, доти товаришем був. А — не доведи господи — з'єднались би ми з кадетами та він живий би зостався, так другого ж дня вуси б намастив помадою, вичепурився б, і не руку тобі подавав, а отакечки, мізинчиком,— Григорій відставив свій смуглий і брудний палець і зареготався, блискаючи зубами.

Кудінов ще гірше нахмурився. Явне невдоволення, досада, стримувана лютість були в його погляді й голосі.

— Сміятись тут ні з чого. З чужої смерті не сміються. Ти стаєш як ото Ванька — дурник. Чоловіка вбили, а в тебе виходить: "Тягати вам не перетягати".

Злегка ображений, Григорій і знаку не показав, що його дійняло кудінівське порівняння; посміюючись, відповів:

— Отаких і справді—"тягати б не перетягати". У мене до цих білоликих та білоруких

жалості не припасено.

— Так от, вбили його...

— В бою?

— Як сказати... Темна історія, і правди не швидко дізнаєшся. Він же з мого наказу при обозі був. Ну, і мов би не заладив з козаками. За Дудорівкою бій зав'язався, обоз, при якому він їздив, від ліній огню за дві верстви був. Він, Георгідзе, сидів на дишлині брички (так козаки мені розповідали) і, мовляв, дурна куля його цмокнула в писк. І не копнувся нібито... Козаки, сволочі, певне вбили...

— І добре зробили, що вбили!

Та покинь ти! Годі тобі плутатись.

— Ти не сердься, це я жартома.

— Часом жарти в тебе дурні прохоплюються... Ти — як

віл: де жереш, там і каляш. По твоєму, що ж, слід офіцерів убивати? Знову "геть погони"? А до розуму дійти не час, Григорію? Кульгай, та вже на одну якусь!

— Не сокоти, розповідай!

— Нема чого розповідати! Зрозумів я, що вбили козаки, поїхав туди й побалакав з ними щиро. Так і сказав: "До старих балощів узялись, бісові сини? А чи не рано ви знов почали офіцерів пострілювати? Восени теж їх пострілювали, а потім, як зробили вам закрутку, і офіцери Знадобились. Ви ж, кажу, самі приходили й навколішках повзали: "Візьми на себе команду, керуй!" А зараз знов до старого? "Ну, посоромив, полаяв. Вони відреклись: "Зроду, мовляв, ми його не вбивали, крий боже!" А з очей їхніх б бачу — вони вхекали! Що ти з ними вдієш? Ти їм мочиш в очі, а вони — роса серед ночі. — Кудінов роздратовано зжмакав ремінчик, почервонів. — Вбили знающу людину, а я без неї зараз як без рук. Хто плана накреслить? Хто порадить? З тобою ось тільки побалакаймо, а як діло до стратегії — тактики дійшло, так ми й геть негожі. Петро Богатирьов, спасибі, прилетів, а то — словом перекинутись ні з ким би... Ех, та ну його к порту, досить! Ось у чім річ: якщо наші від Дінця фронт не порвуть, то нам тут не вдержатись. Вирішено, як і раніше казали, усією тридцятитисячною армією йти на прорив. Якщо тебе зіб'ють — відступай до самісінького Дону. Від Усть-Хопра до Казанської звільнимо їм правий бік, пориймо понад Доном траншеї і боронитимемось ...

У двері різко постукали.

— Увійди, хто там? — крикнув Кудінов.

Увійшов комбриг 6 Богатирьов Григорій. Міцне червоне обличчя його блищало потом, вилинялі біляві брови були сердито зведені.

Не скидаючи кашкета з мокрим від поту верхом, він сів до столу.

— Чого приїхав? — спитав Кудінов, поглядаючи на Богатирьова із стриманою усмішкою.

— Патронів давай. .

— Дано. Скільки ж тобі треба? Що в мені тут, патронний завод, чи що?

— А що було дано? По патрону на брата? В мене смалють з кулеметів, а я тільки спину гну та ховаюсь. Це війна? Це — саме м.....ридання! Ось це що!..

Ти почекай, Богатирьов, у нас тут важлива розмова, — але бачачи, що Багатирьов підводиться йти, додав : — Стривай, не йди, секретів від тебе нема... Так от, Мелехов, якщо вже на цім боці не вдержимось, то тоді йдемо на прорив. Кидаймо всіх, хто не в армії, кидаймо всі обози, піхоту садовимо на брички, беремо з собою три батареї й пробиваймось до Дінця. Тебе ми хочемо пустити головним. Не заперечуєш?

— Мені однаково. А сем'ї наші як же? Пропадуть дівчата, жінки, діти.

— Це вже так. Краще нехай самі вони пропадають, ніж усім нам пропадати.

Богатирьов посміхнувся, закрутив головою.

— На той рік у нас баби стільки чоловіків народять — не злічити! Червоні зараз голодні на жінок. Нещодавно ми відступили з Білавіна, мешканці теж з нами пішли, а одна молодичка зосталась. Вранці дивимось, а вона рачкує. Призвели її товариші до того, що на ногах іти не могла...

Кудінов, опустивши кутки губів, довго мовчав, а потім дістав із столу газету.

— Да, ще новина: головком приїхав керувати військами. Чутки були, що зараз він у Міллероні, чи то в Кантеми-рівці. Ось як до нас добираються.

— Справді?—усумнився Григорій Мелехов.

— Справді, справді! Та ось, почитай. Прислали мені казанці. Вчора вранці за Пумилінською роз'їзд наш напав на двох верхівців. Обидва червоні курсанти. Ну, порубали їх козаки і в одного немолодий з вигляду, казали, може, і комісар який — знайшли в планшетці ось цю газету під назвою "В пути" від дванадцятого цього місяця. Пречу-

ДОБО вони нас описують! — Кудінов простяг Мелехову газету з відірваним на козянчу ніжку різком.

Григорій швиденько зиркнув на заголовок статті, відміченої хемічним олівцем, почав читати:

"ПОВСТАННЯ В ТИЛУ"

Повстання частини дінського козацтва тягнеться вже ряд тижнів. Повстання піднято агентами Денікіна — контрреволюційними офіцерами. Вони знайшли підпору в козацькій куркульні. Куркулі потягли за собою значну частину козаків — середняків. Дуже можливо, що в тому чи іншому випадку козаки зазнавали якоїсь несправедливості від окремих представників радянської влади. З цього вміло скористались денікінські агенти, щоб роздмухати полум'я м'ятежу. Білогвардійські прохвости прикидаються в районі повстання прибічниками радянської влади, щоб легше закрастись у довіру козака — середняка. Таким шляхом контрреволюційні плутані, куркульські інтереси й темрява маси козацтва злились на час до купи в безглуздому й злочинному м'ятежі в тилу наших армій південного фронту. М'ятеж в тилу у воїна те самісіньке, що налив на плечі в робітника. Щоб воювати, щоб захищати й боронити радянську країну, щоб добити поміщицько — денікінські зграї, необхідно мати спокійний, надійний, дружний робітничо — селянський та трудовий козацький тил. Найважливішою задачею тому § тепер очищення Дону від м'ятежу та м'ятежників.

Центральна радянська влада наказала цю задачу розв'язати в найкоротший строк.

На допомогу експедиційним військам, що діють проти підлого контрреволюційного м'ятежу, прибули й прибувають прекрасні підкріплення. Найкращі робітники — організатори направляються сюди для розв'язання невідкладної задачі.

Треба покінчити з м'ятежем. Наші червоноармійці повинні проінняти ясною свідомістю того, що м'ятежники Вешенської або (уланської або Буканівської станиць являються прямими помічниками білогвардійських генералів Денікіна й Колчака. Чим далі тягтиметься повстання, тим більше жертв буде з обох боків. Зменшити кровопролиття можна тільки одним способом: завдаючи швидкого, суворого, нищівного удару.

Треба покінчити з м'ятежем. Треба розрізати наріз на плечі й припекти його розпеченим залізом. Тоді рука південного фронту звільниться, щоб завдати смертельного удару ворогові...

Григорій докінчив читати, похмуро посміхнувся. Стаття сповнила його люттю й досадою. "Черкнули пером і відразу спарували з Денікіним, в помічники йому залічили..."

— Ну як, здорово ? Розпеченим залізом збираються припекти. Ну, та ми ще подивимось, хто кому приварить! Правда, Мелехов? — Кудінов пождав відповіді й звернувся до Богатирьова. — Патронів треба ? Дамо ! По тридцять штук на вершника, на всю бригаду. Стане ?.. Іди на склад, одержуй. Ордера тобі виписе начальник відділу постачання, зайди до нього. Та ти там, Богатирьов, більше на шаблю, на хитрість налягай.

— З паршивої вівці хоч вовни жмут! — посміхнувся зрадуваний Богатирьов і, попрощавшись, вийшов.

Після того, як домовився з Кудіновим щодо передбаченого відходу до Дону, пішов і Григорій Мелехов. 1 на відході спитав:

— В разі, якщо я всю дивізію приведу на Базки, переправитись буде чим?

— Ото вигадав! Кіннота вся вплав через Дін піде. Де це бачено, щоб кінноту переправляли?

— В мене ж наддінців мало, май на увазі, а козаки з Чиру — не плавці. Все життя серед степу живуть, де вже їм плавати. Вони здебільшого по сокирячому.

— При конях перепливають. Бувало, на маневрах плавали, і на германській перепадало.

— Я про піхоту кажу.

— Порон ц. Човни зготуймо, не турбуйся.

— Мешканці теж їхатимуть.

— Знаю.

— Ти всім забезпеч переправу, а то я тоді з тебе душу вийму! Це ж не жарт, якщо в нас народ зостанеться.

— Та зроблю, зроблю ж!

— Гармати як?

— Мортирки в повітря висади, а тридюймові вези сюди. Ми великі човни

позбиваймо і перекинемо батареї на той бік.

Григорій вийшов із штабу під вражінням прочитаної статті.

"Помічниками Денікіна вас величають... А хто ж ми ? Виходить, що помічники і з, нема чого ображатись. Щира

4 "

Правда очі коле.і." Йому пригадалися слова покійного Якова Підкови. Якось у Каргінській, повертаючись пізно увечері на квартиру, Григорій зайшов до батарейців, розміщених в одному з будинків на майдані; витираючи в сінцях ноги об віник, чув, як Яків Підкова, сперечаючися з кимсь, сказав: "Відокремились, кажеш ? Ні під чидю владою не будемо ходити ? Хо и Гтебе на плечах не голова, а неїдомий гарбуз ! Коли хочеш знати, ми зараз, як бездомна собака: собака не догодить хазяїнові, або нашкодить, втече з дому, а куди дінеться? До вовків не пристар — страшнувато, та й чуд, що вони звірячої породи, а до хазяїна не можна повернутись — поб'д за шкоду. Так і ми. І ти згадай мод слово : підібгаймо хвоста, попід черевом випростаймо його геть, і поповземо до кадетів. "Прийміть нас, братики, змилуйтесь!" Ось воно що буде!"

Григорій після того бою, коли порубав під Климівкою матросів, весь час жив у стані холодної тупої байдужості, що владно обгорнула його. Жив, понуро схиливши голову, без усмішки, без радості. На якийсь день сколихнули його біль та жалість до вбитого Івана Олексійовича, а потім і це минуло, бідине, що лишалось йому в житті (так принаймні йому здавалось), це — пристрасть до Оксани, що спалахнула з новою і непогамовною силою. Одна вона вабила його до себе, як вабить подорожного морозкої чорної осінньої ночі далекий трепетний вогник багаття в степу.

' Ось і тепер, повертаючись із штабу, він згадав про неї, подумав: "Підемо ми на прорив, а вона як же ?— і без вагань і довгого розмислу вирішив: — Наталя залишиться з дітьми, з матір'ю, а Оксанку візьму. Дам їй коня, і хай при моєму штабі їде".

Він переїхав через Дін на Базки, зайшов на квартиру, видер із записної книжки аркуш, написав:

"Ксанко! Може нам доведеться відступити на лівий бік Дону, так ти кинь все свод добро і їдь до Вешок. Мене там відшукадш, будеш при мені".

Записку заклеїв рідким . вишневим. клеєм, передав Про-хорові Зикову і, багровіючи, хмурачись, за удаваною суворістю ховаючи від Прохора своє збентеження, сказав.

— Поїдеш до Татарського, передай цю записку Астаховій Оксані. Та так передай, щоб... Ну, приміром, з наших хто не догледів, з моєї сем'ї. Зрозумів? Краще вночі занеси і віддай їй. Відповіді не треба. І потім ось що і даю тобі відпустку на дві доби! Ну, їдь!

Прохір пішов до коня, але Григорій, спохватившись, вернув його.

— Зайди до наших і скажи матері, або Наталі, щоб вони загодя переправили на той бік одягу і інше що цінне. Хліб хай заріють, а скотину вплав переженуть через Дін.

ІЛХ

22 травня почався відступ повстанських військ на всьому правобережжі. Частини відходили з боєм, задержуючись на кожному рубежі. Населення хуторів степової смуги в

паніці посунуло до Дону. Діди й баби запрягали все тягло, що було в господарстві, валили на гарби скрині, начиння, хліб, дітей. З табунів і гуртів розбирали корови й вівці, гнали їх понад дорогами. Величезні обози, випереджаючи армію, посунули до наддінських хуторів.

Піхота, з наказу штабу командувача, почала відхід на день раніше. Татарські пластуни і іногородня Вешенська дружина 21 травня вийшли з хутора Чоботарьова Усть-Хоперської станиці, зробили марш понад сорок верстов, ночувати розташувались на хуторі Рибному Вешенської станиці.

22-го з світанку біда імла вкрила небо. Жодної хмарки не було на його імлистому просторі, лише на півдні, над пружком наддінського перевалу, перед сходом сонця появилась. малюсінька сліпучо г рожева хмаринка. Звернений на схід бік її мовби кровоточив, стікаючи багряним світлом. Сонце зійшло зза піщаних, прохолодних після роси, буру-

385

13. Тихий Дін

нів лівобережжя, і хмарка зникла в невиді. У лузі різкіше закричали деркачі, гострокрилі рибники голубим груддям падали па розсипи Дону у воду, зносились у височінь з срібно — блискучими рибками в хижих дзьобах.

їк полудню встановилась небувала для травня спека. Парило наче перед дощем. Ще вдосвіта зі сходу правим боком Дону потяглись до Вешенської валки біженських обозів. Гетьманським шляхом без угаву цокотіли колеса бричок. Іржання коней, воляче мукування та людський гомін доносились з гори аж до самісінького займища.

Вешенська іногородня дружина, що налічувала близько двох сотень бійців, все ще була на Рибному. Годині о десятій вранці одержали наказ з Вешенської: дружині перейти на хутір Великий Громок, виставити на Гетьманському шляху й по вулицях застави, затримувати всіх козаків служивого віку, що прямують до Вешенської,

До Громка підкотилася хвиля біженських підвід, що сунули на Вешенську. Закурені, чорні від засмаги лапки гнали скот, обочинами доріг їхали вершники. Рипіння коліс, фуркання коней і овець, рев корів, плач дітвори, стогін тифозних, яких теж везли з собою у відступ, збили геть нерушиме безгоміння хутора, затаєно схованого у вишневих садках. Такий незвичайний був цей різноманітний і злитний гомін, що хутірські собаки остаточно захрипли від гавкоту, і вже не кидались, як спочатку, на кояшого пішохода, не проводили здовж провулків підводи, з нудьги ув'язуючись за ними на добру верству.

Прохір Зиков дві доби прогостював дома, передав записку Григорія Оксані Астаховій та словесний наказ Іллівні З Наталею, двадцять другого виїхав до Вешенської

Він сподівався застати свою сотню на Базках. Але гарматний гуркіт, німо докочуючись до Наддіння, лунав ще неначе десь понад Чиром. Прохора щось не потягло їхати туди, де розгорався бій, і він вирішив добратись до Баз-ків, там пождати, поки до Дону підійде Григорій із своєю I дивізією.

Всю дорогу до самісінького Громка Прохір їхав, випереджуваний підводами

біженців. Їхав він не поспішаючи, майже весь час ходю. Йому нікуди було поспішати. Від Рубежина він пристав до штабу нещодавно сформованого Усть — Хоперського полку.

Штаб переїздив на ресорних дишлових джолках та на двох бричках. У штабних ішли прив'язані до задків возів шестеро підсідланих коней. На одній з бричок везли якісь папери та телефонні апарати, а на дрогах — раненого літнього козака, та ще одного, страшенно схудлого, горбоногого, що не підіймав з сидельної подушки голову, вкриту сірою каракулевою офіцерською папахою. Він, очевидно, тільки що переніс тиф. Лежав до підборіддя вкритий шинеллю ; на опуклий блідий лоб його, на тонкий хрящуватий ніс випариною сідала курява, але він весь час просив укутати йому ноги чимсь теплим і, витираючи піт з лоба костистою жилавою рукою, лаявся:

— Сволочі! Стервюги, мати вашу такечки! Під ноги дме мені, чуєте! Полікарпе, чи чуєш? Укрий повстю! Здоровий був — потрібний був, а зараз... — і поводив навкруги нетутешнім, строгим, як у всіх, хто переніс тяжку хворобу, поглядом.

Той, кого він звав Полікарпом, — високий бравий старовір,— на ході спішувався, підходив до джолки.

— Ви так дуясте мояхете похолонуті, Самійле Івановичу.

— Укрий, кажуть!

Полікарп покійно виконував наказа, відходив.

— Це хто ж такий \$? — спитав у нього Прохір, показуючи очима на хворого.

— Офіцер усть —мєдведицький. Вони в нас при штабі були.

Разом із штабом їхали і усть — хоперські біженці з Тю-

КОВНОГО, Бобрівського, КрутівСЬКОГО, ЗИМІВВ[ОГО і інших хуторів.

— Ну, а вас куди нечиста сила несе? — спитався Прохір в одного діда — біженця, що возсідав на мажарі, геть набитій різним манаттям.

— Хочемо до Вешок проїхати.

— Посилали по вас, щоб до Вешок їхали?

~ Та воно, серденько, не посилали, влєж кому ото смерть люба? Мабуть, поїдеш, коли в очах страх.

— Н до того питаюсь, чого ви до Вешок сунете? В Уланській переправились би на той бік — та й край.

Чпм? Там, казали люди, перону нема.

А у Вешках чим ? Порон під твою хурду дадуть ? Частини покидають на березі, а вас з гарбами — почнуть переправляти ? Тож то, дідусю, дурнь ви люди! Ідуть чорт зна куди, і невідомо нащо! Ну, чого ти на цю тарбу навалив?— з досадою питав Прохір, рівняючись з гарбою, показуючи на клунки нагасм.

— Та мало чого тут нема! І одежа, і хомути ось, мука й усяке інше, потрібне в господарстві... Покинути не можна було. До порожнього куреня б приїхав. А то ось я зап4 іг пару коней та три пари волів, все поскладав, що можна було, бабів посадовив та й поїхав. Воно ж, серденько, все наживалося своїм горбом, із сльозами, із потом наживалось, хіба ж не шкода кинути? Якби можна ..було курінь — і то повіз, би, .щоб

червоним не дістався, халера їм у бік!

— Ну, а, приміром, нащо ти оце решето тягнеш із собою? Або от стільці, на яку потребу преш їх? Червоним вони аж ніяк непотрібні.

— Та не можна ж було покинути! Ото, чудний ти... Покинь, а вони або поламають, або сплять... Ні, в мене, не підживуться. Врази їх у душу! Все чисто забрав!

Дід махнув батою на ситих коней, що в'яло переступали, повернувся назад і, показуючи пужалном на третю ззаду волову підводу, сказав:

— Ота запнута дівка, що волів поганяє,— моя дочка. В неї на гарбі свиня з поросятами. Вона була поросна, ми її, мабуть, пом'яли, коли в'язали та на гарбу' клали, вона — взяла та й опоросилась вночі, просто на гарбі.

Чуєш, як поросятка кувикають? Ні, від мене червоні не дуже розживуться, лихоманки їх витряси!

—Г-'.ХГба що не попадешся ти мені, діду, біля порону! — сказав .Прохір, люто уп'явшись поглядом у пітну широку пику старого. — Хіба що не попадешся, а то так і загуркають у Дін твої свині, поросята і все добро!

—Це... через що ж таке?—страшенно здивувався старий.

— Через те, що люди гинуть, все витрачають, а ти, старий чортяка, як павук, все тягнеш за собою!—закричав звичайно тихий, і лагідний Прохір. — Я таких г...їдів до смерті не люблю. Мені це—ніж гострий.

. — Паняїі Паняй далі! — озлився старий,сопучи, відвертаючись. —г— Начальство яке винайшлося, чуже добро він поспихав би.в Дін... Я до нього, як до гарної людини... У мене самого син вахмістр зараз із сотнею затримуй червоних. Проїзди, будь ласка! На чуже добро нема чого заздрити! Свого б наживав більше, ось вони б, очі, і не паслися!

Прохір торкнув риссю. Позаду понизливо, тонко закуві-кало порося, стривожено заохала свиня. Поросячий виск шилом стромлявся у вуха.

— Що це за чорт ? Звідки порося ? Полікарпе... — болісно морщачись і мало не плачучи, кричав офіцер, що лежав на джогках.

;— Це поросятко з гарби впало, а йому ноги колесом потрощило, — відповів, під'їхавши, Полікарп.

*— Скажи їм... їдь, скажи хазяїнові поросяти, щоб він його дорізав. Скажи, що тут хворий... І так важко, а тут цей виск! Швидше! Жени! с

Прохір, порівнявшись з джогками, бачив, як горбоносий офіцерик морщився, із спиненим поглядом прислухаючись до поросячого виску, як марно намагався вкрити вуха своєю сірою каракулевою папахою.. . Підскакав Полікарп.

.т—?'.-Він. не хоче різати,. Самійле Івановичу. Каже, що воно, порося, оклигав, а ні — так ми, мовляв, його надвечір заколемо.

Офіцер зблід, із зусиллям підвівся і сів на джогках, звисивши ноги.

— Де мій браунінг? Стіни коні! Де хазяїн поросяти? Я зараз покажу... На якій підводі?

Хазяїновитого діда таки примусили заколоти порося.

Прохір, посміюючись, рушив риссю, перегнав валку уст-хоперських підвід. Попереду, за верству, дорогою їхали нові підводи й вершники. Підвід було не менш як дві сотні, вершників, що їхали нарізно, — чоловіка сорок. "Світопре-ставлення буде біля порою!" — подумав Прохір.

Наздогнав підводи. Назустріч йому, від голови обозу, прекрасним темногнідим конем учвал скакала ланка. Порівнявшись з Прохором, напнула поводи. Кінь під нею був осідланий багатим сідлом. Нагрудна прозвіздь та вуздечка поблискували сріблом, навіть крила сідла були зовсім не витерті, а попруга й подушка лисніли глянцем добротної шкіри. Жінка вміло й зручно сиділа на сідлі, в —дужій смуглій руці твердо держала правильно розібрані поводи, але рослий слулавеський кінь, як видно, зневажав своєю господиню; він вивертав налите кров'ю очне яблуко, вигинав шию і, оголюючи жовту плиту вискалу, намагався вхопити жінку за кругле коліно, що вилізло спід спідниці.

Жінка була по самісінькі очі запнута свіжовипраною блакитною від синькі хусткою. Зсунувши її з губів, спитала:

— Чи ти не переганяв, дядьку, підводу з раненими?

— Переганяв багато підвід. А що?

— Та от біда, — протяжно заговорила ланка, — чоловіка не знайду. Він у мене з лазаретом з Вусть — Хопра їде. У нього рана в ногу була. А зараз мов би загноїлася рана, він і переказав мені хуторянами, щоб коня йому привела. Це його кінь, — лсінка ляснула нагайкою по кінській шиї, всипаній росинками поту. — Я підсідлала коня, поїхала до Вусть — Хопра, а лазарету вже там нема, виїхав. І от хоч скільки моталась, ніяк не нападу на нього.

Прохір, любуючись на кругле гарне обличчя козачки, з приємністю прислухаючись до м'якого тембру її низького, контрольового голосу, крикнув:

— Ех, молодичко! На чорта тобі чоловіка шукати! Хай собі з лазаретом їде, а тебе — таку красуню, та ще з таким конем на придане — всякий за жінку візьме! Я й то ризикнув би.

Жіпка знехотя посміхнулась, — перехилившись повним станом, натягла на. оголені коліна поділ спідниці.

— Ти без смішків скажи, чи не перегоняв лазарет?

* — Он у тій балці д і хворі й ранені, — зітхаючи, відказав Прохір.

Баба змахнула нагафм, кінь її круто повернувся на самих задніх ногах, біло блиснув набитою в проміжніжжі піною, пішов риссю, збиваючись з ноги, переходячи на чвал.

Підводи посувались поволі. Воли ліниво мотали хвостами, відгнали гудучих сліпнів. Стояла така спека, таке важке й задумане було передгрозове повітря, що понад дорогою скручувалось і блякло молоде листя невисоких сояшників.

Прохір знов їхав поруч обозу. Його вражала велика кількість молодих козаків. Вони або відбилися від своїх сотень, або просто дезертували, пристали до сімей, і разом з ними їхали до переправи. Деякі, прив'язавши до возів муштрових коней, лежали на гарбах, перемовляючись з жінками, няньчачи дітей, інші їхали верхи, не скидаючи ні

гвинтівок, ні шабель. "Покидали частини й тікають",— вирішив Прохір, поглядаючи на козаків.

Пахло кінським і волячим потом, нагрітим деревом бричок, домашнім начинням, коломаззю. Воли йшли понуро, тяжко поводячи боками. З висолоплених язиків їх але до нридо-рожної куряви звисали узорчасті ниті слини. Обоз посувався із швидкістю чотирьох — п'яти верстов на годину. Підводи з кінськими запряжками не випереджали волів. Та ледве десь далеко на півдні м'яко розіслався гарматний постріл, як усе заворушилось: зламавши лад, з довгої валки підвід виїхали на боки парокінні й однокінні вози, запряжені кіньми. Коні пішли риссю, замелькали батоги, почулось різноголосе: "Но! з дороги!", "Но-о-о! бісові сини!", "Торкай!" По волячих спинах гучно заляскали хворостини та арапники, швидше загуркотіли колеса. Із

39і

страху все прискорило рух. Важким, сірим клоччям знялась над дорогою жарка курява й попливла назад, клубочачись,¹ осідаючи на стеблах хліба та різнотрав'я.

-Наштаку-ватий коник "Прохора на ході тягся до трави, зриваючи губами о гілку буркуну, то — жовтий —вінчик сви-ріпкй, то кущик лорчука-; зривав і-їв, рухаючи сторожкими вухами, намагаючись викинути-язиком гримлячі вудила, що натерли ясна. Але після гарматного пострілу Прохір штовхнув— його каблуками, і коник, наче розуміючи, що тепер не час годуватись,-охоче перейшов на труську рись.

Гарматна —кононада розросталась. Важкі, гримкі звуки пострілів зливались в душному повітрі хилиткою октавою стояв розкотистий-гримучий гук.

—‘ Господи Іеусе! — христилась на гарбі молодиця, вириваючи з рота дитини коричнево-рожевим, блискучий від молока сосок, запихаючи пазуху тугу, жовтувату грудь.

-----: Наші б'ють чи хто ? Гей, служивий! — гукнув до

Прохора— дід, що йшов поруч волів.

— Черьоні, діду! У наших набоїв нема.

— Ну, спаси їх цариця небесна!

Дід випустив з рук налигача,— скинув старенького козачого картуза; христячись на ході, повернувся на схід обличчям.

На півдні З3а гребеня, порослого еТрільчастими сходами пізньої кукурудзи, показалаась легенька чорна хмарка. Вона зайняла півгоризонту, імлистим серпанком запнула неба.

—* Велика пожежа-, дивіться! — крикнув хтось з возу.

— Що б воно могло бути?

— Де горить? — кріз деренчливий гуркіт коліс залунали голоси.

— Понад Чиррм.

— Червоні понад Чиром хутори палять!

—* Суша, не Доведи господи!

— Дивіться, яка хмара чорна знялась!

— Це нё один хутір горить !

— Вниз ігб-Чирі, від Каргінської палар, л ам же— бій зараз.*.-.

— Може, і по Чорній річці? Торкай, Іване!

— Ох, і горить!.. V.

Чорна імла простиралась вшир, займала все більший простір. Все дужчав гарматний— рев. А через півгодини на Гетьманський шлях південний вітрець приніс згірклий і тривожний запах гару, пожарища, що буяло за тридцять п'ять верстов від шляху по чирських хуторах.

ьх

Дорога через Великий Громок в одному місці йшла повз горожу, складену з сірого каменя-плитняка, а потім круто завертала до Дону, спускалась у неглибокий суходільний ярок, через який був перекинутий рублений міст.

Під суху погоду теклина яру жовто відсвічувала піском, кольористою галькою а після літньої —зливи з бугра в яр буйно спадали каламутні дощові потоки, вони зливались, вода йшла на низ муром, вимиваючи й ворочаючи каміння, з гуркотом впливаючи в Дін. У такі дні міст затоплювало, але не надовго ; через годину — дві буйна нагірна вода, о недавно руйнувала. городи й виривала тини разом із стояками, спадала, на оголеній підосві яру свіжо сяла, пахнучи крейдою й вогкістю, мокра, обмита галька, по краях коричневим глянцем блищав наносний мул.

Понад яром густо росли тополі й верби. В затінку їх стояв холодок навіть найжаркішої пори літнього дня.

Знайдена холодком, біля мосту розташувалась застава Вешенської іногородньої дружини. В заставі було одинадцять чоловіка. Поки на хуторі не появлялись біженські підводи, дружинники, лежачи під мостом, грали в карти, курили; дехто, роздягтись, очищав шви сорочок та підштаників від ненаситних солдатських вошей. Двод відпросились у взводного —ціпіли на Дін купатись.

Але відпочинок був короткий. Незабаром до мосту присунули підводи. Вони посувались суцільним потоком, і відразу в чюнненому тінявому провулку, стало людно, галасливо, душно, неначе разом з підводами впала на хутір з наддінського бугра і їдка степова духота.

Начальник застави, він же командир 3 взводу дружини,— високий сухорлявий унтер-офіцер із підстриженою бурою борідкою і великими, по хлопчачому відстобурченими вухами,— стояв біля мосту, поклавши долоню на обшмагану кобуру нагана. Він без перешкоди пропустив десятків зо два підвід, але, побачивши на одній гарбі молодого, років двадцяти п'яти козака, коротко наказав:

— Стій!

Козак напнув віжки, нахмурився.

— Якої частини?—суворо спитав взводний, підійшовши щільно до гарби.

— А вам чого треба?

— Якої частини, питаю? Ну?

— Рубеженьської сотні. А ви хто такі р?

— Злазь!

— А хто ви такі?

— Злазь, кажуть тобі!

Круглі вушні скойки взводного жарко спалахнули. Він відстебнув кобуру, витяг і передав у ліву руку наган. Козак тикнув віжки жінці, скочив з гарби.

— Чому не в частині? Куди їдеш? — допитував його взводний.

— Хворів. Іду зараз на Базки. Із сім'єю нашою іду.

— Документ про хворобу д?

— Звідки він може бути? Хвершала не було при сотні.

— А, не було ?.. А ну, Карпенку, відведи його до школи!

— Та ви хто такі з себе?

— А ось там ми тобі покажемо, хто ми такі!

— Я мушу до своєї частини правитись! Не марш права мене затримувати.

— Самі тебе справимо ! Зброя при тобі?

— Гвинтівка сама...

Бери, та живо мені, а то враз нашвиргаю! Який молодий, сссучин син, а під бабу лізеш, ховаршся! Ми, чц

що, повинні тебе боронити? — 1 зневажливо кинув услід: — Ко-зу-ня!

Козак витяг спід повсті гвинтівку, взяв жінку за руку, цілуватись при людях не став, тільки шорстку жінчину руку на хвилину задержав у своїй руці, шепнув щось, пішов слідом за дружинником до хутірської школи.

Підводи, що згромадились на провулку, з гуркотом посунули мостом.

Застава за годину затримала чоловіка з п'ятдесят дезертирів. З них дехто, як затримували, опирався, особливо один немолодий, довговусий, бравий з вигляду козачок з хутора Нижньо — Кривського (уланської станиці. Зачувши наказ начальника застави зійти з брички, він вдарив по конях батоном. Двою дружинників схопили коней за вуздечки, спинили вже по той бік мосту. Тоді козачок, не довго думавши, вихопив спід поли американський вінчестер, підкинув його до плеча.

— Дорогу!.. Уб'ю, розтаку вашу мати!

— Злазь, злазь! У нас наказ стріляти, хто не підкоряються. Ми тебе швидше посадовимо на мушку!

— Муж-жи-ки-и-и-и!.. Вчора червоні були, а нині козакам наказуйте] V Шерсть смердюча!.. Відійди, вдарю...

Один з дружинників у новісіньких зимових обмотках став на передню колесо брички, і після короткої боротьби, вихопив вінчестер з рук козака. Той по кошачому вигнувся, ков-знув рукою під рядно, вихопив з піхов шаблю; стоячи навколішках, потягся через причіпну розмальовану колиску і мало не дістав кінцем леза голову дружинника, що вчасно відскочив.

— Тимошо, кинь! Тимонюшко! Ох, Тимошо!.. Та не треба ж!.. Не зв'язуйся!.. Вб'ють вони тебе!.. —: плакала, ламаючи руки, негарна схудла жіночка розбуялого козака.

Але він, підвівшись на бричці на весь зріст, ще довго вимахував синьоблискучим лезом, не підпускав до брички дружинників, хрипко матюкався, сказано поводити

очима. "О-дій— ди !.. Зарубаю!" По чорно смаглявому обличчі його ходили корчі, шд довгими жовтуватими вусами скипала піняста слина, блакитнуваті білки все дужче наливались кров'ю...

Його насилу обеззброїли, звалили, зв'язали. Войовничість завзятого козачка пояснювалася просто: у бричці понишпог рили і найшли розпочатий відровий глек міцнющого са могону — первака...

У провулку утворився завіз. Так щільно стиснулись вози, що треба було випрягати волів і коней, руками вивозити гарби до мосту. Хляпали, ламались дишла й голоблі, люто звискували коні, воли, обліплені сліпнями, не слухаючи хазяйських окликів, ошалівши з нуду, лізли на тини. Лайка, крик, ляскання батогів, жіноче голосіння ще довго лунали біля мосту. Задні підводи там, де можна було розминутись, повернули назад, знову виїхали на шлях, щоб з'їхати до Дону на Базках.

Заарештованих дезертирів направили під конвоем на Базки, та як усі вони були озброєні, то конвой не зміг їх удержати. Зараз же за мостом між конвойними і конвойованими, вчинилася, бійка. Трохи згодом дружинники повернулись назад, а дезертири організованим порядком самі пішли до Вешенської.

Прохора Зикова теж затримали на Громку. Він пред'явив відпускнуго папірця, виданого Григоріям МелехОвим, і його пропустили, не чинячи перешкоди.

Вже надвечір він приїхав на Базки. Тисячі підвід, що присунули з чирських хуторів, загатили всі вулиці й провулки. Біля Дону творилось щось несказанне.— Біженці застановили возами весь берег на протязі двох верств. Тисяч п'ятдесят народу ждали переправи, розсипавшись у лісі.

Проти Вешенської пороном переправляли батареї, штаби, військове майно. Піхоту перекидали маленькими човнами. Десятки їх снувалися на Доні, перевозячи по тричотири чоловіка. Біля саїмсінької води, коло гірпстані скипав дикий тиск. А кінноти, що лишилася в ар'єргарді, .все ще не було. З Чира по старому доносився гуркіт гарматних пострілів, і ще різкіше, виразніше відчувався терпкий, згірклий запах гару.

Переправа йшла до світанку. Годині о дванадцятій вночі лідійшли перші кінні сотні. Вдосвіта вони повинні були почати переправу.

-Прохір З.иков, дізнавшись про те, що кінні частинні дивізії ще н& прибули, вирішив діждатися своф сотні на Базках. Насилу провів він коня за повід поміж возами, .щільно збитими до горожі Базківської лікарні, не розсідлюючи прив'язав до полудрабка чиєїсь гарби, розгнуздав, а сам — пішов поміж возами шукати знайомих.

Біля дамби здаля побачив Оксану Астахову. Вона йшла до Дону, притискуючи до грудей невеличкого клунка, накинувши наспашки теплу кофту. Яскрава краса її, що в очі впадала, привернула увагу піхотинців, які стовпились на березі. Вони казали їй щось соромицьке, на спітнілих закурених обличчях їх в усмішках біло спалахували зуби, чути було смачний регіт та ігогокання. Рослий біловолосий козак у непідперезаній сорочці та збитій на потилицю папасі ззаду обняв її, доторкнувся губами до смуглої точеної шиї. Прохір бачив, як Оксана різко відштовхнула козака, щось неголосно сказала йому, хижо оскірівши рот. Навкруги зареготалися, а козак

скинув папаху, хрипко пробасив: "Ех, тітонько! Та хоч разок!"

Оксана прискорила ходу, пройшла повз Прохора. На повних губах її тремтіла презирлива усмішка. Прохір не оклик-

— "Н* —

нув и, він нишпорив у натовпі очима, шукав хуторян. Помалу посуваючись між возами, що мертво попростягали до нього голоблі й дишла, почув п'яні голоси, сміх. Під гарбою на розстеленій ряднині сиділо троє дідів. Між ногами в одного з них стояла цеберка з самогоном.. Підпили діди по черзі-черпали самогон мідним кухлем, зробленим з гарматної гільзи, пили, закусювали сушеною ри--бою. Гострий запах самогону і солонкуватий душок про-

: риби змусили зголоднілого Прохора спинитись.

— Служивий 1 Випий з нами за все гарне і — звернувся до нього один з дідів.

Прохір не заставив себе упрохувати, сів, перехристився, посміхаючись узяв з рук гостинного діда кухля із солодко пахнучим самогоном.

— Пий, поки живий! Ось чабачком закуси. Дідами не треба, хлопче, гребувати. Діди — народ кибетливий! Вам, молодим, ще вчитись у нас треба, як життя провадити і... ну, і як горілочку пити, — гугнявив другий дідок проваленим носом та оголеною до ясен верхньою губою.

Прохір вигоїв, опасливо косячись на безносого діда. Між другим і третім кухлем не стерпів, спитав:

— Прогуляв носа, діду?

— Ні — і — і, голубе ! Це від застуди. Ще змалку дуже від засуддї хворав, через це й попсувався.

— А я, було, погрішив на тебе, думаю: чи не від поганої ото хвороби ніс осів? Щоб не набратись отогодса-зна-чого, — щиро признався Прохір.

Заспокоєний дідовим запевненням, він жадібно Припав губами до кухля і вяге без опаски й передиху випив його до дна.

— Пропадає яшття! Як тут не зап'єш? — горлав хазяїн самогону, кремезний і здоровий дід. — Ось привіз я двісті пудів пшениці, а з тисячу кинув дома. П'ять пар волів пригнав, і доведеться все це тут кинути, а вже через Дін не потягнеш за собою! Все моє нажите пропадає! Пісень співати хочу! Гуляй, станичники! — Старий побагровів, очі його поїнялись сльозами.

— Не репетуй, Трохиме Івановичу! Москва, вона сльозам не вірить. Живі будемо — ще наживемо ! — умовляв гугнявий дід приятеля.

— Та як же мені не репетувати?! — із скривленими від сліз обличчям підіймав голос дід. — Хліб пропадає! Воли повиздыхають ! Курінь сплять червоні! Сина восени вбили! Як можна мені не репетувати? Для кого наживав? За літо десять сорочок, бувало, зіпріють на плечах від поту, а зараз остаюся голий і босий... Пий!

Прохір під розмову з*їв широкого, як пічна заслінка, чабака, випив сім кухлів самогону, до того набрався, що на превелику силу став на ноги.

— Служивий! Оборона наша! Хочеш коневі твоєму зерна дам ? Скільки хочеш ?

— Мішок, — байдужий до всього навколо, бурмотнув Прохір.

Дід насипав йому трав'яний чувал добірного вівса, піддав на плече.

— Чувал принеси І Не забудь ради Христа! — прохав він, обнімаючи Прохора й плачучи п'яними слізьми.

— Ні, не принесу. Кажу — не принесу, значця — не принесу... — не знає чому затявся Прохір.

Заточуючись, він пішов від гарби. Чувал гнув його, кидаючи набік. Прохорові здавалось, що йде він по вкритій сковзькою ожеледдю землі, ноги його розповзались і тремтіли, як у некованого, сторожкого коня, що ступив на лід. Ступивши кілька непевних кроків, спинився. Ніяк не міг пригадати: чи була на ньому шапка, чи ні? Прив'язаний до брички гнідий білолобий мерин почув овес, потягся до чувала, куснув ріжок. У прорив, м'ягко шарудячи, потекло зерно. Прохорові полегшало і він знову пішов.

Може доніс би рештки вівса до свого коня, але величезний віл повз якого він проходив, раптом збоку, волячим звичаям, брикнув його ногою. Вола змучили оводня та мошка, він ошалів від спеки й нуду, не підпускав до себе людей. Прохір, що був цього дня не першою жертвою волячої люті, відлетів геть, вдарився головою об маточину колеса, зараз же заснув.

Прочутися по півночі. Над ним у сизій вишині, клу-бочачись, швидко линули на захід олив'яносірі хмари. В просвіти на мить визирав похилий молодик, і знову хмаристою імлою вкривалося небо, і мов би дужче у темряві різкий, прохłodний вітер.

Зовсім близько за гарбою, біля якої лежав Прохір, ішла кіннота. Під силою взутих у залізні підкови кінських

попитів земля стугоніла й охкала. Пирскали коні, чуючи близький дощ; видзвонювали об стремена шаблі, спалахували червоні вогники цигарок. Від сотень, що проходили, несло кінським потом та кислотним душком ремінної амуніції.

Прохір— як і всякий служивий козак — зріднився за роки війни з цим змішаним, тільки кінноті властивим, запахом. Козаки пронесли його по всіх шляхах від Прусії та Буковини до дінських степів, і він, нерушимий душок кавалерійської частини, був такий же близький та знайомий, як і запах рідного куреня. Жадно ворухнувши кучими ніздрями, Прохір підвів важку голову.

— Це яка частина, братці?

— Кінна...— грайливо відповів басок з темряви.

— Та чия, питаюсь, частина?

— Петлюри...— відповів той самий басок.

— Ог сволоч! — Пождавши трохи, повторив питання: — Який полк, товариші ?

— Боківський.

Прохір хотів устати, але в голові тяжко бухала кров, до горла підступав нуд. Приліг, і знову заснув. Вдосвіта потягло з Дону вогкістю й холодом.

— Не помер? — крізь сон почув він голос над собою.

— Теплий... і напий! — відповідав хтось над самісіньким Прохоровим вухом.

— Тягни його к чорту! Розвалився, як падло ! А ну, дай йому під дихало!

Ратищем списа вершник боляче штовхнув ще не опри-томленого Прохора в бік, чийсь руки згребли його за ноги, потягли геть.

— Розтягай вози! Повиздихали, іуди вашу мати ! Найшли час дрихнути Червоні ось-ось на хвіст наступають, а вони сплять, як дома! Відсувай вози набік, зараз батарея піде! Живо !.. Загородили дорогу... Ну, й наро — о* од!.. — Загримів владний голос.

Біженці, що спали на возах і під возами, заворушилися.

Прохір схопився на ноги. Йа ньому не було ні гвинтівки, ні шаблі, не було й чобота на правій нозі. Все це примудрився розгубити він після вчорашньої п'ятики. Несмисленно оглянувшись, хотів було пошукати під гарбою, але, зіскочив з коней, їздові й номери батареї, що надійшла, безжально перекинули гарбу разом із скринями, що на ній стояли, вмить очистили прохід для гармат.

Ру — ша — а — ай !..

їздові скочили на коней. Туго тіпнувшись, напнулись широкі зшивні посторонки. Високі колеса одягненої в чохол гармати брязнули на вибоїні. Набійний ящик зачепився віссю за дишлину брички, відломив її.

— Кидайте фронт V Вояки, роз'ятри вашу мати ! — крикнув з брички гундосий дід, з яким увечері випивав Прохір.

Батарейці проїздили мовчки, поспішали до переправи. Прохір у досвітніх сутінках довго шукав гвинтівку й коня. Так і не знайшов. Біля човнів скинув останній чобіт, кинув його у воду, і довго мочив голову, стягнуту обручами нестерпного болю.

Кіннота почала переправлятися при сході сонця. Півтораєста розсідланих коней і сотні спішені козаки пригнали до Дону вище коліна, від якого Дін під простим кутом Звертає на схід. Командир сотні, по очі зарослий рудою щети —нястою борідкою, горбоносий і лютий з вигляду, був разючо схожий на дикого кабана. Ліва рука його висіла на брудній скров'яній перев'язі, права — невтомно махала нагадм.

— Не давай коням пити і Жени! Жени їх!.. Та чого ти... мати... мати... мати ... води боїшся, чи що ?! За" бридай!.. Він у тебе не цукровий, не розмокне !.. — кричав він на козаків, що загнали коні у воду, і під рудими вусами його оголились ікласті білі зуби.

Коні табунились, неохоче йшли в холодну воду, козаки галасували, шмагали їх нагаями. Першим поплив вороний білоніздрий кінь із широкою рожевуватою латкою на лобі. Він, як видно, плавав не вперше. Вислозадий круп його обмивала хвиля, мочулистий хвіст відносило набік, а шия

401

Тихий Дій

й сипна були назовні. За ним сунула рейіта коней, перетинаючи стрем'я, з шумом і фурканням занурюючись у кипучу воду. Козаки на шістьох баркасах поїхали слідом. Один з провозатих, стоячи на носі баркаса, на всякий випадок наготував верівчаний аркан.

— Наперед не заїзди! Скерувуй їх навскоси течії! Не давай, щоб їх зносило!

Нагайка в руці сотенного ожила, накреслила коло, ляснувши спустилась на халяву

вимазаного вапном чобота.

Швидка течія зносила коней. Вороний легко плив попереду інших, виділившись на два кінських корпуси. Він перший вибрався на піщану відмілину лівобережжя. В цей момент зза кущоватого гілля сокора глянуло сонце, рожевий промінь упав на вороного коня, і глянцева од вологи шерсть його на мить спалахнула чорним, негасним полум'ям.

— За кобилкою Мрихіна доглядай! Підсоби їй! На ній вуздечка! Та греби ж! Греби!..
— хрипко кричав схожий на кабана сотенний.

Коні переплили гаразд. На тім боці їх ждали козаки. Вони розбирали коней, накидали вуздечки. З цього боку почали перевозити сідла.

— Де вчора горіло? — спитав Прохір у козака, що підносив до човна сідла.

— Понад Чиром.

— Набоям запалило?

— Яким там набоям! — суворо відповів козак. — Червоні під алюють...

Геть усе чисто? — вразився Прохір.

— Та ні-і-і... Багаті курені палять, які залізом криті, або в кого подвір'я гарне.

— Які ж хутори погоріли?

— Від Вислогузова до Грачова.

— А штаб Першої дивізії — не знадш, де зараз?

— На Чукаринському.

Прохір вернувся до біженських підвід. Всюди над без-крайю розкинутим станом схоплювався за вітерцем гіркий димок вогнищ із сушняку, розібраних Чинів та сухого кі-зяку: жінки варили снідати.

За ніч прибуло ще кілька тисяч біженців із степової смуги правобережжя.
не діждешся!

— Скарай мене, боже — висиплю хліб у Дін, щоб червоним не дістався!

— Біля порону ми — и — иру — як хмара стоїть!

— Серденько моє, як же ми скриню ото кинемо на березі?

— Наживали — наживали... Господи-сусе, милостивцю наш!

Біля вогнищ, на гарбах і возах бджолиний гуд голосів: — Коли вона приспів нам — черга переправляється? Ох,

— Було б на своєму хуторі переїхати... Потаскала лиха година у ці Вешки, ех!

— Калинів кут, казали чисто спалили.

— Кортіло на порон добратись...

— Ну, а то помилують, чи що?

— У них наказ: усіх козаків від шести ліг і до самих ветхих годі в — рубати!

— Затиснуть нас на тім боці...

— Ну, що тоді?

— От м'яса нашаткують! ..

Коло мальованої тавричанської брички ораторствував ставний сивобровий дід, з вигляду й владної повади — хутірівський отаман, що не один рік носив отаманську

насіку, з мідним вершком:

— ... питаю: "значить, мирові погибати треба на березі? Коли ж ми зуміймо із своїми гунями на той бік пере кинутись? Адже нас вирубають червоні на пні!"—А їхнє благородій каже мені: "Не сумнівайся, старий! Доти пози* Ції займатимемо та відстоюватимемо, поки весь народ переїде. Кістями поляжемо, а жінок — дітей — дідів на поталу не дамо!"

Сивобрового отамана оточують діди й жінки. Вони з величезною увагою вислухують його промову. Потім знімаються загальний метушливий галас:

— А чому батарея змоталась ?

— Замалим людей не потоптали, скакали на переправу.

— І кіннота прийшла...

— Григорій Мелехов, подекували, фронт кинув,

— Що це за порядки? Мешканців покидали, а самі?..

— А військо суне попереду...

— Хто нас боронитиме:

— Кавалерія он вплав пішла!,

— Всякому своя сорочка..

— Тож бо й ю

— Кругом зрадили нас!

— Загибель заходить, ось що!

— Виряжати треба до червоних стариків із хлібом—сіллю. Може, змилюються, не каратимуть...

На в'їзді до провулку, коло великого мурованого будинку лікарні появляються вершник. Гвинтівка висить у нього на передній сидельній луці, поруч похитуються пофарбоване назелено ратище списа.

— Та цей мій Микишка! — зрадувано скрикую розхристана літня баба.

Вона біжить до вершника, переплигуючи через дишла, протискуючись між возами й кіньми. Верхівця хапають за стремена, спиняють. Він підносить над головою сірий пакет із сургучною печаткою, кричить:

— З донесенням до головного штабу! Пропустіть!

— Микишеньку ! Синку! — схвильовано кричить літня баба. Скуйовджені, чорні з просивінню, косми волосся її падають на щасливе обличчя. Вона з тремтячою усмішкою усім тілом притискаються до стремена, до пітного конячого боку, питаю :

— На нашому хуторі був?

— Був. Зараз у ньому червоні...

— Курінь наш ?...

— Курінь цілий, а Федотів спалили. Наш сарай був зайнявся, а*ле вони самі погасили. Фетиска звідти прибігла, розповідала, що старший у червоних сказав: " Щоб жодна бідняцька хата не згоріла, а буржуїв паліть ".

— Ну, слава тобі господи! Спаси їх Христос! — хрис-титься баба.

Суворий дід обурено каже:

— А ти чого ж, голубонько! Сусіда спалили — так це "слава тобі господи" ?

— Чорт його не взяв!—палко й швидко лепече баба.—Він собі ще збудуй, а я за яку петлю будувалась би, якби спалили ? У Федота — кубушка золота зарита, а в мене ... Ввесь вік у наймах, у злиднів на припоні!

— Пустіть, мамо! Мені з пакетом треба поспішати, — просить вершник, нахилиючись з сідла.

Мати йде поруч з конем, на ході цілує чорну від засмаги руку сина, біжить до свого воза, а вершник юнацьким тенорком кричить:

— Оступіться! З пакетом до командувача! Оступіться !

Кінь його гарячиться, крутить задом, витанцьовуй. Люди неохоче розступаються. Вершник їде з позірною повільністю, але незабаром зникає за возами, за спинами волів і коней, і тільки спис хитаються над багатолюдним натовпом, наближаючись до Дону.

ьхі

За день на лівий бік Дону були перекинуті всі повстанські частини й біженці. Останні переправлялись кінні сотні Вешенського полку I дивізії Григорія Мелехова.

До вечора Григорій з дванадцятьма відбірними сотнями стримував натиск 33 червоної Кубанської дивізії. Годині о п'ятій од Кудінова дістав повідомлення про те, що військові частини й біженці переправлені, і тоді тільки видав наказу про відступ.

За розробленим заздалегідь планом повстанські сотні 'Наддіння повинні були переправитись і розміститись кожна проти свого хутора. К полудню до штабу почали поступати донесення від сотень. Більшість їх уже розташувалась на лівобережжі проти своїх хуторів.

Туди, де між хуторами були інтервали, штаб перекинув сотні з козаків степової смуги узбережжя. Кружелинська, Максаєво — Сінгінєєвка, Каргінська піша, Латишевська, Лиховидівська і Грачівська сотні зайняли проміжки між Пегарінкою, Вешенською, Лебязинським, Красноярським, решта відійшла в тил, на хутори ЗаД'ння>— Дубровку, Чорний, Горохівку, і повинні були, за думкою Сафонова, скласти той резерв, який потрібний був би командуванню в разі прориву.

На лівому боці Дону, від крайніх на захід хуторів Казанської станиці до Усть-Хопра, на сто п'ятдесят верстов простягся повстанський фронт.

Переправившись, козаки готувались до позиційних боїв: спішно рили траншеї, рубали й пиляли тополі, верби, дуби, влаштовували бліндажі й кулеметні гнізда. Всі порожні мішки, знайдені у біженців, насипали піском, укладали внастил, бруствером, перед суцільною лінією траншей.

До вечора рити траншеї всюди закінчили. За Вешенською в соснових посадках замаскувались 1 і 3 повстанські батареї. На вісім гармат було усього тільки п'ять набоїв. Кінчались і гвинтівчані патрони. Кудінов кінно — нарочними розіслав наказ, що якнайсуворіше забороняє відстрілюватись. В наказі пропонувалося виділити із сотень по одному два найвлучливіших стрільців, забезпечити їх достатньою кількістю патронів, щоб ці зверхвлучливі стрільці нищили червоних кулеметників і тих

червоноармійців, які показуватимуться на вулицях правобережних хуторів. Решті дозволялось стріляти тільки в тому разі, якщо червоні здумають зробити спробу переправитись.

Григорій Мелехов уже смерком об'їхав розкидані над Доном частини своєї I дивізії, ночувати повернувся до Вешенської.

Запалювати вогнища на займищі було заборонено, Не було вогнів і у Вершенській. Все Задіння потопало у лілійній імлі.

Рано — вранці на Базьківському бугрі появились перші червоні роз'їзди. Незабаром вони замаячили на всіх курганах правобережжя від Усть-Хоперської до Казанської. Червоний фронт потужною лавиною підкочувався до Дону. Потім роз'їзди звикли, і до полудня бугри мертвіли в пустинній важкій тиші.

На Гетьманському шляху вітер кружляв біласті стовпи куряви. На півдні все ще стояла багрово — чорна імла пожарища. Розметляні вітром хмари громадились знову. На бугрі лягла криласта хмарина тінь. Джигнула біла при денному світлі блискавка. Сріблястою звистистою мережкою вона намить облямувала синю хмару, блискучим списом метнулася вниз і вдарила в тугу опуклу грудіну сторожової могили. Грім наче розколов навислу хмарову громадину: з надрів її ринув дощ. Вітер косив його, ніс біластими екакучими хвилями по крейдяних косогорах наддінських відножин, по зав'ялих від спеки соняшниках, по пониклих житах.

Дощ оновив молоде, але по ' старечому сіре від куряви листя. Соковито заблищали ярові сходи, піднесли круглі обзернені голови жовтолиці соняшники, з городів повіяло медвяним запахом цвітух гарбузів. Втомувавши спрагу, земля довго парувала...

По полуцні на сторожових могилах, що рідким ланцюгом розкинулись на наддінському гребені, простяглись над Доном до самісінького Азовського моря, знову появились роз'їзди червоноармійців.

З курганів жовтобурунне пласке Задіння> покраяне зеленими островами янгол, було видне на десятки верстов. Червоноармійські роз'їзди з опаскою почали в'їздити в хутори. З бурга цепми посунула піхота. За сторожовими могилами, на яких колись дозорці половців та войовничих броднитчів караулили прохід ворога, стали червоні батареї.

Розташована на Білогірській горі батарея почала обстріл Вешенської. Перша граната вибухла на майдані, а потім сірі димки гарматних вибухів та молочно — білі шапки шрапнелей, танучи на вітрі, вкрили станицю. Ще три батареї почали обстрілювати Вешенську та козацькі траншеї над Доном.

На Великому Громку люто заговорили кулемети. Два "Гочкіси" били короткими чергами, а баритонистий ("Максим" розсипав неугавні залізні дрібушки, пристрілявшись до ланок повстанської піхоти, що перебігали за Доном. До бургів підтягались обози. На порослих терном схилах гір копали шанці. На Гетьманському шляху цокотіли колеса двоколок та фурманок, за ними довгим клуботливим подолом тяглась курява.

Гарматний гуркіт котився по всьому фронту. З наддінських гір, що панували над

місцевістю, червоні батареї обстрілювали Задіння до пізнього вечора. Покраяне траншеями повстанців займище мовчало на всьому протязі від Казанської до Усть — Хоперської. Коноводи заховалися з кіньми по потайних байраках, непролазно зарослих очеретом, осокою та кугою. Там коней не турбувала мошка, в обплетених диким хмелем хащах було прохолодно. Дерев а й високий білотал надійно ховали від очей червоноармійських спостерегачів.

Ні душі не було на зеленій обороні. Коли-не-коли лише на луці показувались зігнуті від страху фігурки біженців, що пробирались подалі від Дону. Червоноармійський кулемет виклацував на них кілька черг, тягуч-кий посвист куль кидав переляканих біженців на землю. Вони лежали в густій траві до смерку і тільки тоді риссю тікали до лісу, не оглядаючись поспішали на північ в яндоли, що гостинно вабили густючою заростю вільшняку та беріз-

Два дні Вешенська була під підсиленням артилерійським обстрілом. Мешканці не показувалися з погребів та підвалів. Лише вночі оживали пориті набоями вулиці станиці.

У штабі висловлювали здогад, що такий інтенсивний обстріл з не що інше, як підготовка до наступу, до переправи. Були побоювання, що червоні почнуть переправу саме проти Вешенської, з ціллю зайняти її і, увігнувшись клином у простягнутий по прямій лінії фронт, розчленити його надвое, а потім уже фланговим наступом з Калача і Усть — Медведиці знищити остаточно.

З наказу Кудінова, у Вешенській біля Дону було зосереджено понад двадцять кулеметів, забезпечених достатньою кількістю кулеметних стрічок. Командири батареї дістали наказ розстріляти решту набоїв тільки в тому разі, якщо червоні здумають переправлятися. Порон і всі човни, заведені до затону вище Вешенської, були там під сильною охороною.

Григорієві Мелехову побоювання штабних здавались необґрунтованими.

На нараді, що відбувалась 24 травня, він висміяв пропозиції Іллі Сафонова та його однодумців.

— Нащо вони переправлятимуться проти Вешок — казав він. — Та хіба ж тут* вигідне для переправи місце? Ви подивіться: на тім боці голий, як бубон, берег, піщана рівна коса, біля самісінького Дону — ні лісочка, ні кущика. Який же дурень потнеться в цій місцевості переправлятися? Самий Ілля Сафонов при його здібностях міг би в таку прірву лізти... Кулемети на такому голому березі покосять геть усіх! І ти не думай, Кудінов, що червоні командири дурніші від нас з тобою. Серед них є головатіші за нас! В лоб на Вешки вони не* підуть, і вам слід сподіватися переправи не тут, а або там де мілко, де броди утворюються на розсипах, або там, де місцевість потаємно, в складках та в лісі. За такими загрожуваними місцями треба дуже стежити, особливо вночі; козаків попереджати, щоб маху не дали, щоб не прогавили, а до небезпечних місць загодя підвести резерви, щоб було що сунути в разі біди.

— Кажеш — не підуть на Вешки? А чому вони допізна гатять по станції з гармат? — запитав помішник Сафонова.

— Це ти вже в них спитайся. На самі Вешки стріляють, чи що? І по Кязанці б'ють, по боннському, он з семе-нівської гори — і що навертають! Вони скрізь б'ють з гармати. У них набоїв, певне, трохи більш, ніж у нас.

Це наша с.....артилерія мад п'ять набоїв, та й у тих стакани з дуба тесані.

Кудінов зареготався.

— Ну, оце в точку попав!

— Тут критику нема чого наводити! — образився присутній на нараді командир 3 батареї. — Тут треба про діло балакати.

— Балакай, хто ж тобі на язика наступам? — Кудінов нахмурився, почав бавитись паском. — Казано не раз, вам, чортам: "Не витрачайте без пуття набої, бережіть для важливих випадків!" Так ні, били в що попадає, в обози — і то били! А тепер от підійшло гузно під пузо — вдарити нічим. Чого ж ображатись на критику? Правильно Мелехов з вашої дубової артилерії глузує;. Справа ваша істинно сміху варта!

Кудінов став на бік Григорія, рішуче підтримавши його пропозицію про підсилену охорону найпридатніших для переправи місць та зосередження в безпосередній близьині від загрозуваних дільниць резервних частин. Було вирішено з кулеметів, що були в самій Вешенській, виділити кілька штук, щоб передати Білогорській, Меркулівській і Громківській сотням, на дільницях яких переправа була найможливіша.

Думка Григорія про те, що червоні не робитимуть спроб переправлятися проти Вешенської, а оберуть для цього зручніше місце, підтвердилась другого ж дня. Уранці командир Громківської сотні повідомив, що червоні готуються до переправи. Всю ніч на тім боці Дону чути було гомін, стукіт молотків, рип коліс. Звідкись численними підводами на Громок підвозили дошки, їх скидали, і зараз

же починали повискувати пили, чути було, як стукали сокирами й молотками. З усього можна було думати, що червоні щось будують. Козаки спочатку гадали, що наводиться понтовний міст. Двоє смільчаків уночі зайшли на півверстви вище того місця, звідки доносились шуми теслярсько! роботи, розібрались і, під прикриттям надітих на голову кущів, за течією тихо спливли наниз. Вони були біля самісінького берега, недалечко від них перемовлялись червоноармійці розташованої під вербами кулеметної застави, виразно чулися голоси та цюкання сокир на хуторі, але на воді нічого не було видно. Червоні, якщо й будували щось, то у всякому разі не міст.

Громківський сотенний підсилив нагляд за неприятельською стороною. На світанку спостерігачі, що. невідривно дивилися в бінокль, довго нічого не бачили. Та незабаром один з них, що був ще на н мецькій війні найкращим стрільцем у полку, примітив у досвітніх сутінках червоно-армійця, що сховався до Дону з двома засідланими кіннями.

— Червоний сходить до води,— шепнув козак товаришеві й відклав геть бінокль.

— Коні забрали по коліна, почали пити.

Казак накинув на лікоть лівої руки добре попущений гвинтівчаний погон, підійняв навісну рамку, довго й старанно націлював.

Після пострілу один з коней м'яко завалився на бік, другий поскакав на гору. Червоноармідець нахилився, щоб зняти з убитого коня сідло. Козак стрельнув удруге, тихо засміявся: червоноармідець швидко випростався, побіг було в д Дону, але раптом упав. Упав ницьма і більше вже не підвівся...

Григорій Мелехов, як тільки одержав повідомлення про підготування червоних до переправи,— осідлав коня, поїхав на дільницю Громківської сотні. За станицею він убрид переїхав вузький вусинок озера, що рукавом відходило від Дону й тяглося до кінця станиці, поскакав лісом.

Дорога лежала через луг, але лугом було небезпечно

4П

їхати, тому Григорій вибрав трохи кружний шлях: лісом проїхав до кінця озера Розсохова, по купинах та білоталу добрався до Калмицького броду (вузької протоки, густо зарослої лататтям, різаком та очеретом,, що з'єднувала одну з лугових мокровин з озером Підстойлицею) і, тільки перебравшись через стрямкий Калмицький брід, спинив коня, дав йому кілька хвилин відпочити.

До Дону було навпростець коло двох верстов. їхати до траншей лугом — значило підпасти під обстріл. Можна було діждатись присмерку, щоб перетнути рівне полотнище лугу затемно, але Григорій, що не любив очікування, завсігди казав, що "найгірше на світі це—дожидатись та доганяти", вирішив їхати зараз же. "Ахну учвал на всю кінську жвавість, мо' не влучать!" — подумав він, виїжджаючи з куців.

Вибрав зелену гривку верб, що відножиною виходила з наддінського лісу, підняв нагай. Від удару, що обпік круп, від дикого гик коні здригнувся всім тілом, зіщулив вуха і, все більшої набираючи швидкості, птицею понісся до Дону. Не встиг Григорій проскакати півсотні сажнів, як з бугра правобережжя устрить йому довгими чергами за-татакав кулемет. "Тють! Тють! Тють! Тють! Тють!" — поховрашиному засвистали кулі. "Звишив, дядю!" подумав Григорій, стискаючи кінські боки, пускаючи поводи, торкаючись щокою звихреної під зустрічним вітром кінської гриви. Т, наче вгадавши його думку, червоний кулеметник, що лежав за щитком станкового кулемета десь на біломи-сому бугрі, взяв приціл з випередженням, шмагнув цівкою кулеметного вогню нижче, і вже під передніми копитами коня смачно зацмокали, по гадючому засичали розпечені в польоті кулі. Вони вгризались у вогкий, ще непросохлий після повесні ґрунт, бризкали гарячою гряззю... "Цок! Шшшіу! Цок! "Цок!" І знов над головою і обіч кінського корпусу: "Тіууу! Тють!.. Тіііууу!"

Звівшись на стременах, Григорій майже лежав на витягнутій кінській шії. Із страшною швидкістю котилась назустріч зелена грядина верб. Коли він досяг уже поло-

ВНИИ дороги, із Оемешвського бугра саданула гармаїй. Залізний скрежет набою потряс повітря. Близький гуркіт розриву примусив Григорія хитнутися в сідлі. Ще не стих у вухах його стогінливий виск та виття уламків, ще не встиг випростатись на ближній мокравині очерет, звалений бураном тиском повітря, і шарудячи розхилився, — як на горі пролунав грім гарматного пострілу, і виття набою, що наближався, знову

почало гнітити Григорія, притискати його ло сідла.

Йому здалось, що гнітючий скрегіт, який досяг найбільшого напруження, на якусь соту частку секунди урвався, і от в оцю соту секунди перед очима його дибки стала Зметнувшись, чорна хмара, від потуяшого удару задвигтіла земля, передні ноги коня неначе прорвались кудись...

Григорій очутився в момент падіння. Він вдарився об землю так сильно, що на колінях його лопнули захисні суконні шаравари, обірвались штрипки. Потужна хвиля потрясеного вибухом повітря далеко відкинула його від коня і, вже впавши, він кілька сажнів ще сунувся по траві, обпікаючи об землю долоню й щок.

Приглушений падінням, Григорій звівся на ноги. Зверху чорним дощем сипалось груддя й крихти землі, вивернуті коренища трав... Кінь лежав за двадцять кроків від воронки. Голова його була нерухома, але задні ноги, закидані землею, мокрий від поту круп і похилий скат ріпиці дрібно-конвульсійно тремтіли.

Кулемет на тім боці Дону замовк. Хвилин п'ять стояла тишина. Над мокравиною тривожно кричали голубі рибники. Григорій пішов до коня, перемагаючи запамороку. Ноги його тремтіли, були дивно важкі. В нього було таке відчуття, яке звичайно буває при ходьбі після довгого й незручного сидіння, коли від тимчасового порушеного кровообігу затерплі ноги здаються чужими і кожний крок дзвоном озиваються у всьому тілі.

Григорій ЗНЯВ з убитого коня сідло, та ледве увійшов у посічений уламками набою очерет найближчої мокра-йини, як знову з рівними проміжками застукав кулемет. Польоту кулі не було чути, очевидно з бугра стріляли вже в якусь іншу ціль.

Годину перегода він добрався до землянки сотенного.

— Зараз кинули теслярувати,— казав командир сотні,— а вночі неодмінно знов почнуть працювати. Ви б нам пат-рончиків підкинули, а то ж хоч кричи — по обіймі, по дві на брата.

— Патрони привезуть надвечір. Очей не спускай з того берега!

— І так дивимось. Сьогодні вночі думаю викликати охочих, щоб перепливли та подивились, що вони там будують.

— А чому ці\$ї ночі не послав?

— Послав, Григорій Пантелейовичу, двох, але вони забоялись на хутір іти. Біля берега пропливли, а на хутір— забоялись... Та й кого примусиш зараз? Справа ризикована, нахопишся на їхню заставу — і враз заворот крові зроблять. Поблизу своїх дворів чогось козачки не дуже завзятість виявляють... На германській, бувало, до чорта було ризикачів хрести добувати, а тепер не то що в глибоку розвідку,— у заставу й то не допросишся йти. А тут з жінками біда: поприходили до чоловіків, ночують тут же в шанцях, а вигнати не можна. Вчора почав їх вигонити, а козаки на мене сваряться: "Нехай, мовляв, смирніше поводитьсь, а то ми з ним живо упораймось" !

Григорій із землянки сотенного пішов у траншеї. Вони зигзагом тяглись лісом сажнів за двадцять від Дону. Дубняк, кущі чилизняку та буйний поріст молодих тополь ховали жовтий насип бруствера від очей червоноармійців. Ходи сполучення з'єднували

траншеї з бліндажами, де відпочивали козаки. Коло землянок валялась сиза луска сушеної риби, баранячі кістки, сояшникова лузга, недокурки, якісь клапті; на гілках висіли випрані панчохи, полотняні підштаники, онучі, жіночі сорочки й спідниці...

З найпершої ж землянки вистромила простоволосу голову заспана молодичка. Вона протерла очі, байдуже оглянула

Григорія; як ховрах у норі, зникла в чорному отворі виходу. У сусідній землянці тихо співали. З чоловічими голосами сплітався приглушений, але високий і чистий жіночий голос. Біля самісінького входу до третьої землянки сиділа немолода, чепурно вдягнена козачка. На колінях у неї покоїлась торкнута сивиною чубата голова козака. Він дрімав, зручно лежачи на боці, а жінка швиденько ськала йому, била на дерев'яній зубчастій гребінці чорноспинних головних вошей, відгонила мухи, що сідали на обличчя її підтоптаючого "дружечка". Якби не люте тарахкотіння кулемета за Доном, не гучне бухкання гармат, що доносилося за водою звідкись зверху, чи то з Мигулінського, чи то з Казанського юртів, можна було б подумати, що біля Дону табором стали косарі,— такий мирний був вигляд розташованої на лінії вогню Громківської повстанської сотні.

Вперше за п'ять років війни Григорій бачив таку надзвичайну позиційну картину. Не в силі здержати усмішку, він ішов повз землянки, і всюди погляд його натрапляв на жінок, що прислужували козакам, латали, штопали козацьку одіжку, прали служивську білизну, варили їсти та мили посуд після немудрого полуднування.

— Нічого ви тут живете! З вигодами...— сказав сотенному Григорій, повернувшись до його землянки.

Сотенний оскирився:

— Живемо — краще нема куди.

— Дуже вже зручно! — Григорій нахмурився:— Жінок звідси прибрати зараз же! На війні — і таке!.. Базар тут у тебе чи ярмарок? Що це таке? Такечки червоні Дін перейдуть, а ви й не почубте, ніколи буде слухати, на жінках страждатимете... Жени всіх довгохвостих, як тільки смеркне! Д. то завтра приїду, і якщо забачу якусь у спідниці — в'язи тобі першому зверну!

— Та воно так... — охоче погоджувався сотенний. — Я сам супроти бабів, та що з козаками вдіш? Дисципліна впала... Жінки за чоловіками скучили, адже третій місяць воюймо.

А сам, багровіючи, сідав на земляні нари, щоб прикрити собою, кинуту на нари, червону жіночу завіску і, відвертаючись від Григорія, грізно косився на відгороджений рядниною куток землянки, звідки виглядало усміхнене каре око його власної жіночки...

LXII

Оксана Астахова оселилась у Вешенській у своїй двоюрідної тітки, що жила край станиці, недалеко від нової церкви. Першого дня вона разшувала Григорія, але його ще не було у Вешенській, а на другий день допізна на вулицях і провулках свистали кулі, вибухали набої, і Оксана не наважилась вийти з хати.

"Викликав до Вешок, обіцявся — вкупі будемо, а сам гасад чорт-зна

де!"—розлючено думала вона, лежачи в горниці на скрині, покусуючи яскраві, але вже блякнучі губи. Старенька тітка сиділа біля вікна, плела панчошу, після кожного гарматного пострілу христилась,

— Ох, господи Ісусе ! Страх який! І чого вони воюють ? І чого вони завзялись один проти одного?

На вулиці, сажнів за п'ятнадцять від хати вибухнув набій. У хаті, жалібно брязкаючи, посипались віконні шибки.

— Тітко! Відійди ти від вікна, адже можуть в тебе влучити ! — прохала Оксана.

Старенька спід окулярів усмішливо оглядала її, з досадою відказувала:

— Ох, Оксано! Ну й дурна ж ти, як подивлюсь я на тебе! Що я, неприятель, чи що, їй? З якої речі вони стрілятимуть у мене?

— Ненароком уб'ють! Адже вони не бачать, куди кулі летять.

— Так ото і вб'ють! Так ото й не бачать! Вони в козаків стріляють, козаки їм, червоним тим, неприятелі, а я баба стара, удова, на що я їм потрібна? Вони знають, либонь, на кого їм цілити з рушниць, з гармат.

Опівдні вулицею, в напрямку до нижньої луки, промчав, пригнувшись до кінської шиї, Григорій. Оксана побачила його у вікно, вискочила на обвитий диким виноградом ганочок, гукнула : "Гришо !.." — але Григорій вже зник за поворотом, тільки курява, збита копитами його коня, помалу осідала на дорозі— Іягти навздогін б}ла річ марна. Оксана постояла на ганку, заплакала злими сльозами.

— Це чи не Степан промчав? Чого ото вискочила, як шалена?—спитала тітка.

— Ні... Це — один наш хуторянин ... —крізь сльози відповідала Оксана.

— А чого ж ти сльозу зронила? — допитувалась цікава —старенька.

— І чого вам, тітонько, треба ? Не вашого розуму діло!

— Ще б пак ото не вашої о... Ну, значить, коханий промчав. Авжеж! З доброго дива ти б не закричала... Сама життя прожила, знаю!

Надвечір до хати увійшов Прохір Зиков.

*— Здоровенькі були! А що у вас, хозя чко, нікого нема З Татарського?

— Прохір! — зрадувало ахнула Оксана, вибігла з горниці.

— Ну, дівко, завдала ти мені мороки! Геть підбився, тебе шукавши! Він же який? Увесь в батька, шалений. Стрілянина йде темна, все живе поховалось, а він — в одну дшу: "Знайди її, інакше в могилу зажену!"

Оксана схопила Прохора за рукав сорочки, потягла в сінці.

— Де ж він, проклятий?

— Хм... де ж йому б ТИ? З позицій пішки припер. Коня під ним вбили нині. Лютий прийшов, як цеп о рий пес. ((Найшов?"—питаються. "Де ж я її знайду ?—кажу. — Не родити ж мені її". А він: "Людина не голка!" Та як не зикне на мене... Чисто вовк у людській шкурі!

— Що ж він казав?

;— Збирайся й підемо, більш нічого.

14. Тихий Дін

Оксана миттю зв'язала свій клунок, наспіх попрощалася з тіткою.

— Степан прислав, чи що?

— Степан, тітонько І

— Ну, поклін йому неси. Чого ж він сам не зайшов? Молочка б попив, вареники, он, у нас лишились...

Оксана, не дослухавши, вибігла з хати.

Поки дійшла до квартири Григорія, засапалась, зблідла, надто бо швидко йшла, так що Прохір під кінець навіть почав упрохувати:

— Послухай ти мене! Я й сам замолоду до дівчат стежку топтав, але зроду так не поспішав, як ти. Чи тобі терпець увірвався? Чи пожежа яка? Я задихаюсь! Ну, хто так ш> піску летить? Все у вас якось не по людськи...

А нишком думав: "Знов зкліщились... Ну, зараз їх і сам чорт не розтягне! Вони свій інтерес справляють, а я мусів їй, суку, під кулями шукати... Не дай і не доведи бог—дізнаються Наталя, та вона мене з ніг і до голови... Коршунівську породу теж значмо! Ні, якби не загубив я коня з гвинтівкою під мою п'яну слабкість, чорта з два я пішов би тебе шукати по станиці! Самі в'язались, самі й розв'яжуйтесь!"

У горниці із щільно зачиненими віконцями димно світив каганець, Григорій сидів за столом. Він тількищо вичистив гвинтівку, і ще не кінчив протирати цівку маузера, як рипнули двері. На порозі стала Оксана Вузкий білий лоб її був вогкий від поту, а на блідому обличчі з такою несамовитою пристрастю горіли розширені злі очі, що в. Григорія, як глянув на неї, радісно тьохнуло серце.

— Зганив ... а сам ... пропадаєш!.. — важко дихаючи, вимовляла вона.

Для неї тепер, як колись, давшим-давно, як уперші дні їх зв'язку, вже нічого не існувало, крім Григорія. ЗНОВУ світ умирав для неї, коли Григорій був відсутній, і відроджувався наново, коли він був біля неї. Не соромлячись Прохора, вона кинулась до Григорія, обвилась диким хмелем, і плачучи, цілуючи щетинисті щоки коханого, обсипаючи короткими поцілунками ніс, чоло, оці, губи, невиразно шепотіла, схлипувала:

— Зму-чи-лась!.. Зболілась уся! Гришуню! Кровинко моя І

— Ну, от. . . Ну, от бачиш ... Та почекай!.. Оксано, покинь... — збентежено бурмотів Григорій, одвертаючи обличчя, уникаючи дивитись на Прохора.

Він посадовив її на лаві, скинув з голови її збиту на полицю шаль, пригладив розкуйовджене волосся.

— Ти якась...

— Я така самісінька. А ось ти...

<— Ні, їй богу, тй-чумова!

Оксана поклала руки на плечі Григорія, засміялась крізь сльози, зашептала скоромовкою:

— Ну, як ото можна? Прикликав... Прийшла пішки,, все покинула, а його нема... Пробіг повз, я вискочила,, гукнула, а ти вже зник за рогом.. . Ось убили б, і не

подивилась би на тебе востаннє ...

Вона ще щось говорила несказанно ласкаве, миле, жіноче, дурне і ввесь час гладила долонями сутулі плечі Григорія, невідривно дивилася в його очі своїми, навіки покірними очима. Щось у погляді її томилось жалісне і в той же час смертельно-люте, як у зацькованого звіря, таке, від чого Григорієві було ніяково й боляче на неї дивитись.

Він прикривав очі опаленими сонцем віями, силувано посміхався, мовчав, а в неї на щоках все дужче проступав палючий рум'янець, і наче синім димком понімались зіниці*

Прохір вийшов, не пропрощавшись, у сінцях сплюнув, розтер ногою плювок.

— Заморока, і край! — люто сказав він, сходячи з приступок, і демонстративно — гучно грюкнув хвірткою.

БХІІІ

Дві доби прожили вони, як уві сні, переплутавши дні й ночі, забувши про все навколо. Іноді Григорій прокидався після короткого памарочного сну і бачив у сутінках уп'ятий в нього уважний, мовби вивчадний погляд СКсави. Вона звичайно лежала, спершись на лікоть, підперши щоку долонею, дивилась майже не мигаючи.

— Чого дивишся? — питав Григорій.

— Хочу надивитись досхоchu... Уб'ють тебе, серце мені віщує;

— Ну, коли вже віщуо, — дивись, — посміхавра Григорій. На третю добу він вперше вийшов на вулицю. Кудіяов

одного за одним з ранку слав посланців, прохав црийти на нараду. "Не прийду. Нехай без мене радяться", — відповідав Григорій гінцям.

Црохір привів йому вового, злобутрш в штабі коня,

ВНОЧІ З'ЇЗДИВ на ДІЛЬНИЦЮ ГРОМКІВСЬКОЇ СОТНІ, пр.ИЦІЗ, ЦОКИТ

нуте там сідло. Оксана, побачивши, що Григорій лагрдиться їхати, злякано, спитала:

— Куди?

— Хочу пробігти до Татарського, подивитись, як наші хутір обороняють, та до речі дізнатись, де сім'я"

— ' За дітьми скучив ? — Оксана мерзлякувато вкутала шаллю пологі смуглі плечі.

— ' Скучив.

— Ти б не їздив, а?

— Ні, поїду.

— Не їдь І — прохала Оксана, і в чорних цррвадах її очниць починали гарячково поблискувати очі. — Заачить, тобі сім'я дорожча за мене? Дорожча? І туди й сюди тягне? Так ти візьми мене Д0ф>себе, абощо? З Наталеш ми якось уживемося... Ну, іди! їдь! Але до мене біл щ на являйся! Не прийму. Не хочу я так! Не хрчу!

Григорій мовчки вийшов у двір, сів на коня.

Сотня татарських пластунів полінувалася рити траншеї. — Чортовину вигадують! — басив Христоня. — Що ми, на германському фронті, чи що? Риймо, братця звичай?

нІбіяьШ, зйайЦЯ} бкіпчйїсй, гів коліно зйвґльбшкй. Чи мис леяна ото справа, так зйкйіклу землю койяти йа дйа аріпіши зайґльбшкй? Та гі Домой нё йдойбаєйі, нё то іцо лОііатоіб.

Його пОслухалй, на хряЩуватбму урвйсФОму лівобережжі вйкОЙалгі бкййчикй Длй Дезканйй, А в Дісі ііорЬбйДй зём-лйнкй.

не вґбдйб?

— Ну, bt Мй й йёрёЙшли на ховрашине поДОженнк ! — ДОтегіувай, зрЬду не сумуіочй, Аяікуиіка. — По нОрах житё-мёмб, трайа йа НЬЖЙйбк піде, а то всё б вйм млйнйй з каймаком тріскати, м'ясО, лбкййну з чечугою ... А буркунчыку

дОвго зйіодйль ійіпа.

ІерйЬнОармййЬкй ііШнЦі буди М горі. Звідти тбік зрідка пбстріДювйДй, алё дб хутора черкбйбйрмййііі сходйДй тіДйкй вночі, і До Й'енаДбвґО.

Григорій В'їхав на сво займищё йадкечір.

Йсё тут було ЙОм ЗнайОЙб* кожне дёревце пЬрбДжувЙіб спогади... Дорога йшла по Дівбчйй гаіяііййі, на якйй кбДакий щороку на Пётра пййй горілку, післк того" як "рбктряскль" (Ділили) лукй. Мйсой вґаняються в займищё Олексйн перелісок. Давним-давно в йьбму, тоді н\$ё безіменному переліску, вовки розірвали кбрОву, Й5О належала якомусь Олексієві— мешканцеві хутора Татарського. Вмер Олексйй, стерлась ііай'яти про ньогб, йк Ътйраєтьск напис на йогиль-нбму камейі, навітк прізййще ЙОго забули сусіди Й родичі а перелісок, названий його ім'ям, живе, тягне ДО йеба темноЗОлені крони Дубів і бЄрЄстів. їх вирубують татарці на виріб потрібних у господарській обіхідці речей, але від коренастих пнів вЄййоіО вйметуіються зкйвучі йолоДі пагойиу рік-дек нОприМітнЬґо росту, і знбву Олексйн йерелісок літком — у малахітовій зелені простертого гілДя\$ восени —

т

як у золотйй кольчузі, в червонйй заґраві запаленого приморозками вирізного дубового листу.

Дітком в Олексиному переліску колюча ожина густо обплітав вогку землю, на вершинах старих берестів в'ють гнізда чепурно обперені сизоворонки та сороки; восени, коли бадьорливо й гірко пахне жолудями й падалишеим листям, у переліску коротко гостують перелітні вальдшнепи, а взимку лише круглий печатний слід лисиці простягнеться перловим разком на розгорнутйй білйй кошмі снігу. Григорій не раз в юнацтві ходив ставити до Олек-синого переліску капкани на лисиць ...

Він їхав під проходною тінню від гілля, старими зарослими коліями торішньої дороги. Проминув Дівочу галявину, вибрався до Чорного яру, і спомини хмелем вдарили в голову. Біля трьох тополь хлопчаком колись ганявся на мочарині за виводком ще не літних диких качат, в Круглому озері від світанку до вечора ловив линів... А недалечко — розлоге деревце калини. Воно стоїть на відшибі, самотню й старе. Його видно з мелехівського двору, і кожної осені Григорій, виходячи на ганок свого куреня, любувався на калиновий кущ, здаля неначе охоплений червоним язикас-тим полум'ям. Покійний Петро так любив пиріжки з гіркуватою о терпкою калиною...

Григорій з тихим сумом озирає знайомі з дитинства місця. Кінь ішов, ліниво підгоняючи хвостом мошку, що густо кишіла в повітрі, коричневих лютих комарів. Зелений пирій і, оржанець м'яко хилились під вітром. Луг вбрався зеленими брижами.

Під'їхавши до окопів татарських пластунів, Григорій послав до батька. Десь далеко, на лівому фланзі, Христо-ня гукнув:

і

Прокоповичу! Іди швидше, Григорій, значця, при
їхав

Григорій спішився, передав повід Анікушці, що підійшов, і ще здаля побачив батька, що шкутьельгав поспіхом. — Ну здоров, начальнику!

— Доброго здоров'я, батьку!

— Приїхав?

— Насилу зібрався! Ну як ваші? Мати, Наталя де?

Пантелей Прокопович махнув рукою, скривився. По чорній
нтсщі його ковзнула сльоза .. .

— Ну, що таке? Що з ними?— тривожно й різко спитав Григорій.

— Не переїхали...

— Як то?

— Наталя днів за два злягла тяжко. Тиф, певне... Ну, а стара не захотіла її кидати...
Та ти не лякайся, синку, в них там усе гаразд.

— А дітки? Мишко? Палазя?

— Теж там. А Докійка переїхала. Побоялась zostаватись... Дівоча справа, знаєш?
Зараз з авікущиною жінкою пішли на Волохов. А дома я вже двічі був, серед ночі на баркасі тихенько переїду, ву і провідав. Наталя дуже плоха, а дітки нічого, хвалити Сога... Неприємна Наталочка, жар у неї, аж губи кров'ю запеклись.

— Чого ж ти їх не перевіз сюди?—обурено крикнув Григорій.

Старик озлився, образа й докір були в його тремтячому голосі.

— А ти що робив? Ти не міг прибігти загодя перевезти їх?

— В мене дивізія! Мені дивізію треба було переправляти!— запально відказав
Григорій.

— Чули ми, чим ти у Вешках займаєшся... Сім'я, мовби, і без потреби? Ех Григорій!
Про бога треба подумати, якщо про людей недумається... Я не тут переправлявся, а то хіба я не забрав би їх? Мій взвод в булані був, а поки дійшли сюди, червоні вже хутір зайняли.

— Я у Вершках!.. Ця справа тебе не обходить... І ти мені... — голос Григорія був хрипкий і придушений.

— Та я нічого! — злякався старий, в"вдоволено оглядаючись на козаків, що товпились поблизу. — Я не про це... А ти тихше балакай, люди он слухають... — і перейшов на шепіт: — Ти сам не маленька дитина, сам повинен знати, а за сім'ю не болій душею. Наталя, бог дасть, прочуняв, а червоні їх не кривдять. Телицю літошню, щоправда, зарізали, а так — нічого. Зглянулись і не займають. .. Зерна взяли мірок

сорок. Ну, та на війні ж не без втрати!

— Може їх зараз би забрати?

— Нема чого, по моему. Ну, куди її, хворуй взяти? Та й справа ризикована їм і там нічого. Стара господарства доглядає, воно й мені так спокійніше, а то ж на хуторі? пожежі були.

— Хто погорів?

— Плац увесь вигорів. Купецькі будинки здебільшого. Сватів Коршунових геть чисто спалили. Сваха Луківна зараз на Андроповому, а дід Гришака теж остався дім стерегти. Мати твоя розповідала, що він, дід Гришака, сказав: "Нікуди з свого дому не рушу> а анцихристи до мене не зайдуть, хресного заменяя побояться". Він під кінець зовсім почав з глузду збиватись. Ну, як йидно, червоїїці не злякались його хреста, курінь і подвір'я аж димом узялось, а про нього й. не чути нічого., і Та йому й помирати Нас. Домовину зробив собі вже років двадцять тому, а все живе... А палить хутір друзйика твій, бодай би він зслиз І

— Хто?

— Мишка Кошовий, будь він тричі проклятий!

— Та ну ?

— Він, істинний бог! у наших був, про тебе питався. Матері так і сказав: "Як перейдемо На той бік —Григорія ва його найперша черга буде на шворкуі Висіти йому на найвищому дубі. Я об Нього, — каже і шаблі пбганити не буду". А про мене спитав і — вищаривсь. "А цього,— каже, — крив "го, чорти куди потаскали? Сидів би дома,— каже —на печі. Ну а вже як піймаю, то до смерти пе вбиватиму, але канчуків усиплю поки дух з нього піде!" Ось який розпрочорт виявився! Ходить по хуторі, пускає.

вогонь у купецькі й попівські доми і каже: "За Івана Олексійовича та за Шгокмана всю Вешенську спалю!" Це тобі гзлос?

Григо{зій ще півгодини пробаіакав з батьком* потім пішов до коня. У розмові старий більше й словом йе натя-кував гіро Оксану, але Григорій і без цього був пригнічений. "Всі прочули, певне, раз уже батько \$над? Хто ж міг переказати ? Хто, крім Прохора, бачив нас вкупі ? Невже й Степан знад?" Він навіть зубами скреготнув з сорому, з люті на самого себе;.."

Коротко побалакав з козаками* Анікушка все жартувай і прохав прислати на сотню кілька відер самогону*

— Нам і патронів не треба, аби лиш горілочка бута! — казав він, регочучись та підморгуючи* виразно клацаючи нігтем по брудному комері Сорочки.

Христоню й усіх інших хуторян Григорій почастував припасеним тютюном; і вже ііОред тим як їхати побачив Степана Аетахова. Степан підійшов} не хапаючись привітався,, але руки не подав;

Григорій бачив його вперше з дня повстання} придивлявся йильно й іривождо: "Чи знад?" Але гарне сухорляве обличчя Степана було спокійне, навіть веселе* і Григорій полекшено зітхнув : "Ні, не знад" !

Через два дні Григорій повернувся з поїздки по фройтг сйоді дивізії. Штаб командувача перебрався на хутір Чорний.

— Григорій коло Вечієнської дав конОві відпочити з півгодини,, напоїв його і, не заїжджаючи до стани іі, рушив до ЧорнОго..

Кудінов зустріє його} весело поглядав з вижидальною усмішкою.

— Ну, Григорію Панталейовичу, що бачив? Розповідай.

— Козаків бачив* червоних на буграх бачив.

— Багато діла ти нагледів! А до нас три аероплани прилітали* патронів привезли і листочків деяких *..

— Що ж тобі пише твій корешок генерал Сидорі н?

— Мій односум? — в тому ж жартівливому тоні продовжуючи почату розмову, перепитав надзвичайно веселий Кудінов.— Пише, щоб з усіх сил держався і не давав червоним переправляться. І ще нише, що от-от рушить Донська армія в рішучий наступ.

— Солодко пише.

Кудінов посерйознів:

— Ідуть на прорив. Кажу тільки тобі й цілком секретно. За тиждень порвуть фронт Восьмої червоної армії. Треба держатись.

— І то держимось.

— На Громку готуються червоні до переправи.

— Досі цюкають сокирами? — здивувався Григорій.

— Цюкають... Ну, а ти що бачив? Де був? Та ти, бува, чи не у Вешках відлежувався ? Може, ти й не їздив нікуди ? Позавчора мало не всю станицю я перерив, тебе шукав, і от приходить один посланець, каже: "На квартирі Мелехова нема, а до мене з горнички вийшла якась дуже вродлива молодиця й сказала : " "Поїхав Григорій Пантелєйович", а в самої очі припухлі". Ось я й подумав: "Може, наш комдив з любкою забавляються, а від нас ховаються?..

Григорій поморщився. Жарт Кудінова йому не сподобався.

— Ти б менше різних брехень слухав, та ординарців собі вибирав з короткими язиками. А якщо посилатимеш до мене дуже язикатих, так я їм загодя шаблею язики відтинатиму... щоб не брехали чоґс здря.

Кудінов зареготав, ляснув Григорія по плечі.

— Часом і ти жарту не приймаюш? Ну, досить шутку-вати! 6) *в мене до тебе і дільна розмова. Треба б роздобути нам язика — це одно, а друге — треба б вночі десь, не вище Казанської грані, переправити на той бік сотні дві кінних і розворушити червоних. Може, навіть на Громок переправитись, щоб їм паніки нагнати, а? Як ти вважаюні?

Григорій помовчав, потім відповів:

— Річ непогана.

— А ти сам, — Кудінов натис на останнє слово, — не поведеш сотні?

— Чому сам?

— Бойовитого треба командира, ось чому. Треба дуже бойовитого, через те, що це — справа не абияка. З переправою можна так засипатись, що жоден не повернеться!

Підлещений Григорій, не роздумуючи, згодився:

— Поведу, звісно!

— Ми тут планували й надумали так, — жваво заговорив Кудінов, підвівшись з табурета, походжаючи по рипучих мостинах горниці: — Глибоко в тил заходити не треба, а понад Доном, у двох-трьох хуторах труснути їх так, щоб їм млосно стало, роздобути патронів та набоїв, захопити полонених і тим же слідом — назад. Все це треба проробити за ніч, щоб до світанку бути вже біля броду. Правильно? Так от, ти поміркуй, а завтра бери яких хоч козаків на вибір і бузлій. Ми так і вирішили: крім Мелехова, нема кому це проробити. А проробиш, — Дінське військо тобі не забуде цього. Як тільки з'єднаємось із своїми, напишу рапорта самому наказному отаманові, всі твої заслуги опишу, і підвищення ...

Кудінов зиркнув на Григорія й осікся на півслові: спокійне досі обличчя Мелехова почорніло й скривилось від гніву.

— Я тобі що?.. — Григорій проворно заклав руки за спину, підвівся. — Я заради чинів піду!.. Наймаєш?.. Підвищення обіцяєш?.. Та я ...

— Та ти почекай!

— ... плюю на твої чини! — .

— Пожди! Ти не так мене...

— Плюю!

— ... Ти не так зрозумів, Мелехов!

— Все я зрозумів! — Григорій враз зітхнув і знову сів на табурет. — Шукай іншого, я не поведу козаків за Дін.

— Даремно ти парка париш.

— Не поведу! Нема про це більше мови.

— Так я тебе не силую й не прошу. Хочеш — веди, не хочеш — як хочеш. Становище в нас зараз дуже серйозне, тому й вирішили їм тривогу збити, не дати приготуватись до переправи. А про підвищення я ж жартома сказав. Як ти жартів не розумієш? І про бабу жартома тобі нагадав,, а потім бачу — ти чогось лютуєш, дай, дум по, ще його розпалю. Я ж знаю, що ти недороблений більшовик і чини всякі не любиш. А ти подумав, що я це серйозно? — викручувався Кудінов і сміявся так натурально, що в Григорія на мить навіть ворухнулась думка: "А, може, він і справді дурникував?"; — Ні, це ти... ххх —хо-хо!.. по-га-ря-чився5 голубе! Ійбо, жартома сказав! Подражнити захотів.

— Однаково за Дія їти я відмовляюсь, передумав.

Кудінов грався кінчиком паска, байдуже, довго мовчав,.
потім сказав:

— Ну що ж, роздумав чи злякався—це нє важно. Важно, що план наш зриваєш. Але ми, звичайно, по племо ще когось. Не тільки світа, що у вікні... А що становище у нас зараз дуже сурйозне — сам міркуй. Нині з Шумилінської прислав, нам Кіндрат

Медведев новий наказ. Направляють на нас війська... Та ось почитай сам, а то ти якраз не повіриш...

Кудінов д став з польової торбини жовтий аркуш паперу з бурими плямами засохлої на полях крові, подав його:

Найшли в комісара якоїсь Інтернаціональної роти. Латиш був комісар. Одстрічовався, гад, до останнього патрона, а потім кинувся на цілий взвод козак-в з гвинтівкою напереваги... З них теж бувають, з ідейних тих... Комісара, звалив сам Кіндрат. Він і найшов у нього у нагрудній кишені цей наказ.

На жовтому, забризканому кров'ю аркушику дрібним чорним шрифтом було надруковано ...

НАКАЗ

Голови Револуційно# Військової Ради Республіки.

По експедиційних військах 8 № 100

Догучдр . 35 трав.нд 1019 р.

Прочитати по, всіх ротах, ескадронах, батареях і командах.

Кінець підлому Дінському повстанню!

Прийшов останній на цього нас!

сі необхідні приготування зроблені. дратві с*щ,

щоб кинути їх на голови зрадників і запродавців Цастав час розплати з Каїнами, які понад два місяці завдавали ударів у спину нашим дійовим арміям Південного фронту. Вся робітничо — селянська Росія з огидою й ненавистіО дивиться на ті Мигулінські, Дещенські, Уланські, Шумилінські банди, які. піднісши обманний черво* ий прапор, доцмагають чорносотенним пом щикам : Денікіну і Колчакові.

Солдати, командири, комісари карних військ!

Підготовчу роботу закінчено. Всі необхідні сили й засоби зосереджено. Ваші лави вишукувані.

Тепер за сигналів — вперед!

Кубла фез есцх зрадників повищі бутц зруйновані ї(аїнци го-винні бути знищені. Ніякої пощади до станиць, які чинитимуть опір. Милість тільки тиі\$, хто добровільно здасть зброю і перейде на наш бік. Проти помічників Колчака й Денікіна — свинець, сталь і огонь!

Радянська Росія надіється на, вас, товариші солдати. За кідька днів ми ПОВИННІ очистити Дін від чорної плями зради.

Настав останній час!

Всі, як один — вперед !

БХУ

Дев'ятнадцятого травня 'Михась Кошовий був посланий Тумановським—начальником ітабх експедиційної бригади 9 армії — із спішним пакетом до штабу 32—полку, що, за відомостями, які мав Гумановський, був на хуторі Горба-тівському.

Цього ж дня надвечір Кошовий прискавав до Горбатівсь-кого, але штабу 32 полку

там не було. Хутір був забитий численними підводами обозу другого розряду 23 Миронів-ської дивізії. Зони йшли з Дін ія під прикриттям двох рот п'юти, прямуючи, на Усть — Медведицю.

Михась проблукав по хуторі кілька годин, намагаючись з розпитів визначити місце пробування штабу. Кінець-кін ієм один з кінних червоноармійців сказав йому, що вчора штаб 32 т го був на хуторі вланть вському, коло станиці Боківської.

Підгодувавши коня, Михась вночі приїхав до 6;вланть§всь-кого, проте штабу не було й там. Вже по півночі, повертаючись на Горбатівський, Кошовий зустрів у степу чер-воноармійський роз'їзд*

— Хто їде V — здаля окликнули Михася.

— Свій.

— А ну, що ти за свій... — неголосно, застуженим баском сказав, під'їжджаючи, командир у білій кубанці та синій черкесці. — Якої частини?

— Експедиційної бригади Дев'ятої армії.

— Бамажка § з частини?

Михась пред'явив документ. Розглядаючи його при світлі місяця, командир роз'їзду недовіжливо випитував:

— А хто у вас командир бригади?

— Товариш Лозовський.

— А де вона зараз, бригада?

— За Доном. А ви якої частини, товаришу? Не Тридцять-другого полку?

— Ні. Ми Тридцять третьої Кубанської дивізії. Так ти" відкіля це їдеш?

— З (вланть вського.

— А куди?

— На Горбатів.

— Ото! Та на Горбатівському ж зараз козаки.

— Не може бути!—здивувався Михась.

— Я тобі кажу, що там — козаки — повстанці. Ми тіль-кищо відтіля.

— Як же мені на Бобрівський проїхати? — розгублено" промовив Михась.

— А то вже як знашш.

Командир роз'їзду торкнув свого вислозадного вороного* коня, від'їхав, але потім напівобернувшись на сідлі, порадив :

— Паняй з нами, а то коли б тобі "сакім — башка" не Зробили.

Михась охоче пристав до роз'їзду. Разом з червоно-армійцями він ції ж ночі приїхав на хутір Кружилін, де був 294 Таганрозький полк, передав пакет командирові полку і, пояснивши йому, чому не міг доставити пакет куди призначено, випрохав дозволу лишитись у полку при кінній розвідці.

33 Кубанська дивізія, недавно сформована з частин Та-мавської армії і добровольців г кубанців, була перекинута спід Астрахані в район Вороніж—Ліски. Одна з бригад її, до складу якої входили Таганрозький, Дербентський і Васильківський полки, була кинута на повстання. Вона ото і вдарила на I дивізію Мелехова, відкинувши її за Дін.

Бригада з боєм форсованим маршем пройшла по права* бережжі Дону з юрту Казанської станиці до найперших на заході хуторів Усть — Хоперської станиці, захопила правим флангом чирські хутори і тільки потім повернула назад,, задержавшись тижнів на два у Придінні.

Михась брав участь у бою за оволодіння станицею Каргін"* ською та рядом чирських хуторів. 27-го вранці у степу,, за хутором Нижньо — Грушивським, командир 3 роти 294 Таганрозького полку, вишикувавши біля дороги червоноар-мійців, читав тількищо одержаний наказ. І Михасеві Кошовому вріпко затянулись слова: "... Кубла безчесних Зрадників повинні бути зруйновані. Каїни повинні бути, знищені...) і ще: "... Проти помічників Колчака й Дені-кіна — свинець, сталь і огонь !"

Після вбивства Штокмана, після того,, як до Михася дійшла чутка про загибель Івана Олексійовича та уланських комуністів, пекучою ненавистю до козаків взялося Михасеве серце. Він уже не роздумував, не прислухався до невиразного голосу жалості, коли до рук йому потрапляв полонений козак — повстанець. До жодного з них з того часу він не ставився вибачливо. Голубими й холодними, як крига очима, дививсь, на станичника, питав: "Поборовся З радянською владою?"—і не дожидаючи відповіді, не дивлячись на змертвіле обличчя полоненого, рубав. Рубав безжально! І не тільки рубав, але й "червоного півня" пускав під стріхи куренів на покинутих повстанцями хуторах. А коли, ламаючи тини горящих дворів, на провулки, рев}гчи, вибігали ошалілі зі страху воли й корови, Михась всупір розстрілював їх з гвинтівки.

Непримиренну, нещадну війну вів він з козацькою.ситістю, з козацьким віроломством, з усім тим нерушимим і косним укладом життя, який століттями покоївся під стріхами статечних куренів. Смертк> Штокмана й Івана Олексійовича вживилася ненависть, а слова наказу тільки із найбільшою яскравістю виявили німі Михасеві поч}ття... Цього ж дня він з трьома товаришами спалив дворів півтора станиці Каргінської. Десь на складі купецького магазину дістав бідон гасу, і пішов по майдані, затиєши в чорній долоні коробку сірників, а слідом за ним гірким ,димом і полум'ям займались обшилшовані пдаетинами, че-шурні, фарбовані купецькі й попівські будинки, курені заможних козаків, оселі тих самих, "чиї плутні штовхнули на м'ятеж темну козацьку масу".

Кінна розвідка перша вступала в покинуті противником хутори: а поки підходила піхота, Кошовий уже пускав за вітром найбагатші курені. Хоїів він за всяку ціну попасти до Татарського, щоб помститись хуторянам за смерть Івана 'Олексійовича та уланських ком}гністів, спалити їйвхутора. він уже в думці склав список тих, кого треба спалити, а на випадок, якби його частина пішла з Чиру лівіше

Ветенької, Михась вирішив уночі самовільно відлучитись і побрати таки на рідному хуторі. Була і інша причина, що спонукала їхати його до Татарського. За останні дна роки, за час, коли припадком < ачився він з Докійкою Ме-леховою, зв'язало їх ще не виявлене словами почуття. Це докійчині смуглі пальці вишивали яскравим гар}сом подаг рований Михасеві кисет, це вона, потай від рідних, принесла Йому взимку рукавички димчастого козячого пуху, це колишню докійчину вишивану

хустинку бережно ховав у нагрудній кишені солдатської гімнастери Кошовий. 1 малюсінька хустка, що три місяці зберігала у своїх складках невиразний, як аромат сіна, запах дівочого тіла, була йому така невимовно дорога! Коли він, насамоті з собою, діставав хустку, — завжди непроханим приходив хвилюючий спогад: обметана інею тополя біля колодязя, метелиця, що зриваються з похмурого неба, і тверді тремтячі губи Докійки та кристалічний блиск сніжинок, що танули на її вигнутих віях...

Він дбайливо збирався до подорожі додому, з стіни купецького будинку в Каргінській здер квітчастого килимка, успособив Його за попону, і попона вийшла надиво чепурна, здаля тішаючи очі найяскравішим різноцвіттям барв та візерунків. З козацької скрині роздобув майже нові шара-вари з лампасами, півдюжини жіночих шальок ужив на три переміни онуч, жіночі ж нитяні рукавички поклав у сакви, щоб одягти їх не зараз, в сірі будні війни, а на бугрі перед в'їздом.

Споконвіку велося так, що служивий, в'їжджаючи на хутір, повинен бути вичепуреним. І Михась, що ще не звільнився від козацьких традицій, навіть буди в Червоній армії, — лагодився свято додержати старовинного звичаю.

Кінь під ним був справний, темногідний і білоніздрий. Попереднього хазяїна його, козака Усть-Хоперської станиці, зарубав Кошовий в атаці. Кінь був трофеєм, ним можна було похвалитись: і статтю взяв, і жвавістю, і

43"

проходкою, і муштровою йтшравкою. А от сідло було йд Кошовим—так собі сідельце. Подушка витерта й залатана, задня попруга із сирового ременю, стремена в 1\$а~ Старілій іржі, що вперто не піддавалась чищенню. Така ж скромна, без єдиної прикраси!; була й вуздечка.⁴ Щось треба було з)обити для того, щоб причепурити бодай вуздечку. Михась довго мучився над розв'яз шиям цього питання, і ч нарешті йому спала щаслива думка. Біля куйбць-кого будинку, прямо на майдані стояло біле нікелеве ліжко, витягнуте з горящого дому купцевими челядинцями. На ріжках ліжка сліпучо блищали, відбиваючи сонце, білі кульки. Треба тільки зняти їх або відломити, а потім причепити до трензелів, і вуздечка набула б цілком іншого вигляду. Михась так і зробив: він одгвинтив з ріжків діжка порожні всередині кульки, причепив їх на шовкових мотузочках до вуздечки, дві — на кільця вудил, дві ч—' по боках нахрапника, ~ і кульки з "блищали на голові його коня білим полуденним сонцем. Відбиваючи сонячне прб-міння, вони сяли нестерпно, сяли так, що кінь ходив протії Сонця зажмуркй, часто спотикаючись і непевно Ставлячії ноги. Але, не зважаючи на те, що зорові коня дйшкуляв блиск кульок, не зважаючи на те, що кінські очі; вражені світл м, стікали сльозами, — Михась пе зняв з вуз ієчки жодної кульки. А тут незабаром настав час виступати з напівспалеїної, просмерділої горілою цеглою та попелом станиці Наринської.

Полк мав іти до Дону в напрямку Вешенської. Тіш то Михасеві не дуже важко було відпроситись у командира розвідки на день провідати рідних.

Начальник йє тільки дозволив короточасну відпустку, але зробив більше: '

— Жонатий? — спитав він у Михася.

— Ні.

— Шмару маєш, певне?

!' — Як>?.. Це що ц таке? — здивувався Михась.

— Ну, полюбовницю!

— А-а-а... Цього немад. Любку маю з чесних дівчат.

— А годинника з ланцюжком мадш?

— Нема, товаришу.

— Ех, ти! — і командир розвідки — ставрополець, в минулому унтер — зверхстроковик, що сам не раз ходив додому із старої армії у відпустку і знав з досвіду, як гірко являтися з частини голодранцем, — зняв із своїх широких грудей годинника і неймовірно масивний ланцюжок, сказав:— Боець з тебе добрий. На, носи дома, пускай туману дівчатам, а мене спом'яни на третьому взводі. Сам молодий був, дівчат переводив, з молодиць витяжа робив, знаю... Ланцюжок — нового американського золота. Якщо хто питатиметься — так і відповідай. А якщо котрийсь настирливий трапиться і в'язнутиме та питатиметься, де проба, — бий того прямо по морді. 6\$ нахабні громадяни, їх треба без словесності по морді бити. До мене, бувало, в трактирі або в публічному місці, а попросту в бардаку, підлетить якийсь там скрипопер з прикажчиків або з писарів і захоче при народі осоромити: "Розпустили ланцюжок по пузі, неначе з щирого золота... А де на йому проба, дозвольте знати?" А я йому ніколи, бувало, не дам отямитись: "Проба? Ось вона!"—і добродушний Михасів командир, стискав бурий, завбільшки з дитячу голову кулак, викидав його з лютою й страшною силою.

Начепив Михась годинника, вночі, при світлі багаття поголився, осідлав коня, поскакав. На світанку він в'їздив до Татарського.

Хутір був все той же; так само підносила до блакитного неба вилинялий позолочений хрест невисока дзвіничка мурованої церкви, все так само тіснили хутірський плац кряжисті попівські й купецькі будинки, все тцю ж рідною мовою шепотіла тополя над напіврозваленою хатинкою Кошових...

Вражало лише невластиве хуторові велике безгоміння, що наче павутинням заснувало провулки. На вулицях не було ні душі. У куренів були щільно зачинені віконниці,

415

Тихий Дій

на дверях подекуди висіли замки, але більшість дверей були розчинені навстіж. Неначе мор прийшов чорними стопами по хуторі, збезлюдив двори й вулиці, на пустки обернув оселі.

Не чути було ні людського голосу, ні скотинячого мукання, ні світлого крику півнів. Самі горобці, наче на дощ, жваво цвірінькали під стріхами повіток та на залежах хмизу-сушняку.

Михась в'їхав до себе у двір. Ніхто з рідних не вийшов його зустрічати. Двері до сінець розчинені навстіж, біля порога валяються подерта червоноармійська обмотка,

зморщений, чорний від крові бінт, курячі голови, обліплені мухами, вже загнили, і пір'я. Червоноармійці, видимо, кілька днів тому обідали в хаті: на підлозі лежали черепки розбитих горщиків, обгризені курячі кістки, недокурки, затоптані обривки газет...

Затамувавши важке зітхання, Михась пройшов до горнички. Там усе було по старому, лише одна мостина підпілля, де звичайно восени зберігали кавуни, здавалось трохи піднятою

Мати Михася мала звичку ховати там від дітвори сушені яблука.

Задавши це Михась підійшов до мостини. "Невже мама не сподівалась мене? Може, вона тут що приховала?" — подумав він. І, видубовши шаблю, кінцем її підважив мостину. Рипнувши, вона подалась. З підпілля війнуло вогкістю й гниллю. Михась став навколішки. Не при звичаї до темряви, очі його довго нічого не розрізняли, нарешті побачили: на розстеленій старенькій скатертині стояли півпляшки з самогоном, сковорда із запліснявілою я шнею, лежав наполовину з'їдений мишами шматок хліба; горщик щільно накритий дерев'яним кружком... Ждала сина стара... Ждала, як найдорожчого гостя! З любові й радості здригнулось михасеве серце, коли він спустивсь у підпілля. До всіх цих речей, лад ненько розставлених на старенькій і чистенькій скатертині, кілька день тому доторкувались дбайливі материнські руки... Тут же, почеплена на перерубі, біліла полотняна торба. Михась швиденько Зняв її і побачив пару свозі старої, але вміло залатаної, випраної і викачаної рублем білизни.

Миши загидили їжу; саме молоко та самогон лишилися незаймані. Михась випив самогон, з'їв чудово нахолоділе у підпіллі молоко, взяв білизну, виліз.

Мати, певне, була за Доном. "Убоялась оставатись, та воно й краще, а то козаки однаково вбили б. І так, мабуть, за мене трясли п, як грушу..." — подумав він і поволі вийшов. Одв'язав коня, але їхати до Мелехових не наважився: двір їх був над самісіньким Доном, а зза Дону якийсь справний стрілець міг легко позначити Михася свинцевою безоболонною повстанською кулею. І Михась вирішив поїхати до Коршунових, а смерком повернутись на плац і під захистом темряви запалати мохівський і інші купецькі та попівські будинки.

Задвірками прискакав він до просторого коршунівського подвір'я, в'їхав у розчинені ворота, прив'язав до билець коня і тільки не хотів іти до куреня, як на ганок вийшов дід Грипі ака. Сніжнобіла голова його тряслась, вицвілі від старості очі підсліпувато щурились. Незносний сірий мундир з червоними петлицями на закатах заяложеного коміра був акуратно застебнутий, але порожньо — обвислі шаравари спадали, і дід невідривно піддержував їх руками.

— Здоров, діду! — Михась став коло ганку, помахуючи нагазм.

Дід Гришака мовчав. У суворому погляді його змішались злоба й огида.

— Здоров, кажу! — підніс голос Михась.

— Слава богу, — неохоче відповів старий.

Він продовжував розглядати Михася з непослабною злобною увагою. А той стояв, незмущено відставивши ногу; помахував нагазм, хмурився, стуляв по дівочому пухкі губи.

— Ти чому, діду Григорій, не відступив за Дін?

— А ти звідки знаєш, як мене кличуть?

— Тутешній родом, тому й знаю.

— Це чий же ти будеш?

— Кошовий.

— Якимчин син? Це котрий у нас в наймах жив?

— Його самого.

— Так це ти і з, голубе? Михайлом тебе нарекли при святому хрищенні? Гарний.

Увесь в татка пішов. Той,

бувало, гонобив за добро г..... заплатити, і ти, виходить,
такісінь кий ?

Кошовий стяг з руки рукавичку, ще гірше нахмурився.

— Хоч би як звали, і хоч би який був, тебе це не обходить. Чому, кажу, за Дін не поїхав?

— Не схотів, того і не поїхав. А ти що ж це ? В анчи-христові слуги подався ? Червоне зіззодо на шапку начепив ? Це ти, сучий син, поганець, значить, супроти наших козаків? Супроти своїх ото хуторян?

Дід Гришака непевними кроками зізшов з ганку. Він, як видно, погано харчувався після того, як уся коршунівська сім'я виїхала за Дін. Покинутий рідними, виснажений, по-старечому неохайний, став він проти Михася і з подивом і гнівом дививсь на нього.

— Супроти, — відповів Михась. — І от-от кінець їм покладемо.

— А в святому письмі що сказано? "Аще какой мдрой мдрядтд, тою і воздається вам". Це як?

— — Ти мені, діду, голову не мороч святим письмом, я не для того сюди приїхав. Зараз же забирайся з дому, — посуворішав Михась.

— Це як же так?

— А все такечки.

— Та ти що це?..

— Та нічогісінько! Забирайся, кажу!

— Із своїх куренів не піду. Я знаю, що й до чого... Ти — анчихристів слуга, його клеймо в тебе на шапці. Це про вас було сказано у пророка Премії: "аз напитаю їх полимем і напою жолчею, і ізидет от ніх осквернені на всю землю". Ось і настало, що постав син на батька і брат на брата...

— Ти мене, діду, не плутай! Тут не в братах справа, тут арихметика проста: мій батько на вас до самісінької смерті робив, і я перед війною вріу пшеницю молотив, молодий живіт свій надривав вашцда чувалами з зерном, а зараз вийшов строк поквитатись. Виходь з дому, я його зараз запалю. Жили ви в гарних куренях, а зараз поживите, як ми жили: в лимпачевих хатах. Зрозуміло тобі, діду?

— От-от! Воно до того й підійшло. В книзі пророка Ісайї так і сказано: ізидут і узрят трупи челоуеков, преступивших мнѣ. Червь бо їх. не скончадться і огонь їх не угаснет, і будут в позор всяческой плоті...

— Ну, мені тут з тобою свататись ніколи! — з холодною люттю сказав Михась. — З дому виходиш?

— Ні! Ізиди, супостатина!

— Саме через вас, отаких закоснілих, і війна йде! Ви саме й народ мутите, супроти революції направляйте...— Михась похапцем почав здійсмати карабін...

Після пострілу дід Гришака впав навznak, виразно сказав :

—Яко... не сводю си благодатію... но волею бога нашого приідох... Господи, прийми раба, твого... з миром... — і захрипів, під білими вусами його височилась кривця.

— Прийме! Давно б тебе, чорта старого, треба туди спровадити!

Михась гидливо обійшов простертого біля східців старого, вибіг на ганок.

Сухі стружки, занесені до сіней вітром, спалахнули рожевуватим полум'ям, дощата перебірка, що відділяла хижку від сіней, зайнялась швидко. Дим підійнявся до стелі і,— схоплений протягом — ринув до кімнати.

Кошовий вийшов і поки підпалив повітку й комору, — огонь в курені вже вибився назовні, з шелестом ненаситно лизав соснову лиштву вікон, рукасто тягся до даху... До смерку Михась спав на сусідній леваді, в холодку обплетених диким хмелем тернових кущів. Тут же, ліниво зриваючи соковиті стеблини пірію, пасся його розсідланий та стреножений кінь. Надвечір кінь, зможений спрагою, заіржав, збудив хазяїна.

Михась встав, ув'язав у тороки шинель, напоїв коня тут же на леваді колодязною водою, а потім осідлав, виїхав на* провулок. а

На вигорілому коршунівському подвір'ї ще курились чорні, звуглені сохи, розповзався гіркучий димок. Від просторого куреня остався лише високий мурований фундамент та напіврозвалена піч, що піднесла до неба закурений димар.

Кошовий подався просто до мелехівського двору.

Іллівна під повіткою насипала в завіску піджоги, коли Михась, не злязачи з сідла, відчинив хвіртку, в'їхав у двір.

— Здорові, тітонько! — ласкаво привітав він стару.

А та, перелякавшись, і слова не мовила у відповідь, спустила руки, із завіски посупались тріски...

— Здоровенькі, тітонько!

— Слава... слава богу,— нерішуче відповіла Іллівна.

— Живі — здорові ?

— Жива, а про здорові вже й не питайся.

— Де ж ваші козаки?

Михась спішився, підійшов до повітки.

— За Доном...

— Кадетів дожидаються?

— Моя справа бабська... Я на цих справах не знаюсь...

— А Докія Пантелеївна дома?

— І вона за Доном.

— Понесла їх туди лиха година! — голос Михася затремтів, зміцнів у злобі.— Я вам,

тітонько, так скажу: Григор й, ваш синок — найлютішим для радянської влади показав себе ворогом. Перейдемо ми на той бік — і йому найпершому шворку на шию накинемо. А Пантелей Прокопович даремно втік. Старий і кривий чоловік, йому б уся рація дома сидіти...

— Смерті дождатись ? — суворо спитала Іллівна і знова почала збирати в завіску тріски.

— Ну, до смерті йому далеко. Канчуків би, може, заробив тропіки, а вбивати його б не стали. Але я, звісно, не для того до вас заїхав. — Михась поправив на грудях ланцюжка до годинника, спустив очі. — Я для того заїхав, щоб провідати Докію Пантелеївну. Жаль мені великий, що вона теж у відступі, але і вам, тітонько, як ви її рідна мати, скажу. А скажу я так: я за нею давно страждаю, але зараз нам дуже ніколи за дівчатами страждати, ми воюймо з контрою і побивадмо їх нещадно. А як тільки геть прикінчимо її, встановиться мирна радянська влада на всьому світі, тоді я, тітонько, буду до вас сватів засилати, до вашої Докії.

— Не час про це балакати!

— Ні, час! — Михась нахмурився, уперта складка лягла в нього проміж брів. — Свататись не час, а балакати про це можна. І мені інший час для цього не вибирати. Нині я тут, а завтра мене, може, за Дінець пошлють. Тому я вам роблю попередження: Докію дуриком ні за кого не віддавайте, а то вам погано буде. Вже якщо з моєї частини прийде лист, що я вбитий, — тоді сватайте, а зараз не можна, бо проміж нас з нею — любов. Гостинця я їй не привіз, ніде його взяти гостинця того, а якщо вам щось з буржуйського, купецького майна треба, — скажіть : зараз піду й приволочу.

— Крий боже! Зроду чужим не користались.

— Ну, це як хочете. Поклін від мене низенький перекажіть Докії Пантелеївні, якщо поперед мене її побачите, а тепер прощайте, і будь ласка, тітонько, не забудьте моїх слів.

Іллівна, не відповідаючи, пішла до хати, а Михась сів на коня, поїхав до хутірського плацу.

На ніч до хутора зішли з гори червоноармійці. Жваві голоси їх лунали по провулках. Трод, що йшли з ручним кулеметом у заставу до Дону, спитались Михася, перевірили документи. Проти хатинки Семена Чавуна зустрів ще чотирьох. Двоє з них везли на фурманці овес, а двоє — разом із сухотною жінкою Чавуна — несли ніжну машину й мішок з мукою.

Чавуниха вгадала Михася, привіталась.

— Що це ти тягнеш, тітко V — поцікавивсь Михась.

— А це ми жінку бідняцького класу на хазяйство ставимо : несемо їй буржуйську машину й муку, — жвавою скоромовкою відповів один з червоноармійців.

Михась запалив уряд сім будинків, що належали купцям Мохову й Атьопіну — Цяці, попові Вісаріону, благочинному о. Панкратієві та ще трьом заможним козакам, що відступили за Дінець, і тільки тоді рушив з хутора.

Виїхав на бугор, повернув коня. Внизу, в Татарському, на тлі аспідно — чорного

неба іскристим лисячим хвостом розпушилось руде полум'я. Огонь то здимався так, що відблиски його мережили текучу бистринку Дону, то, спадавав, хилився на захід, з жадністю пожираючи будівлі.

Зі сходу набігав легкий степовий вітерець. Він роздмухував полум'я і далеко ніс з пожарища чорні, вуглисто — блискучі скалки.

КІНЕЦЬ ТРЕТЬОЇ КНИГИ